

Əhməd İsa və Osman Əli

MÜSƏLMANLARIN İNTİBAHA TÖHFƏSİ

Müsəlmanların İntibaha töhfəsi

Əhməd İsa
Osman Əli

Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu

İDRAK

“İdrak” İctimai Birliyi

Bakı - 2020

Studies in Islamic Civilization:
The Muslim Contribution to the Renaissance
Ahmed Essa & Othman Ali

© Beynəlxalq İslam Fikri İnstitutu, 2020
© “İdrak” İctimai Birliyi, 2020

The International Institute of Islamic Thought (USA)
P.O. Box 669, 500 Grove St., Suite 200, Herndon, VA 20170, USA
www.iiit.org

The International Institute of Islamic Thought (UK)
P.O. Box 126, Richmond, Surrey, TW9 2UD, UK
www.iiituk.com

“İdrak” İctimai Birliyi
AZ1100, Bakı ş., M. Seyidov 3138, D korpusu, 1-ci mərtəbə
www.idrak.org.az

ISBN

Tərcüməçi: Elnurə Əzizova
Redaktor: Ülvi Babasoy
Bədii və texniki tərtibat: Həsən Həsənov

Kitab Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin
icazəsi ilə nəşr olunur (DK/Q-)

Təşəkkür

“Müsəlmanların İntibaha töhfəsi” əsərinə ömrümün 10 ilini sərf etmişəm. Bu uzun müddət ərzində kitabın redaktə və tərtibatında mənə köməklik göstərən həyat yoldaşım Evaya minnətdaram. Kitabı yazarkən iki dəfə açıq ürək əməliyyatı keçirməyimə baxmayaraq, Evanın diqqət və qayğısı məni ruhlandırırdı.

1952-1960-cı illərdə ABŞ-da tədqiqat aparmağım üçün mənə maliyyə yardımı edən Cənubi Afrikadakı müsəlmanlara (xüsusilə də Durban, Pitermaricburq, İohannesburq və Pretoriyada yaşayanlara) təşəkkür edirəm. Bu kitab bildiklərimi İslama faydalı olmaq üçün istifadə edəcəyimə dair verdiyim sözün yerinə yetirilmiş, əyani formasıdır.

Kaliforniya universitetində apardığım tədqiqatlar zamanı dəyərli tövsiyələr verən Larri Mixalaka öz dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Məsləhətləşmək istədiyim Bill Qraham xəstə olarkən mənə baş çəkdi. Cənab Qrahama da təşəkkür edirəm. Məhəmməd Əsəd, İsmail əl-Faruqi və Səlma Xədra Ceyyusi ilə apardığım fikir mübadilələri kitabın ərsəyə gəlməsində böyük rol oynadı.

İslam incəsənəti ilə bağlı ətraflı məlumat verən Hüseyn Həddaviyə də təşəkkür borcluyam. Bu kitab üçün apardığı tədqiqatlardan dolayı Fəridə Qüreyşiyə və məni mövzuya təşviq edən Bob Harveyə minnətdaram. Berklidəki Kaliforniya Universitetinin əməkdaşları və Nevada Universitetinin kitabxanaçılarını da unutmamışam, sağ olsunlar. Səyahət və tədqiqatlarım üçün şərait yaradan Nevada Universiteti rəhbərliyinə minnətdaram. Nəhayətdə kitabı yazarkən (ABŞ və digər ölkələrdə) fikir və məsləhətlərinə müraciət etdiyim insanlara da təşəkkür edirəm.

Əhməd İsa

Təqdim

Müsəlmanlar uzun illər İslamı qorxulu və təhlükəli görünlərin qərəzli baxışları ilə çirklənən aynalarla göstəridilər. Hələ də izləri qalan bu əyri, bulanıq görüntünün müəllifləri özlərinə aid mənfi keyfiyyətləri müsəlmanların adlarına yazırlar. Bir yandan onları alçaltmağa çalışır, digər tərəfdən isə öz nöqsanlarını ört-basdır edə biləcəklərinə ümid edirlər. Buna ən bariz nümunə isə iki eybəcər xislətin - zorakılıq tərəfdarlığı və soyqırım vəhşiliyi - müsəlmanlara aid keyfiyyət kimi təqdim edilməsidir. Əslində, bu mənfi xüsusiyyətlərin İslamın ruh və mayası ilə əsla uzlaşmayacağını yaxşı bildikləri üçün əyri yollara əl atırlar.

Artıq bu sahədə aparılan müxtəlifsəpkili tədqiqatlar nəticəsində bu kimi təşəbbüslərin patoloji səviyyədə bir təhrif metodu olduğu aydınlaşır və qərəzli iddialar tədricən öz təsirini itirir. Mənbəli, istinadlı tarix və mədəniyyət spektrli tədqiqatlar sayəsində isə şər və böhtanlar öz qüvvəsini itirir. Həmçinin düşüncə deformasiyasını qarşısına məqsəd qoymuş təhriflər də işə yaramır.

Belə demək olar ki, bu günə qədər birxətli və birsəli xarakter daşıyan qərbbərkəzli tarixçilikdə İslam yox hesab edilmişdir. Qərbbərkəzli düşüncəyə görə, hər bir şeyin ilk nümunəsi "Antik dövr" adlandırılan Yunan və Roma epoxasında ortaya çıxır və ardınca da Xristianlığın ilkin inkişaf dövrü gəlirdi. Daha sonra isə qısa xronikasını verilən böyük İslam tarix və mədəniyyətinə ötürü nəzər salınır. Buradan sürətli və uzun bir sıçrayışla "İntibah dövrü"nə, oradan isə "Avropa maarifçilik mədəniyyəti çağır"na keçid baş verirdi.

Qarşınızdakı kitab Avropa üçün maarif işığı sızmayan, qaranlıq hesab edilən həmin o minillik dövrdə Qərbin görmək və göstərmək istəmədiyi müsəlman dünyasının aydınlığını ortaya çıxarır və bir daha bəşər tarixində dünən, bu gün, sabah və həmişə var olduğunu əyaniləşdirir.

Artıq İslamın günəş kimi parlaq həqiqətlərini gizlətmək mümkün deyil. Təhrifin təhrif edənə vurduğu zərər, təhrif olunana vurulan zərərdən daha çoxdur. İndi İslam dünyasında öz dəyərlərinə yiyələnən tədqiqatçıların əsərlərinə adekvat olaraq, Qərb dünyasında da bu təhrif olunmuş yanaşmaya etiraz edilir və onlar arasında kifayət qədər həqiqəti ifadə etməyi müdafiə edən elm adamları var. Onlarla nümunədən seçilmiş bir neçə müəllif və yalnız onların əsərlərinin adları belə bu barədə dolğun təsəvvür yaratmaq üçün kifayətdir: Jak Qudinin (Jack Goody) *"Tarix oğurluğu"*, Maykl Morqanın (Michael Morgan) *Lost History: The Enduring Legacy of Muslim Scientists, Thinkers and Artists* (*"İtmiş tarix: müsəlman alimlər, mütəfəkkirlər və incəsənət adamlarının mirası"*), Ceyms Moris Blautun *The Colonizer's Model of the World* (*"Müstəmləkəçi dünya modeli"*) ilə *Eight Eurocentric Historians* (*"Səkkiz avropalı tarixçi"*) və J.L. Kinçelo (Kincheloe) ilə S.R. Steynberqin (Stainberg) redaktorluğu ilə nəşr olunmuş *The Miseducation of the west: How Schools and the Media Distort our Understanding of the Islamic World* (*Batı'nın Hatalı Eğitimi: Okulların ve Medyanın İslam Dünyası Algımızı Çarpıtma Biçimi* *"Qərbin səhv təhsil metodu: məktəblər və mətbuatın İslam dünyasına dair təsəvvürümüzü təhrif etməsi"*). Həmçinin Jak Qudinin *"Qərbdəki Şərq və yabanı ağılın əhliləşdirilməsi"* ilə Con Hobsonun *"Qərb mədəniyyətinin şərqli kökləri"* də bu təhrifin tənqidinə həsr olunmuş əsərlərin türk dilinə tərcümə olunmuş nümunələridir.

Əhməd İsanın *"Müsəlmanların İntibaha töhfəsi"* adlı bu əsərində İslam dünyasında elm, incəsənət və mədəniyyət sahəsində görülmüş zəngin və heyrətamiz işlərin

ümumi mənzərəsi əks olunur. Bu əsərdə elmi və mədəni yeniliklərin geniş təfəsilatı verilmir, daha çox müsəlmanların dünyanı araşdırma, kəşf etmə və onun xəritəsini çıxarma cəhdləri göstərilir. Nəticədə etibarlı mənbələrə əsaslanan mühüm bir nümunə və rəhbər kitab ərsəyə gəlmişdir.

Ümumi müddəaları ilə tədqiqata cəlb edilən bu möhtəşəm mənzərəni Professor Bekir Karlığanın *“İslam Düşüncəsinin Batı Düşüncəsi'ne Etkileri”* (*“İslam düşüncəsinin Qərb düşüncəsinə təsirləri”*) adlı əsərini nəşr edərək geniş və təfəsilatlı şəkildə oxucuya təqdim edirik. Beləliklə, eyni mövzulu əsərlər bir-birini tamamlayır. Məsələn, nəşrlərimiz arasından Corc Salibanın (George Saliba) *İslam Bilimi* (*“İslam Elmi”*) və *“Avrupa Rönesansının Oluşumu”* (*“Avropa İntibah dövrünün formalaşması”*) adlı əsərləri bu zəngin mənzərəyə astronomiya sahəsində verilən qiymətli töhfələrdəndir. Məqsədimiz müsəlman dünyası haqqında yaradılmış səhv və qərəzli yanaşmaları aradan qaldırmaq, oxucularımıza etibarlı mənbələr təqdim etməkdir.

Mahya

Redaktordan

Böyük İslam mədəniyyəti epoxasını bir kitaba sığdırmaq çətindir. İslam dininin mədəni və estetik yenilikləri, onun dünya və Avropa İntibahına verdiyi töhfələr lazımi qədər qiymətləndirilməyib. Əlbəttə ki, mövzuya aid tədqiqatların azlığı və çağdaş İslam dünyasının ümitsiz vəziyyəti qiymətləndirmə meyarlarına mənfi təsir edib və edir. Ancaq İslamı gözdən salmaq məqsədilə Qərb elmi düşüncə tərzinə meyil edən görüş və anlayışlar natamam və nöqsanlıdır.

İslam mədəniyyəti kontekstində aparılmış tədqiqatlar iki qütbə ayrılır. Birinci qütbü təmsil edənlər İslamın Qərb mədəniyyətinə əsaslı, birbaşa təsirini inkar edirlər. Onlar İslam dininin mötəbər və mədəni dəyərlərinə də göz yumurlar. Beləliklə, orta əsrlərdə kilsənin əldə edə bilmədiyi və İslama aid olan humanist məziyyətləri də “mənimsəyirlər”. Təqdim etdikləri İslam da, İslam mədəniyyəti də paradoksal və rəddedici məzmunudur. Bu qondarma yanaşma tərzini elmi terminologiyada “mədəniyyətlər toqquşması” adlanıır.

Lakin bu kitabın da əsaslı şəkildə ifadə etdiyi kimi, Qərb alimləri arasında İslamın və müsəlmanların Avropa mədəniyyətinin təşəkkülündə rolunu təqdir edənlər də vardır. Həmin alimlər böyük cəsarət və diqqətlə dünyanın müxtəlif kitabxanalarındakı yüzlərlə əlyazmanı tədqiqata cəlb etmişlər. Nəticədə orta əsrlər İslam mədəniyyətinin möhtəşəm xəzinəsi gün işığına çıxmışdır. Məsələn, Corc Sarton elm tarixinin ən çox istinad edilən korifeylərindən biridir. Sartonu görə, İslam mədəniyyəti 14-cü əsrə qədər “hələ də” bəşəriyyətin öncüsüdür. Həmin dövrdə dünyanın qeyri-müsəlman olan heç bir yerində nə Qəzzali ilə

müqayisə edilə biləcək bir filosof, nə Zərqali kimi bir astronom, nə də ki, Ömər Xəyyam kimi bir riyaziyyatçı var idi.¹

Sarton kimi düşünən avropalı alimlər İslamın İntibaha verdiyi töhfələri danmırlar. Həmçinin İslam mədəniyyətinin qeyri-müsəlmanlara nə doqmatik, nə də ki, rəddedici münasibət bəslədiyini vurğulayırlar.

Buna baxmayaraq, 11 sentyabr 2001-ci ildə ABŞ-da baş verən faciəvi hadisələrdən sonra iki qütb arasında davam edən ziddiyyət kəskinləşmişdir. Daha sonra siyasi cəhətdən manipulyasiya edilən bəzi avropalı elm adamlarının ifrat fikirləri geniş yayılmışdır. Siyasət və elm aləmində çox böyük nüfuza malik olan bu cərəyan İslam mədəniyyətinin yenilikçi, yaradıcı xüsusiyyətlərini kobudcasına gözdən salmağa çalışmışdır. Bu yanaşma tərzini Qərbdə "tolerantlığın müasir dövrdə bir çox qərblilər üçün İslama qarşı göstərilməsi vacib olan bir üstünlük kimi dərk edilmədiyi"² yönündə ab-hava yaratmışdır. İslamı mədəniyyətini siyasi təsir altında şərh edənlər olduqca qərəzli və amansız fikirlər söyləyirlər. Hətta İslamın fanatizm, zorakılıq və müqəddəs müharibələrdən başqa bir şey təqdim etmədiyini iddia edirlər. Bu kitab tarixi-müqayisəli tədqiqat metodu ilə yazılmışdır. İslam mədəniyyətinə geniş planda nəzər salınır. Kitabda İslamın necə bir din olması və gətirdiyi hüquq sisteminin aliliyi də göstərilir.

İslam həmrəyliyi anlayışı tarixi aspektdən baxanda misilsizdir və əsla totalitar deyildir. Orta əsrlərdə İslam cəmiyyəti müxtəliflik içində vəhdət axtarışında olmuşdur. Yəni müxtəlifliyin vəhdəti yaradılmışdır. Bu baxımdan müxtəliflik həm də müsəlman olmayanların töhfələrinin qəbul edilməsi demək idi. İslam cəmiyyəti keçmiş mədəniyyətlərin mirasını mənimsəmiş və mütərəqqi bir toplumun formalaşması prosesində özül, bünövrə rolunu

¹ Corc Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3 cild, 1-ci cild: "From Homer to Omer Khayyam", s. 746.

² Karen Armstrong, *A History of God*, s. 152.

oynamışdır. Nəticədə dini fanatizmdən uzaq, yaradanı unutmayan və universal dünya görüşünə dəyər verən bir mədəniyyət yaranmışdır.

Belə bir əsərin nəşrində iştirak etmək mənim üçün şərəfdir. Müəllif səhhətində olan problemlərə baxmayaraq, on il boyunca İslam mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinə dair bu tədqiqat əsəri üzərində riyazi dəqiqlik səviyyəsində işləmişdir.

Beynəlxalq İslam Düşüncəsi İnstitutu bu kitabın redaktorluğunu mənə təklif etdi. Kitabda İslam dini mədəniyyət kontekstində tədqiq edilir və bir çox cəhətdən mərhum professor İsmail əl-Faruqinin əsərini tamamlayır.

Osman Əli

Ön söz

Dünya tarixinə dair çox sayda kitab yazılmışdır. Bu kitablarda İslam mədəniyyətinin mövcudluğu və tarixə töhfəsi ya qəsdən azaldılmış, ya da tamamilə diqqətdən kənar qalmışdır. Bu kitabın yazılma məqsədi həmin boşluğu doldurmaq və İslam dünyasının uğurlarını tarixi yaddaş kontekstində tədqiq etməkdir. Kitabdakı fəsilər daha çox müsəlmanların digər bölgələrə doğru yayılma prosesi, ticarət, əkinçilik və səyahət kimi az tədqiq edilən mövzulara həsr olunmuşdur.

Kitabın ilk fəsillərində də qeyd etdiyimiz kimi, bu mədəniyyətin inkişafındakı ən mühüm amil İslamın elm və maarif yolunda irəliləməsidir. Növbəti fəsillərdə fəlsəfə, dəqiq elmlər və tibb sahəsində aparılmış elmi tədqiqatların inkişaf mərhələlərindən bəhs olunmuşdur. Bu fəsillərdə İslamın qədim Roma-Yunan mədəniyyəti ilə Avropa İntibah dövrü arasındakı sintezedici, yaradıcı və vasitəçi rolu göstərilmişdir.

Müsəlmanların orta əsrlər dünya mədəniyyətinə töhfəsi, ədəbi inkişafa təsiri və incəsənətin digər sahələrində öz əksini tapan geniş yaradıcılıq fəaliyyəti, estetik yeniliklər də tədqiqatın tərkib hissəsidir. İslam mədəniyyətində elm uzun və şərəfli yol qət etmişdir. Məsələn, ərəb dili 700 ildən çox müddət ərzində beynəlxalq dil rolunu oynamışdır və bu faktı bilən alimlərin sayı azdır. Kitabın son fəslində İslam mədəniyyətinin Avropa kulturoloji sisteminin yaranması və renessans təsir yönələri şərh edilmiş, yetkin qənaət və nəticə əldə edilmişdir.

Müasir dövrdə Qərbi dünyasında müsəlmanlara qarşı çox sayda qərəzli yanaşma var. Məhz buna görə də İslam dünyasının uğurlu keçmişini şüurlu şəkildə dərk etməkdən sonra təbliğ etməliyik. Müsəlman qadınların təzyiq

altında yaşaması, qeyri-müsəlman azlıqlara qarşı ayrı-seçkilik, soyuq münasibət kimi fikirlər yanlış və şablon düşüncələrə bariz nümunədir. Əslində, İslam mədəniyyətinin inkişafında qadınların, qeyri-müsəlman azlıqların, xüsusilə yəhudi və xristianların böyük rolu olduğuna dair faktlar mövcuddur.

İslam dünyanı gözəlləşdirəcək bir mədəniyyət yaratmışdır. Bu mədəniyyət İspaniya və Şimali Afrikadan Orta Şərqlə və Asiyanın şərfinə qədər uzanan geniş bir əraziyə yayılmışdır. İslam mədəniyyəti həm də “Antik dövr”lə “İntibah” arasında əlaqə yaratmışdır. Peter Ceninqs İslamın körpü rolu oynayan əhəmiyyətini İslam haqqında hazırladığı və “Milli İctimai Radio”da (National Public Radio) səsləndirilən “İslam dünyası” adlı silsilə radio proqramında belə vurğulamışdır: “İslam mədəniyyətinin həyati əhəmiyyət kəsb edən təsirləri olmasaydı, Avropa İntibahı qətiyyənlə reallaşmazdı” (1985 və 1991-ci illərdə səsləndirilib).

Yazıçı Qabriel Krespi də müsəlmanların “Qərbdəki canlanmanı təmin edən elm, mədəniyyət və incəsənət dəyərlərinin banisi” olduğunu söyləyir.³ İslam tarixi sahəsində ən məşhur Qərb alimi Marşall Xocson isə İslam mədəniyyətinin “bəşəriyyətin hazırkı vəziyyətinə təsiri baxımından böyük bir əhəmiyyəti olduğunu və milyonlarla insanın ən yüksək amal və uğurlarını təmsil etdiyini” yazmışdır.⁴

“Müsəlmanların İntibaha töhfəsi” kitabı müxtəlif təmayüllü Qərb alimlərinin tədqiqatlarına istinad etməklə yanaşı, bu mövzuya müsəlman baxış bucağını da ehtiva edir. Həmçinin mədəniyyətlər üçün heç bir faydası olmayan ziddiyyət və qarşıdurmanın əvəzinə ünsiyyət və dialoqa olan ehtiyacı vurğulayır.

Əhməd İsa

³ Gabriele Crespi, *The Arabs in Europe*, s. 307.

⁴ Marshal G.S. Hodgson, *The Venture of Islam*, c. 1, s. 95-99. [Türkcə tərc. İslam'ın Serüveni, 3 cild. Trc. Heyət. İz yayıncılıq].

Birinci Fəsil

İslamın tarixdəki rolu

İslam Şərqi və Qərbi mədəniyyətləri arasında misilsiz bir körpü qurmuşdur. Müsəlman alimləri əsrlər boyu elmi tədqiqatlar aparmışdır. Müsəlman dünyasında elm Qərbi və Şərqi mövcud olan biliklərin təmali əsasında inkişaf etmiş və böyük bir sintez yaradaraq yeni kəşf və ixtiralara rəvac vermişdir.

Orta əsrlərdə dünyanın bir çox yerində antihumanist vəziyyət hökm sürürdü. İslam qaranlıq bir dövrdə günəş kimi doğmuş və bəşəriyyətə şərəfli yaşamaq forması bəxş etmişdir. Müsəlmanlar elmi axtarışları dini vəzifə və öhdəlik saydıqları üçün dünyaya baxışları da dəyişmiş və inkişaf etmişdir. İslam insanlara yer üzünün gözəl nemətlərinə sahib olmağın vacibliyini aşılarmışdır. Yeni və mükəmməl din insanlar arasındakı irqi və sinfi ayrışikliyi də ləğv etmişdir.

İslam bir insanın Avropadan Şimali Afrikaya, Ərəb ölkələrinə, İran, Hindistan, Çin və İndoneziyaya qədər təhlükəsiz şəkildə səyahət edə biləcəyi geniş coğrafiyanı əhatə edən bir mədəniyyətin əsasını qoymuşdur. Səyahət üçün lazım olan yalnız Quran və səccadə idi.

İslam mədəniyyətinin yaratdığı yeniliklər, yalnız coğrafi sərhədləri deyil, həm də zamana bağlı maneələri də keçərək müxtəlif xalqlar arasında vəhdət yaratmışdır. Dünyanın bir çox yerində qadınlara qarşı əşya və ruhsuz varlıqlar kimi rəftar edildiyi bir dövrdə İslam cəmiyyəti onları layiq olduqları məqama yüksəltmiş və yüksəltməkdədir.

Təqribən min ilə yaxın bir müddət ərzində İslam dünyanın ən qabaqcıl mədəniyyətlərindən birinə sahib olmuş-

dur. İslamın özünüifadə forması olan ərəb dili 700 ildən çox bir müddətdir ki, beynəlxalq elm dilidir. Oksford Universitetinin məşhur tarixçilərindən Con Morris Roberts dünyaya verdikləri töhfəyə görə mədəniyyətləri təhlil edir və bu sahədə İslam mədəniyyətinin ən qabaqcıl yerlərdən birinə layiq olduğunu qeyd edir.⁵ İslamı qəbul edən cəmiyyətlər hər cəhətdən inkişaf etmişdir. Primitiv, ibtidai mədəniyyət və elmsiz, maarifsiz mühitlər İslam dini ilə mükəmməl bir səviyyə və ucalıq qət etmişdir. İslam mədəniyyəti bəşər tarixindəki yüksək mövqeyini dünya miqyasında yayılması, məhsuldarlığı və uzun ömrü sayəsində qazanmışdır.

Tarixə dair əsərləri mütaliə edənlərin də bu həqiqətdən bixəbər qalması mümkündür. Çünki bir çox tarix kitabında dünyanın geniş bölgələrinə yayılan müsəlmanların həyatına öləri nəzər salınmışdır. Hətta bəzi kitablarda müsəlman dünyası Qərbin düşmənləri kimi təsvir edilmişdir. Bu kimi tədqiqatlar İslam mədəniyyətinin uğurlarını ya azaldır, ya da başqalarından alınmış kimi göstərir. Məsələn, həmin tarixçilərin qətiyyətlə vurğuladıqları fikrə görə, müsəlman fəlsəfəsi Yunanıstandan gəlmişdir. Hətta dövlət idarəetmə sisteminin İrandan, elmin isə Yunanıstan, Hindistan və Çindən götürüldüyü barədə fikirlər də mövcuddur. Təsəvvüf Hinduizm sayəsində təşəkkül etmişdir. İslam memarlığı və incəsənəti isə Bizans, İran memarlığı və incəsənətinin davamıdır. Bəzi tarixçilər bu mövzunu o qədər şişirdirlər ki, sanki öz cəmiyyətləri əsla başqa mədəniyyət və sivilizasiyaların təsirinə məruz qalmamışdır.

Həmin tarixçilər bütün diqqətlərini mədəniyyətin özü-
lü, mərkəzi hesab etdikləri Qərbə yönləndirmişdir. Onlara görə, hər növ mədəni və inqilabi yenilik Avropaya məxsusdur. Bu dövrdə yaşayıb yaratmalarına baxmayaraq, ze-

⁵ J.M.Roberts, History of World, s. 378. Kitap Türk dilinə İdem Erman tərəfindən (İnkilap Kitabevi, 2001) tərcümə olunmuşdur.

hinləri qaranlıq dövrlərdə qalmışdır. Verdikləri təriflər və hökmlər 7-ci əsrdən müasir dövrə qədər İslam, Quran və həzrət Məhəmmədə (s.ə.s.) hücum edən alimlərin əsərlərinə istinad edir. O dövrün vulqar dili müasir “elm”in akademik leksikonuna çevrilmişdir. Bu tip birmənalı və naqis yanaşma İslamın və İslam mədəniyyətinin inkarını xarakterizə edir. Qəribədir ki, bu tarixçilər Yunan-Roma mədəniyyəti və Xristianlığın ilkin inkişaf dövrü haqqında geniş məlumat verirlər. Böyük İslam mədəniyyətinə isə öləri nəzər salınır.

Bu kitab Roma ilə “möcüzəvi” Avropa mədəniyyəti arasındakı boşluğu doldurmaq məqsədi daşıyır. Kitabda tarixdəki ardıcılıq prinsipini nəzərə alan prinsiplər və yad təsirlər də tədqiqata cəlb edilir. Qarşınızdakı tədqiqat işi qeyri-müsəlman mədəniyyətlərin özlərindən əvvəlki sivilizasiyaların təsirinə məruz qaldığını ifadə etməklə yanaşı, müsəlmanların da digər mədəniyyətlərdən təsirləndiyini göstərir. Lakin müsəlmanlar öz töhfələrini necə verəcəklərini qabaqcadan müəyyənləşdirmiş və bəşəriyyət tarixində misli-bərabəri olmayan bir mədəniyyət yaratmışlar. Nəticədə müxtəlif mədəniyyətlər, xüsusilə də Avropanın inkişaf etməkdə olan mədəniyyəti İslamdan təsirlənmişdir.

Digər tərəfdən İslam Yəhudiliyin və Xristianlığın inkişafına təsir göstərmiş və tarixi kontekstdə diqqətəlayiq bir prosesi başlatmışdır. Bu proses dinlərə əlavə dəyər qatmış, insan-Allah, insan-insan və insan-cəmiyyət münasibətlərini inkişaf etdirmişdir.

İslam mədəniyyəti davamlılıq və ardıcılıq prinsipi ilə növbəti hakim mədəniyyət olan Qərbin bünövrə və təməlini formalaşdırmışdır. Qərb elmi inkişaf və nailiyyətlərini daha çox İslam və müsəlmanlara borcludur. Həmin dövrün Avropasını tərif edən Robertsə görə, Avropa qitəsi “daha çox mədəniyyət idxalçısı”dır.⁶

⁶ Roberts, s. 62.

XXI əsrdə dünyanın transestetik vəziyyətini estetik bir gözəlliyə çevirən İslamın davamlılıq prinsipi böyük və mənəvi faydalar versə də, bu parlaq həqiqəti görməzdən gələnlər də vardır. Müsəlmanların İslamın ilk illərində qarşılaşdıqları çətinliklərlə XXI əsrdə üzləşdikləri kritik vəziyyət paralel xarakter daşıyır. O dövrdə yaşayan müsəlmanların sinə gərdikləri çətinliklər müasir dövrün müsəlman və qeyri-müsəlmanları üçün də qüvvədədir. İslam və onun yaratmış olduğu mədəniyyətin tarixindən çıxarılacaq dərslər çoxdur. Bu ibrətamiz gerçəklik həm də bitməyən anlaşılmazlıq və ziddiyyətlərlə dolu müasir dünyanın düşdüyü vəziyyətdən xilas olmaq istəyənlər üçün ilham mənbəyidir.

İslamın mənası

Bu fəsil müsəlman olmağın nə demək olduğunu göstərir. Din yalnız gündə beş dəfə namaz qılmaq, müqəddəs Ramazan ayı boyunca oruc tutmaq, rifah vergisi olan zəkatı vermək, maddi imkanlar daxilində həccə getmək kimi beş “şərt”lə məhdudlaşmır. Çünki İslamda həyat dini və dünyəvi qollara ayrılmayıb. İslamda ruhani və dünyəvi, sekülyar və dindar kimi iki qütblü anlayışlara yer yoxdur. Müsəlmanın həyatı vəhdət halındadır.

İslama uyğun həyat tərzinin məxsusi və möhtəşəm bir mədəniyyət yaratması labüddür. İslam dünyaya mənəvi baxış bucağı formalaşdırır, dərinlik və ciddiyyətlə yanaşı, yüksək həyat standartı, maddi və mənəvi rifah təqdim edir. Mədəniyyət insanların dünyaya və kainata hansı prizmadan baxdıqlarını əks etdirir. İnsanların cəmiyyət qurma şəklini, toplumun fərdlər üçün əhəmiyyətini həmin prizma və baxış sferası müəyyənləşdirir. Onların həyat tərzini və bir-biriləri ilə münasibətlərini tənzipləyir. Həmçinin kasıb, kimsəsiz, ac, evsiz və əqli cəhətdən qüsurlu olan digər insanlara qarşı müsbət və humanist davranışlar da

mədəni İslam toplumunun keyfiyyət göstəricisidir. Mədəniyyət bir cəmiyyət forması qurma və onun üzvlərində dünya və kainata qarşı dəyərlili olan hər şeyi əhatə edəcək bir baxış bucağı və həyat fəlsəfəsi yaratma şəklidir.

İslam sadə və gözəldir. İlk ayə nazil olduğu zaman həzrət Məhəmməd Məkkənin şərqindəki Nur dağında yerləşən Hira mağarasında idi. Tək bir hadisə deyil, ortaq məqsəd uğrunda birləşən bir çox hadisə İslamın var olması və böyüməsinə xidmət etmişdir. Bütün bunlar dinləyicilərinə doğru yolu göstərmiş və göstərməkdə davam edən müqəddəs bir kitaba - Qurani-Kərimə bağlı qalaraq müsəlmanlar üçün ən yaxşı nümunə olan Allahın elçisi və mükəmməl bir insan olan peyğəmbər, döyüşlərdə qəhrəmanlıqla vuruşan, lakin həmişə sülh tərəfdarı olan sərkərdə və hökmdar olmaqdan, sadə bir lider olmağa üstünlük verən dövlət başçısı həzrət Məhəmmədin nümunəvi həyatında təmərküzləşir. Əsil-nəcabətli bir ailədən gəlməsinə baxmayaraq, kişiyyə və qadına, müsəlmana və qeyri-müsəlmana, varlığa və kasıba, ərəblərə və qeyri-ərəblərə, irqindən və rəngindən asılı olmayaraq bütün insanlara qarşı ədalət və qayğı prinsipi ilə yanaşan həzrət Məhəmməd İslamın qəbul edilmə prosesində əsas və birinci dərəcəli faktor olmuşdur. Çox böyük bir potensiala sahib və bundan istifadə etməli olduğunu dərk edən bir cəmiyyət və yer üzündəki insanlara həqiqi, gerçək və gözəl olduğunu sübut edən bir din...

Mərhum Faruqinin də qeyd etdiyi kimi, İslami dəyərlər həyata bütöv, əhatəli aspektdən baxan mütərəqqi bir görüşdür. Məhz bu görüş bəşəriyyət üçün genişmiqyaslı nəticələri olan bir mədəniyyət yaratmaq üçün katalizator rolunu oynamışdır.

İkinci fəsil

Elm və İslam mədəniyyəti

İslamda öyrənmək ən vacib fəaliyyət idi və bu zəruri məşğuliyyət sahəsi VII əsr epoxasında getdikcə böyüyən bir boşluğu doldurmağa başlamışdı. Mesopotamiya, Misir, Yunan və Roma mədəniyyətlərinin təsiri azalmışdı. Hindistanın mədəni nüfuzu və təsir dairəsi isə demək olar ki, yox olmuşdu. Həmin dövrdə Çin mədəniyyəti İslamın yaranmasından on il sonra, Tanq Sülaləsi dövründə parlamışdır. İslama qədər Çinin təsiri yalnız qonşuları ilə məhdudlaşır. Avropada qeyri-müəyyənlik hakim idi və Xristianlıq inkişafın qarşısında dayanan maneə idi. Qitənin qaranlıq dövrləri boyunca İslamın coğrafi cəhətdən böyüməsi isə intellektual və mədəni inkişafı ahəng təşkil edirdi.

Frans Rozentalın “Elmin zəfəri” adlı kitabında açıq şəkildə ifadə etdiyi kimi, öyrənmə və öyrətmə İslamla vəhdət yaratmışdı.⁷ Elə ilk vəhy vasitəsi ilə Quranın biliyə verdiyi əhəmiyyəti asanlıqla anlamaq mümkündür. Müsəlmanlar üçün son dərəcə mühüm olan Qədr gecəsində gözqamaşdırıcı bir nur mağaranın içini doldurmuş və bir səs həzrət Məhəmmədə “Oxu!” deyərək ardınca bunları söyləmişdir: “Yaradan Rəbbinin adı ilə oxu! O, insanı ələqdən yaratdı. Oxu! Qələmlə öyrədən, insana bilmədiyini bildirən Rəbbin ən böyük kərəm sahibidir”.⁸

Ərəb dilində *ilm* (bilik: knowledge) kəlməsi Quranda ən çox təkrar olunan sözlərdən biri kimi təxminən 750 dəfə qarşımıza çıxır. Həmçinin peyğəmbərimizin hədislərində də ən çox təkrar olunan sözlərdən biridir. “Beşikdən mə-

⁷ Franz Rosenthal, Knowledge Triumphant, s. 70.

⁸ Ələq 96/1-5.

zara qədər elm öyrənin” və “Elm Çində də olsa arxasınca gedin” , - deyə buyurur. Ərəb dili və digər Sami dillərdə “ilm” kəlməsi işlənsə də, bu söz onlardan fərqlənir. “İlm” Quranın vurğusudur və İslama məxsusdur.

“İlm” kəlməsini yalnız *bilik* şəklində tərcümə etmək kifayət deyil. Rozental bu kəlmənin on iki əsas tərifini verir və bu tərfi müsəlman alimlərin izah etdiyi 107 səciyyəvi xüsusiyyətə ayırır. Quranın hələ ilk surəsinin ilk ayəsində bu məfhuma əlavə bir məna yüklənmişdir. Dünyalar sözü aləmlər mənasındaki *aləmin* kəlməsinin köküdür. *Aləmin* sözün əsl mənasında “bir insanın müəyyən bir vasitə ilə bildiyi bir şey” və ya “yaradılmış şey” mənasındadır. Bəzi məqamlarda isə “bütün dünya” və yaxud da geniş semantik mənada “kainat”dır.

Bilginin İslamdakı qarşılığı isə həm dərininə, həm də eninə istiqamətdə çoxölçülü semantik mənalar ifadə edir. Məsələn, Quranda müxtəlif yerlərdə təkrar-təkrar keçən *hikmət* kəlməsinin mənası bir kəlməlik “filosof” (hikmət) tərcüməsinin fəvqündədir. Hikmət sözü “Lisanül-ərəb”⁹ lüğətində “şüurla idrak olunan ən mükəmməl qavrama” mənasındadır. Qurandakı başqa bir söz - “mütəvəssim” sifəti müsəlman alimlərindən Zəməxşəri və Raziyə görə, “bir şeyin həqiqi təbiətini və xüsusiyyətini dərk etmək məqsədilə aqlını istifadə edən insan” mənasına gəlir.¹⁰

Quran açıq şəkildə insan övladını düşünmə qabiliyyətinə görə bütün məxluqatdan fərqləndirir. Adəmin yaradılışından bəhs olunan Bəqərə surəsinin 31-ci ayəsində bu “ilk insan”a adların öyrədildiyi bildirilir. Məhəmməd Əsədə görə ilk insana bütün əşyaların adlarının öyrədilməsi məntiqi təsvir qabiliyyəti sayılır və “idrak düşüncəsidir”.¹¹ Adəmə rəasional fərqləndirmə qabiliyyəti verilmişdir. Bi-

⁹ İmam ibn Mənzurun altı cildlik məşhur ərəb dilindəki lüğəti (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

¹⁰ Zəməxşəri və Razidən nəql edən Məhəmməd Əsəd, *The Message of the Qur'an*, s. 933.

¹¹ Eyni əsər, s. 9.

lik sahibi insanlar “bəsirətli olanlar”¹², “ağıl sahibləri”¹³ və “ürəkdən inanıb təsdiq etməyə niyyətli olanlar”dır.¹⁴ Hikmət verilən şəxsə həm də ən böyük sərvət verilmişdir.¹⁵ Müqəddəs kitab Quran bilik ilə aydınlığı bərabər hesab edir.¹⁶ Quranda hər müsəlman üçün “Ey Rəbbim, mənim elmimi artır”¹⁷ şəklində qısa bir dua vardır.

Quran iki fərqli aspektdən öyrənməni təşviq etdiyini isbat etmişdir. Birincisi, elmi terminlərin izah edilmə prosesində zəngin bir dilə sahib olmasıdır. İkincisi, bu dilin birbaşa dinləyənlərin zəhnindəki təsirini ifadə edir. Alimlərin çoxunun, xüsusilə də semiotiklərin bilməsinə baxmayaraq, dilin zehni inkişaf etdirən cəhəti çox vaxt diqqətdən kənar qalır.

Bir müsəlmanın Quran dilinin öyrənmə səviyyəsini yüksəltməsi uşaqlıqdan həyatının sonuna qədər onu yaxşı təkrar etməsi, diqqətlə əzbərləməsi və dinləməsi sayəsində baş verir. Müsəlman alimlərin iddiasına görə, Quran yüksək səslə oxunaraq dinlənilmədiyi zaman əsl təsirini göstərmir. Buna görə də Quranı yaxşı əzbərləyən hafizlərin müsəlmanlar arasında çox hörmətəlayiq yeri vardır. Dr. Vilyam Qraham Qahirədə “professional Quran hafizləri”nə ilk qulaq asdığı zaman çox təsirləndiyi üçün Şamda imkan tapdığı zaman Quranı əzbərləmişdir. O zaman “müqəddəs mətnin mömin dinləyicilər üçün nə qədər həyat dolu və canlı” olduğunu anlamışdır.¹⁸

Qərb İslamın və İslam mədəniyyətinin linqvistik bünövrəsi olan klassik ərəb dilindən indiyə qədər əsirgədiyi əhəmiyyəti vermək məcburiyyətindədir. Dilin keyfiyyəti həm də İslamdan əvvəlki və sonrakı şairlərin dili olan Bə-

¹² Ali-İman, 3/13.

¹³ Ali İmran, 3/7; Maidə, 5/100.

¹⁴ Bəqərə, 2/118.

¹⁵ Bəqərə, 2/269.

¹⁶ Loğman, 31/20.

¹⁷ Taha, 20/114.

¹⁸ Beyond the Written World: Oral Aspects of Scripture in the History of Religion, s. x.

dəvi dilində açıq şəkildə görünməkdədir. Müsəlman ərəb dünyasının qabaqcıl yazıçı və şairlərinin bəziləri bədəvilər arasında yaşamış və yaxud onların dildən istifadəsindəki ustalılıqlarından və söz ehtiyatlarından bəhrələnmək üçün müxtəlif şəhərlərdə onlarla görüşməyə çalışmışlar. Məşhur ərəb şairi Cahiz Bəsrənin şəhərətrafı bölgələrində yaşayan bədəvilərdən məlumat almaq üçün gedən filoloqlara qoşulmuşdur. Bədəvilərin dili müasir dövrə qədər dəyişməmişdir. Onlar arasında yaşayan Məhəmməd Əsəd Bədəvi dilinin üstünlüyünü mədh etmişdir. Çünki şair bədəvi dilinin zəngin söz ehtiyatı sayəsində Quranın dəyərini və məna genişliyini daha yaxşı dərk etmişdir.

Orta əsrlərdə ərəb dili yalnız İslam dünyasında hakim deyildi, həm də Avropada istifadə olunurdu. Yerini latın dilinə verməzdən əvvəl Avropada yerləşən nüfuzlu universitetlərdə aparıcı dillərdən biri idi. Quran elmə olan marağın artmasını da təmin etmişdir. Müsəlmanlar Quran ayələrini anlamaq üçün sözlərin quruluşunu, etimologiyasını, semantikasını və bütöv qrammatikanı mənimsəməyə çalışırdılar. Öyrənməyə meyil və maraq hələ İslamın başlanğıcında Quranın şifahi olaraq yayıldığı dövrdən etibarən olmuşdur. Daha sonra Quran təfsirçiləri bu prosesi yazıya köçürmüşdür.

Müsəlmanların qrammatikanı öyrənmək üçün göstərdikləri ilk təşəbbüs Mədinədə "Dörd Xəlifə" dövrünün əvvəllərində (h. 11-40/m. 632-661) Ərəb dili məktəbinin qurulması ilə başlamışdır. Dörd xəlifənin sonuncusu həzrət Əli bir müsəlman alimdən xütbəsinin fəsilələrini yazmasını istəmişdir. O dövrün İraq valisi İbn Yüsif hicri birinci əsrin sonunda Bəsrədə dil məktəbi açmışdır. Sonrakı əsrdə isə Xəlil ibn Əhməd həmin məktəbdə dilçilik elminə öz töhfəsini vermiş və ilk ərəbcə lüğəti hazırlayan şəxs olmuşdur. Xəlil İbn Əhməddən sonra İbn Düreyd bu lüğət üzərində işləyib genişləndirmişdir.

Lüğət və ərəb qrammatikasının təməlləri yəhudi filologiyası üçün mənbə təşkil etmişdir. Sədiyə ibn Cozefin yazdığı ilk lüğətdə ibranicə sözlər ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur. Cozef, Səhl ibn Məsliyə və David ibn Abraham ərəb dilçiliyi əsasında İbrani qrammatikasını yazmışdır. Onlar digər tədqiqatlarını da ərəb dilində qələmə almaqla bu dilə olan maraqlarını göstərmişdirlər.

Demək olar ki, başlanğıcından etibarən müsəlman cəmiyyəti oxumağı əsas tələbatlardan biri hesab etmişdir. Müsəlmanlar bütpərəst məkkəlilərə qarşı qalibiyyətlə sona çatan ilk döyüşdə əsirlərə humanist davranmış və onlardan azad olmaları müqabilində Mədinə xalqına oxuma-yazma öyrətmələrini istəmişdilər. Başqa bir döyüşdə ələ keçirilən oxuma-yazma bacarığı olan qırx xristian gənc xalqa müəllimlik etməsi üçün Mədinəyə göndərilmişdir (Gələcəkdə müsəlmanlar üçün İspaniyanı fəth edən insan həmin gənc xristianların birinin övladı idi). Hər müsəlman qız və oğlan uşağı Quranı oxumağı öyrənmiş, ayələri əzbərləmiş və digər İslam elmlərinə dair mətnləri oxumuşdur. Daha sonrakı siniflərin dərslər proqramına isə ədəbiyyat, dəqiq elmlər və fəlsəfə də daxil edilmişdir.

Erkən dövrlərdən etibarən mədrəsələr qurulmuşdur. Üzvlərinə oxumağı öyrətməyi bu qədər diqqət mərkəzində saxlayan başqa bir cəmiyyət heç vaxt olmamışdır. Avropada "kralların təbii olaraq oxumağı-yazmağı bilmədiyi",¹⁹ yalnız öz adlarını yazmağı bacardıqları bir dövrdə müsəlman uşaqlar oxuyub yazırdılar. Orta əsrlərin Avropasında oxuma-yazma yalnız rahiblərin inhisarında idi.²⁰ İslamın ilk əsrlərində müsəlman alimlər elmdə diqqət və səbatla çalışmağın dünya həyatında və ölümdən sonrakı həyatda faydalı olacağına səmimi-qəlbədən inanırdılar. Ölümdən sonra görəcəkləri münasibəti sahib olduqları bilik və dindarlığın müəyyənləşdirəcəyinə inanırdılar. İlk müsəlman hökmdarların çoxu mədəni və elmi insanlar

¹⁹ Roberts, eyni əsər, s. 397.

²⁰ Eyni əsər, s. 394.

idi. Elmi tədqiqatlarda iştirak edir və elmi hamı üçün əlçatan edirdilər. Keçmişindən, haradan gəldiyindən asılı olmayaraq, hətta yəhudi, xristian və dünyanın dörd tərəfindən gələn hər bir alim istədiyi kitabı əldə edə bilirdi. Müqəddəs kitablar və bədii əsərlər elə bir yüksək mövqə qazanmışdı ki, mükəmməl xətt sənəti ilə yazılmış, qızıl və lazurilə bəzədilmişdir.

Beləliklə, bilik Quranın təşviq etdiyi bir dəyər kimi İslam cəmiyyətində semantik mərkəz təşkil edirdi. Həzrət Məhəmməd söz və davranışları ilə bunu dəstəkləyirdi. İslami bilik və elm ilk müsəlman cəmiyyətinin quruluşu ilə birlikdə inkişaf etmişdir.

Üçüncü fəsil

İlk müsəlman cəmiyyətinin strukturu

İlk müsəlman cəmiyyəti dünyanın daha yaxşı ola biləcəyinə inanacaq dərəcədə nikbin idi. Onlar həyat tərzlərini Quranın ayələri və həzrət Məhəmmədin nümunəvi davranışı əsasında dəyişdirmişdilər. Həyatlarının hər sahəsində islami dəyərləri əsas götürmüşdülər.

Quran təbiət ilə harmoniya halında işləməyin əhəmiyyətini dəfələrlə vurğulayır. İslam mütəxəssisi Seyyid Hüseyin Nəsr İslamda “insan ilə təbiət arasında ayrılmaz bir bağ”²¹ olduğunu qeyd edir.

Allah Quranda buyurur ki, “Həqiqətən də yer üzündə gözəl nə varsa hamısını, hansının daha yaxşı davrandığını göstərmək və insanları sınaqdan keçirmək üçün bir vasitə etdik”.²² Bu “sınaqlardan biri, şübhəsiz ki, insanların bu xariqüladə dünyaya qarşı necə rəftar etdikləridir”. Bir digər ayədə necə rəftar edilməsinin vacibliyinə işarə edilir. “Rəhmanın bəndələri yer üzündə təvazökarlıqla gəzirlər”.²³

İslam tərki-dünyalığı deyil, dünya nemətlərindən istifadə etməyi vurğulayır. Quran bu fikrin əksini düşünlərə xəbərdarlıq edir. “Allahın bəndələri üçün yaratdığı zinət və təmiz ruziləri haram elan edən kimdir?”²⁴ Hətta Quranın müsəlmanlardan istəyi odur ki, verilən müxtə-

²¹ Seyyid Hüseyin Nəsr, *The Encounter of Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man*, s. 94-98 (bu kitab Türk dilinə “İnsan və Tabiat” adı ilə (trc. Nabi Avcı, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1991) tərcümə olunmuşdur).

²² Kəhf, 18/7.

²³ Fırqan, 25/63.

²⁴ Əraf, 7/32.

lif nemətlərin, çiçəklərin, meyvələrin, gecə ilə gündüzün, fəsilər arasındakı harmoniyanın və təbiətdəki digər möcüzələrin dəyərini dərk etsinlər.

Seyyid Hüseyn Nəsr “təbiətdəki möhtəşəmliyin” də Allahın “ayə”ləri arasında olduğunu Qurana istinadən xatırladır. “İslam insan və təbiətin bir-birindən tamamən ayrı hesab edilməsini rədd edərək kainata bir vəhdət olaraq baxmağı təklif etmişdir”. Nəsr “yalnız eqosentrik düşüncə ilə yaşayan”lara üz tutur və təbiətə nəvazişlə yanaşmaq yerinə, ona hakim olmaq istəyənləri tənqid edir.²⁵ Çünki təbiətə hakim olmaq istəyən eqosentrik düşüncə onun məhv edilməsində də pay sahibidir.

İslam insanlara çox yüksək bir status da verir. İslama görə, insan nə günah içində dünyaya düşmüş bir varlıq, nə də uca və məsuliyyətsiz bir canlıdır. Bəli, insan nə əbədi reenkarnasiya dövrüyyəsinə məhkum olmuş şüur sahibi, nə kütlə arasında itib-batmış və heç olmağa məhkum olan biri, nə də ki, həyatı əbəs və mənasız olan bir canlıdır. Quran bütün mürəkkəb quruluş və xarakteri ilə insan varlığının bir möcüzə olduğunu söyləyir.²⁶

Allah bütün bəşəriyyəti uca bir varlıq kimi yaratmışdır. Quran bu uca yaradılış prosesini belə ifadə edir. “*Biz Adəm övladını əziz və şərəfli etdik*”.²⁷ Başqa bir ayədə isə deyilir ki, “*Biz insanı ən gözəl şəkildə yaratdıq*”.²⁸ Şəbbir Əxtarın da qeyd etdiyi kimi, İslamda “bəşəriyyətin tarixi dastanı insanın alçalması”²⁹ ilə deyil, ucılması ilə başlayır”.³⁰

Rəbbin mələklərə “mən yer üzündə bir xəlifə yaradacağam”, - demişdi. Mələklər: “orada xaos yaradan və

²⁵ Eyni əsər, s. 96-98.

²⁶ Səd, 38/71-72.

²⁷ İsrə, 17/70.

²⁸ Tin, 95/4.

²⁹ Xristian doktrinasına görə, həzrət Adəmlə həzrət Həvvanın ilk günahdan sonra dünyaya göndərilməsi, insanın günahkar doğulması (Türk dilinə tərcümə edənün qeydi).

³⁰ Şabbir Akhtar, A Faith for All Seasons, s. 222.

qan tökən birinimi yaradacaqsan? Halbuki biz Səni mədh edərək ucaldırıq və Səni təqdis edirik”, - dedilər. Allah: “şübhəsiz, mən sizin bilmədiklərinizi bilirəm”, - dedi.³¹

İslamın məğzi insanın həqiqi keyfiyyət və istedadının aşkar edilməsinə yönəlmişdir. Quran insanın dəyərli bir varlıq olduğunu və başqa heç bir canlının sahib olmadığı bir lütfün ona bəxş edildiyini dəfələrlə vurğulayır. Bu lütf ağıl üstünlüyü, yaradıcı düşüncə, mühakimə etmə və bunu açıq şəkildə ifadə edə bilmə qabiliyyətidir.

Peyğəmbər bu lütfərin hamısına və Qurandakı digər təlim və dəyərlərə nümunə olmuşdur. Onun liderliyi ilə Quran sarsılmaz bir vəhdət yaradır. İlk vəhydən etibarən onun bütün həyatı İslama uyğun olaraq cəmiyyətə rəhbərlik etməyə həsr olunmuşdur. Xocsona görə, həzrət Məhəmməd “dəbdəbədən uzaq, çox sadə və mütəvazi bir həyat sürmüşdür. Demək olar ki, hamıya qapısı açıq, səmimi və güləruz bir insan idi”.³²

Peyğəmbər həzrət Məhəmməd

Həzrət peyğəmbər 570-ci ildə Məkkədə anadan olmuşdur. Uşaqlığından etibarən həm şəxsi, həm də iş həyatında ən etibarlı insan olaraq hörmət qazanmışdır. Hətta himayəçisi olan əmisi ilə birgə Suriya kimi uzaq məsafələrə gedən ticarət karvanlarında səfərlər etmişdir. Daha sonra iş həyatındakı kəskin zəkası sayəsində evləndiyi dul Xədicənin karvanlarının idarəçisinə çevrilmişdir. Həzrət Xədicə ilə iyirmi beş il davam edən ailə həyatı boyunca sarsılmaz sədaqəti və həyat yoldaşına olan sevgisi ilə diqqəti cəlb etmişdir.

Daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi, həzrət Məhəmmədə ilk vəhy 610-cu ildə göndərilmişdir. O, məkkəlilərə verdiyi gözəl öyüd və nəsihətlərin əvəzində onlardan əziyyət

³¹ Bəqərə, 2/30.

³² Hodgson, *The Venture of Islam*, I, s. 104.

görmüşdür. Məkkəli qəbilələrin bir yerə toplaşaraq onu öldürməyə cəhd etməsi nəticəsində şimaldakı Yəsrib şəhərinə hicrət etmişdir. İslam təqviminin başlanğıcı olmasına görə bu hadisənin İslam tarixində çox böyük bir yeri vardır. Darül-Hicrə deyilən bu hadisəyə *hicrət* deyilir. Lakin orijinal tərifı daha təsirlıdır. "Tanırlarından və sevdıklərindən geri dönəcəyını düşünərək ayrılmaq".³³

Yəsrib daha sonra Mədinətün-Nəbinin (Peyğəmbər şəhəri) qısalldılmış şəklı olan Mədinə şəhəri olaraq tanınmışdır. Həzrət Məhəmməd burada ilk müsəlman cəmiyyətinin və ilk məscidin əsasını qoymuşdur. Mədinəyə hicrət etdikdən sonra məkkəlilərlə bir neçə mübarizə və döyüş olmuşdur. Nəticədə peyğəmbərimiz və ümməsi Məkkəni (yalnız bir neçə şəhid verməklə) fəth etmişdir. Kəbəni bütərdən təmizləyərək İslamın mərkəzinə çevirmişdilər.

Həzrət peyğəmbər Kəbəni bütprəstlıkdən təmizlədiyi zaman təbliğ fəaliyyətinin zirvəsində idi. Buna baxmayaraq, peyğəmbər nə xüsusi inzibati güc əldə etməyə çalışmış, nə də bunun üçün bir arzusu olmuşdur. Vəhy aldığı ilk gündən etibarən daim Allahın elçisi olması həqiqətinə sadıq qalmışdır. Məkkəlilərin təbliğdən əl çəkməsinin əvəzinə təklif etdikləri hökmdarlıq, var-dövlət və gözəl qadınları qəbul etməmişdir. Onu razı salması məqsədlə əmisini vasitəçi edənlərə cavabı İslamı və peyğəmbərini dərk etmək baxımından mühüm tarixi faktdır. "Bunu bilin ki, günəşi sağ əlimə, ayı da sol əlimə versələr mən yenə də bu davadan əl çəkmərəm". Allah peyğəmbərindən bütprəstlərə bunu deməsini istədi. "De ki: Mən sizdən bunun əvəzində yaxınlara sevgidən (və yaxud Allaha yaxınlaşmaqdan) başqa heç bir şey istəmirəm".³⁴

Həzrət Məhəmməd ümməti üçün hər şeyin və hər kəsin fəvqündə dayanırdı. Tarixçi İra Lapidus "Məhəmmədi tarixdə nadir şəxslərdən birinə çevirən keyfiyyət ətrafındakı

³³ Charles Greville Tuetey (trc), Classical Arap Poetry, s. 22.

³⁴ Şura, 42/23.

insanlara öz görüşünü qəbul etdirmə qabiliyyətidir”, - deyir. “Onu peyğəmbər edən cəhət öz həyatını dəyişdirəndi kimi, digər insanların həyatlarını da dəyişdirəcək bir güc ətrafında hər kəsi toplaması və fikirlərini ətrafındakılara yayma qabiliyyəti idi”.³⁵

Xocsona görə, müsəlmanlara “özünəməxsus möhtəşəm bir mədəniyyət yaratmalarını təmin edən son dərəcə qüvvətli bir vizion verilmişdi”.³⁶

Cihad Quranın müxtəlif yerlərində haqqında danışılan bir fəaliyyət olmaqla yanaşı, bu mədəniyyəti dərk etməyin vasitələrindən biridir. Bu sözün ən uyğun tərcüməsi “münasib bir məqsədə çatmaq cəhdi”dir. Bir çox müsəlman bunu yerinə yetirməklə təkcə öz həyatını deyil, başqalarının da güzəranını yaxşılaşdırmağa çalışmış və min il boyunca davam edən təqdirəlayiq bir mədəniyyəti təmsil etmişdir. Bu kitab həmin insanların göstərdikləri səy və çabalardan bəhs edir.

Əslində, peyğəmbər bəşəriyyəti “daha böyük bir cihad” çağırmışdır. Bu, “insanın öz nəfsi ilə mübarizəsi”dir. Əmisi ondan “insanlara hakim ola bilmək” üçün tövsiyə istəyir. O: “Əmi, sənə bundan daha böyük bir hədiyyə verəcəyəm. Bir anlıq öz nəfsinə hakim ol”, - deyir. Mütəsəvvif Həllac Mənsur daim xatırlayacağı bir söz deməsini istəyən köməkçisi İbrahimə buna bənzər şəkildə cavab verir. “Nəfsinə diqqət yetir. Sən onu öz quluna çevirməsən, o səni öz quluna çevirər”.³⁷ Bu fikri daha əvvəl Mövlana Cəlaləddin Rumi Məsnəvisində məcazi bir üslubda ifadə etmişdir. “Bütlərin ən böyüyü, nəfs bütüdür”.³⁸

³⁵ İra Lapidus, *A History of Islamic Societies*, s. 55 (Türk dilinə tərcümə edən Yasın Aktay, *İslam Topluları Tarihi, İletişim Yayınları*, 2002).

³⁶ Hodgson, eyni əsər, I, 94.

³⁷ İsmail Raci əl-Faruqinin Cənubi Afrikada verdiyi “Qəzzali və Modern Həyat” adlı konfransda Qəzzalidən gətirdiyi sitat.

³⁸ E.H.Whinfield (tərcümə və xülasə), *Masnəvi-i Ma'navi: The Spritual Couples of Maulāna Jalālu'd-Dīn Muhammad Rumi 1207-1273*, s. 34.

İlk müsəlman cəmiyyəti müstəqil bir mədəniyyət qurmaq üçün çalışmışdır. Quran bu vəzifənin nə olduğunu təsvir etdi və daha yaxşı bir hədəfə çatmaq üçün göstərilən cəhd kimi “cihad”ı tövsiyə etdi: *“Sən inkarçılara tabe olma, onlara qarşı var gücünlə mübarizə apar”*.³⁹

Bərabərlik

Həzrət Məhəmməd mütəvazi, nəzakətli, mərhəmətli xarakteri və başqalarının hislərinə qarşı həssas olmaq kimi xüsusiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən öz dövrünün digər liderlərinə bənzəmirdi. Quran bir çox ayədə onun “fani bir insan” və yalnız bir “elçi” olduğunu dəfələrlə vurğulayır. Həyat yoldaşı Aişə onun öz evində adi, hər hansı sadə bir insan kimi davrandığını söyləyir. Öz xidmətçiləri də daxil olmaqla hamıya kömək edir, alış-verişə gedir, evini təmizləyir, başmaqlarını və paltarını tikir, dəvələrə su verir. Mədinədə ictimai həyatda aktiv iştirak edir, şəhərin insanları ilə birlikdə çalışır və yemək yeyirdi. Hətta ilk məscidin tikintisində digər müsəlmanlarla birlikdə işləmişdi. Mədinəni hücumlardan qorumaq üçün xəndək qazıntısında peyğəmbər də iştirak etmişdi.

İslamın insana verdiyi yüksək səviyyəli dəyər hər kəsə məlumdur və həzrət Məhəmməd hansı səbəblə olursa olsun, irqçiliyin bizim inancımızda yeri olmadığını israrla vurğulamışdır. Rənglərindən asılı olmayaraq bütün insanlar bərabər hüquqa sahib olmuşdur. Afrikadan Bilal, Asyadan Salman...

Quran hacıların “dünyanın ən ucqar bölgələrindən” Məkkəyə həcc üçün gəlmələrini buyurmuşdur.⁴⁰ Bu ayə kiçik müsəlman cəmiyyətinin yeni qurulduğu və hər yerdə onları məhv etmək istəyənlərin mövcud olduğu bir dövrdə nazil olmuşdur.

³⁹ Fürqan, 25/52.

⁴⁰ Həcc, 25/27.

Həzrət peyğəmbər “Vida xütbəsi”ndə İslamda irqi ayrıseçkiliyə yer olmadığını vurğulayır. “Necə ki ərəbin qeyri-ərəbdən, qeyri-ərəbin də ərəbdən heç bir üstünlüyü yoxdur, eləcə də qızıl dərilinin qaradərili üzərində, qaradərilinin də qızıldərili üzərində heç bir üstünlüyü yoxdur”. Petersə görə peyğəmbərin bu fikirləri “İslamın Şərqdəki qədim feodal qayda-qanunlarını yerlə bir edən bərabərlikçi xüsusiyyəti”dir. Çünki İslam bu xüsusiyyəti ilə hökm sürdüyü hər yerdə bərabərlik üzərinə qurulmuş bir cəmiyyət yaratmışdır.⁴¹ “Bu dərin və güclü bərabərlik şüuru İslam ruhunun səciyyəvi xüsusiyyəti olmuş, onun dini, siyasi, hətta incəsənət və ədəbiyyat ənənəsini formalaşdırmışdır”.⁴²

İslam qadınların da cəmiyyətdəki rolunu və yerini müsbətə doğru dəyişdirmişdir. Qadınlara çox pis münasibət bəsləndiyi bir dövrdə İslamın hədsiz dərəcədə diqqət və qayğısı inqilabi bir inkişafın göstəricisi idi. Ərəbistanda qadına qarşı amansız münasibət hökm sürürdü. O dövrdə qız övladı üz qaralığı hesab edilir və yeni doğulmuş qızlar ataları tərəfindən diri-diri basdırılırdı. İnfantisid (yeni doğulan uşağı qəsdən öldürmə; körpə qatilliyi) İslamda qəti şəkildə qadağan edilmişdir.

Peyğəmbərimiz qadınların öz ərlərinin “vəsayət”i altında olmadıqlarını açıq şəkildə ifadə etmişdir. Qadınların qızlıq soyadını ərə getdikdən sonra da istifadə etmələri geniş yayılmış bir ənənə idi. Əsl böyük və inqilabi dəyişiklik isə kişilərin saysız-hesabsız qadına sahib olmaq istəklərinə sərhəd çəkilməsidir. Hətta Quranın “Nisa” surəsinin üçüncü ayəsində evliliyin ən ideal formasının

⁴¹ F.E.Peters, *Allah's Commonwealth*, s. 129.

⁴² Karen Armstrong, *Muhammad: A Western Attempt to Understand Islam*, s. 34.

bir qadınla evlənmə olduğu tövsiyə edilmişdir. Qadınlara həmin dövr üçün nadir hadisə olan boşama, nəfəqə⁴³ və uşaqları üçün kömək alma⁴⁴ hüquqları verilmişdir.

İslam başqa bir cəhətdən də inkişaf etmişdi. Qadınlar mülkiyyət və var-dövlət sahibi olma və onlara istədikləri kimi nəzarət etmə hüququna da sahib idilər. Xocsonun da qeyd etdiyi kimi, heç bir halda bir kişi həyat yoldaşının puluna müdaxilə etmə hüququna sahib deyildi, əksinə, ona və övladlarına baxmaq və bunları öz qazancı ilə yerinə yetirmək məsuliyyətini daşıyırdı. Qadınlar ərlərindən aldıkları cehizin xüsusi mülkiyyəti də daxil olmaqla mirasa varis olma hüququ da qazanmışdılar.⁴⁵ 1882-ci ildə həyata keçirilən “Qadınların Mülkiyyəti Hərəkəti”na qədər İngiltərədə qadınların miras hüququ yox idi. Həzrət peyğəmbər “Vida xütbəsi”ndə bunu qısa şəkildə qeyd etmişdir: “Sizin qadınlar üzərində haqqınız, qadınların da sizin üzərində haqları vardır”.⁴⁶ Peyğəmbərin qızı Fatimə və həyat yoldaşı Aişə bəlağətli danışıq qabiliyyətinə görə məşhur idilər. Fatimə, Aişə, peyğəmbərin yəhudi həyat yoldaşı Səfiyə və qız nəvəsi Zeynəb və Sükeynə siyasətdə iştirak etmiş və ilk müsəlman cəmiyyətinin problemlərinin həllində böyük köməklik göstərmişdilər. Qadınlar İslam dünyasında yalnız dövlət işlərində iştirak etməklə kifayətlənməmiş, sultan olaraq ölkə də idarə etmişdilər. Məşhur xeyriyyəçilər arasında adı əfsanəyə çevrilmiş çox sayda müsəlman qadın var. Poeziya gecələrində kişi şairlərlə yarışan müsəlman qadın şairlər də var idi. Həmin qadınlar arasında incəsənət xadimləri, xəttatlar və musiqiçilərlə yanaşı, müəllimlər, həkimlər və professorlar da var idi.

⁴³ Bəqərə, 2/241.

⁴⁴ Bəqərə, 2/233.

⁴⁵ Hodgson, eyni əsər, I, s. 182.

⁴⁶ Ronald Eyre, Ronald Eyre on the Long Search, s. 149-150.

Məscid

Müasir dövrdə də olduğu kimi, o vaxt da məscid müsəlman dünyasında mərkəzi xarakter daşıyan ibadətgah sayılırdı. Məscidin quruluşu sadə idi; üzü Məkkə istiqamətində tikilir, içində bir neçə pillədən ibarət kiçik bir kürsü (minbər) olurdu. Minbərə paralel imamın namaz qıldırığı bir divar oyuğu (mehrab) yerləşirdi. Məscidin geri qalan hissəsi isə ibadət və başqa məqsədlərlə toplaşanlar üçün ayrılmış ya üstüörtülü bir sahə, ya da böyük bir həyət idi. Binanın quruluşuna daha sonra qübbə və müəzzinin möminləri namaza çağırdığı minarə əlavə olunmuşdur.

Məscid ilk müsəlman cəmiyyətinin yaranmasından etibarən yalnız ibadət edilən məkan deyildi, həm də qonaqpərvərlikdə əhəmiyyətli rol oynayırdı. Ən əsası da İslam mədəniyyətini qurmaq üçün tədris mərkəzi idi. Məscid səfərdə olanların ilk dayanacağı idi. Müsəlmanlar səfərdə olan bir nəfərə rast gəldikləri zaman onu yeməyə qonaq edir və əgər oxuyub-yazan biri idisə ondan insanlara dərs keçməsinə istəyirdilər. Bir çox müsəlman aliminin insanlara dərs demək üçün bir şəhərdə aylar, hətta, illərlə qalması hallarına rast gəlinirdi.

Məscidlər əsrlər boyu geniş mənada bir tədris qurumu olmuşdur. Uşaqlar üçün siniflər, yeniyetmələr üçün məktəblər və universitet tələbələri üçün konfranslar təşkil edilirdi. Məscid həm də bir universitet idi. Bunun ən məşhur nümunəsi dünyanın min ildən çox fasiləsiz fəaliyyət göstərən yeganə universiteti Qahirədəki əl-Əzhədir. Əzhər hələ də ən əhəmiyyətli İslam tədris qurumlarından biri kimi fəaliyyətini davam etdirir.

Məscid ilk müsəlman cəmiyyətində dövlət idarəsinin də mərkəzi idi. İslamda dövlət idarəsi cəmiyyətin üzvlərinin fikir birliyi (Şura) əsası üzərinə qurulmuşdu. Peyğəm-

bərə də “müşavirə” etməsi tövsiyə olunmuşdu.⁴⁷ Hər zaman şüaranın ümdə vəzifəsi və məqsədi bütün cəmiyyətin mənfəətinə uyğun qərar vermək idi. Müəyyən bir şəxsin, qrupun və yaxud bir neçə insanın mənfəəti əsla diqqətə alınmamış, heç kimə xüsusi imtiyaz verilməmişdi.

Vergi və sədəqə

İslam cəmiyyəti hamıya bərabər hüquqların verilmə idealını reallaşdırmağa digər bütün mədəniyyətlərdən daha çox yaxınlaşmışdır. Həzrət peyğəmbər dövründən etibarən hər bir fərdin ehtiyacları eyni dərəcədə əhəmiyyətli idi. Müsəlmanlarda başqalarında mövcud olmayan və ya özünü az göstərən xüsusiyyətlər var idi. Ətraflarında insanlarla maraqlanırdı və səxavətlə ianə verirdilər. Kasıblara zəkatın məcburi olaraq ödənməsi həssaslıqla tətbiq olunmuşdu. Könüllülük əsasında yerinə yetirilən müxtəlif adlarda yardımlaşmalar da mövcud idi. Ramazan ayında və Həccin sonuna doğru yerinə yetirilən ianələr (fitrə) də əsas hesab olunurdu. Bu yardımlar möhtacları, səfərdə olanları, alimləri və borcu olanlara verilir. Eyni cəmiyyətdə yaşayan hər kəs inancından asılı olmayaraq bu ianələrdən istifadə edə bilirdi.

Qəzzali müsəlman xeyriyyəçiliyinin misilsiz bir xüsusiyyətini vurğulayır. Bir müsəlman kasıb bir müsəlman qardaşına “o istəməsə də” və “onun istəməsini gözləmədən” yardım etməlidir. Əgər kasıb müsəlman “kömək istəyəcək vəziyyətə düşərsə”, bu cəmiyyətin nizamının dərinədən sarsıldığının göstəricisidir.⁴⁸

Müsəlman bir cəmiyyətdə yaşayan sağlam qeyri-müsəlman kişilər isə cizyə vergisi ödəmək mükəlləfiyyəti daşıyırdılar. Çünki qeyri-müsəlman kişilər hərbi mükəlləfiyyət daşıyırdılar. Əgər hərbidə könüllü şəkildə iştirak edir-

⁴⁷ Ali-İmran, 3/159.

⁴⁸ İsmail Raci əl-Faruqinin Cənubi Afrikada verdiyi “Qəzzali və müasir həyat” adlı konfransında Qəzzalidən gətirdiyi sitat.

dilərsə, cizyədən azad idilər. Bu vergi qeyri-müsəlmanları “qorumaq” üçün istifadə olunurdu. İslam tarixinin ilk illərində müsəlmanlar bu xidməti yerinə yetirə bilmədikləri zaman cizyə verən qeyri-müsəlmanlara ödədikləri vergini geri qaytarırdılar. Məsələn, müsəlmanlar öz şəhərlərindən geri çəkilmək məcburiyyətində qaldıqları zaman orduya rəhbərlik edən sərkərdə cəmiyyətin ödədiyi bütün cizyə vergisini şəhərin xristian liderinə qaytarmışdı. Bizansın İskəndəriyyədə talan etdiyi qoptlar müdafiəsiz qaldıqları üçün şikayət etmiş və həmin vaxt müsəlman sərkərdə onlara dəyən ziyana görə təzminat vermişdir.⁴⁹

Orta Şərqi məşhur qonaqpərvərlik təsəvvürü bir yolçunu gülərlə qarşılayıb ona yemək və qalmaq üçün yer vermək şəklində təzahür etmişdir. Bu qonaq qatil və yaxud günahkar olsa da, qorunurdu. Bədəvi bir qadın olan Füqeyhə çadırına sığınan bir yolkəsəni həyatı bahasına qorumuşdu. İkinci xəlifə həzrət Ömər şəkəri çox sevdiyi üçün yoxsullara da şəkər hədiyyə edirdi.

Peyğəmbərimiz buyurur ki, “Gülərlə olmaq sədəqədir, bir insanı yaxşılıq etməyə təşviq etmək sədəqədir, qadağan olunmuş bir əməli qadağan etmək sədəqədir, azmış birinə yol göstərmək sədəqədir, kor bir insana kömək etmək sədəqədir”.⁵⁰ Yolda gördüyünüz bir daşı götürüb kənara qoymaq da sədəqədir. Susamış insana su vermək isə ən çox mədh olunan xeyir əməllərdən biridir. Həzrət peyğəmbər möminlərin döyüş əsnasında müsəlmanların ordugahına gəlib su istəyən düşmənlərə hücum etmələrinə mane olmuşdur. Peyğəmbərin bu əməli humanist münasibətin çox nadir və çox dəyərli nümunəsidir.

⁴⁹ Sevirus el-Mukaffa, *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria*, I, s. 489-497; Deno John Geanakoplos *yenidən nəşri*, *Byzantium: Church, Society, and Civilization Seen Through Contemporary Eyes*, s. 336-338; Philip Hitti (trc.) *The Origins of the Islamic State*, I, 346-349.

⁵⁰ Eric Schroeder, *Muhammad's People (Məhəmmədin ümməti)*, s. 338-339.

İslamda sədəqə anlayışının bəlkə də ən mühüm və misilsiz tərəfi məişətini təmin etmə imkanı olmayanlara verilməsidir. Həyatlarını inanclarına həsr edənlər, elm yolunda olanlar, başqalarına kömək etməyə cəhd göstərənlər və fiziki məhdudiyətli olanlar da bura daxildir. Bu qaydalar alimlərə maliyyə dəstəyi təmin edən (daha sonra dövlət olacaq) bir cəmiyyətin başlanğıcı idi.

İslam tarixinin səhifələri bu dinin bərabərlik xüsusiyyətini təsdiqləməkdədir. Qulların ağa, hətta bəzən bütün dünyanın hökmdarı olduğuna dair nümunələr çoxdur. Növbəti səhifələrdə bəhs edəcəyimiz kimi, məşhur alim və elm adamları arasında sırası ailələrdən çıxmış çox sayda şəxslər vardır.

İlk müsəlman cəmiyyətində heyvanlara qarşı münasibətdə də xüsusi bir yanaşma var idi. Qurana görə, bütün heyvanlar, quşlar insan kimi bir varlıqdır; *...Sizin kimi bir topluluqdur...*⁵¹ Heyvanların da öldükdən sonra bir həyatı olduğu bildirilir; *...Onlar sonra Rəbblərinə toplanacaqlar.*⁵² Zəməxşəri bu ayəni heyvanların axirətdə dünyada ikən onları sevən insanlarla birlikdə yaşayacaqları şəkildə təfsir edir. Quranın sonlarına doğru heyvanlarla əlaqəli başqa bir ayə də keçir. Razi qiyamət günü *vəhşi heyvanlar bir yerə toplanıldıği zaman*⁵³ heyvanların onlara qarşı pislik edən insanlardan haqlarını almaq üçün Allahın hüzuruna çıxacağını bildirir.

Peyğəmbərimiz məsciddəki pişiyi və balalarını bayıra çıxarmaq istəyən camaata mane olmuş, hətta pişiyin yanında namaz qıldırmışdır. Başqa yollarla da heyvanlara olan yaxın münasibətini və onların rahat yaşayıb yaşamadığı haqqındakı narahatlığını göstərmişdir. Bir səfərdə namaz qılmaq üzrə olan camaatı dayandıraraq yeni gələn yolçuların dəvələrinə su və yem vermələrini gözləmişdir. Bir digər zaman isə dəvənin üstündə insanlara moizə oxu-

⁵¹ Ənam, 6/38.

⁵² Ənam, 6/38.

⁵³ Təkvir, 81/5.

yan bir adama işarə edərək heyvancığazın kürsü olmadığını söyləmişdir. Bir neçə nəfərin bir quş yuvasından quş balalarını götürməsinə də çox hirslənmişdir. Heyvanlara qarşı mərhəmətli və kübar rəftar edən bir qadını mədh edərək “Heyvana yaxşılıq etməyin savabı vardır”, - demişdir.⁵⁴

İslam insanların bütün canlılara hörmət və qayğı ilə yanaşmasını istəyir. R.V.K. Bodli Şərqi Asiyadakı bir müsəlman ölkəsində səyahətdə olduğu zaman şahid olduğu bir hadisəni nəql edir. Bir küçədən keçərkən cənazə daşıyan insanlar adət üzrə tabutu bir neçə addım daşdıqdan sonra başqalarına ötürürmüş. Həmin əsnada oradan keçən sürücülü və dəbdəbəli bir avtomobil dayanmış, içindən bir iş adamı enib bir neçə addım tabutu daşımış və avtomobilinə qayıdaraq öz yoluna davam etmişdir. Bodli cənazəni tanımayan iş adamının bu hərəkətindən çox təsirlənmişdir.⁵⁵

Əslində, yoldan keçən insanların cənazəni daşmasına heç bir ehtiyac yoxdur. Tabutu çiyinə almaq öz-özlüyündə savab sayılır. Bəlkə də savab qazanma düşüncəsi yoldan keçənlərin və yaxud iş adamının heç ağına da gəlməmişdir. Bu, hər bir müsəlmanın daxilindən gələn bir hərəkət və əməldir. Hər hansı bir müsəlman cənazəsi olması kifayətdir, qalanı mühüm deyil.

İslam hüququ

İslamın şərq və qərb, şimal və cənub olmaq üzrə dünyanın hər tərəfinə yayılmasına paralel olaraq insan haqlarını ifadə edə biləcək müştərək bir təsəvvürə, görüşə ehtiyac yarandı. Bu tələbat və ehtiyac İslam mədəniyyətinin bünövrəsini təşkil edən İslam hüququnun yaranması ilə ödəndi.

⁵⁴ Jim Hogshire, “Animals and Islam”, *The Animals’ Agenda*, s. 10-14.

⁵⁵ R.V.C. Bodley, *The Quest*, s. 34.

İslam hüququnun ilk qurucuları dörd alimdir. Bunlardan birincisi müasir dövrdə məşhur olan, hörmət edilən və geniş nüfuzu olan Əbu Hənifədir (h. 81-150/m. 700-767). Onun Quranı əsas qəbul edərək qurduğu fiqh məktəbi öz adını daşımaqdadır və müsəlman dünyasının böyük əksəriyyəti onun fikirlərini qəbul etmişdir. Əbu Hənifə həzrət peyğəmbərin hədislərindən hansılarının səhih olduğunu təsbit etmək üçün diqqət və səbrlə tədqiqat aparmışdır. Qarşılaşdığı ən kiçik bir problemi belə böyük bir həssaslıq və diqqətlə tədqiq etmişdir. Onun təlimatı ilə işləyən və kitablardan məlumat toplayan yüzlərlə elm adamı ona möhtəşəm bir elmi material və mətnlər təqdim etdilər. Onun İslam hüququna yanaşması çox humanist idi. Tələbələrinin hər biri hüquqda nüfuzlu alim oldu. Sultan Alparslan Əbu Hənifənin şərəfinə inşa etdirdiyi türbənin yanında ona olan hörmətini ifadə və heyranlığını nümayiş etmək üçün bir məktəb də tikdirdi.

Əbu Hənifə İslam cəmiyyətinin xaricində qalan xalqlara Anen bin David⁵⁶ adlı bir yəhudi ilahiyyatçı vasitəsilə təsir etmişdir. Sartona görə, Anen bin David “Yəhudi fəlsəfəsinin təxminən dörd əsr boyunca inkişafını” təmin edən bir reformist idi.⁵⁷ Digər üç İslam fiqhinin baniləri isə Malik ibn Ənəs (h. 93-179/m. 712-795), Məhəmməd ibn İdris əş-Şafii (h. 150-204/m. 767-820) və Əhməd ibn Hənbəldir (h. 164-241/m. 780-855).

Nəticə

Bu fəsildə sadə mövzu və məsələlərdən başlayıb, tədricən mürəkkəbləşən bir sistemin, strukturun, cəmiyyətin ümumi inkişaf dinamikası və əsas xətləri göstərilmişdir. Sosial ədaləti əsas götürən, sonsuz bir bilik axtarışında

⁵⁶ Müasir dövrdə hələ də mövcudluğu davam edən Karaim Yəhudilərinin lideri idi. İmam Azan Əbu Hənifənin bir müddət həbsxana yoldaşı olmuş və onun təsirində qalmışdır (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

⁵⁷ George Sarton, *History of Science*, I, s. 520.

olan, Allahın kainat, dünya möcüzəsini mümkün olduğu qədər anlamağa çalışan və bu kainatı, dünyanı peyğəmbərin həyatını nümunə alaraq Allahın qanunları çərçivəsində formalaşdıran müsəlman cəmiyyətin inkişafının əsas xətləri müəyyənləşmişdir. Gətirilən nümunələr müxtəlif cəmiyyətlərin hər bir təbəqəsi ilə ünsiyyətə girən və uzun müddət də bu əlaqənin təsirli olmasını təmin edən İslamın misilsiz xüsusiyyətlərini göstərməkdədir. Növbəti fəsillərdə bu xüsusiyyətlər daha təfəsilatlı şəkildə ifadə edilmiş, İslam üç qitəyə yayıldığı zaman ondan təsirlənən cəmiyyətlərdəki dəyişikliklərdən bəhs olunmuşdur.

Dördüncü fəsil

Dünyada İslamın yeri

Müsəlmanlar dünyanın harasına gedirlərsə getsinlər, orada humanist dəyərlər və İslamın ruhu hakim idi. Nəticədə fəth edilən bölgələrin yerli əhalisi ilə müsəlmanlar qaynayıb-qarışırdılar. Ona görə də aparılan müharibələrin qalıbları ilə məğlubları arasında özgəlik və soyuqluq əvəzinə, yaxın və doğma münasibət nəzərə çarpırdı. İslamın yarandığı əsrdə müsəlmanlar bir tərəfdən Şimali Afrika və İspaniyaya, digər tərəfdən isə Çin və İndoneziyaya qədər uzanan geniş bir əraziyə gedib çıxmışdılar. Bu uğurun sirri nə idi? Nə üçün müharibələrin üstündən bir əsr qədər uzun bir müddət keçdikdən sonra da insanlar İslamı qəbul edirdi? Özü də İslamın əvvəlki dövrlərinə nisbətə daha çox axın var idi. Niyə monqollar minlərlə müsəlmanı vəhşicəsinə qətlə yetirdikdən və Bağdad daxil olmaqla bir neçə böyük şəhəri yerlə yeksan etdikdən sonra birdən-birə İslamı seçdilər? Dördüncü fəsildə bu sualların cavabları araşdırılacaqdır.

Demokratik idarəetmə

Müharibələr ilk müsəlman cəmiyyətinin yaranmasından dərhal sonra başladı. Müsəlmanlara hücum edildi və onlar da heyrətamiz bir çevikliklə cavab verdilər. O dövrün iki super gücü olan Bizans və Sasanı imperiyaları arasında tez-tez müharibələr olurdu. Həmin müharibələr zamanı arada qalan ərəblər hər iki güc tərəfindən həm bufer dövlət, həm də müttəfiq kimi istifadə edilirdilər. Nəticədə Bizans - İran müharibələrində çox sayda ərəb ölürdü.

VII əsrdə bizanslılar diqqətlərini ərəblərə tərəf yönəldilər. Çünki İslamdan təsirlənən ərəblər əsrlər boyu davam edən yuxularından oyanırdılar. Bizans imperatoru I İrakli (Herakl – red.) Nineva döyüşündə iranlıları məğlub etdikdən sonra müsəlmanlara hücum etmək üçün ordu qurmuşdu. Həmin ordu bəzi Qərb tarixçilərinin qeyd etdiyi kimi heç də zəif deyildi. Bizansın müsəlmanların üzərinə göndərdiyi ordunu “zəif” kimi xarakterizə edən tarixçilərin məqsədi İslamın qələbəsini kiçiltməkdir.

Müsəlmanların qarşısında müharibəyə texniki və taktiki cəhətdən hazır olan nizami Bizans ordusu dayanmışdı. Bizanslılar müsəlmanlardan qabaqcıl silah texnologiyası və kəmiyyət baxımından üstün idilər. Həmçinin cərrahlar və xərək daşıyanlardan ibarət təcili yardım dəstəsinə də malik idilər. Üstəlik bu ordu Romadan, Sezardan miras qalan döyüş sənətinin də varisi idi. Bizans ordusu sayca üstün idi və digər tərəfdən də İran müsəlmanlara hücum etmək üçün hazırlaşdı.⁵⁸

Şərqdəki bu ilk mühüm döyüşdə iki böyük gücün də dəstəyi var idi. Halbuki, müsəlmanların heç bir dəstəyi yox idi. Yərmuk döyüşündə qırx min müsəlman iki yüz minlik nizami Bizans ordusu ilə qarşılaşmışdı. Bizans ordusu altı dəfə çox idi. Döyüşə dəstək vermək və əlavə ordu cəlb etmək üçün Fələstin sahilində Bizansın hərbi donanması dayanmışdı. Güclü və səriştəli sərkərdə Rüstəm Fərruxzadın rəhbərliyindəki İran qoşunları daha böyük və qorxunc “silah”a sahib idilər; Döyüş fillərini də gətirmişdilər. Kadisiyyə döyüşündə Sasani qoşununda otuz fil var idi.⁵⁹ Lakin müsəlmanlar bu döyüşdə qalib gəldilər. Diqqəti cəlb edən cəhət qazanılan zəfər deyildi, qalibiyyətin böyüklüyü və sürətlə baş verməsindəki qeyri-adilik idi.

İslam dünyasının gələcəyi baxımından digər mühüm bir məsələ də sülhsevər, demokratik cəmiyyətlərin müsəl-

⁵⁸ Philip Hhuri Hitti, *History of the Arabs: From the Earliest Times to the Present*, s. 44-55.

⁵⁹ Hodgson, *The Venture*, I, s. 200-201.

manlara qarşı necə münasibət bəsləməsidir. Bizanslılar tərəfindən zülmə məruz qalan yəhudi və xristianlar (Şimali Afrikalı Donatçılar daxil olmaqla) müsəlmanları həmişə gülərüzlə qarşılamışdılar.⁶⁰ Roma İmperiyasında saysız-hesabsız vəhşilik hökm sürürdü, lakin romalıların xələfi xristian bizanslılar onlardan geri qalmırdılar (Xüsusilə də hərbi sahədə). I Yustinian öz sələfləri kimi yəhudilərə qarşı soyqırım tətbiq etməklə yanaşı, sinaqoqları da məhv etmişdir. Yəhudilərin ibadətinə mane olmuş və digər hökmdarların da onlara zülm etməsi üçün çalışmışdır. Yustiniandan dörd əsr sonra hakimiyyətə gələn II Vasili isə Bolqarıstanı yerlə yeksan etmişdir. Bolqarları təslim olmağa razı salmaq üçün on beş min bolqar əsirini kor edib geri göndərmişdir.

Müsəlmanlar ədalətli idi, çünki həzrət peyğəmbər digər ölkələrin insanlarına “yaxşı münasibət” göstərilməsi barədə xəbərdarlıq etmişdi. Müsəlman sərkərdə və ordu komandanı Xalid ibn Vəlid Suriya xalqı ilə ədalətli müqavilə bağlamışdır. Müqavilənin şərtləri Məhəmməd peyğəmbər və ilk xəlifə həzrət Əbu Bəkirin bir şəhəri alan fəthin necə rəftar etməli olduğuna dair nəsihətlərinə istinad edirdi. Həzrət Əbu Bəkir belə əmr etmişdi: “Heç kimi şikəst etməyin. “Uşaqları, yaşlı kişiləri və qadınları öldürməyin. Xurma ağaclarına zərər verməyin və yandırmayın. İnsanlar və heyvanlar üçün meyvə verən ağacları əsla kəsməyin. Qoyun və dəvələri öldürməyin, ehtiyac üçün saxlayın və qoruyun”.⁶¹

Müsəlmanlar məntiqli idilər, o dövrün müharibələrində vərdişə çevrilmiş vəhşiliklərdən tamamilə uzaq gəzirdilər. Nə fəth etdikləri şəhərlərə zərər verir, nə xalqı öldürür, nə də qadın və uşaqları əsir alırdılar. Müsəlman orduları hər hansı xoşagəlməz hadisə yaşanmaması üçün şəhərləri işğal etmir, düşərgə çadırları və hərbi qarnizonları şəhər

⁶⁰ Paul Johnson, *Civilizations of the Holy Land*, s. 169-170.

⁶¹ Eyni əsər, s. 170.

ətrafında qururdular. Uzun müddət heç bir müsəlmanın fəth edilən şəhərdən ev və ya torpaq almasına icazə verilmirdi.

Müsəlmanlar sayəsində Bizans əsarətindən xilas olan Suriyadakı xristian xalqı deyirdi: “Sizin idarəetməinizi bəyəmirik, sizin ədalətinizi bəyəmirik. Bu, əvvəlki özbaşınalıq, zülm və amansızlıqdan çox yaxşıdır”.⁶² Yakobitlər və Qibtilər kimi Misir və Suriya monofizitləri⁶³ də müsəlmanları razılıqla qarşılamışdılar.⁶⁴ Filip Hittiyə görə, müsəlmanlar Afrikanı fəth edərkən bərbərilər “yeni ağalarını (müsəlmanları) əvvəlkilərdən (bizanslılardan) özlərinə daha yaxın hesab etmişdilər”.⁶⁵ Xocson isə Hindistandakı buddistlərin müsəlmanları seçdiklərini qeyd edir.

Məşhur Orta əsrlər tarixçisi Norman Frank Kantor İslamı “saysız-hesabsız insanı sürətlə özünə tərəf çəkən möhtəşəm bir inanc” kimi təsvir edir. Normana görə, İslamın qazandığı zəfər və uğurlar onun pozitiv, nikbin təbiətli din olması ilə bağlıdır. Qüdsdəki xəlifənin (həzrət Ömər) hakimiyyəti müsəlman idarəetməsinin müsbət təbiətini sübut etmişdir. Qüds patriarxı Sofroninin müsəlman bir hökmdardan başqa heç kimə təslim olmayacaqlarını söyləməsi nəticəsində, xəlifə 637-ci ildə şəhəri təslim almışdır. Patriarx qısa müddət əvvəl “müqəddəs şəhər”ə doğru yaxınlaşan “təhlükə” haqqında moizə oxumuşdur.

Sofroni şəhəri təslim almaq üçün gələn müsəlman hökmdarı qarşılamağa çıxır. Bu zaman uzun, sadə bir əba geyinmiş və yanında bir neçə müsəlman olan xəlifə Öməri görür. Sofroninin moizəsində qeyd etdiyi qorxunc qətliaamların baş verməsi bir yana dursun, həzrət Ömər

⁶² Schroeder, Muhammad's People, s. 169.

⁶³ Monofizim: Xristianlıqda həzrət İsanın kimlik və təbiəti haqqında bir görüş. Buna görə həzrət İsada var olduğu iddia edilən Tanrılıq və insanlıq xüsusiyyətləri bir-birindən ayrılmaz, beləliklə xaç üzərində əzab çəkən İsanın yalnız insani tərəfi deyil, həm də İlahi tərəfidir (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁶⁴ Alexandre Papadopoulo, İslam and Muslim Art, s. 69.

⁶⁵ Philip K. Hitti, Capital Cities of Islam, s. 69.

xristianlara yaxşı şərtlər təklif etmişdir. Xalqın təhlükəsizliyini təmin edəcəyi, heç kimin malına zərər verilməyəcəyi və ibadət yerlərinə toxunulmayacağına dair söz vermişdir. Daha sonra həzrət Ömər Davud məbədini (Bəzi tarixi mənbələrdə bu məbədinin adı Süleyman məbədi kimi keçir – red.) ziyarət etmək istəmiş və binanın romalılar tərəfindən gübrə anbarı olaraq istifadə edildiyi üçün natəmiz vəziyyətdə olduğunu görmüşdür. Həzrət Ömər və yoldaşları məbədi təmizləyib orada ibadət etmişdilər.

Həzrət Ömər patriarxla birlikdə Müqəddəs Qəbir Kilsəsini⁶⁶ ziyarət etdiyi əsnada namaz vaxtının çatdığı deyildiyi zaman Sofroni namaz qılmaları üçün kilsədə yer göstərmişdir. Həzrət Ömər, əgər orada namaz qıllarsa, müsəlmanların kilsəni mənisəməyəcəklərini və həmin yeri məscidə çevirməyə təşəbbüs göstərəcəklərini söyləyərək həmin təklifi qəbul etməmişdir.

Həzrət Ömər bundan sonra Qüdsdəki xristian idarəçilərin qoyduqları qanunları ləğv etmişdir. Yəhudilərin geri qayıtmasına və Qərb divarında (Ağlama divarı) ibadət etməsinə icazə vermişdir. Pol Consona görə, “İslami idarəetmə yəhudilərdə canlanma yaratmış”⁶⁷ və “yenidən doğulmalarına səbəb olmuşdur”.⁶⁸

Müsəlmanlar fəth etdikləri şəhərlərin əhalisinə qarşı humanist rəftar edir və şəhərləri inkişaf etdirirdilər. Məsələn, müsəlman İspaniyasında Əmir I Əbdürrəhman VIII əsrdə Kordova şəhərini inkişaf etdirmiş, saraylar, bağlar və müxtəlif binalarla yanaşı, şəhərə içməli su gətirmək üçün su borusu çəkdirmişdir. Qısa müddət sonra müsəlman səyyah və coğrafiyaçılar Kordovaı “Şəhərlərin

⁶⁶ Müqəddəs Qəbir Kilsəsi (Church of the Holy Sepulcher): Mərkəzində həzrət İsanın həqiqi qəbrinin olduğuna bir çox xristianın inandığı Qüdsdəki bir kilsə (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

⁶⁷ Johnson, *Civilization of the Holy Lands*, s. 170.

⁶⁸ Abba Eban, *Heritage: Civilization and the Jews*, s. 127.

anası" adlandırmışdılar. Hittiyə görə, "gözəlliyi ilə, hətta, Almaniyaya təsir edən Kordovaya Sakson bir rahibə "dünyanın daş-qaşını" adını vermişdir".⁶⁹

Şəhərlər

Müsəlmanların şəhərlərin ətrafında qurduqları bəzi ordugahlar müəyyən müddətdən sonra müstəqil şəhərlərə çevrilmişdir. Qahirə, Kufə, Bəsrə, əl-Qeyrəvan, Fəs, Tunis, Timbuktu və Bağdad kimi şəhərlər bu yolla salınmışdır. Şübhəsiz ki, yeni şəhərlərin salınması İslam mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. İslamın mədəni-intellektual mərkəzi Bağdad şəhəri olmuşdur. Xəlifə Mənsur yeni paytaxta "Sülh şəhəri" (Mədinətüs-səlam) adını vermişdir.⁷⁰

Bağdad şəhərində elmi fəaliyyətlər üçün hər cür şərait var idi. Elm və mədəniyyətin inkişafına görə əvvəlki paytaxt Dəməşq şəhərini kölgədə qoymuşdu. Bağdad təkcə müsəlman dünyasının deyil, Avropa və şərq yarımkürəsinin ən böyük mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdi. Müsəlman dünyasının ilk şəhəri olan Mədinədə isə daha çox dini yönümlü elmlərin tədqiq və tədris edildiyi mərkəz fəaliyyət göstərirdi.

Dörd İslam fiqh məktəbinin qurucularından üçü Bağdadda yaşamış və elmi fəaliyyətlərini orada həyata keçirmişdilər. Bu şəhər ilk müsəlman filosofu (Bəzi mütəxəssislərə görə, ən böyük İslam filosofudur) Kindini yetişdirmişdi. Elmi-intellektual mərkəz olan Beyt əl-Hikmə (Hikmət Evi) və ali təhsil verən Nizamiyyə Mədrəsəsi Bağdadda yerləşirdi. İkisi də öz dövrünün universiteti hesab oluna bilər.

Nizamiyyə Mədrəsəsinin ən möhtərəm müəllimi - Hitinin ifadəsi ilə "tarixin ən böyük din alimi"⁷¹ olan Qəz-

⁶⁹ Hitti, *History of the Arabs*, s. 572.

⁷⁰ Eyni əsər, s. 292.

⁷¹ Eyni əsər, s. 103.

zali idi. Dünyanın hər yerindən Bağdadada gələn alimlər elm məclislərində iştirak edirdilər. Şəhərdə dövrün ən böyük xəstəxanası fəaliyyət göstərirdi. Eyni zamanda tibb fakültəsi kimi də fəaliyyət göstərən xəstəxana bu sahədə mühüm nəaliyyətlər əldə etmişdir.

Bağdadın şöhrətini artıran başqa amillər də var idi. Bu şəhər İslam tarixinin ən uzun müddət hakimiyyətdə olmuş sülaləsi olan Abbasilərin paytaxtı olmuşdur. Şəhər qapılarını fars təsirinə və qısa müddət sonra da Şərqdən və Qərbdən gələn yeni fikirlərə açmışdı. Beynəlxalq ticarətdə ən böyük canlanma da Bağdadada baş verirdi. Omandan mirvari, Çindən kağız, mürəkkəb, ipək və çini qab, Misirdən keyfiyyətli parça, Mərvdən xalça, Hindistandan fil, yaqut, qara ağac, ağ sandal ağacı, bal, zəfəran, duz və meyvə siropları və İsfahandan isə parça idxal olunurdu.

Bağdadada müxtəlif siyasi hakimiyyətlər hökm sürmüşdür. Tədricən çox sayda müsəlman məmurun dəbədəbə və həzzə düşkünlüyü ilə məşhurlaşan və islami cəhətdən zəifləyən bir şəhərə çevrilmişdir.⁷² Çingiz Xanın nəvəsi Hülakü hicri 656-cı (miladi 1258-ci) ildə Bağdadı işğal etmişdir. Bir həftədə yetmiş min insan qətl edilmiş və şəhərdə daş daş üstə qalmamışdır. Məscid, saray, məbəd, məktəb və kitabxanalar yerlə yeksan edilmişdir. Çaylara atılan kitablara görə su uzun müddət mürəkkəb rəngində axmışdır.

Müsəlmanlar, Bağdadın monqollar tərəfindən istila edildiyindən sonra İslam mədəniyyətini gələcək nəsillərə ötürən başqa şəhərlər də saldı. Bu şəhərləri birləşdirən ən mühüm cəhət İslamın elm mərkəzinə çevrilmələridir. Onların arasında ən məşhuru ilk müsəlman fəthlərinin ordugah kimi inşa etdirdiyi Qahirə şəhəridir. Qahirə daha

⁷² Geoffrey and Susan Jellicoe, *The Landscape of Man: Shaping the Environment from Prehistory to the Present Day*, s. 34; Hitti, eyni əsər, s. 103; Robert S. Lopez and Irving W. Raymond, "Akdeniz və Batıda Müslüman Ticareti", Archibald R. Lewis (ed.) *The Islamic World and the West 622-2492 A.D. içində*, s. 132-135.

çox üç hökmdarın sayəsində nüfuz qazanmışdır. Paytaxtı Qahirə olan Fatimilər dövlətinin xəlifələrindən əl-Əziz Billah məscid, saray, körpü və kanallar inşa edərək şəhərin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Həm də alim olan Əziz ətrafına bilikli insanları toplamış və Əzhər universitetinin əsasını qoymuşdur. Oğlu və xələfi Həkim isə Abbasi xəlifəsi Məmunun bu şəhəri “elm və irfan” mərkəzinə çevirmək arzusundan təsirlənmiş və bu istəyi yerinə yetirmək üçün səy göstərmişdir.⁷³

İkincisi isə (Qərbdə “Saladin” kimi tanınan) səxavəti, ədəbi və mərhəməti ilə məşhur Səlahəddin Əyyubidir. Sahib olduğu gücə və bütün imkanlara baxmayaraq, sarayda yaşamaqdan imtina etmişdir. Mütəvazi bir evdə sadə bir ömür sürmüşdür. Səlahəddin təhsil müəssisələri, xəstəxana və hələ də şəhərin ən mühüm tarixi tikililərindən biri olan Qahirə Qalasını inşa etdirmişdir. Üçüncüsü, Məmluk Dövlətinin hökmdarı Zahir Baybarsdır. Qahirə Baybars və varislərinin idarəsindəyəkən İslamın elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Bu dövlətin ən mühüm töhfəsi memarlıq sahəsində oldu. O dövrdə inşa edilən tikililər hələ də öz möhtəşəmliyi ilə fərqlənir.

Daha sonra məşhur bir şəhərə çevrilən digər hərbi düşərgə isə Şimali Afrikada, Tunisdə salınan (h. 50, m. 670-ci ildə) əl-Qeyrəvan şəhəridir. Şəhər dini, ticari və elmi mərkəz kimi tanınmışdır. Tunisdə yerləşən bu şəhərin paytaxt olmasının əsas səbəbi taxıl sənayesində mərkəzi rol oynamasıdır. Şəhərin yaxınlığında yerləşən həzrət Məhəmmədin səhabələrindən birinin türbəsi hələ də bu əraziyə çox sayda ziyarətçi cəlb etməkdədir.

Təqribən bir əsrdən sonra başqa bir şəhər əl-Qeyrəvanın şöhrətinə rəqib olmuşdur. Bu, Mərakeşdə Sultan II İdrisin saldırdığı (h. 192, m. 808-ci ildə) Fəs şəhəridir. Kordova və əl-Qeyrəvanda çıxan üsyanlardan qaçan ailələr Fəsə köç edirdilər. Fəs şəhəri qeyri-adi quruluşa malikdir. Şəhər

⁷³ Hitti, History of the Arabs, s. 619-620.

müxtəlif qapılardan keçərək şəhərin mərkəzindəki bazara gəlib çatan qatır cığırları əsasında salınmışdır. Buna görə də müasir dövrdə heç bir turist bu şəhərdə bələdçisiz gəzməyə cəsarət etmir. Qeyri-adi, başqa bir xüsusiyyəti isə İspaniyadan gələn, Yəhudi köçü ilə genişlənən, böyük bir şəhəri idarə edən məmur sayının olduqca az olmasıdır.

İspaniya İnkvizisiyası Fəsdəki yəhudi əhalisinin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Şəhər məscid və mədrəsələri ilə məşhur idi. Burada müasir dövrdə də davam edən qeyri-adi sənətkarlıq görünləri valeh edir. Məscid-mədrəsələrdən biri olan Qaraviyyinin qurucusu isə anası varlı bir xanım olan Fətimə adlı dindar bir qadın idi. Bu məscid-mədrəsə elə əzəmətlidir ki, iyirmi hissəsindən (səhn) hər birinin iyirmi sütunu vardır, mərkəzində isə beş günbəz mövcuddur. Bina o qədər mürəkkəbdir ki, günbəzlər yalnız daxildən görünür.⁷⁴

Bəzəmə sənəti

Müsəlmanlar getdikləri hər yerdə bağ-bağça salır, jəmin, yasəmən kimi güllər əkirdilər. Jəmin və yasəməninin həm adı, həm də özü fars mənşəlidir. Qurandakı “cənnət” sözü “bağ” mənasını verir. İngilis dilindəki “paradise” (cənnət) kəliməsi də “ətrafı əhatələnmiş bağ” mənasında işlənən farsca bir sözdən yaranmışdır. Fars mənşəli “gü-lüstan” (gül bağı) sözünü də fars və urdu şairlər cənnət mənasında işlətmişdir.

Quranda cənnətin yaşıllıqlar və gözəl bitkilərlə dolu bağlar şəklində təsvir edilməsinin müsəlmanların həyatına və məişətinə böyük təsiri olmuşdur. Bu səbəbdən ərəblər və daha sonra da başqa millətlərdən olan müsəlmanların dünyada cənnəti xatırladacaq bağçalar yarada bilmək

⁷⁴ Titus Burckhardt, Fez: City of Islam, s. 122-124.

üçün su və münbit torpaqların olduğu yerlərə axın etməsi olduqca təbii haldır. Bu yerlər həm də rahatlıq bəxş edən məkanlar idi.⁷⁵

Bağların salınmasından əvvəl də müsəlman incəsənəti cənnət rəmzləri ilə zəngin idi. Müsəlmanların ilk böyük və mühüm inşaat abidəsi olan Qüdsdəki Qübbətüs-Səxra (h. 70, m. 691) çiçək naxışları ilə bəzədilmişdir. Tikildiyi dövrdən etibarən demək olar ki, bütün İslam memarlığının formalaşmasında çox mühüm bir rol oynamışdır. Məscidlərə Quran ayələrinin xəttatlıq sənəti ilə həkk olunması ənənəsini başlatmışdır. Bu üslub qısa bir müddət ərzində daha da inkişaf etmiş və Avropada “arabesk” memarlıq üslubu şəklində yayılmışdır.⁷⁶

Çiçək motivləri daha çox xalçaçılıq sənətində tətbiq olunmuşdur. Xalça və kilim rahat şəkildə bükülərək asanlıqla daşındığı üçün müsəlman səyyahların yükləri arasındakı əsas əşyalardan birinə çevrilmişdir. Səyyahlar müsəlman dünyasının ən ucqar yerlərinə qədər gedir və bu sayədə öz naxışlarını getdikləri digər bölgələrin insanlarına da göstərirdilər. Bu xalçaların istehsalçıları öz əsərlərində tətbiq etdikləri cürbəcür naxış və motivlərlə insanı fiziki dünyanın fəvqünə aparan bir sonsuzluq təsəvvürü formalaşdırırdılar. (Bu mövzu 13-cü fəsildə, İslam incəsənəti mövzusunda daha geniş şəkildə müzakirə edilmişdir).

Ərəblərin iranlılardan öyrəndikləri bağ salma getdikcə bir sənət növünə çevrilmişdir. Ərəblər İran torpaqlarında məskunlaşdıqları zaman “sərin su anbarları” və “dibsiz hovuzlar”dakı suyun bolluğundan təsirlənmiş, bağçaların mükəmməl quruluşuna valeh olmuşdular. Müsəlmanlar məscid tikintisində ərazinin bağlarla əhatə olunmasına əhəmiyyət verirdilər.

Bir sənət kimi bağ və bağçaların əsas gözəlliyi “tarazlıq” və harmoniya idi. Bəhrə verən ağaclar, gəzinti üçün

⁷⁵ Elizabeth B. Moynihan, *Paradise as a Garden: In Persia and Mughal India*, s. 1-2.

⁷⁶ Hitti, *eyni əsər*, s. 220-221, 264-265.

salınan yollar, hovuzlar, göz oxşayan mənzərələr, peyzajlar, küçələr və şəhərin digər xariqələrindən doğan misilsiz bir harmoniya, estetika... Onların çoxu, xüsusilə də binalardakı günbəzlər islami rəmz və simvolları ehtiva edirdi. Divarların bəzənməsi prosesində arabesk sütunlar və bitkilər, yaşıllıqlar bir-biri ilə uzlaşırdı. Nəticədə ortaya mükəmməl gözəllikdə bir yer, daha da əhəmiyyətli dinclik və rahatlıq bəxş edən məkan çıxırdı. Bu xüsusiyyət Kəşmirin Şalimar Bağlarındakı Babur Kitabələrində belə ifadə edilmişdir: “Əgər yer üzündə bir cənnət varsa, o cənnət heç şübhəsiz ki, buradır”.

İdeal idarəetmə

Müsəlmanlar gözəllik idealları ilə yaşayırdılar. Şəhərlər maddi sərvətləri talamaq və ya qənimət əldə etmək üçün fəth edilmirdi. Müsəlmanlar dünyanın ən seçilmiş elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Şam şəhərinə sahib idilər. İslam tarixinin “mənfi, neqativ yönləri” qəsdən qabardılır. Bu yolla bir çox həqiqət gizlədilir, müsəlmanlara qarşı nifrət aşılır. İslam ilk növbədə yaradıcılığı və yaradıcı yanaşma tərzini əsas götürür. İslamın inkişafını öz nəəliyyətləri kontekstində dəyərləndirmək lazımdır. Müsəlman olmayanların öldürülməsi və ya qula çevrilməsi kimi məsələlər müharibə prosesində - nadir hallarda baş verirdi.

İslamın ilk dövrlərindəki döyüşlər ən az zərərlə başa çatmışdır. Qocalar, qadınlar və uşaqlar öldürülmür, şəhərlər dağıdılmır, əksinə yerli xalqın rifah səviyyəsi yüksəldilirdi. İslamı qəbul edənlərin sayı qılnc məcburiyyəti ilə deyil, müharibədən sonrakı prosesdə, könüllülük prinsipi ilə artırdı. İslamın qılıncla yayıldığını söyləyənlər yanılırlar. Fəth edilən ərazilərdə müsəlman əhalinin sayı daha az idi. Albert Xuraniyə görə, müsəlmanların zəfərindən yüz il sonra İran, İraq, Suriya, Misir, Tunis və İspaniyanın

on faizindən də azı müsəlman idi və heç 4-cü əsr (miladi 9-10-cu əsr) sona çatmadan bu torpaqlardakı əhalinin əksəriyyəti İslamı qəbul etmişdi.⁷⁷

Müsəlmanlar hakimiyyətləri altında olan ölkələrdə azlıq təşkil edirdilər (Hindistan və Siciliyada olduğu kimi). Luis xaçlıların müsəlmanlardan dörd əsr sonra Şərqi Aralıq dənizi bölgəsinə getdikləri zaman "bu torpaqlardakı əhalinin mühüm bir hissəsinin, bəlkə də çoxunun bu gün də xristian olduğu"nu qeyd edir.⁷⁸

İslam dininə meylectmə prosesinin fəthlərdən çox sonra başladığını bildiren Riçard V. Bulit "Conversation to Islam in the Medieval Period" (Orta əsrlərdə İslamla söhbət) adlı əsərində şəhadət gətirənlərlə "sosial dəyişiklik" yaşayanlar arasında mühüm bir fərq olduğunu yazır. Tarixçinin fikrinə görə, sosial dəyişiklik müsəlman cəmiyyətin üzvü olmaq və özünü bir müsəlman olaraq görməkdir. Bullit fəthlərdən yüz il kimi uzun bir müddətdən sonra İslama yönəlmənin artdığını və hər keçən əsrdə də artmağa davam etdiyini isbat etmək üçün yeni fəth edilən İraq, İran, Suriya, Misir, Tunis və İspaniya torpaqlarındaki ictimai dəyişikliyin xəritəsini çıxardır.⁷⁹

Filip Kurtin dünyadakı ən böyük əraziyə sahib müsəlman ölkə İndoneziya "və ərəblərin heç ayaq basmadığı Çin"də müharibə olmadığını, hətta bir damla qan belə tökülmədiyini xatırladır. Müsəlmanlar peyğəmbərin vəfatından sonrakı qırx il ərzində İndoneziya adalarına döyüşçü kimi deyil, tacir kimi gedirdilər.⁸⁰

Əsl diqqətəlayiq olan məsələ İslamın bu ərazidəki yayılma şəklidir. Bu bölgə təxminən 13500 adadan ibarətdir və hər ada bir-birindən kilometrərlə uzaqda yerləşir.

⁷⁷ Albert Hourani, A History of the Arab Peoples, s. 46-47 [Bu kitab İletişim Nəşriyyatında Arap Halkları Tarihi adı ilə Türk dilinə tərcümə olunmuşdur].

⁷⁸ Lewis, Islam and the West, s. 12.

⁷⁹ Richard W. Bulliet, Conversion to Islam in the Medieval Period, s. 33, 34, 37, 44, 82, 97, 109, 124.

⁸⁰ Philip Curtin, Cross-Cultural Trade in World History, s. 107.

Buradakı xalqın iki cür inancı var idi: Animizm və Hinduizm. İslam bu əraziyə sülh və əmin - amanlıqla gəldiyi üçün hər kəs öz azad iradəsi ilə müsəlman olmuşdur. Əhalisinin çoxu hindu olan Bali bir istisnadır və indi də eyni xüsusiyyəti qoruyub saxlayır.

İslam İndoneziyada əvvəlcə hicri 4-cü əsrdən (miladi 11-ci əsrdən) etibarən Hindistanın sahillərinə gələn müsəlman tacirlər vasitəsilə yavaş – yavaş yayılırdı. İndoneziyalılar müsəlmanların dürüslüyündən təsirlənmişdilər. Təqribən iki əsr sonra xalq sufilər vasitəsilə kütləvi şəkildə İslamı seçməyə başladı. Dindarlıqda, mütəvazilikdə və ətrafındakı insanlara fədakarcasına xidmət etməkdə misilsiz nümunəvi insanlar olan sufilər İslamı çox yaxşı şəkildə təmsil etmişdilər. Nəticədə İslam və təyin etdiyi həyat tərzini indoneziyalılara böyük təsir etdi. Vudman İslamın uğurunu şərh edərkən belə deyir: “Bu inanc yalnız dini bir inanc deyildi. Hüquqi bir sistemi, ictimai bir modeli və insani davranışları əyaniləşdirən bir nəzəriyyəni əhatə edirdi”.⁸¹ Hazırda İndoneziya dünyanın ən çox müsəlman əhaliyə sahib ölkəsidir.

Qeyri-müsəlmanlara dəstək

Tarixçi Con Morris Roberts qeyd edir ki, müsəlmanlar “idarətməni ələ keçirdiyi cəmiyyətləri inanc cəhətdən heç vaxt narahat etmədilər”.⁸² Xocson isə həzrət peyğəmbər dövründən etibarən qeyri-müsəlmanların öz muxtariyyətlərini istədikləri kimi təşkil etməkdə azad olduqlarını vurğulayır.⁸³ İslam Musəviliyə və Xristianlığa səhv bir din nəzəri ilə baxmamışdır.⁸⁴ Fəth edilən ölkələrin hökumətləri yenə də öz vəzifələrini icra edir, eyni zamanda əhali

⁸¹ Dorothy Woodman, *The Republic of Indonesia*, s. 135.

⁸² Roberts, *The Penguin History of World*, s. 327.

⁸³ Hodgson, eyni əsər, I, 206.

⁸⁴ Lewis, eyni əsər, s. 182.

məişətini, iş həyatını olduğu kimi davam etdirirdi. Müsəlman idarəçilər Bağdadda ticarətə nəzarəti öz əlində tutan iranlı və yəhudi iş adamlarını əsla narahat etmirdilər.⁸⁵

Uzun müddət keçdikdən sonra İslam tarixinin ən faciəvi dövrü olan Monqol işğalında müsəlmanlara məxsus ərazilərin böyük bir hissəsi xarabalığa çevrilmişdir. Lakin eyni monqollar daha sonra könüllü şəkildə İslamı seçdilər. Bəs bunun səbəbi nə idi? Bu sual əsrlər boyu tarixçiləri düşündürmüşdür. Xristianlar müsəlman torpaqlarına hücum edən monqolların istilasını dəstəkləyirdilər. İlk dəfə monqollarla birlikdə müsəlmanları yox etmək üçün ittifaq yaratmaq istəyən tərəf xaçlılardır. Papa çox sayda keşişlə birlikdə monqolları xristianlaşdırmaq üçün cəhd göstərmişdir. Monqollar həm xristian təlimlərinə səmimi şəkildə maraq göstərir, həm də müsəlmanlara qulaq asırdılar. Uzun müddət bütün hadisələr monqolların Xristianlığı seçəcəyinə işarə edirdi.

Lakin bir dinin həqiqi kimliyinin dərk olunması üçün onun haqqında danışmaq, onu izah etmək kifayət etmir. Bir dinin əsl dəyəri gündəlik həyatda meydana çıxır və İslam bu barədə böyük bir üstünlüyə sahib idi. Monqollar müsəlmanların həyat tərzinə şahid oldular. Uşaqlarını göndərə biləcəkləri çox sayda alternativ məktəbləri var idi və onlar müsəlmanlara aid təhsil ocaqlarını, mədrəsələri seçdilər. Müsəlman memarlıq və incəsənətindən təsirləndilər. Nəticədə monqollar İslam dinini qəbul etdilər. Daha sonra digər müsəlmanlarla bir çox mövzuda yarışdılar. Elm və incəsənəti inkişaf etdirdilər, məscid və məktəblər inşa etdilər. Orta əsrlərdə Böyük Monqol İmperiyası İslam mədəniyyəti və sivilizasiyasının yaranmasında xüsusi rol oynadı.⁸⁶

Müsəlmanlar mədəni davranışları ilə də fərqlənirdilər. Hər bir fərd və cəmiyyətə, eləcə də yəhudilərə qarşı incə,

⁸⁵ Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, s. 107.

⁸⁶ Robert Fox, *The Inner Sea: The Mediterranean and its People*, s. 182.

nəzakətli və dürüst idilər. İslamın yayıldığı ilk əsrdə xristianların yəhudilərə qarşı zülm və əziyyəti davam edirdi. Məsələn 694-cü ildə İspaniya kralı Egikanın⁸⁷ əmri ilə yəhudilər qul elan edilmiş və mülkiyyətləri müsadirə olunmuşdur. Buna görə də İspaniyanın fəthində yəhudilər müsəlmanlarla birlikdə döyüşmüşdülər. Xristianların zülmündən qaçan yəhudilər ancaq müsəlman ölkələrdə sığınacaq tapa bilirdilər.⁸⁸

Yəhudilər İspaniya xalqını da, bölgəni də yaxşı tanıyırdılar. Müsəlmanlar çox vaxt yəhudilərə tanıdıqları bölgəni idarə etmək vəzifəsi verirdilər. Hittinin verdiyi məlumata görə, bir yəhudi olan İbn Naqdela (Samuel ibn Naqdela)⁸⁹ Qranadadakı müsəlman hakimiyyətində “demək olar ki, ən böyük gücə” malik şəxs idi.⁹⁰ Abba Eban İslamı mədh edir və müsəlmanları tarix boyunca yəhudilərə qarşı ən ədalətli cəmiyyət kimi təsvir edirdi. O bu fikirləri ilə bir çox insanı, xüsusilə də müsəlmanları təəccübləndirmişdir. Həmçinin Eban yəhudilərin müsəlmanların hakimiyyətindəyəkən azad və sərbəst olduqlarını bildirir. Müsəlman idarəsi əsnasında Yəhudilər “yaradıcı enerjinin, ədəbi zərifliyin, estetik gözəlliyin və mənəviyyatın zirvəsində idilər”.⁹¹

Yəhudilər İslam dünyasında, əsasən də Qüds, Bağdad, Qahirə və müsəlman İspaniyasında yaşayan millətlərini qorudular. Müsəlmanların ictimai həyatında da fəal iştirak etdilər, idarəetmədə və elmi müəssisələrdə vəzifə tutdular. Elm sahəsində tarix boyunca əldə edə bilmədikləri fürsətlərə qovuşdular.⁹² Bəziləri xəlifələrin vəzirlik vəzifə-

⁸⁷ Egika (687-702), Yəhudilərə qarşı çox sərt qanunlar çıxaran son dövr Vizigot krallarındandır (Türk dilinə tərcümə edəninin qeydi).

⁸⁸ İsmail Raci Faruqi, *The Great Asian Religions*, s. 330.

⁸⁹ Sameul ibn Naqdela (993-1055): Qranada əmiri Habbusun vəziri. Şair və yazıçı. “əl-Qəsəsül-Yəhudi” adlı kitabın müəllifi (Türk dilinə tərcümə edəninin qeydi).

⁹⁰ Hitti, eyni əsər, s. 537.

⁹¹ Abba Eban, *Heritage: Civilization an the Jews*, s. 127.

⁹² Eyni əsər, s. 139-140.

sini yerinə yetirdi, bir çoxu müşavir kimi xidmət göstərdi. Hətta bir yəhudi on yeddi il boyunca müsəlman ordusunda komandirlik etdi. Samuel İbn Nagdela yalnız ibri və ərəb dilinə vaqif bir insan deyildi, həm də gözəl şair və yəhudi hüququnu çox yaxşı bilən alim idi.

Yəhudi alimləri dini və fəlsəfi elmlərdə əldə etdikləri ən mühüm uğurlara müsəlmanların hakimiyətində olduqları dövrdə nail oldular. Şərqi alimləri arasında Sadia bin Cozefin mühüm bir yeri vardır. Yəhudi diasporunun intellektual lideri kimi o, ibricə Kitabı-Müqəddəsi ərəb dilinə tərcümə etmiş, həmçinin ibri dili haqqında üç kitab yazmışdır. Abba Eban onu “böyük bir vasitəçi, elmin və dinin qayda-qanunları ilə ərəb kulturası və yəhudi inancı arasında əlaqə yaradan insan” kimi təsvir edir.⁹³

Elm adamları ümumilikdə paytaxt şəhərlərin ətrafında toplaşmışdılar və müsəlman İspaniyası müsəviliyin elmi mərkəzi idi. Eban “yəhudilərin mədəni inkişafının” müsəlman İspaniyasında Şərqi çox arxada qoyduğunu bildirir.⁹⁴ Kordova bir yəhudi olan Hasday bin Şaprut⁹⁵ yəhudi kulturasının inkişafında çox mühüm rol oynamışdır. III Əbdürrəhman Kordova fəth etdiyi zaman Hasday bin Şaprutu özünə müşavir və özəl həkim təyin etmişdi. Şaprut hökmdarın elçiliyi və gömrük müfəttişliyi vəzifəsini öhdəsinə götürmüşdür. III Əbdürrəhmanın oğlu Hakim də onu özünə vəzir və xüsusi həkim təyin etmişdir. Sarton “onun fəvqəladə cəhdləri sayəsində İsrailin intellektual mərkəzi Babilin məktəblərindən Kordovaya gətirilmişdir” sözləri ilə Hasdayın əhəmiyyətini ifadə edir.⁹⁶ Müsəlman İspaniyasındakı digər yəhudi alimlər arasında bu adları saymaq olar: ispaniyalı yəhudi xalqının ən böyük şairi Sü-

⁹³ Eyni əsər, s. 140.

⁹⁴ Eyni əsər, s. 141.

⁹⁵ Hasday bin Şaprut (915-970): Əndəlüs yəhudisi. III Əbdürrəhmanın vəziri və xüsusi həkimi. İbri, ərəb və latın dillərində bilən bir şair. Əndəlüsdə yəhudilərin elmi və mədəni fəaliyyətlərinin qurucusu hesab olunur (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁹⁶ Sarton, *History of Science*, I, 520.

leyman bin Cebirol, filosof və şair Musa bin Ezra, şair, din fəlsəfəçisi və həkim olan İuda xa-Levi, Qərbdə Maymonid olaraq tanınan Musa bin Meymun. İbn Meymun Kordova anadan olmuşdur. Birincisi öz şəhərindən, ikincisi isə Mərakeşdən olmaqla iki dəfə yaşadığı yerdən qaçmağa məcbur olmuşdur. Nəticədə Misirdə məskunlaşmış, orada Səlahəddin Əyyubinin həkimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Musəviləyin müqəddəs terminləri və fəlsəfəsi ilə əlaqəli çox sayda əsər yazmışdır. Ağılla dini uzlaşdırmaq məqsədilə ərəb dilində yazdığı *Guide for the Perplexed* (Azanlar üçün bələdçi) adlı əsəri məşhurdur. Öldüyü zaman Misirdə üç gün yas elan edilmişdir.

“Müsəlman İspaniyasındakı Yəhudilərin vəziyyəti Qərbi Avropanın hər hansı bir bölgəsində yaşayan yəhudilərdən daha yaxşı idi”, - Norman Kantor belə qeyd edir.⁹⁷ Vivian B. Mannın sözlərinə görə isə müsəlman İspaniyası “Yəhudilərin qızıl dövrü”dür.⁹⁸ Müsəlmanlar hakim olduqları torpaqların xalqlarına qarşı nümayiş etdirdikləri ədalətli və sülhpərəst davranışla, insanların dinindən asılı olmayaraq elmi inkişafı üçün təmin etdikləri imkanlarla yəhudilər və digər xalqlar üzərində inanılmaz bir təsirə sahib idilər. Müsəlman idarəçilər yəhudilərə həm sığına biləcəkləri etibarlı bir məkan vermiş, həm də mədəni və intellektual inkişafı üçün mühit yaratmışdır.

⁹⁷ Kantor, *The Civilization of the Middle Ages*, s. 367-368.

⁹⁸ Vivian B. Mann və digərləri (redaktorlar), *Convivencia: Jews, Muslims and Christians in Muslim Spain*, s. XI.

Beşinci fəsil

Avropada və Qərbi Asiyada İslam mədəniyyəti

İslam imperiyası sürətlə okeanları nəzarəti altına aldı və müsəlman dünyası daha da genişləndi. Ərəblər əsrlər boyu gəmilərlə səyahət edir, balıqçılıqla məşğul olur, dənizdən inci və mərcan çıxarır və sahil-sahil dolaşaraq ticarətlə məşğul olurdular. Ərəblərin Hindistan ilə Ptolemeylər sülaləsindən⁹⁹ çox əvvəl uğurlu bir ticarət əlaqələrinə sahib olduqları isbat olunmuşdur. Bu uğurun ən mühüm səbəbi isə musson mövsümü ilə bağlı geniş məlumat və bilik dəryasına sahib olmaları idi. Ərəblər və hindlilər miladdan əvvəl IV əsrdən etibarən “dau” adlanan yelkənli gəmilərdən istifadə edirdilər. Təxminən səkkiz əsr sonra Ərəb-Hind dəniz ticarəti okeanlarda Bizans və Fars gücünün meydana çıxması nəticəsində zəifləməyə başlamışdır. Buna baxmayaraq, iki xalq arasında ticarət davam etmişdir.¹⁰⁰

Coğrafi və hərbi üstünlüklər

İlk İslam cəmiyyəti dövründə müsəlmanların dəniz müharibəsi təcrübəsi yox idi. İlk təşəbbüs (bir donanma Fars ordularına hücum etmək üçün Bəhreyn sahillərinə yaxınlaşdığı zaman) uğursuzluqla nəticələnmişdi. İrənlilərin mühasirə etdiyi müsəlmanlar quru yollarından gələn dəstək sayəsində xilas olmuşdular. Bu məğlubiyyət müsəlmanları İslamın yaranmasından on il sonra Misir

⁹⁹ Ptolemaios: B.e.ə. 305-30 tarixlərində Misirdə hakimiyyətdə olmuş sülalə (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

¹⁰⁰ Ali Muhammed Fehmi, *Muslim Sea-Power*, s. 27, 81.

fatehi Əmr ibn Asın layihəsi olan Süveyşdə Qızıldəniz ilə Aralıq dənizini birləşdirən kanalın çəkilməsi fikrindən daşındırmışdı.

Buna baxmayaraq, Qurandan ilham alan müsəlmanlar dənizçilik sahəsindəki bacarıqlarını inkişaf etdirməyə davam etdilər. Gəmilərə sükan əlavə etdilər. Asimovun sözlərinə görə qərblilər gəmi sükanını ilk dəfə Səlib Yürüşləri əsnasında müsəlmanlarda görmüşdülər. Yunanlılardan aldıkları dünyanın ən qədim elmi aləti olduğuna inanılan astrolabı fəvqəladə dərəcədə inkişaf etdirdilər.¹⁰¹ Astrolab İslam dünyası ilə eyniləşdirilmişdir, çünki müsəlmanlar onu bütün xalqlardan daha uzun müddət istifadə etdilər. Ronan müsəlmanların “irtifa və azimus”u¹⁰² (“azimus” ərəb mənşəli bir söz) istifadə edərək səma cisimlərinin mövqeyini ölçmə yollarını tapdıqlarını qeyd edir.¹⁰³ Müsəlmanlar müəyyən vaxtdan sonra özlərinə xas əlavələrlə müxtəlif astrolablar düzəldilər. Xətti, dairəvi və mexaniki astrolab ilə astrolab saati.

Müsəlmanlar çinlilərdən aldıkları kompas iynəsini də istifadə etdilər. Hitti “Ərəb Tarixi” adlı möhtəşəm əsərində müsəlmanların bu aləti dənizdə istifadə etdiklərini qeyd edir: “Çinlilər maqnit iynənin istiqamət göstərmə xüsusiyyətini kəşf etmişdilər. Lakin bunu dənizçilikdə istiqamət tapmaq üçün ilk dəfə istifadə edən müsəlmanlardır”.¹⁰⁴ Sarton da kompasın müsəlmanların icadı olduğunu bildirməklə yanaşı, istifadəsinin ticari məqsədlərlə uzun əsrlər boyu gizli saxlanıldığını vurğulayır.¹⁰⁵

Üçüncü xəlifə həzrət Osman dövründə müsəlmanlar dənizçilikdə sürətlə inkişaf etmiş, tam təşəkküllü donan-

¹⁰¹ Isaac Asimov, *Asimov's Chronology of Science and Discovery*, s. 82.

¹⁰² İrtifa və azimus: Astronomiyada, topçuluqda, dənizçilikdə, ərazi ölçmək və digər çox sayda sahədə bir cismin mövqeyini müəyyənləşdirməyə xidmət edən iki koordinator (türk dilinə tərcümə edən qeydi).

¹⁰³ Colin A. Ronan, *Science: Its History and Development among the World's Cultures*, s. 207.

¹⁰⁴ Hitti, *History of the Arabs*, s. 299.

¹⁰⁵ Sarton, *Introduction to Science*, I, s. 565-566.

malara yiyələnmişdilər. Xəlifənin dəniz komandiri Abdullah ibn Qeys əl-Harisi böyük uğurları sayəsində bizanslıları qorxuya salan bir ad-sana malik idi. O 688-ci ildə Kiprin fəthində şəhid olmuşdu. Buna baxmayaraq, müsəlmanlar dəniz səfərləri ilə fəthlərinə fasilə verməmişdilər. Rodos, Krit, Sardiniya, hətta İspaniya, Siciliya və Cənubi İtaliyaya qədər gedib çıxmış, tezliklə bütün Aralıq dənizi bölgəsinin hakimiyyətini ələ keçirməyə nail olmuşdular.

Məsələn, bir dəfə avropalılar güclü bir müsəlman donanmasından kömək aldılar. 8-ci əsrin sonlarına doğru, 9-cu əsrin əvvəllərində vikinqlər İngiltərə, Fransa, İspaniya və İtaliyanın bir hissəsini viran qoydular. Lakin Sevilyadakı müsəlmanlara hücum etdikləri zaman müsəlman donanması vikinqlərin önünü kəmiş, çox sayda insan və gəmini məhv etmiş, nəticədə geri çəkilmələrinə nail olmuşdur.

Müsəlmanlar gəmilərin sükanlarını başqa istiqamətlərə də çevirdilər. Hindistanın sahillərinə qədər gedib Çinlə dəniz ticarəti qurdular. Təxminən eyni dövrdə Afrikanın cənub sahillərinə də gedib çıxdılar. Donanmanı idarə edən məsul şəxsə “amir” deyilirdi. Amir sözü həm də ingilizcə *admiral* (amiral) sözünün də mənşəyidir.

İlk dəniz donanması dövründə Misirdə yalnız bir tərsanə var idi. Bizanslılar İslamın yeni paytaxtı olan Dəməşqə çatmaq üçün Suriya sahillərinə hücum etmişdilər. Bu hücum Əkka və Sur şəhərlərindəki tərsanələrin təmir edilib yenidən istifadəyə verilməsinə səbəb olmuşdur. Bu inkişaf müsəlmanların Aralıq dənizindəki və xüsusilə Afrikaya ən yaxın yer olan Cəbəlitariqdən başlayaraq digər qitədəki cəhdlərini artırmışdır.¹⁰⁶

Cəbəlitariq adı Tariq Dağından gəlir. Müsəlman ərəb komandiri Tariq ibn Ziyad hicri 92, miladi 711-ci ildə müsəlman ordularını Aralıq dənizinin qarşı tərəfinə aparmışdı. Həmin il Malaqa, Qranada, Kordova və Toledonu

¹⁰⁶ Hitti, *Capital Cities of Islam*, s. 66.

fəth etmək üçün yola çıxmış, İspaniya taxtını qəsb edən Roderiki məğlub etmişdir. 713-cü ildən xristianların əlinə keçdiyi 1492-ci ilə qədər İspaniya müsəlmanların hakimiyyətində qaldı.

İspaniya və Siciliyadan sonra müsəlmanlar böyük fəthlərə və geniş ərazilərə yayılmğa cəhd göstərmədilər. Avropadakı müsəlmanların mövcudluğu və tarixi haqqındakı yanlış fikirlər də daxil olmaqla, daha sonrakı hadisələri mühakimə edərkən bu nüansı diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Müsəlmanlar Priney dağlarını aşaraq cənubi Fransaya çatıb Garon vadisini ələ keçirdilər. Məğlub olduqları yeganə döyüş Tuluzadakı idi.¹⁰⁷

732-ci ildə tarixi baxımdan yanlış təqdim olunan bir müharibə baş vermişdir. Puatyedəki Tur döyüşü. Kiçik bir müsəlman ordusu İspaniyanın fəthindən sonra Fransada Şarl Martel və Fransız hərbi birliklərindən ibarət böyük bir ordu ilə qarşılaşdı. Müsəlmanlar qoyduqları hədəfin də fəvqünə keçib Cəbəlitarıqdən min beş yüz kilometr irəli getdilər. Paytaxt olan Dəməşqdən çox uzaqda idilər. Ərzaqları az idi və dəstək orduların gəlməsi mümkün deyildi. Yenə də var gücləri ilə mübarizə apardılar. İki tərəfin də ağır itki verdiyi və nəticədə bir şey əldə etmədiyi çox ağır bir döyüş oldu. Nəticədə müsəlmanlara başçılıq edən sərkərdə öldürülmüş və ordu geri çəkilməyə məcbur olmuşdu.

Qərb tarixçilərinin fikrincə, müsəlmanların irəliləməsini dayandıran və Avropadakı xristianları xilas edən Puatye döyüşü “çox mühüm” bir döyüş deyildi, hətta tam mənada bir “döyüş” də sayılmazdı. Devid Nikolun qeyd etdiyi kimi, Puatye “əslində böyükmiqyaslı uğursuz bir müsəlman hücumu idi”. Bu uğursuzluq müsəlmanların daha sonra Avropaya girməsinə əsla mane olmamışdır.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Siciliya haqqında məlumatların çoxu Hittinin *History of the Arabs* əsərindən (s. 606-611) alınmışdır. Seyyid Feyyaz Mahmud, *A Short History of Islam*, s. 208-209; Crespi, *The Arabs in Europe*, s. 298.

¹⁰⁸ David Nicole, *The Armies of Islam: 7th-11th Centuries*, s. 27.

Müsəlman orduları Qərb tarixçilərinin iddialarının əksinə Avropadakı fəthlərinə davam etdilər. 734-cü ildə Avinyondan və 743-cü ildə cənub-şərqi Fransadakı Liondan Almaniya və İtaliyaya doğru irəlilədilər. 827-ci ildə Siciliyanı, 834-cü ildə Messinanı, 859-cu ildə Kastroqovannini, 878-ci ildə Sirakuzu¹⁰⁹ fəth etdilər. Müsəlmanlar 882-ci və 915-ci illər arasında İtaliyanın hakimiyyətini əllərində saxlayırdılar; Napoli və Romaya qədər heç bir müqavimətlə qarşılaşmadan davam etmələrinə baxmayaraq, Romanın qapılarında dayandılar.

Siciliya

Müsəlmanlar Qərbi Avropada Siciliya və İspaniyadan başqa bir yerdə məskunlaşmaq haqqında düşünməmişdilər. Robertsın fikrincə, onlar daha çox ticarətlə maraqlanırdılar.¹¹⁰ Bu səbəb bəzi Qərb alimlərinin Avropanın islamlaşma "təhdidi" altında olduğuna dair iddialarını qüvvədən salır.

Siciliya İspaniyanın fəthindən əvvəl tutulmuşdu. Fəth təşəbbüsü həzrət peyğəmbərin vəfatından iyirmi il sonra müsəlmanların ilk donanmalarını qurduqları zaman reallaşmışdı. Dəniz qüvvələrinin dəstəyi ilə müsəlmanlar bizanslıları İskəndəriyyədə məğlub etdilər və sonra istiqamətlərini dəyişib Siciliyaya doğru irəlilədilər. Həmçinin adadakı son zəfər müsəlmanların ilk dövrlərində Avropada həyata keçirdikləri fəthlərin nəticəsində olmuşdur. Sirakuzluların üsyanı şimali Afrikadan olan müsəlmanların Siciliyanın Bizans valisinə qarşı yürüyüşünə yol

¹⁰⁹ Sirakuz (Siracusa, Syracuse): İtaliyanın Siciliya muxtar bölgəsində qədim Yunan dövründə bir koloniya dövləti kimi qurulmuş, müasir dövrdə Siracusanın mərkəzi olan şəhər (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

¹¹⁰ Reborsts, History of World, s. 389.

açdı və beləliklə müsəlman ordusu¹¹¹ 902-ci ildə adanı fəth etdi. Bundan sonra müsəlmanlar Siciliyada 200 ildən artıq hakimiyyətdə oldular.

Siciliyaya səyahət edənlər və coğrafiyaçılar orada inkişaf edən İslam mədəniyyətindən danışırlar. Bir çox dövlət xadimi elm, incəsənət və memarlığın inkişafı istiqamətində işlər görmüşdür. Səyyah İbn Hövqəl müsəlman Siciliyanın paytaxtı Palermoya getmiş, orada gördüyü dini və dünyəvi təhsil müəssisələrindən tərifləyici şəkildə bəhs etmişdir. Müsəlman hakimiyyətinin sona çatması adadakı İslam mədəniyyətinin də bitdiyi mənasına gəlmirdi. Çünki I Rocerin dövründə Siciliya bir çox cəhətdən islama aid xüsusiyyətlər daşıyırdı. Üç rəsmi dil istifadə olunurdu: latın, yunan və ərəb dili. İdarəetmə müsəlmanların əlində qalmışdı. Eyni şəkildə ticarət və memarlıqda da müsəlmanların böyük nüfuzu var idi. Əsgərlərin çoxu müsəlmanlardan ibarət idi. Ayrıca I Rocer müsəlman elm adamları, fiziklər və şərqli filosoflara o qədər böyük qayğı göstərirdi ki, Avropanı ziyarət edənlər ona “Şərqli bir hökmdar” deyirdilər.¹¹² Hittiyə görə, I Rocerin Siciliyası bir “Xristian-İslam mədəniyyəti” formalaşdırmışdı. Hitti bunu da qeyd edir ki, “Ərəb-norman incəsənət və mədəniyyətinin bərkətlili dövrü ərəb dahiliyinin incəsənət sahəsində ən məhsuldar dövrünü təşkil etmişdir”.¹¹³

Siciliya I Rocerin xələfləri II Rocer və II Frederikin hakimiyyəti dövrlərində də “müsəlman” kimliyini qorudu. Müsəlmanların gəmi inşası və dənizçilikdəki ustalığı II Rocerə bir çox cəhətdən üstünlük qazandırdı. İslam hakimiyyəti sona çatdıqdan sonra da müsəlmanların bir çoxu bölgədə qalmış, öz sənətlərini davam etdirmişdilər. Hitti

¹¹¹ 9-cu əsrdə Abbasilər adına şimali Afrikada hakimiyyətdə olan müsəlman-ərəb sülaləsi olan Əğləbilər ordusu (Türk dilinə tərcümə edənə qeydi).

¹¹² Seyyid Feyyaz Mahmud, A Short History of Islam, s. 208.

¹¹³ Hitti, eyni əsər, s. 606-607.

qeyd edir ki, gəmi istehsalı və gəmiçilikdəki inkişaf sayəsində II Rocer “Siciliyanı Aralıq dənizində qabaqcıl bir dəniz gücünə yüksəldən” bir donanmaya sahib idi.¹¹⁴

İslamın mədəniyyəti də bölgə üçün əhəmiyyətli idi. II Rocer müsəlmanların ərəb hərfləri ilə bəzədilmiş cübbələrindən geyinirdi. Hətta buna görə onu tənqid edənlər “yarı-kafir”¹¹⁵ kral adlandırırdılar. Xristianlar qadınlar da daxil olmaqla müsəlmanlar kimi geyinirdilər. Hitti bu tərz geyimlərə böyük tələbat olduğunu, çünki “heç bir avropalının bu geyimlərdən geyinmədiyi müddətcə sözün əsl mənasında yaxşı geyindiyini hiss etmədiyini” bildirir. Binaların, hətta kilsələrin belə dizaynı İslam memarlığından götürülmüşdür.¹¹⁶

II Frederiklə müsəlman dünyası arasında mədəni və siyasi əlaqələr mövcud idi. O, müsəlman idarəçilərlə yaxın dostluq münasibətləri qurmuşdu. Xüsusilə Misirin Əyyubi hakimi Sultan Kamil Məhəmməd¹¹⁷ II Frederikə vəhşi heyvan kolleksiyası üçün “orta əsrlər Avropasında birinci dəfə görülən zürafənin” də olduğu çox sayda heyvan göndərmişdi.¹¹⁸ Lakin II Frederikin İslamla bağlı olan hər şeyə maraq göstərməsi ona Avropada düşmənlər qazandırmışdı. O, (paytaxtı Siciliya olan) Almaniyanın hökmdarı - Müqəddəs Roma imperatoru idi. Yenə də xristianların “kafir” damğasından qurtula bilməmişdi.¹¹⁹

Təəssüf ki, II Vilhelmin vəfatından sonra Siciliyada müsəlmanlara qarşı zülmələr nəticəsində vəziyyət dəyişdi. Müharibələr baş verdi və müsəlmanlar məğlub edildilər.

¹¹⁴ Eyni əsər, s. 609.

¹¹⁵ İngiliscə “half-heathen” şəklində keçən ifadə inancının nə olduğu dəqiq olmayan insanlar üçün istifadə olunur (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

¹¹⁶ Eyni əsər, s. 608.

¹¹⁷ Sultan Kamil Məhəmməd (1180-1238): Səlahəddin Əyyubinin qardaşı oğlu. Əyyubilər son dövrünü onun hakimiyyəti zamanında yaşamışdır (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

¹¹⁸ Eyni əsər, s. 610.

¹¹⁹ Mahmud, eyni əsər, s. 209.

Bir çox müsəlman alim, yazıçı və incəsənət xadimi qonşu müsəlman ölkələrə qaçdı. Onlar arasında məşhur ərəb şairi İbn Həmdis əvvəlcə Tunisə, oradan da İspaniyaya getdi.

Krespi bütün bunlara baxmayaraq, "Siciliyadakı İslam ruhunun son müsəlmanların məğlub edilməsi ilə də söndürülə bilmədiyini" vurğulayır.¹²⁰ Avropalı alimlər müsəlmanlardan miras qalan elmə nail olmaq üçün Siciliyaya səyahət etməyə davam edirdilər. Müsəlmanlardan qalan böyük elmi miras italyan dilinə ötürüldü. Mahmudun ifadəsi ilə desək, "ərəb dilini Avropanın birinci mədəniyyət dili olmaqdan çıxaran italyan dili oldu".¹²¹

Lakin Siciliyadakı müsəlman hakimiyyətindən Avropa-ya daha böyük bir miras qaldı. Frederik 1224-cü ildə Napoli Universitetini qurmuş və orada zəngin ərəbcə əlyazma kitabxanası yaratmışdır. Bu əlyazmaların tərcümələri Paris və Balonya universitetlərinə göndərilmişdir. Digər tərəfdən Maykl Skot Siciliyaya gəlmiş və müsəlman İspaniyasının elmini də özü ilə gətirmişdir. Bu və digər müsəlman töhfələri sayəsində Avropada təqdirəlayiq bir inkişaf prosesi başlamışdır. "Fredrixin sarayını formalaşdıran bu müasir tədqiqat, təcrübə və araşdırma ruhu sanki İtalyan İntibahının başlanğıcına işarə edirdi".¹²²

Dünyanın kəşfi

Çıxdıqları cəsarətli səyahətlər müsəlmanların bir digər mühüm sahəyə - coğrafiyaya töhfə verməsi ilə nəticələnmişdi. Bu, ziyarət etdikləri torpaqlar və okean yolları haqqında məlumat verən tacir və gəmiçilərin əsərləri ilə başlamışdır. Məsələn, bir tacir olan Süleyman daha çox müsəlmanlara Çin və Hindistanın sahil bölgələri haqqında verdiyi məlumatlara görə məşhurdur. Çinə səyahət edən İbn Vəhbin yazdıqları "Ərəb gecələri" kimi tanınan

¹²⁰ Crespi, *The Arabs in Europe*, s. 298.

¹²¹ Mahmud, *eyni əsər*, s. 209.

¹²² Hitti, *eyni əsər*, s. 611.

“Min bir gecə nağılları”ndakı dənizçi Sindibadın bəzi sərgüzəştlərinə mənbə rolu oynamışdır. Müsəlmanlar arasında Rusiya haqqında danışan ilk insan İbn Fədləndir.

Müsəlmanlar arasında yaşayan və həm müsəlman ölkələri, həm də digər yerləri gəzən yəhudi və xristianlar da var idi. Onların bəziləri səyahətnamə yazmışdılar. Yəhudi səyyahların ən məşhuru Toledolu Benjamindir.¹²³ Müsəlman İspaniyasında yaşamış və Avropanı başdan-başa gəzmiş, Roma, Yunanıstan və Bizans yolu ilə Misir və Siciliya daxil olmaqla Aralıq dənizi sahillərindəki şəhərlərə qədər getmişdir. Səyahətlərini nəql etmə üslubu ibri dilində bir ilkdir və müsəlman dünyasında yaşayan yəhudi camaatları, onların iş və ticarəti haqqında məlumatlarla zəngindir.

Orada yaşayan Xristianların çoxu müqəddəs torpaqlara gələn hacılar idilər. Onlardan bəziləri səyahətlərini yazırdılar və beləliklə Avropa müsəlman dünyası haqqında məlumat sahibi olurdu. Qallı yepiskop Arkulf bir müddət Qüdsdə qaldıqdan sonra əvvəlcə Suriyaya, sonra Misirə səyahət etmişdir. O, gəmi ilə Nil çayında və İskəndəriyyə sahillərində kəşfiyyat xarakterli səyahətlərə çıxmışdır. Müqəddəs torpaqları ziyarət edən ilk İngilis hacı olan Müqəddəs Villibald həcdən sonra Suriyaya da getmişdir. Səyahəti haqqında yazdığı kitab ondan sonra müsəlman bölgələrə gedən səyyahlar üçün çox vacib (məsələn, müsəlman dünyasında səyahət edə bilmək üçün lazım olan yol rəhbəri, bələdçi) məlumatlar vermişdir.

Müsəlman fəthləri Asiyanın daxilinə, Hindistan, cənubi Rusiya və cənub-qərbi Çinə doğru davam etdi. Müsəlmanlar bu uzaq ölkələrlə əlaqə qura bilmək üçün “Ədviyyat yolu” və digər ticarət yollarının əsas yol olaraq istifadə edildiyi bir poçt sistemi qurmuşdular. Poçt siste-

¹²³ Toledolu Benjamin (1130-1170): XII əsrdə Marko Polodan daha çox məsafə qət etmiş və yazdığı səyahət qeydləri orta əsrlərdə yəhudilərin həyatına dair mühüm bir mənbə olmuşdur (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

mi ən məhsuldar dövrünü Bağdad mərkəz olmaqla Abbasilər, xüsusilə də Harun ər-Rəşid zamanında yaşamışdır. Ceyms və Torpe qatır, dəvə və atların istifadə olunduğu doqquz yüz otuz poçt stansiyasının qurulduğunu və müsəlmanların göyərçin poçt sistemini inkişaf etdirdiklərini qeyd edir. Xüsusi olaraq dövlət üçün istifadə olunan bu sistem qısa müddətdə müvafiq qiymətlərlə xalqa da xidmət göstərməyə başladı.¹²⁴

Ceyms və Torpe “hava yolu ilə göndərilən ilk bağlama poçtu”ndan da danışır: Şimali afrikalı xəlifə əl-Əziz Billahın “ürəyi bir gün Livanın Bəlbək şəhərində yetişən dadlı giləs”lardan istəmişdir. Buna görə vəziri Bəlbəkdən Qahirəyə kiçik ipək çantalarda giləs daşıyan 600 göyərçin göndərmişdir.¹²⁵

Bu inkişaf və kəşflər Quran ayələri və Məhəmməd peyğəmbərin hədislərinə uyğun olaraq davam etdirilirdi. Müsəlmanlar digər mədəniyyətlərə açıq idilər və daha da əhəmiyyətli olan o idi ki, onlardan elm öyrənirdilər. Biruni bunun ən bariz nümunələrindəndir. Hələ gənc yaşlarında məşhurlaşan bir elm adamı və hər cəhətdən həqiqi bir alim idi. Allah vergisi tənqidi bir ruha sahib, çox diqqətli, dünyanı həm kitablardan, həm də fərdi təcrübələri ilə öyrənməyə dərindən bağlı olan mahir bir qələm sahibi idi. Elmi, fəlsəfi, ədəbi və dini əsərləri olan tədqiqatçı və daim araşdıran, öyrənən bir alim idi. Əkbər Əhməd “İslamın Kəşfi” adlı əsərində Birunini “ilk həqiqi antropoloq” adlandırır.¹²⁶ Biruni Sibir və Şimali Avropa coğrafiyaçısı idi. O həm də bir həkim, astronom, riyaziyyatçı, fizik və tarixçi idi. Qısacası, İslamın ən məşhur alimlərindən biri idi.¹²⁷ Daxilindəki öyrənmə eşqi müsəlman dünyasında o günə qədər gözdən qaçırılan və yaxud əhəmiyyət verilməyən məsələlərin öyrənilməsinə səbəb olmuşdur.

¹²⁴ James & Thorpe, s. 523-525.

¹²⁵ Eyni əsər, s. 527-528.

¹²⁶ Ekber S. Ahmed, *Discovering Islam*, s. 99.

¹²⁷ Cemil Ahmed, *Hundred Great Muslims*, s. 255.

Mahmud Qəznəvinin himayəsində olan Biruni X əsrin sonlarında və yaxud XI əsrin əvvəllərində Hindistana səyahət etmişdir. Hindistan xalqından və mədəniyyətindən o dərəcədə təsirlənmişdir ki, iyirmi il boyunca orada qalmış və bütün ölkəni dolaşmışdır. Hind fəlsəfəsinə aid kitabları orijinal mətnlərindən oxuya bilmək üçün sanskritcə öyrənmişdir. Hindistanla əlaqəli yazdığı kitabında məqsədinin dini mövzularla maraqlananlar üçün Hinduizmin fərqli və doğru tərifini vermək olduğunu bildirir. Yalnız bu tədqiqata on iki ilini həsr etmişdir. "Təhiq əl-Hind" adlı əsəri, "Sankhaya" (əşyanın əsli və xüsusiyyəti) və "Patanjali" (Yoqa Sutra haqqında) kimi sanskritcə əsərlərin ərəb dilindəki tərcümələri ilə Hindistan elminin qapılarını müsəlmanlara açmışdır.

"Təhqiq əl-Hind" Hindistanın çoxmədəniyyətli strukturunu təsvir edən və müasir dövrdə ingilis dilində tərcüməsi mövcud olan irihəcmli ensiklopedik əsərdir. Bu əsər hindular haqqında təfsilatlı izah və onların inancını haqqındakı əhatəli bir görüşlə başlayır. Müəllif daha sonra bölgənin elm və ədəbiyyat ənənəsindən danışmış, geologiya, coğrafiya, astronomiya, riyaziyyat, Hind təqvimini haqqında məlumat vermişdir. Bu kitab Hindistan və hindlilərə olan böyük məhəbbətlə yazılmışdır. Biruni, həmçinin Evklid və Ptolemeyin əsərlərini də Sanskrit dilinə tərcümə etmişdir.

Yazdıqları ilə məşhur olan digər müsəlman səyyahlar arasında ən böyüklərindən biri İbn Batutadır. Məsudi və İbn Cübeyr də dövrün iki məşhur simasıdır. Məsudi filosof, tarixçi və təbiət elmləri üzrə alimdir. İbn Cübeyr isə həcc üçün Məkkə və Mədinəyə getdiyi zaman müxtəlif mədəniyyətlərin xalqlarına qarşı böyük maraq göstərmiş və çox geniş bir coğrafiyada səyahət etmişdir.

İnsanlar bu səyyahların əsərləri sayəsində başqa ölkələrdəki həyat tərzini haqqında məlumat sahibi olmuş, yalnız müsəlmanları deyil, yəhudiləri, xristianları və hinduları

tanıma imkanı əldə etmişdilər. Məsudi Hindistandan elə təsirlənmişdir ki, Afrika və Orta Asiyayı gəzdikdən sonra yenidən ora qayıtmışdır. Onun fikrinə görə, Hindistanın keçmişi “şərəf və hikmət”lə yəğrulmuşdur. Məsudi həm də böyük bir tarixçidir. “Mürucuz-zəhəb” (Qızıl çölləri) adlı tarix kitabı Qərbdə çox bəyənilmiş və ona “ərəblərin Herodotu” deyilmişdir.¹²⁸

Həm də İslam fiqhi sahəsinin nüfuzlu siması olan İbn Bətutə Yaxın Şərq, Asiya, Avropa və Afrika da daxil olmaqla bütün müsəlman və bəzi xristian ölkələri gəzmişdir. Əgər eyni şeyi müasir dövrdə etmiş olsaydı, getdiyi təxminən 115000 kilometr yolla qırx dörd ölkəni ziyarət etmiş olardı. Onun səyahətlərinin başqa mühüm tərəfi isə monqolların müsəlman dünyasına aid ərazilərin bir hissəsini viran qoymasından qısa müddət sonra reallaşmış olmasıdır. Dağıdılan şəhərləri, xüsusilə də Bağdadı təsvir etməsi Monqol işğalının faciəvi ölçülərini açıq-aşkar göstərir.¹²⁹

Lakin buna baxmayaraq, çox böyük bir dəyişiklik meydana gəlmişdir. Monqollar artıq müsəlman olmuşdular. İbn Bətutə monqolların paytaxtına getmiş və oradan bir Bizans şəhzadəsi olan Xanın xanım ilə yola çıxmış, İstanbuldakı ailəsini ziyarət müddətində onu müşayiət etmişdir. Orada mühafizlər onu tutub həbs etmişlər. İbn Bətutənin çox dəyərli bir insan olduğunu bilən imperator onu azad etmiş və hamının ona ehtiram göstərməsini əmr etmişdir. Həmçinin ona yəhərli bir at və çətir hədiyyə etmişdir.

İbn Bətutə getdiyi yerləri yalnız ziyarət etməklə kifayətlənməmiş, həm də bir çox ölkədə uzun müddət yaşamışdır. Hindistanda səkkiz il qalmış və Tuğluqoğullarının hökmdarının yanında qazılıq etmişdir. Daha sonra vətə-

¹²⁸ Cyril Glasse, *The Concise Encyclopedia of Islam*, s. 262.

¹²⁹ Bu və bundan başqa sonrakı abzaslardakı təfsilatlar (redaktor və tərcüməçi) Hamilton Gibbin *The Travels of Ibn Battutah*, 2 cild, əsərindən götürülmüşdür.

ninə qayıtmazdan əvvəl Çin və İndoneziyaya da getmişdir. Yenidən səyahət etmək istəmiş və yollara düşmüşdür. Müsəlman İspaniyasına getmiş, daha sonra Qərbi Afrika-da Böyük Səhranı keçib, Şərqi Afrikaya çatmışdır.

İbn Cübeyr kimi İbn Bətutə də müsəlmanların səxavətinə valeh olmuşdur. Ən qeyri-adi təcrübələrindən birini həcc ziyarəti əsnasında Məkkədə yaşamışdır. Şəhərin baş qazısının və dünyanın dörd tərəfindən gələn hacılara qədər hər kəsin möhtaclara kömək etmək üçün əllərindən gələni əsirgəmədiklərinə şahid olmuşdur. Ən gözəl sədəqə bölgənin quraq olmasına görə su ehtiyacının təmin olunması imiş. Suriyada gördüyü son dərəcə qeyri-adi bir xeyriyyəçilik adəti İbn Bətutənin diqqətini cəlb etmişdir. Bir qulluqçu sahibinin çini qabını təsadüfən qırmış və dərhal ətrafına toplanan çox sayda insan ona qırılan hissələri “alətlərin təzminatının ödənilməsindən məsul” şəxslərə aparmasını təklif etmişdir.¹³⁰ Orada qulluqçuya qırılan qabın eynisini almağa yetəcək miqdarda pul ödənilmiş və ağasının onu cəzalandırmasının qarşısı alınmışdır.

İbn Bətutə nəhayət səyahətlərinə son vermiş və Fəsdə məskunlaşmışdır. Orada bütün dünya üçün qiymətli əsərini – “Səyahətnamə”sini yazdırmışdır.¹³¹ “İbn Bətutə səyahətnaməsi” müasir dövrə qədər orijinal şəkli ilə qorunub gəlmiş və çox sayda Şərq və Qərb dillərinə tərcümə olunmuşdur. İbn Bətutə həqiqətən də dünya tarixinin ən məşhur səyahətlərindən biridir.

¹³⁰ Eyni əsər, s. 149.

¹³¹ Rihlətu İbn Bətutə: İbn Bətutənin səyahət xatirələrini şair Məhəmməd ibn Cüzac yazıya köçürmüşdür. Dünyanın bir çox bölgəsinin XIV əsrdəki vəziyyətini ən doğru və açıq şəkildə təsvir edən əlimizdə qalmış ən mühüm əsərdir. [Bu əsər İbn Battuta Seyahatnamesi adıyla YKY nəşrləri arasında 2005-ci ildə nəşr olunmuşdur] (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

Müsbət təsiri

İslam dünyaya humanist dəyərlər bəxş etmişdir. İslam dini dünyanın müxtəlif bölgələrinin sosial-mədəni inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Orta Asiyanın aqrar bölgələri ticarət yollarına yaxın olduğu üçün daha tez müsəlmanlaşmışdı. Orta asiyalılar və sufilər isə ticarət yollarına uzaq bölgələrdə yaşayanları İslamla tanış etmiş və nəticədə bu din Şərqdə və Qərbdə yayılmışdır. Öz istəkləri ilə müsəlmanlığı seçən monqolların da İslam dininin yayılmasında müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Müsəlman ölkələrindəki kəndlər dünyanın digər bölgələrində olduğu kimi təcrid edilmiş vəziyyətdə deyildilər. Şəhərlərlə qurulan əlaqənin ən böyük memarları bir çox elm sahəsinə dair bilik xəzinələrini ucqarlara aparən din xadimləri və müəllimlər idi. Həmçinin İslam ünsiyyət və əlaqələrə əhəmiyyət verən və bunu təmin edən bir dindir. İslamın ən mühüm ünsürlərindən biri olan həcc üçün Məkkə və Mədinənin ziyarət edilməsi buna bariz nümunədir. Kəndlilər hər cür çətinlik və maneələrə baxmayaraq, həcc ibadətini yerinə yetirmək üçün kəndlərdən müqəddəs şəhərlərə gedirdilər. Nəhayətdə öz vətənlərinə dünyanın dörd bir tərəfindən gələn hacılardan aldıkları bilik və məlumatlarla qayıdırdılar. Kəndlərdən keçən səyyah və tacirlər də bir çox xəbərlər gətirirdilər. Beləliklə, müsəlmanların yaşadığı kəndlərlə, dünyanın geri qalanı arasındakı əlaqə və irtibat müasir dövrə qədər davam etmişdir.

İslam fəthləri digər imperiyalarda olduğu kimi istila xarakteri daşımırdı, çünki müsəlmanların idarəetmə tərzi əksəriyyət etibarilə müsbət nəticə vermişdir. Kurtinə görə, İslam imperiyası mədəniyyətin zirvəsində olduğu zaman

“Roma və Sasani imperiyalarından sonra ən dinamik və yaradıcı mövqedə olmaqla yanaşı, fərqli mədəniyyətlər arasında əlaqə yaradan mühüm vasitə idi”.¹³²

Müsəlmanlar yaşadıkları ölkələrin rifah səviyyəsinin yüksəlməsində mühüm rol oynadılar. Ticarət inkişaf etdi, elm geniş yayıldı və bunun sayəsində daha keyfiyyətli bir həyat standartı əldə edildi. İslam müsəlmanların olduğu qədər qeyri-müsəlmanların da potensialını meydana çıxardı. Müsəlmanlar yaşadıkları və səyahət etdikləri hər yerdə cəmiyyəti zənginləşdirdilər.

¹³² Curtin, Cross-Cultural Trade in World History, s. 107.

Altıncı fəsil Ticarət

Müsəlmanlar Afrikada ticarəti inkişaf etdirdilər. Ticarətə qoyulan sərmayə və bir sıra təşəbbüslər bu bölgənin də rifah səviyyəsini yüksəltdi. Misir və Aralıq dənizinin şimal sahillərindəki müharibələrlə yanaşı, ticarət də İslamı və onun davamçılarını Şimali Afrikaya gətirib çıxardı. Müsəlmanlar ticarəti davam etdirməklə kifayətlənmədilər, bu sahəni karvan yolları və şərq sahilləri boyunca inkişaf etdirdilər. Beləliklə, afrikalıların şərikinə çevrildilər.

Müsəlmanların ticari təşəbbüskarlıqları İslam mədəniyyətinin dünya səviyyəsində inkişaf etməsinə töhfə vermişdir. Teodor Zeldin qeyd edir ki, "Ticarəti təşviq edən ilk din" İslamdır.¹³³ Ticarət anlayışı, dini inanc və mədəni cəhətdən açıqfikirli olmağın sintezi müsəlman dünyasının böyüməsində mühüm rol oynamışdır. Endryu S. Erenkroyts ticarəti Orta əsrlər İslam mədəniyyətinin yüksəlişinin arxasındakı səssiz güc adlandırır və İslam fəthlərinin iki böyük göstəricisi olan Bizans və Sasani süni siyasi arenasını birləşdirdiyini bildirir. Ticarət sayəsində müsəlmanlar daxili təhlükəsizliyi təmin etmiş və mövcud ticarət yollarındakı alış-veriş inkişaf etdirilmişdir.¹³⁴ Həmçinin tacirlər fəth edilən bölgələri zənginləşdirir, böyük miqdarda qızıl və gümüş pul rezervi ilə iqtisadiyyata töhfə verirdilər. Robert Foksa görə, "ən yüksək tələbat olan pul, əfsanəvi müsəlman pulu idi və bu vəziyyət bütün xristian aləmi üçün qüvvədə idi". Dünyanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşan müsəlmanlar getdikləri yerlərə pul və investisiya aparmış və bu səbəbə görə onlar həm də yeni

¹³³ Theodore Zeldin, *An Intimate History of Humanity*, s. 156.

¹³⁴ Andrew S. Ehrenkreutz, "The Silent Force behind the Rise of Islamic Civilization", s. 25.

istehlakçılar olmuşdular. Qida tələbatının ödənilməsində aqrar bölgələrin iqtisadiyyatına da töhfə verdilər. İqtisadi yüksəlişin diqqəti cəlb edən cəhəti qeyri-müsəlmanların ən böyük təşəbbüs adlandırdıqları bu inkişafdən böyük qazanc əldə etməsidir.¹³⁵

Erenkroyts bu faydalı iqtisadi fəaliyyətin nəticəsində müsəlman dünyasının bütün əhalisinin Bizans və Sasani imperiyaları dövründə olduğundan daha yüksək bir həyat standartı ilə təmin olunduğu fikrini irəli sürür. Onun fikrinə görə, bu vəziyyət həm də "İslam mədəniyyətinin çox böyük şəkildə genişlənməsi" nə səbəb olmuşdur.¹³⁶

Albert Xurani müsəlmanların ticarətini inkişaf etdirən mühüm bir amili vurğulayır. Müsəlman ölkələrindəki tacirlər cəmiyyətin intellektual təbəqəsinə mənsub insanlar idilər və sənətkarlar çox nüfuzlu mövqeyə sahib idilər. Tacirlər oğullarını hüquq öyrənmək üçün mədrəsələrə göndərirdilər. "Bir insanın həm müəllim və alim, həm də tacir olması heç də təsadüfi xarakter daşımırdı".¹³⁷

Ərəblər İslamın doğuşundan əvvəl də ticarətlə məşğul olurdular və ən mühüm məhsullardan biri buxur idi. Antik misirlilər, yəhudilər, romalılar, çinlilər və şərqdəki digər xalqlar əsrlər boyu buxurdan gözəl qoxu, sehr və dərman vasitəsi kimi istifadə etmişdilər. Buxurun istehsalı və satışı əsrlər boyu mühüm bir peşə sayılmışdır. O, dünyanın ən qədim ticarət yollarından biri olan Ədviyyat yolu və digər mühüm karvan yollarında əsas məhsullardan biri olmuşdur. Balzam və qətran ən çox tələbat olan digər iki məhsul idi və onlar da buxur kimi Ərəbistan yarımadasının cənub sahil bölgələrində yetişən ağaclardan əldə edilirdi.

Ədviyyat yolu yarımadaının sahili boyunca davam edir, Yəmənə qərbindən İordaniyanın şimalına qədər uzanırdı. Orada ikiyə ayrılır, yollardan biri şimalda Şama, digəri isə

¹³⁵ Fow, *The Inner Sea*, s. 311.

¹³⁶ Ehrenkreutz, eyni əsər, s. 25.

¹³⁷ Hourani, *A History of the Arab Peoples*, s. 115.

qərbdə Misirə çatırdı. Digər bir yol isə şimala - Palmiraya¹³⁸ gedir, oradan da şərqlə və qərbdə doğru ikiye ayrılırdı. Bu yolda mühüm dayanacaqlardan biri, daha sonra İslamda ən müqəddəs şəhər olan Məkkə idi. Rəvayətə görə, həzrət İbrahim, həzrət Həcəri və həzrət İsmaili Ədviyyat yolundan keçirərək daha sonra Məkkə adlanacaq şəhərə gətirmişdir. Səba kraliçası da həzrət Süleymanı ziyarət etmək üçün böyük ehtimalla bu yoldan istifadə etmişdir.

Ədviyyata əlavə olaraq, Ədviyyat yolu vasitəsilə şərqləndən Ədən kimi bilinən Cənubi Ərəbistan limanına qızıl, ipək və daş-qaş kimi ticarət malları da daşınırdı. Buna görə Ədviyyat yolu tarixdəki ən önəmli yollardan biri idi. Assuriyalılar və yunanlar (Həmçinin İskəndər də) bu yolu ələ keçirmək istəyirdilər. Bizanslılar müttəfiqləri xristian efyopiyalılarla birlikdə Ərəbistanın cənubunu işğal etmiş və ticarət yollarına nəzarəti ələ keçirmişdilər. Beləliklə, bir vaxtlar bölgənin ən zəngini olan ərəb tacirlər artıq əvvəlki qədər varlı deyildilər.¹³⁹

Var-dövlət artıq karvan yollarının mühüm mərkəzlərindən birinə çevrilən Məkkədə idi. Daha sonra İslamın şərqləndən başlayaraq karvanları idarə edən "imam"lar "ibadət" də rəhbərlik edirdilər. Çünki həm ticarətdə, həm də ibadətdə rəhbər insan olmalı idilər. Beləliklə, əxlaqi yöndən rəhbər mənasını daşıyan "imam" kəliməsi müasir dövrə qədər gəlib çatmışdır.

Həzrət Məhəmməd gənc yaşında əmisi ilə birlikdə Suriyaya səyahət edərək şəxsən ticarətlə məşğul olmuşdur. Ticarətdəki uğuruna görə, Məkkənin qabaqcıl tacirlərindən biri olan həzrət Xədicə onunla əməkdaşlıq etmiş və daha sonra həzrət Məhəmmədlə evlənmişdir. Quranda¹⁴⁰

¹³⁸ Tədmur adıyla da bilinən Palmira Suriyanın Xüms şəhərinin 155 km şərqləndə olan dünyanın iki ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

¹³⁹ Ərəb ticarət yolları haqqında məlumat üçün baxın: İrene M.Frank və David M.Brownstone, *To The Ends of the Earth: The Great Travel and Trade Routes of Human History*, s. 169-186.

¹⁴⁰ Qüreyş, 106/2.

ticarətlə məşğul olmağın əmr olunması və bu əmrə ciddi şəkildə riayət olunması sayəsində ticarət əhəmiyyətini itirməmiş və Ədviyyat yolu boyunca davam etmişdir. Bu yol daha sonralar Həcc yolu olaraq da tanınacaqdı.

Ticarət müsəlmanlar üçün o qədər mühüm idi ki, həcc əsnasında dırnaqların kəsilməsi və yemək məqsədilə ov etmək kimi gündəlik işlər qadağan olunduğu halda, alış-veriş etməyə icazə verilmişdir. Nəticədə Məkkə şəhəri beynəlxalq ticarət nöqtəyi-nəzərindən son dərəcə təhlükəsiz və mühüm bir mərkəzə çevrilmişdir.

Afrikaya doğru hərəkət

Afrikadakı ən qədim ticari əlaqələr Sudanın şərq bölgəsi ilə Afrika Buynuzunda, Qırmızı dəniz limanlarından aşağı sahillərə və daxili bölgələrə doğru geniş bir ərazini əhatə edirdi. Daha sonra ticarətin inkişafı Afrika qitəsinin şimalı ilə qərb hissəsini, xüsusilə Qana və Malini bir-birinə bağlamış və oranın sosial-mədəni inkişafını təmin etmişdir. Müsəlmanlar çox az sayda əcnəbinin getməyə cürət etdiyi Afrikanın müxtəlif bölgələrinə səyahət edirdilər.

II-V əsrlərdə dövənin istifadə olunmağa başlanmasına qədər at arabaları ilə quraq bölgələrdə və hətta çöllərdə də yük daşıyırdılar. İslamdan əvvəl Böyük Səhradan keçən ticarət yollarından da istifadə olunurdu. Müsəlmanların gəlişi bunu dəyişdirdi. Filip Kurtinə görə, “Şimali afrikalılar Böyük Səhranı 800-cü illərdə keçməyə başladılar” və bu hadisə “şimali Afrikada İslam mədəniyyətinin başlanğıcı” oldu.¹⁴¹ Səhranın qərbi və qitənin digər tərəfindən Ağ Nil hövzəsinə qədər uzanan bu yol çox geniş bir ərazini əhatə edirdi.¹⁴²

Ticarətin inkişaf etdirilməsi sayəsində Afrikanın yarısından çoxu müsəlman olmuşdu. Qitənin fərqli bölgələri

¹⁴¹ Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, s. 21.

¹⁴² Fox, *The Inner Sea*, s. 164.

arasında yeganə fərq dilləri idi. Şərqi Afrika, Konqo və cənubdakı Zənzibar öz dilini mühafizə etdiyi halda, Afrikanın şimalı və Sudan əksəriyyətlə ərəb dilində danışmağa başlamış və insanları ərəb sayılmağa başlamışdı. Ticarət sayəsində Bantu və ərəb dilinin sintezindən Suahili dili yaranmışdır. Lakin hər bir bölgə müasir dövrdə də öz milli kimliyini qoruyub saxlamışdı.¹⁴³

Ticarət yollarındaki vahələrdə xurma ağacları əkilmişdi. Müsəlman ticarəti bu bölgələrdə Mali, Benin və Sonqay kimi Afrika mədəniyyətlərinin təşəkkülünə təsir göstərmişdi. Mansa Musanın hakimiyyətindəki Mali bir müddətdən sonra imperiyaya çevrilmişdi. Mansa Musa Məkkəyə həccə gedərkən göstərdiyi səxavətlə məşhurdur. Özü ilə birlikdə bir ton yarımaya yaxın qızıl aparmış və bu sərvətin böyük bir hissəsini sədəqə kimi paylamışdı. Qayıdarkən alaya bəzi alimləri də daxil etmiş və bu insanlar sayəsində ölkəsinin iqtisadiyyatını inkişaf etdirmişdi. Mansa Musa Timbuktunu qərbi Afrikanın elm və mədəniyyət mərkəzinə çevirmişdi. Səhranın qərb ucundakı Timbuktuda quyular qazılmış və 40000 əhalisi olan şəhər içməli su ilə təmin edilmişdi.

Müsəlmanlar Benində Paraku adlı bir qəsəbə saldılar. Həmin dövrdə qitənin digər tərəfində - Efiyopiyada şahzadələrin hakim olduğu dağlıq bölgələrə getmələrinə icazə verilən tacirlərin əksəriyyəti müsəlman idi.¹⁴⁴

İlk ticarət yolları XIX əsrə qədər kifayət edirdi. Digər bölgələrin də ticarət bazarına qoşulması ilə yeni bir yola ehtiyac yarandı. Bu yolun memarları yeni qurulan təsəvvüf təriqətinə - Sənusiliyə mənsub idilər. Şərqi Liviyada ticarət Sənusiliyə təriqətinin üzvlərinin nəzarətində idi. Onlar istifadəyə yararsız olan ticarət yollarının yenidən qurulmasında fəal iştirak etmişdilər.

¹⁴³ Lewis, *Islam and the West*, s. 11.

¹⁴⁴ Curtin, *eyni əsər*, s. 40.

Afrikadakı müsəlman dini liderlər qısa zamanda görkəmli “geyim-keçim və davranışları” ilə məşhurlaşmışdılar. Hətta xristian missionerlər də müsəlmanlar kimi geyinirdilər.¹⁴⁵ İslama yönəlmə ticarətdə böyük dəyişikliklərə yol açmışdır. Afrikalılar da qısa zaman ərzində cənuba doğru hərəkət etmiş, tacirləri və onların ticarət mallarını daşımaq üçün Nil və onun qollarından istifadə etmişdilər.

Aralıq dənizi limanları Avropa ilə ticarət etmək üçün inkişaf etdirilmişdir: Cəzayir, Tanjer, Sələ, Rabat, Tripoli, Misrata, Benqazi və Dərnə. Karvan yolları bu limanlara gəlib çıxır, qızıl, fil dişi, duz, boyaq, dəvəquşu tükü və başqa məhsullar Konqo kimi uzaq bölgələrdən gətirilirdi.

Sahil bölgələrində ticarət müsəlmanların nəzarətində idi. Səhranın cənub hissəsi müsəlmanlara tabe deyildi. Kurtinə görə, afrikalılar müsəlmanların sahilyanı ərazilərdən daxili bölgələrə getmələrinin qarşısını almışdılar. Lakin müsəlmanlar qızıl mədənləri üçün Zimbabveyə, oradan da cənub-şərq sahillərindəki Kilva (Tanzaniya) və Sofala (Mozambik) kimi uzaq bölgələrə qədər gedərək ticarətlə məşğul olurdular.¹⁴⁶

Müsəlmanlar ticarət üçün Afrikanın cənub-şərq sahillərində hara qədər getmişdilər? Böyük ehtimalla hazırda Natal olaraq tanınan cənubi Afrikadakı Zululandın cənubuna qədər getmişdilər. Bu ərazidə 1950-ci illərin sonlarında qəbirstanlıq aşkar edilmişdir. Həmin qəbirstanlığın daşlarında köhnəlmiş və demək olar ki, oxunulmaz hala düşmüş ərəb dilində yazılar diqqəti cəlb edirdi.

Şərqlə Qərbin qarşılaşması

Afrika ilə ilk tanışlıq müsəlmanların Çinlə ilk əlaqələrinə bənzəyir. Bölgəyə səyahət edən müsəlman tacirlərin

¹⁴⁵ Müəllifin 1990-cı ildə səfərdə olduğu Torontodakı Royal Ontario muzeyində bir sərgidə əldə etdiyi məlumatdır.

¹⁴⁶ Curtin, eyni əsər, s. 27.

çoxu orada məskunlaşmışdılar. Müsəlman gəmilərlə Kanton arasındakı döyüş ticarətin bir müddətlik dayanmasına səbəb olmuşdu. Nəticədə, Kanton əcnəbi gəmilərin girişini qadağan etmiş və gəmilər Tonkin körfəzinə üz tutmuşdular. Təxminən qırx il sonra Kanton yenidən açılmış və ticarət qaldığı yerdən davam etmişdi. Köçlər yolu ilə Çində çox böyük bir müsəlman əhali meydana çıxmışdı. Belə ki, Çin imperatoru müsəlman qazılara hüquqi məsələlərlə əlaqəli öz qanunlarına görə hökm vermə səlahiyyəti vermişdi.¹⁴⁷

Dinlərarası nikah, müsəlmanların nümunəvi davranışları və dürüst ticarətləri sayəsində çinlilər arasında İslamı seçənlərin sayı artmışdı. Roberts qeyd edir ki, monqolların ilk dövrlərində müsəlmanlar İslama dəvət məqsədilə “daimi bir müsəlman azlıq”, sosial dayaq yaratmışdılar.¹⁴⁸ Daha sonra monqol hökmdarları dövründə təbliğ fəaliyyəti qadağan olunan yeganə dini qrup müsəlmanlar olmuşdur. Tədricən monqollar onları başa düşmüş və mövqelərini müsbət yöndə dəyişdirmişdilər. Marko Polo dövründəki Xubilay xan Mavəraünnəhr müsəlmanlara Yunnanı¹⁴⁹ idarə etmə vəzifəsi vermiş və bu hadisədən sonra müsəlman olan çinlilərin sayı artmışdı. İslam Çində olduqca yaxşı qarşılanmış olmalıdır ki, qısa müddət sonra müsəlmanların gəlişindən bəhs edən və müasir dövrdə hələ də səhnəyə qoyulan bir opera yazılmışdır.¹⁵⁰

Müsəlmanlar İpək yolundan da istifadə edirdilər. Bu yol təqribən b.e.ə. 100-cü ildən etibarən çinlilərin bir sirr kimi gizlətdikləri ipəyi daşımaq üçün istifadə olunmağa başlanmışdır. Ən son tədqiqatlar isə bu yolun başlanğıcının b.e.ə. 10-cu ildə olduğunu göstərir. İpək yolunu yalnız müsəlmanlar istifadə etməmişdi. Abbasi xilafəti ilə Tanq

¹⁴⁷ Mahmud, eyni əsər, s. 131.

¹⁴⁸ Roberts, eyni əsər, s. 436.

¹⁴⁹ Çinin cənub-şərqində bir vilayət (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

¹⁵⁰ Eyni əsər, s. 439-440.

Sülaləsi¹⁵¹ arasında bağlanmış müqavilə sayəsində hər kəs üçün asan və təhlükəsiz bir marşrut olmuşdu.¹⁵² Seyyid Mahmudun sözlərilə desək, Bağdad “şərq-qərb ticarətinin mehvəri” olmuşdur.¹⁵³ Kurtin müsəlmanların üzünə bağlı olan Avropaya səyahət edə bilən yəhudilərin bu yoldan istifadə etdiyini bildirir.¹⁵⁴

Müsəlmanlar İranla Çin arasında islamaqədərki dövrdə də mövcud olan dəniz ticarətindən də istifadə edirdilər. Hətta müsəlman farslar Haynan adasında məskunlaşmışdılar. Müsəlmanlarla çinlilər arasında quru yollarında qurulan ilk əlaqə Çinin qərb sərhədlərində məskunlaşan müsəlman tacirlər sayəsində olmuşdu. Müsəlmanlar Çində ticarəti intensivləşdirmişdilər. Çinin qədim paytaxtı Çanqanın “dünyanın bir neçə kosmopolit şəhərindən biri” olmasına ən böyük töhfəsini verən müsəlmanlardır.¹⁵⁵ Kantonda müsəlman əhali o qədər artmışdı ki, imperator bölgədə İslam hüququna görə hökm verilməsinə icazə vermişdi.¹⁵⁶

Qısa müddət ərzində müsəlman ölkələrlə Çin arasındakı ticarətdə artım müşahidə olunmuş, xüsusilə ipək, kafur, müşk və yerli ədviyyat ticarəti yayılmışdı. Ticarət həyatı həm Çini, həm də müsəlman hakimyyəti altındakı əraziləri dirçəltmişdi.¹⁵⁷ Çinlilər müsəlmanların sayəsində gəmi istehsalı və gəmiçilik haqda bilik və bacarıqlara yiyələnmişdilər. Müsəlman bir çinli olan Çenq Xo İndoneziya adalarına, Misir və Afrikanın cənubundakı Zənzi-bar sahillərinə edilən səfərlərdə gəmilərin kapitanlığını etməklə Çinin dəniz gücünə sahib olmasını təmin etmişdir. Nəhəng gəmilərin sınaqdan keçirildiyi həmin səfərlərin

¹⁵¹ 618-907-ci illər arasında Çində hakimiyyətdə olmuş sülalə (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

¹⁵² New York Times, 16 mart 1993.

¹⁵³ Mahmud, eyni əsər, s. 103.

¹⁵⁴ Curtin, eyni əsər, s. 105.

¹⁵⁵ Roberts, eyni əsər, s. 436.

¹⁵⁶ Mahmud, eyni əsər, s. 131.

¹⁵⁷ Hodgson, eyni əsər, I, 233.

əsas məqsədi ən yaxşı Çin məhsullarını getdikləri ölkələrin hökmdarlarına və xalqlara çatdırmaqla bu ölkənin böyükliyünü dünyaya göstərmək idi.¹⁵⁸

Müsəlman ərəblər Hindistana səyahət və ticarət üçün gedərkən musson marşrutlarından (“musson” sözü ərəb dilində “mövsüm”dən yaranmışdır) istifadə edirdilər. Şimal-şərqi musson istiqaməti ilə Oman və Kalikut arasında səyahət edirdilər. Cənub-qərbi musson marşrutu ilə Ədəndən Kalikuta gedirdilər. İki musson istiqaməti də müsəlmanlara Hindistanın Çola bölgəsinə, oradan Kra bərxəxini (müasir dövrdəki Tailand) keçib Cənubi administrativ bölgədən (Vyetnamın cənubu) ətrafından Çinə getmə imkanı verirdi.

Tacirlərlə yerli xalq arasında dostluq münasibətləri qurulmuşdu. Kurtin yazır ki, Malayziyanın Malakka şəhəri “kiçik bir balıqçılıq mərkəzindən bölgənin ən mühüm ticarət şəhəri” mövqeyinə yüksəlmişdi. Bu şəhər daha sonra “bölgənin müsəlmanlaşmasında” xüsusi rol oynamışdı. Kurtin tarixçi Tom Piresin “Suma Oriental” adlı əsərindən gətirdiyi sitatla Qahirə kimi uzaq yerlər də daxil olmaqla dünyanın dörd tərəfindən bu şəhəri ziyarətə gələnlərin və orada məskunlaşan insanların siyahısını verir.¹⁵⁹

Müsəlmanlar sayəsində Çin və Qərb arasındakı ticarət yolları da asanlaşdı. Tacirlər Uzaq Şərqdən Aralıq bölgəsinə keçib müsəlman İspaniyasına rahat və təhlükəsiz şəkildə səyahət edə bilirdilər. Aralıq dənizi hövzəsində ticarət İslamdan əvvəl də var idi. Kurtin müsəlmanların gəlişi ilə bölgədəki ahəngin “zəiflədiyini”, lakin əvəzinə “ticarəti asanlaşdıran yeni bir ahəng” gəldiyini bildirir. Yeni və avropalıların da daxil olduğu ticari ahəng əsrlər boyu, müharibə dövrlərində, hətta Səlib yürüşləri əsnasında da davam etmişdir. Kurtin bu vəziyyəti “yeni bir ekumenik ticarət zolağı” adlandırır.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Dorothy Woodman, *The Republic of Indonesia*, s. 135.

¹⁵⁹ Curtin, eyni əsər, s. 129-130.

¹⁶⁰ Eyni əsər, s. 104.

Kurtin Misirdəki Fatimilər və Əyyubilər dövrünü misal göstərir. Yəhudilər ticarətdə tam və sərbəst şəkildə iştirak etmiş və misirli müsəlmanlarla birlikdə Hindistanla ticarət etmişdilər. Xristian gəmiləri müsəlman limanlarına sığınmışdı. Əcnəbi tacirlər üçün borcların yığılması, mal və ərzaqın yüklənməsi və gecələmə ehtiyaclarının təmin edilməsi üçün qanuni təmsilçilər təyin olunmuşdu.¹⁶¹

Ticarətin inkişafı müsəlman dünyasında yeni şəhərlərin salınmasına səbəb olmuşdu. Mərkəzi bölgələrdə kəndlilər və digər tacirlərin öz məhsullarını satdıqları həftəlik bazarlar qurulurdu. Həmin məkanlar tədricən yaşayış bölgəsi, daha sonra da şəhər olmuşdu. Bəziləri isə böyük şəhərlərə çevrilmişdi. Həmin şəhərlər tamamilə yeni bir məskən idilər və heç bir qəbilə və yaxud sinfə bağlı deyildilər. Ona görə də bu şəhərlər dinc bir ticarət mərkəzinə çevrilmişdilər. Tacir və sənətkarlar həmin bölgələr arasında gediş-gəlişi sürətləndirir və ticarətlə məşğul olurdular. Xuraninin sözlərilə desək, İspaniyadan Şimali Afrika, Misir və Suriyaya, Məkkə və Mədinədən İraq, İran və Hindistana qədər "İslam dünyasının bir ucundan o biri ucuna qədər şəhərlərdən ibarət əzəmətli bir silsilə" yaranmışdı.¹⁶²

Həzrət peyğəmbərin vəfatından sonra yetmiş il ərzində müsəlman tacirlər İndoneziya adalarına gedib çıxmış və oradan ədviyyatla qayıtmışdılar. Asimov daha sonralar müsəlmanların həmin ədviyyatları Avropaya tanıtdıqlarını və avropalıların yeməklərə ləzzət qatıla biləcəyini və ərzaqın duzdan başqa şeylərlə də xarab olmadan saxlanıla biləcəyini öyrəndiklərini qeyd edir. Avropalıların ədviyyatlara verdikləri adların bəziləri birbaşa ərəb dili və yaxud ərəb dili vasitəsilə başqa dillərdən yaranmışdır. Bəzi nümunələr: "caraway" (kəraviyə), "carob" (buynuzcuqlu seratoniya), "cumin" (zirə), "saffron" (zəfəran) və "tarra-
gon" (darçın, tərşun).¹⁶³ Qərbin ticarət terminləri arasında

¹⁶¹ Eyni əsər, s. 111-113.

¹⁶² Hourani, A History of the Arab Peoples, s. 110.

¹⁶³ Asimov, Science and Discovery, s. 70.

istifadə olunan müsəlmanlardan alınan digər sözlərdən nümunələr: “Amber (ənbər), damask (Şam parçası), jar (jərrah-qab), lemon (leymun –limon), orange (narınc – portağal), satin (sətin), sherbet (şərbət), sofa, sninach (sabanıh – ispanaq), syrup (şərab – sirop), talk (talk pudrası), traffic (taraffaqa – trafik), risk, tare (tarah – dara), caliber (kalip – kalibre), ream (rizmah – kağız topu) və magazine (maxazin – anbar).¹⁶⁴

İnsafli tacirlər

Müsəlman tacirlərin uğurlarının ən böyük səbəblərindən biri müştərək şəkildə insafli olmaq prinsipidir. Quran çox sayda ayədə israrlı şəkildə dürüstlüyü tövsiyə edir. Şüəra surəsinin 182-183-cü ayələri tacirlərə iki mühüm xəbərdarlığı ehtiva edir: Bütün işlərdə “düzgün tərəzi ilə çəkmək” və “insanların mallarını və haqlarını azaltmaq”. İslam dünyasının məşhur bir ilahiyyatçısı, Əzhər şeyxlərindən Mustafa əl-Məragi ən mühüm moizələrindən birini, bir səhabə ilə həzrət peyğəmbər arasında keçən dialoqla sona çatdırır. “Din nədir?”, - deyə soruşan səhabəyə həzrət Məhəmməd “səmimiyyətdir” demişdir, “bəs etiqad nədir?” sualına isə “insafli şəkildə alış-veriş etməkdir” cavabını vermişdir.¹⁶⁵

Bu “insafli ticarət” çəkdən istifadəyə gətirib çıxarmışdır. Qərbdəki lüğət mütəxəssislərinin “çek” sözünün mənsəyinə dair fikirləri mübahisəlidir. Farsca kral mənasındakı “şah” sözündən yarandığını qeyd edirlər. Etimoloqlar şahmatdakı ingiliscə “check mate” ifadəsinin “kral öldü” mənasındakı “şah mat”dan gəldiyinə inanırlar. Necə ola bilər ki, eyni sözə həm bir kralın ölümü, həm də bir bank-

¹⁶⁴ J. və H. Kramers (redaktor), Shorter Encyclopedia of Islam, s. 103-105.

¹⁶⁵ Kenneth Cragg və Marston Spreight, Islam from Within, s. 71.

dan pul istəməyi bildirən əlaqəsiz mənalara yüklənsin? Bu iki məna arasında hər hansı bir məntiqli əlaqə qurmaq mümkün görünmür.

Alimlər müsəlmanlığın ilk dövrlərində istifadə olunan ərəb dilindəki “şəqq” sözünün, indiki dövrdə istifadə olunan “çek” sözündən fərqli olmadığı məsələsində həmfikiridirlər.¹⁶⁶ Ceyms və Torpe müsəlmanların “inkışaf etmiş bank şəbəkəsi” qurduqlarını qeyd edir.¹⁶⁷ Bu bankların mərkəzləri Bağdadda, şöbələri isə digər müsəlman şəhərlərdə idi. Bu banklar nəğd və çeklə yanaşı, kredit məktubları da istifadə edirdilər.

Kurtin müsəlman tacirlərin insafly və dürüst yönələrini təsvir edir. “Yerli tacirlər sinifindən geniş şəkildə cəmiyyətin bütün təbəqəsinə yayılan bu müsəlman modelinin İslamın Seneqaldan Filippinə qədər olan sərhədlərini əhatə edirdi”.¹⁶⁸ İndoneziyalılar ərəb ölkələrindən, Hindistan və Çindən gələn müsəlman tacirlərin dürüstlüyündən təsirlənirdilər. Tacirlərin bəziləri İndoneziya adalarının sahil bölgələrində məskunlaşır, oranın yerli dillərini öyrənir və orada evlənirdilər.

Varly olmalarına baxmayaraq, müsəlmanlar özlərini imtiyazly hesab etmir və xalqdan təcrid olunmurduqlar. Qeyri-müsəlman qonşuları ilə mehriban yaşayırdıqlar. Mahmud Qucarat müsəlman tacirlərin İslamın Benqaldan Sumatra sahillərinə və digər adalara çatmasında böyük rolu olduğunu qeyd edir. İslam bu ərazilərdən mərkəzi bölgələrə doğru yayılmışdır.¹⁶⁹

Şərqlilərin müsəlmanlara yaxınlaşmasının başqa bir səbəbi də avropalı müstəmləkəçilərin sərt davranışlarıdır. Xüsusilə portuqalialılar xristianlıqı zorakılıqla yayırdıqlar.

¹⁶⁶ Sir Thomas Arnold və Alfred Guillaume (redaktor), *The Legacy of Islam*, s. 102; Ahmed Yusuf əl-Hasan və Donald R. Hill, *Islamic Technology: An Illustrated History*, s. 102; Kramers, *Shorter Encyclopedia of Islam*, s. 107-109.

¹⁶⁷ James and Thorpe, *Ancient Inventions*, s. 372.

¹⁶⁸ Curtin, eyni əsər, s. 15, 21.

¹⁶⁹ Mahmud, eyni əsər, s. 291.

Müsəlmanlarla mükəmməl bir ticarət münasibəti olan çinlilər həmin təqibçi tacirlərin öhdəsindən necə gələcəklərini bilmirdilər. Həmçinin portuqallar (və daha sonralar hollandlar) getdikləri yerlərin daxili məsələlərinə qarışdılar. Lapidusa görə, bu cür müdaxilələr İndoneziyada “İslamın qəbul edilməsini sürətləndirdi”.¹⁷⁰ Nəticədə İslam İndoneziyada hakim dinə çevrildi.

Müsəlmanlar dünyanın digər bölgələrinə getdikləri zaman qətiyyənlər ora zərər vermir, fəth etdikləri yerlərdəki cəmiyyətin bütövlüyünü qoruyurdular. Onlar yerli xalqı iqtisadiyyata verdikləri dəstəklə “fəth etdilər”. Qeyri-müsəlman siyasi sistemlər isə xüsusilə Çin və Avropada ticarətə açıq şəkildə zərbə vurmuşdular. Avropalılar yalnız XVII əsrdən sonra ticarətin “dövlət üçün çox dəyərli” olduğunu dərk etdilər.¹⁷¹ Foks qeyd edir ki, Balkan bölgəsinin kənarındakı venesiyalılar “tarixi düşmənləri türklərdən öyəndikləri qarğıdalı kimi yeni məhsulları tanıdıqdan sonra əkinçiliyin ticari cəhətdən əhəmiyyətli olduğunu” anladılar. Bu ərazidə hələ də türk taxılı (Gran Turco) əkilir.¹⁷²

Mükəmməl ticarət şəbəkəsi

İslamın Yaxın Şərqdən Çinə, Şimali Afrikadan Avropanın mərkəzlərinə qədər yayılması ticarəti inkişaf etdirdi. Bu fakt təəccüblü görünsə də, Hind yarımadasının təkbaşına Avropa qitəsi genişliyində olduğunu xatırlamaq lazımdır. Ticarət yolları müsəlman dünyasının ən ucqar bölgələrinə qədər uzanmaqda idi. İnkişaf etmiş limanlar da mövcud idi. İslamdan əvvəl mövcud olan limanlar genişləndirilmiş, bir çoxu yenidən inşa edilmiş və yeni limanlar qurulmuşdu. Xuraniyə görə, bu İslam torpaqları

¹⁷⁰ Lapidus, *A History of Islamic Societies*, s. 249.

¹⁷¹ William MacNeill, *The Rise of the West*, I, s. 583.

¹⁷² Fox, *The Inner Sea*, s. 153.

“mədəni dünyanın iki böyük dəniz hövzəsini, Aralıq dənizi ilə Hind okeanını bir-birinə bağlayan iqtisadi cəhətdən çox nəhəng bir imperiya”dır.¹⁷³

Müsəlman İspaniyası İslamın təqdim etdiyi mükəmməl bir model olmuşdur. III Əbdürrəhman Qərbdə uğurlu bir mədəniyyət qurmaq üçün əzmlə çalışmışdı. Onun dövründə Kordova Avropanın ən zəngin şəhərinə çevrilmişdi. Sarton bu şəhəri “mədəniyyətin ən böyük mərkəzlərindən biri” adlandırır.¹⁷⁴ Məsələn, xəlifənin büdcəsinin üçdə biri yeni kanallar açılması və suvarma sisteminin inkişaf etdirilməsi üçün istifadə olunurdu. Müsəlman İspaniyası Avropada ən inkişaf etmiş bölgə olmuşdu. Bu tarixi mərhələ III Əbdürrəhman hakimiyyətinin və “Müsəlman İspaniyasının qızıl dövrü” hesab edilir.¹⁷⁵

İspaniya ticarəti daha da inkişaf etdirdi. Əkinçilərə kömək etmək məqsədilə kənd təsərrüfatı haqqında çox sayda elmi əsərlər nəşr olundu. Toxuculuq sənayesində İspaniya ipəyi adlandırılan mükəmməl bir ipək növü istehsal edildi. Dəriçilikdə incə naxışlar - “cordovan” aparıcı idi. “Cordovan” hələ də incə və yumşaq dərilərin istehsalında istifadə olunur.

Lakin Avropa bu qonşu müsəlman ölkə ilə əlaqə saxlamır, müsəlman İspaniyasındakı inkişaf prosesinə qoşulmurdu. Xristian ölkələr İslama və müsəlmanlara qarşı kinli, soyuq münasibət bəsləyirdilər. Xristianlar bütün enerjilərini Əndəlüsü fəth etməyə sərf etdilər.

Müharibələr müsəlman və xristianlar arasındakı ticarətdən əldə edilən gəlirləri yox etdi. Xristianlar isə bu müharibələrdən qazanc əldə etdilər. Ələ keçirdikləri xəzinələr arasında içində minlərlə kitab olan kitabxanalar da var idi. Bu kitablar daha sonra latın dilinə tərcümə olunsada,

¹⁷³ Hourani, eyni əsər, s. 43.

¹⁷⁴ Sarton, History of Science, I, s. 620.

¹⁷⁵ Crespi, The Arabs in Europe, s. 94.

kilsə tərəfindən gizlədildiyi üçün İslam elminin Avropada yayılması ləngidi. Nəticədə Avropa İntibahı İslam mədəniyyətinin böyük töhfələri ilə meydana çıxdı.

Müsəlman ticarətinin Avropa qitəsini nə qədər inkişaf etdirdiyini tarix kitabları əksəriyyətlə nəzərə almır. Avropa kiçik, feodal yaşayış yerlərindən beynəlxalq ticarətin mərkəzinə çevrilmişdir. Bu inkişaf Avropanın İslamdan öyrəndikləri ilə birlikdə İntibahın həyata keçməsinə kömək etmişdir.¹⁷⁶ Kampbel də İntibahın İslamdan qaynaqlandığını və müsəlmanların qədim yunanlılardan aldıkları elmi əlçatar etməklə Qərbə tanıtdıklarını qeyd edir.¹⁷⁷

Qərb İslam elmini Səlib yürüşləri ilə deyil, müsəlman İspaniyası və Siciliya vasitəsilə əldə etmişdi. Lakin xristianlar var-dövlətlərini ticarətlə artırdılar. Onlar müsəlman zərgərlərdən və oymaçılardan incəsənət məhsulları aldılar. Xaçlılar müsəlmanların torpaqlarında məskunlaşdıqları zaman müharibədə iştirak etmək əvəzinə ticarətə üstünlük verdilər. Müsəlmanların şərqdən gətirdikləri məhsullardan istifadə edirdilər. Bu məhsullardan şəkərə bütün Avropada böyük tələbat var idi.

Beşinci Səlib yürüşündən sonra Venesiya və Genuyadan olan sərmayədarların təşəbbüsü nəticəsində Avropa ilə aparılan ticarətdə Misir mühüm və strateji əhəmiyyətə malik idi. Avropada isə Fransanın Marsel şəhəri Şərqlə ticarətdə mühüm limana çevrildi. Avropa şəhərlərində banklar qurulmuşdu. Həmin banklar Suriyanın bankları ilə əməkdaşlıq edirdi. Daha sonra müsəlman ölkələrə ticarət komissiyonları göndərirdilər. Bizans Saranecentusu adlandırılan ərəbcə yazılmış ilk qızıl pul İtaliyada zərb edilmişdir.¹⁷⁸

İslam dünyası ilə aparılan ticarət Avropada öz qitəsinin xaricindəki dünyanı kəşf etmə tələbatı və istəyi yarat-

¹⁷⁶ Hitti, *History of the Arabs*, s. 307.

¹⁷⁷ Donald Campbell, *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*, c. 1-2, s. 168.

¹⁷⁸ Mahmud, *eyni əsər*, s. 217, 227, 235, 251.

mışdır. Avropada ticarət İslama qədər birtərəfli xarakter daşıyırdı. Şərq dünyası Avropaya təklif ediləcək çox şeyə sahib idi, amma Avropanın əlində ticarət üçün məhsul, bilik, elm və texnologiya yox idi. Bəzən Avropa kölə təklif edirdi. Alış-veriş üçün əvvəlcə gümüşdən, daha sonra qızıldan istifadə olunmuşdu. XIX əsrdə isə Britaniya Çini tiryək satışına məcbur etmişdi.

Avropalılar həm də İslam aləmi ilə etdikləri ticarət sayəsində varlanmışdılar. Şərq torpaqlarından gələn məhsulların inhisarını əllərinə keçirdikdən sonra müsəlmanların bu məhsullardan böyük gəlir əldə etdiyi bildirilir. Əslində, avropalılar müsəlmanlarla ticarətdən daha böyük gəlirlər əldə edirdilər. Müsəlmanların yaşadığı bölgədə “çox yüksək qiymətlərdən” şikayət edən portuqaliyalılar tədricən Lissabon karqolarından “onqat qazanc” əldə etməyə başladılar.¹⁷⁹

Həmin dövrdə müsəlmanlarla avropalıların ticarəti arasında mühüm bir fərq var idi. Müsəlmanlar yerli xalqların öz torpaqlarındakı hüquqlarına hörmət göstərdikləri halda, avropalılar başqalarının torpaqlarını zorla ələ keçirib insanları qul və ya ucuz işçi qüvvəsi kimi işlədirdilər. Bir çox avropalı və Avropa şəhəri zorakılığa baş vurur və inhisarı ələ keçirirdi.

Venesiya da belə şəhərlərdən biri idi. Lakin müsəlmanların sayəsində burada vəziyyət müsbət mənada dəyişmişdi. Digər İtalyan şəhər dövlətləri, Genuya və Piza xaçlılardan qazanc əldə etsə də, müsəlmanlar onlarla işləmək istəmirdilər. Nəticədə müsəlmanların bu qərarı Venesiya üçün faydalı olmuş, şəhər ən mühüm inkişafına və ən yüksək mövqeyinə onların sayəsində çatmışdı. Genuya daha sonra müsəlman gəmilərə ekipaj dəstəyi vermişdi. Digər Avropa ölkələri, Portuqaliya, Hollandiya və İngiltərə Şərqlə ticarətdə böyük gəlirlər əldə etmişdi. İngilislərin Hindistana qoyduqları hər bir pound sərmayə əvəzində yüz

¹⁷⁹ Charles Corn, *Distant Islands*, s. 157-158.

min pound gəlir əldə etdikləri barədə mülahizələr həqiqəti ifadə edir. Hindistan həqiqətən də İngiltərəyə güc və var-dövlət bəxş etmişdi.¹⁸⁰ Roberts adını vermədiyi bir İngilis valisinin bu sözlərini nəql edir: "Hindistana hakim olduğumuz müddətcə dünyanın ən böyük gücü səviyyəsinə yüksələcəyik. Əgər onu itirsək, dərhal üçüncü dərəcəli güc mövqeyinə düşərik".¹⁸¹

Avropa ilə ticarət qısa müddətdən sonra İskandinaviyaya qədər geniş bir ərazini əhatə edirdi. Bu ticarətin sübutu XX əsrdə şimali Avropada bağlanan müqavilələrdə milyonlarla müsəlman ölkənin pulunun tapılması idi. Müsəlmanların Avropadakı ticarətinin başqa bir tərəfi də var idi. Ticarət daha çox birbaşa avropalılarla müsəlmanlar arasında aparılmasına baxmayaraq, yəhudilərin müsəlmanlara vasitəçilik etməsi şəkildə də olurdu. Avropa həmin dövrlərdə çox qatı bir feodal quruluşa sahib idi. İnsanlar yalnız iki sinfə ayrılmışdılar. Bir tərəfdə aristokratiya, digər tərəfdə işinin ustası olan işçi sinif də daxil olmaqla bütün bir xalq. Yəhudilər müsəlmanlardan öyrəndikləri bank sistemini Avropaya da tanıtdılar. Yəhudi tacirlər və bank işçiləri Qərbdə orta sinfi meydana gətirdilər.¹⁸²

Müsəlman ticarəti və mədəniyyəti Siciliyadan cənubi İtaliya və oradan orta və şimali İtaliya yolu ilə Avropanın digər hissəsinə yayılmışdır. Məsələn, İslam dünyasının dinarı İtaliyada geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Nəciblik, bilik və ustalılıqları ilə daim böyük ehtiyac duyulan müsəlman alimlər, sənətkarlar və ustalar Normanların bölgəni ələ keçirməsindən sonra da işləməyə davam etdilər.¹⁸³ Üstündə dekor vasitəsi kimi ərəb dilində yazılar olan kəftan kimi geyimlər də xristianlar üçün istehsal olunurdu. İtalyanlar müsəlmanlardan öyrəndikləri ipəyi, digər parça növlərini, şüşə və sənətkarlıq məhsullarını özləri istehsal

¹⁸⁰ Mahmud, eyni əsər, s. 131.

¹⁸¹ Roberts, eyni əsər, s. 392.

¹⁸² Mahmud, eyni əsər, s. 131.

¹⁸³ Crespi, eyni əsər, s. 76.

etməyə başladılar. İncəsənət, memarlıq və ədəbiyyata dair yeni bilik və məlumatlar əldə etdilər. Hittinin qeyd etdiyi kimi, “Dantenin digər dünya haqqındakı düşüncələri, şübhəsiz ki, Şərq mənşəlidir”.¹⁸⁴

Avropa və Asiyadakı mədəniyyətin inkişafı daim İslamın əməkdaşlıq, dürüstlük və ictimai bərabərlik prinsiplərinə bağlı olmuşdur. Xüsusilə də bu inkişaf müsəlmanların mühüm məhsulların bir yerə toplanması və əsrlərlə funksionallığı davam edəcək olan yeni ticarət və daşınma şəbəkəsi vasitəsilə daşınması barəsində gətirdikləri yenilik sayəsində olmuşdur.

¹⁸⁴ Hitti, eyni əsər, s. 613.

Yeddinci fəsil Əkinçilik və texnologiya

Əkinçilik müsəlmanlar üçün həm ticarətdə, həm də İslam dünyasının iqtisadi və mədəni inkişafında əsas faktorlardan biri olmuşdur. Ərəb torpaqlarının qurquru və xalqlarının da əkinçilik haqqında çox az məlumata sahib olduğuna dair fikirlər həqiqəti əks etdirmir. Qərb dünyasına uzun müddət bu haqda səhv məlumat verilmişdir. Andrey M. Vatson “Agricultural Innovation in the Early Islamic World” (Erkən İslam dünyasında kənd təsərrüfatı innovasiyası) adlı əsərində həqiqəti dilə gətirir: Müsəlmanlar kənd təsərrüfatı sahəsində yalnız nəzəri biliyə sahib deyildilər, həmçinin mövcud aqrar sənayeni inkişaf etdirmiş və alfalfa¹⁸⁵ kimi yeni məhsulların yayılmasında xüsusi rol oynamışdılar.

Vatson bunun səbəblərini sadalayır. Müsəlmanlar “yeniyyətlərə açıq” idi və “bir şeyi öyrənmə və yayma qabiliyyətinə” malik idilər. Əkinçiliyin məhsuldarlığını artıran və iqtisadiyyatı inkişaf etdirən çox faydalı dəyişikliklər etdilər. Yüksək gəlir gətirən yeni məhsulların kəşfi, torpağın daha məhsuldar istifadəsi, mövcud məhsulların yeni növlərinin istehsalı və suvarma sistemlərinin inkişaf etdirilməsi və s. Ən çox meyvə, tərəvəz, düyü, taxıl, şəkər qamışı, xurma və pambıq istehsalı inkişaf etdirilmişdir.¹⁸⁶

¹⁸⁵ Yabanı yonca da deyilən “alfalfa” ərəb mənşəli bir sözdür (türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

¹⁸⁶ Andrew M. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*, s. 2.

Qida məhsulları

Yetiştirilən meyvələr arasında portağal, limon, cökə, banan, qarpız və manqo da var idi. Sitrus meyvələri Burmada yetişdirilməyə başlamış və qonşuları Çin, Hindistan və Malaziyada inkişaf etdirilmişdi. Banan və manqo da bu bölgədən, qarpız isə şərq ekvatorial Afrikadan yayılmışdı. Bəzi sitrus meyvələri yalnız Şərqi Aralıq dənizi bölgəsinə qədər gedib çatmışdı. Müsəlmanlar bu meyvələri başqa ölkələrə - İspaniyanın şərqinə qədər aparmışdılar. Portağalın Amerika qitəsində yetişdirilməsi müsəlman İspaniyası sayəsində olmuşdur. Banan İslamdan əvvəl Misir və Aralıq dənizi bölgəsində tanınırdı. Müsəlmanlar bu meyvəni Qərbə Şimali Afrika və İspaniya vasitəsi ilə tanıtmışdır.¹⁸⁷

Qarpız Şərq dünyasına islamaqədərki dövrdə, müsəlmanlar onu Qərbə tanıtmadan əvvəl tanış idi. Qarpız becərmə Şərqi Afrikadan Misirə və müqəddəs torpaqlara yayılmış, oradan şərq Hindistana çatıb indiki böyük və şirin şəklinə qovuşmuşdur. Müsəlmanlar da bu növləti yetişdirir, qurudulmuş qarpız və toxumlarını isə dərman vasitəsi kimi istifadə edirdilər. Daha sonralar təzə meyvə toxumları kimi istifadə edilmiş, Misir, Məğrib və digər müsəlman bölgələrdə yetişdirilmişdir.¹⁸⁸ Daha az bölgədə becərilən manqo isə, Hindistandan İran Körfəzi vasitəsilə Omana, oradan Cənubi İraqa və çox sonralar isə Şərqi Afrikaya yayılmışdır.

Müsəlmanlar ispanaq, badımcın və ənginar kimi bitkiləri də əkib-becəridilər. İspanaq Hindistanın şimal-qərbində qida kimi istifadə edilən zaman Çində də becərilirdi. Onu Qərbə müsəlmanlar gətirmişdi. Badımcın isə əsas vətəni olan Çin və İranda islamaqədərki dövrdə də

¹⁸⁷ John McPhee, "Oranges", *The Contemporary Essay*, s. 300.

¹⁸⁸ Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System AD 1250-1350*, s. 223.

mövcud idi. Müsəlmanlar onu İrandan Misirə və Şimali Afrikadan İspaniyaya aparmışdılar. Ənginar isə Şimali Afrikadan şərqə və İspaniyaya müsəlmanlar vasitəsilə yayılmışdı.¹⁸⁹

Müsəlmanlar qida məhsullarının daha geniş ərazilərdə yayılmasına töhfə verdilər. Yaxın Şərq üçün (çox sonralar bütün dünya üçün) mühüm bir taxıl məhsulu olan (möhkəm, makaronluq) bərk buğda, kuskus, buterbrod çörəyi, spagetti və digər makaron məhsullarının hazırlanmasında istifadə olunmuşdur. Həmçinin tarixi mənbələr buğdanı ərəb dünyası ilə əlaqələndirir və müsəlmanların onu Orta Asiya, Efiyopiya, Məğrib və İspaniyaya apardıqlarını qeyd edir. Buğdanın müxtəlif ərazilərdə yeni növləri yararmışdır. Spagetti və digər makaron növlərinin İtaliyaya müsəlmanlar tərəfindən gətirildiyinə dair güclü dəlillər mövcuddur.¹⁹⁰ Vatson XIV əsrə aid bir italyanca yemək kitabında bütün makaron növlərinin "*tria*" adlandığını qeyd edir. Yenə XIV yüzilliyə aid bir Kataloniya kitabında ərşənin "*eletria*" adıyla qeyd olunduğunu bildirir. Bu iki kəlimənin də ərəb dilində "*itriya*" sözündən yarandığını bildiren Vatson "*itriya*"nın Yaxın Şərq dillərində uzun bir keçmişinin olduğunu vurğulayır.¹⁹¹

Başqa bir qiymətli əkinçilik məhsulu isə çox bəyənələn və darı olaraq da tanınan "sorqo" - süpürgə darısıdır. Sorqo quraq bölgələrdə, qeyri-münbit torpaqlarda yetişir və buna görə digər taxıl bitkilərindən daha ucuz başa gəlirdi. Saplaqları və toxumları böyük baş heyvanlar və ev quşları üçün yem kimi istifadə olunurdu. Bəzi növləri dam örtüsündə, səbət, fırça və süpürgə düzəldilməsində istifadə olunurdu. Sorqonun əsas ölkəsi Şərqi Afrika idi və o dünyaya müsəlmanlarla birlikdə yayıldı. Hətta bu məhsulun Hindistanda yeni bir növünü becərdilər və İs-

¹⁸⁹ Watson, *Agricultural Innovation*, s. 62, 70-71.

¹⁹⁰ Abu-Lughod, *Before European Hegemony*, s. 43.

¹⁹¹ Watson, *eyni əsər*, s. 22.

lam dünyasının qərb bölgələrinə apardılar. Daha sonra Şərqi Afrikadan Hindistana, oradan da yeni növünü təkrar Şərqi Afrikaya apardılar.¹⁹²

Digər tərəfdən düyü (ingilis dilindəki “*rice*” ərəbcədəki “*ruzz*” sözündən gəlir) bol sulu ərazilərdə becərilir. İslamaqədərki dövrdə şərq Aralıq dənizi bölgəsinə Çin və Hindistandan gəlmiş, lakin çox yayılmamışdır. İslamın gəlişi ilə geniş yayılan düyü Dəclə və Fərat ətrafındakı ərazilərdə becərməyə başlanıb müsəlmanların əsas qidalarından birinə çevrilmişdir. Müsəlmanların düyünü Afrikaya da apardıqlarına və Hindistandan okeanla Şərqi Afrikaya daşdıqlarına dair filoloji dəlillər mövcuddur.¹⁹³

Hindistan qozu və xurma kimi meyvələr də Qərbdə müsəlmanlar vasitəsilə tanındılmışdır. Hindistan qozu Hindistandan gəlsə də, xurma İslamdan çox əvvəlki dövrlərdə də səhra bölgələrinin əsas qidalarından biri olmuşdur. Müsəlmanlar yüzə yaxın növünün inkişaf etdirilməsi ilə xurma becərməsinə xüsusi töhfə verdilər. Orta Şərq və Şimali Afrika hələ də xurmaları ilə məşhurdur. Qərbdə yetişən ən yaxşı xurmalardan biri olan Cənubi Kaliforniya xurması Ərəb ölkələrindən gətirilmişdir.

Qərbə müsəlmanlar tərəfindən gətirildiyi isbat edilən əkinçilik məhsullarından biri də şəkərdir. İngilis dilində “*sugar*” adlandırılan şəkər ərəbcə “*sükkar*”dan gəlir. İslamın yayılmasından əvvəl şəkərin istifadə sahəsi Şərqi Asiya ilə məhdud idi. Müsəlmanlar şəkərdən xəbərdar olduqdan sonra onun yayılması sürətlənsə də, yalnız (İspaniya və Siciliya daxil olmaqla) müsəlman ölkələrdə becərilirdi. İspaniya və Siciliyada şəkər becərməsi müsəlmanların həmin ölkələrdən çıxmasından qısa müddət sonra sona çatmışdır.

¹⁹² Eyni əsər, s. 10-11.

¹⁹³ Eyni əsər, s. 17-18.

Təbii ehtiyatlar və akvakultura üsulları

Pambığın mənbəyinin və yayılmasının daha mürəkkəb bir keçmişi var. Kəlimənin özü ərəb dilindən gəlsə də, ilk dəfə harada meydana çıxdığı bilinmir. Botanika alimləri pambığın ilk dəfə Cənubi Afrikanın yuxarı Nil vadisində və Pakistan adlandırılan bölgənin Hind vadisində yabarı bir bitki kimi becərildiyini bildirir. İlk dəfə Hind vadisində yaşayan Mohenco-daro mədəniyyətinə aiddir və təxminən b.e.ə. 2000-li illərdə becərilmişdir. Hindistanda Xristian hakimiyyətinin əvvəllərində pambıqdan istehsal olunan məhsullar beynəlxalq ticarətin tərkib hissəsi idi. Pambıq məhsulları şimal-şərqi Afrikada və iki əsr sonra da Misir və Çində satılmağa başlamışdır. Sonralar pambıq daha çox Hindistan, Malaziya və Çin kimi isti ölkələrdə becərilmişdir.

Daha sərin bir iqlimdə, daha qısa zamanda yetişən pambıq növü də inkişaf etdirilmişdir. Pambıq müsəlman dünyasında geniş yayılmış və mühüm toxuma növünə çevrilmişdir. Demək olar ki, hər bir müsəlman ölkəsində becərilmişdir. Avropa ölkələrində də əkilmiş, müsəlman İspaniyasından Fransa, Almaniya, İtaliya və İngiltərəyə yayılmışdır. Tədricən ticarət məhsuluna çevrilmiş, hətta Bağdadda xüsusilə pambıq ticarəti üçün tərsanə qurulmuşdur.

Pambıq sənayesi İslam dünyasında inkişaf etmişdir. İbn Mübərrid¹⁹⁴ on cür pambıq toxumasından saysız kətan, kilim, xalça, çadır bezi, çuval və xaral növü haqqında məlumat verir. Keyfiyyətli pambığa böyük tələbat var idi. Pambıq məhsullarının ticarəti o qədər əhəmiyyət qazanmışdı ki, pambıq toxuculuğu Misirdə aqrar istehsalı sə-

¹⁹⁴ Əbu Abbas Məhəmməd ibn Yezid (826/989): əl-Kamil əsərinin müəllifi bəsrəli məşhur ərəb filoloqu. Abbasi xəlifəsi Mütəvəkkil dövründə fəaliyyət göstərmişdir.

naye iqtisadiyyatına çevirmişdi”.¹⁹⁵ Əsrlər sonra Osmanlı türkləri Qəzzada “qəzzə” adlı müxtəlif növ pambıq parçalar istehsal etmişdi.¹⁹⁶

Müsəlmanlar əkinçilik məhsulları və metodlarını İspaniyaya apardılar. Xüsusilə meyvəçilik sürətlə əsas ticari dəyərlərdən birinə çevrildi. Yerli ehtiyacı artıqlaması ilə ödəyir və Məkkə, İskəndəriyyə, Şam, Bağdad, Orta Asiya, İstanbul və Hindistan kimi həm müsəlman, həm də qeyri-müsəlman bölgələrə ixrac edilirdi. Ticarət Əndəlüsün müsəlman və qeyri-müsəlman xalqında və iqtisadiyyatında böyük bir dəyişikliyə səbəb olmuşdu. “Bu aqrar inkişaf müsəlman İspaniyasının şərəf mənbəyi və ərəblərin bölgəyə ən mühüm hədiyyəsidir”.¹⁹⁷

Uğurun səbəbi

Əslində, bütün aqrar məhsullar Asiya və Afrikada İslamdan əsrlər əvvəl də mövcud idi. Bəs bu dinin gəlişi nə üçün əkinçilik məhsullarının müxtəlifliyi və yayılmasında böyük dəyişiklik meydana gətirdi? Müsəlmanlar bunları nə üçün dünyanın çox sayda bölgəsinə apardılar? Əslində cavab sadədir: İslam dinamik, səmimi, müsbət, nikbin və insanla maraqlanan bir xüsusiyyətə sahibdir. Fərdi, ictimai və qlobal bir inkişafın yolunu açmışdır. Digər tərəfdən müsəlmanlar insanlara kömək edərək dünyanı düzəldə biləcəklərinə dair güclü bir inanca sahibdirlər.

İslam mədəniyyəti digər qədim sivilizasiyaların mədəniyyətləri ilə müqayisə edilə bilər. Mesopotamiya, Misir, Hindistan və Çin mədəniyyətləri özlərini əsrlər boyu genişləndirmək əvəzinə inkişafa həsr etmişdir. Yunanıstan qısa sürən qızıl dövr və çox mühüm bir vətəndaş müharibəsi (Peloponnes müharibəsi) yaşamışdır. Bu müharibə yunanların mədəniyyət və düşüncələrini yaymalarına

¹⁹⁵ Abu-Lughod, eyni əsər, s. 233.

¹⁹⁶ Fox, The Inner Sea, s. 505.

¹⁹⁷ Hitti, History of the Arabs, s. 528.

mane olmuşdur. İslamın gəlişindən sonra müsəlmanlar bunu yunanlar üçün edənə qədər vəziyyət belə davam etmişdir. Roma yunan mədəni epoxasından təsirlənən və onu davam etdirən ilk mədəniyyət olmuşdur. Lakin düşüncələrə varis olmaqla onları təcrübəyə keçirmək bir-birindən fərqli şeylərdir.

Romalılar gücə bağlı idilər. İnsan Roma mədəniyyətini düşündüyü zaman zehmində belə bir mənzərə canlanır: Qarşınızda işıtlı metallar, polad dəbilqə, polad zireh, polad qalxan və ağır polad qılinc yüklənmiş bir sərkərdə peyda olur. Onlar şəhərlər qurmağı, mədəniyyət yaratmağı yunanalardan öyrəniblər. İmperiyanın ucqar bölgələrindəki şəhərlər, hətta Roma da hərbi güc sayəsində yaşayış bölgəsinə çevrilmişdi. Hərbi güclər yalnız mədəni bölgələri, yəni, şəhərləri dəstəkləyirdilər. Buna görə də imperiya çökdüyü zaman uzaq bölgələrdəki çox sayda insan çarəsiz vəziyyətdə qalmışdı. İslam dünyasında isə əyalətlər də mədəni mərkəzə çevrilmişdi.

Romanın çöküşü Avropanın bir hissəsini acınacaqlı vəziyyətə salmışdı. Əbu-Luqod qeyd edir ki, insanlar elə bir ağır nəzarətdə idilər ki, azad qaldıqları zaman həyata necə davam edəcəklərini bilmirdilər. Kilsənin bu insanlara heç bir faydası olmamışdı. Orta əsrlərdə müsəlmanlar Avropadan ayrıldıqdan sonra əkinçilikdə durğunluq dövrü başlamışdı.¹⁹⁸ Vatson xristianların "ustalıq, işə təşviqetmə, yaxşı münasibət, yeniliklərə açıq müəssisə və qurumlara" ehtiyacı olduğunu bildirir və bu mövzunu ifadə edən bir nümunə verir. Siciliya kralı II Frederik Sur şəhərinə şəkər istehsalını öyrənmək üçün mütəxəssis göndərmişdir. Araqonlu II Ceyms isə şəkər və pambığı fəth etdiyi torpaqlara yenidən tanımaq məqsədilə Siciliyaya qayıtmış, lakin müvəffəq olmamışdır.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Abu-Lughod, eyni əsər, s. 43.

¹⁹⁹ Watson, eyni əsər, s. 83, 92.

Müsəlmanların aqrar sənayeyə verdikləri töhfələr mühüm mənbələrdə qeyd edilir. Vatson kitabında çox mühüm bir mövzunu müzakirəyə açır. İslam Afrika, Asiya və Avropa qitələrinə yayılmışdır. “Bu bölgələr haqqında nəzəri və təcrübi biliklərə sahib müsəlman alimlərin tayı-bərabəri yox idi”. Vatson müsəlmanların səyahətə, xüsusilə də Məkkəyə həccə getməyə çox meyil etmələrini faydalı hadisə kimi şərh edir. Səyahət və səfərlər müsəlmanların dünyaya verdikləri sosial, mədəni və iqtisadi faydaları artırırdı. Sırası insanlar və hətta kasıblar da dünyanı dolaşır və toxum, bitki, polad, alət-ədəvat və xüsusi növ bitkilərin əkilməsi haqqında əldə etdikləri bilikləri də özləri ilə aparırdılar.

Vatson müsəlman hökumətlərin nəqliyyat şəbəkəsinin təşkili, karvan yollarının salınması və limanlar qurulmasında göstərdikləri mühüm xidmətləri vurğulayır. Müsəlmanlar hüquq sistemini, pul, çəki və ölçü vahidlərini getdikləri yerlərə də aparırdılar. Əkinçilik böyük ticarət sahəsi idi. Şəhərlərin palimpsest strukturu ticarətə böyük töhfə verirdi. Yeni bir məhsul ya da yeni bir yemək resepti ortaya çıxdığı zaman qısa müddət ərzində yayılır və yemək kitabları nəşr olunurdu. Qeyri-qida sektoruna aid əkinçilik məhsullarına da böyük tələbat var idi. Məsələn, pambıq parçalar isti iqlimlərdə rahat bir geyim idi. Müsəlmanlar çit parça, Şam ipəyi (damask), tafta və astar ipəyi (sarsanet) kimi digər parçalar da emal edirdilər. Bu məhsulların adları ərəb dilindən gəlir.

Texnologiya və mühəndislik

Həmin dövrün texnoloji inkişafı da diqqəti cəlb edir. Vatsonun kitabının bir fəslisi suvarma mövzusunda. Əhməd Yusif əl-Həsən və Donald R. Hill də “İslam Texnologiyası” adlı qiymətli əsərdə bu mövzu haqqında söhbət açır. Texnologiyadan da bəhs edərkən Qərb elm adamlarının

bəziləri müsəlmanların hər bir şeyi keçmiş mədəniyyətlərdən öyrəndikləri fikrini irəli sürür. "Biz öz əsərimizdə sələflərimizin ayaq izlərindən getdik", - deyir Əbül-Fərəc Abdullah ibn Teyyib.

Həsən və Hillə görə, Bəni Musa²⁰⁰ qardaşların "Kitabül-hiyəl" adlı əsərində müsəlmanların yunanlardan aldıkları texnologiyayı dəyişdirmələri isbat edilmişdir. Həsən və Hill bu kitabda yüzdən çox alətin tərifinin verildiyini və yetmişə yaxınının onların öz icadları olduğunu da qeyd edir.²⁰¹ Ceyms və Torpeyə görə isə Bəni Musa qardaşları "Orta əsrlər İslam dünyasında ali mühəndislik sahəsində qeyri-adi yeniliyin əsasını qoymuşdur".²⁰²

Bu maşınlar səs mühəndisliyi qaydaları əsasında hazırlanırdı. Bu icadların hər biri yeniliyin və praktikliyin göstəricisidir. Müsəlman mühəndislər bəsit saat mexanizmlərinə qeyri-adi töhfələr verməklə möhtəşəm və faydalı əşyalar yaratmağa çox böyük maraq göstərirdilər. Harun Rəşidin Böyük Karla hədiyyə göndərdiyi su saati bunun möhtəşəm nümunəsidir. Ceyms və Torpe bu saatin "ay doğarkən yavaş yavaş su ilə dolan və batarkən də boşalan iki böyük qab"dan ibarət olduğunu bildir, həmçinin "Orta əsrlərdə qızıl dövrünü yaşayan İslam mühəndisliyinin gözqamaşdırıcı texnoloji uğurları"nı vurğulayırlar.²⁰³

Məsələn, suyun suvarma və digər sahələrdəki istifadə üsulları İslamdan əvvəlki illərdə də mövcud idi. Lakin müsəlman mühəndislər öz əlavələri ilə bu sahəni inkişaf etdirdilər. Həsən və Hillə görə, Cəzəri "manivelanı ilk dəfə bir cihazda tətbiq edən" ixtiraçıdır. Müsəlman mü-

²⁰⁰ Əhməd, Məhəmməd və Həsən ibn Musa: IX əsrdə Abbasi xəlifəsi Məmunun dövründə yaşamış üç böyük riyaziyyat və dəqiq elmlər alimi. Avtomat maşınlar və mexaniki alətlər sahəsində ixtisaslaşmışdılar. Məmunun himayəsində astronomiya ilə məşğul olan Musa ibn Şakirin oğullarıdır. Bəni Musa olaraq tanınırlar (türk dilinə tərcümə edən ibn qeydi).

²⁰¹ El-Hasan və Hill, *Islamic Technology: An Illustrated History*, s. 13.

²⁰² James and Thorpe, *Ancient Inventions*, s. 139.

²⁰³ Eyni əsər, s. 126, 524.

həndislər çox ciddi əhəmiyyəti olmayan alətlər icad etdikləri zaman da “alətlərin yaranmasını təmin edən fikirləri və istifadə etdikləri hissələrlə müasir avtomat texnologiyasının inkişafına mühüm töhfə verirdilər”.²⁰⁴

Müsəlmanlar yeraltı suları aparən mövcud kanalları uzadırdılar. Ceyms və Torpe “ən böyük genişləmə”nin Orta əsrlərin müsəlman dünyasında - İranda həyata keçirildiyini və bu kanalların “hələ də müasir İranın aq-rar sənayesinin özəyi” olduğunu bildirir.²⁰⁵ Müsəlmanlar həm də alçaq yerlərdən yüksəkdəki əkinçilik sahələrinə su çıxarırdılar. İxtira etdikləri qurğulardan biri mövcud üsullardan daha rahat işləmiş və məhsuldarlığı dörd dəfə artırmışdır. Müsəlmanlar ilk dəfə su çarxlarından buğda üyütmək üçün istifadə etdilər. Beləliklə, heyvanların yerini də su gücü ilə işləyən qurğular almışdı. Müsəlmanların ixtira etdikləri bu qurğular su gücü ilə işləyən altı slindirli nasosların effektiv işləməsinə də təmin etmişdi. Bağdaddan Mosula qədər Dəclə və Fərat çayları üzərində qurulmuş böyük dəyirmanların hər biri gündə təxminən on ton un istehsal edirdi.

Müasir dövrdə yel dəyirmanına Avropada yalnız Hollandiyada böyük maraq vardı. Həsən və Hill Çin elm və texnologiyası sahəsində böyük bir nüfuz sahibi olan Cozef Needhamdan gətirdiyi sitatla yel dəyirmanlarının tarixinin İran və İslam mədəniyyəti ilə birlikdə başladığını bildirirlər.²⁰⁶ Ehtimal olunur ki, Avropa bu texnologiyasını müsəlman İspaniyasından öyrənmişdi. Həsən və Hill yel dəyirmanlarının müsəlman dünyasında hələ IX əsrdə mövcud olduğunu qeyd edirlər. Müsəlman dünyasındakı texnoloji inkişaf istehsal və ticarəti asanlaşdırmışdı. Yollar, binalar, bəndlər, gəmilər, limanlar, texniki bitkilər və dəyirmanlar... Bunların hər biri qidaların və məhsulların

²⁰⁴ El-Hasan ve Hill, eyni əsər, s. 45.

²⁰⁵ James and Thorpe, eyni əsər, s. 394-395.

²⁰⁶ El-Hasan ve Hill, eyni əsər, s. 54-55.

əkilmə və yetişdirilməsinə müxtəlif töhfələr vermişdi. Xüsusilə elm, kimya və metallurgiyadakı inkişaf yeni üsulların inkişafına səbəb olmuşdu.

Distilyasiya, şüşə istehsalı və digər peşələr

Kimya emalat sənayesində istifadə olunurdu. Məsələn, “alkohol” sözünün ərəb dilindən gəlməsi başa düşüləndir, çünki alkohol istehsal vasitələrini kəşf edənlər müsəlmanlardır. Bu kəşf distilyasiya sahəsində dərin bilik və geniş təcrübə tələb edirdi. Müsəlman alimi Cabir ibn Həyyan “alkoholun” həm də yandırıcı xüsusiyyəti olduğunu kəşf etmiş və bəzi laboratoriyalarda, sənayedə və başqa sahələrdə aparılan təcrübələrdə istifadə olunmasına səbəb olmuşdur. Müsəlmanlar Batlı Adelard, Rocer Bekon və Böyük Albert kimi Qərb alimlərindən əvvəl alkoholun müxtəlif sahələrini izah edən kitablar yazıblar.²⁰⁷

Distilyasiya neftin rafinadlaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən də son dərəcə vacibdir. Bu sahədə Qərb tarixi Avropaya aid neft şirkətlərinin neft tapmaq məqsədilə Yaxın Şərqi ölkələrinə etdikləri səfərlərlə başlayır. Müsəlmanlar isə bölgədə neft sənayesini min il əvvəldən qurmuşdular. Bakı nefti İslamın ilk dövrlərində ticarət məhsulları arasında idi və Dərbənddəki xam neft qaynaqları hicri 272, miladi 885-ci ildə istehsal prosesində idi. Ceyms və Torpe Marko Polonun Bakı quyularını ziyarət etdiyini və “bir səfərdə yüz yük gəmisini dolduracaq qədər” neft çıxarıldığını bildirir. Neft İraq, Misir və İranda da istehsal olunurdu. Xam neft və rafinadlaşdırılmış neft üçün ərəb dilində ayrı-ayrı sözlər istifadə olunurdu. “Qara neft” və “ağ neft” adları ikisi arasındakı fərqi göstərir. Neft evlərdə işıqlandırma məqsədilə istifadə olunurdu.²⁰⁸

²⁰⁷ Eyni əsər, s. 13-14, 45, 60.

²⁰⁸ James and Thorpe, eyni əsər, s. 405.

Müsəlmanlar şüşə istehsalında da məhsuldarlığı artıran texnologiyalar yaradırdılar. Həsən və Hillə görə, “İslam mədəniyyətinin yüksəlişi ilə birlikdə şüşə sənayesində İntibah yaşanmışdı”. Hicrətin III (miladi IX) əsrində İraq, Suriya, İran, Şimali Afrika və İspaniyada şüşə fabrikləri mövcud idi. Samirədə istehsal olunan şüşə həmin dövrün ən keyfiyyətli məhsulu idi.²⁰⁹

Müsəlmanlar şüşə istehsalında istifadə olunan materialların ikisinə üstünlük verirdilər. Bunlardan biri sabunotu olaraq da bilinən Suriya otunun külü, digəri isə şüşənin büllurlaşdırılması üçün istifadə olunan manqan dioksid idi. Mozaik, müxtəlif qəlblərlə dalğalı, naxışlı, buzlu, parlaq və minalı şüşələr istehsal olunurdu. Qabartmalı, şirəli və ulduzlu şüşələrdən istehsal olunan çox gözəl məscid lampalarının bir çox nümunəsi Qahirədəki İslam Əsərləri Muzeyi və Nyu-Yorkdakı Metropoliten Muzeyində nümayiş etdirilir.

Müasir dövrdə incəsənət sahəsi hesab olunan şüşə istehsalı ilə yanaşı, dünyanın dörd bir tərəfində çox sayda muzeydə İslam keramikasının müxtəlif nümunələri də nümayiş olunmaqdadır. Müsəlmanlar şüşənin səthi üçün ağ, yarı-şəffaf cila və qablara parlaqlıq vermək üçün qalay və digər yeni metal minalama üsullarından istifadə edirdilər.

Venesiya öz şüşəsini XIII əsrdə yeni-yeni istehsal etməyə başlayırdı, Suriyada isə neçə əsr əvvəldən şüşə məhsulları istehsal edilirdi. Səlib yürüşləri əsnasında xristianlar venesiyalılara suriyalıların şüşə istehsalının sirlərini bildirmiş, onlar da Avropadakı şüşə ticarətinin inhisarının özlərində qalması üçün bu məlumatları gizli saxlamışdılar.

Həm distilyasiya sahəsində, həm də kiçik şüşə qabların istehsalındakı inkişaf əsrlər boyunca Şərqlə, xüsusilə də müsəlman dünyası ilə əlaqəli başqa bir məhsul olan ətirə də böyük töhfə vermişdir. Şekspir “Maqbet” pyesin-

²⁰⁹ El-Hasan ve Hill, eyni əsər, s. 151.

də “Ərəbistan ətirləri”nə işarə edir. Ətirlərin ən məşhuru müşkdür, çünkü cənnətdən gəlmişdir. Həzrət Məhəmməd (s.ə.s.) də müşkü və digər ətirləri xoşlayardı.

Cənnətdən gəlmiş inanan bir digər qoxu da gül iydirdi. Dördüncü fəsildə də bəhs olunduğu kimi “gülüstan” Cənnətin adlarından biridir. Sədi ən məşhur əsərinə “Gülüstan” adını vermişdir. Sədi Şirazi bir dostunun gözəl ətirli gülləri bir yerə topladığını gördükdə ətrafındakı bütün güllərdən daha uzun müddət yaşayacaq bir gül bağı salacağına söz vermişdi. Sədinin ölkəsi İranda Gur adlandırılan bir bölgə qırmızı gül essensiyası və gül suyu istehsalı ilə məşhurdur. Gurdan Bağdad xəlifəsinə otuz min şüşə gül essensiyası göndərilirdi. Müasir dövrdə İslam dünyasının bəzi bölgələrində qonaqlar gül suyu ilə qarşılıdır, məscidlərdəki xüsusi günlərdə camaatın üzərinə gül suyu səpilir. Müsəlmanların hazırladığı saf gül essensiyası ən bahalı gül ətirlərindən biridir.

Dünyanın ən böyük həkimlərindən biri olan İbn Sina (Qərbdə Avissena kimi tanınır) distilyasiya yolu ilə çiçək essensiyası əldə edən ilk insandır. İbn Sinanın “Yüz gül yarpağı ilə” təcrübə aparması haqqında məlumatlar mövcuddur. Kindinin də elmi tədqiqatında qeyd olunduğu kimi, müsəlmanlar yüz yeddi ayrı metod və formul tapana qədər təcrübələrinə davam ediblər. Ətirlər Şamda, İranın bir çox mərkəzində və daha sonra da müsəlman İspaniyasında istehsal olunurdu.²¹⁰ İrandakı Şapur bölgəsi və vadisində “bənövşə, nilufər, nərgiz, palma, zanbaq, mərsin, mərzə, limon və portağal çiçəklərindən alınan dünyaca məşhur on fərqli essensiya yağı” istehsal olunurdu. Ətir ticarəti əvvəl İslam dünyasında həyata keçirilmiş, tədrisən Hindistan və Çinə yayılmışdı.²¹¹

İslam dünyasında hələ də çox yaxşı işləyən ətir sənayesi mövcuddur. Müsəlmanlar “yerli” essensiyalara üstünlük

²¹⁰ Roy Genders, *Perfume through the Ages*, s. 101.

²¹¹ Hitti, *eyni əsər*, s. 350.

verirlər, çünki onlar alkoholsuzdur. Yaxın Şərq səyahətlərim əsnasında yalnız essensiya satan dükanlara təsadüf etdim, rəflərin hər biri müxtəlif essensiyalar olan böyük, uzun şüşə qablarla dolu idi. Həmin dükanlarda ətir istehsalı bir incəsənət sahəsi hesab edilirdi. Satıcı müştərisinin tələbatını qarşıladığı əsnada onunla uzun söhbət edirdi. Müsəlmanlar bayram və digər xüsusi günlərdə məscidə gedərkən üstlərinə ətir vurur, gözəl qoxu gəlməsinə əhəmiyyət verirdilər.

Haqqında danışılanlar və digər məhsullar müsəlman və ərəb ticarəti ilə əyniləşmiş, daşınan və satılan əşyaların təbiətində bir dəyişiklik müşahidə olunmağa başlamışdır. Ən mühüm ticarət yolu olan "İpək Yolu"nun adı dəyişməmişdi, lakin artıq bu yol Çindən ipək daşımırdı. İpək artıq müsəlman dünyasında istehsal olunurdu. Bağdadın bir bölgəsi olan Əttab daha sonra "əttabi" adlanan xətlə parçanın ilk dəfə istehsal olunduğu yerdir. Daha sonra "İspaniyadakı ərəblər 'tabi' adı ilə bu parçanın bənzərini istehsal etmiş" və Fransa, İtaliya və Avropanın digər bölgələrinə satmışlar. Hitti "tabi" termininin artıq müasir dövrdə "xətlə və işarəli pişik" (tabbi) mənasında istifadə edildiyini bildirir. Başqa bir şəhər Kufə isə ipək baş yaylıqları ilə məşhurdur, buna görə də "kufiyə" ərəblərin baş geyiminə verdikləri ümumi ada çevrilmişdi.²¹²

Hər cür parça istehsal olunur, qəsəbə və şəhərlərdəki evlərdə tekstil məhsulları ixrac edilirdi. Evlər də beynəlxalq ticarətin bir hissəsinə çevrilirdi. Toxuculuq dəzgahı ilə toxuma və zərxara, qöblən (divara asılan xüsusi parça üzərində rəngli iplərin iynələrlə rəsm işləməsi), divan, yastıq örtüyü və xalça kimi əşyalar da istehsal edilirdi. Müsəlmanlar hələ də bu məhsulların ən yaxşılarını istehsal edirlər.

Xalça əsrlər boyu xüsusi bir ev sənayesi kimi qalmışdır. Yüksək standartlarda bir keyfiyyət və dizaynın qorunub

²¹² Hourani, A History of the Arab Peoples, s. 43.

saxlanması diqqətəlayiqdir. Xəlifələrlə sırası xalq eyni yerdən xalça alırdılar; tək fərq aldıkları xalçanın ölçüləri idi. Xəlifələrin xalıları çox böyük və daha çox bəzəkli olurdu. Müstəinin anası üçün xüsusi olaraq toxutdurulan xalçanın ipləri ilə qızıldan quş şəkli çəkilmış, bu quşların gözləri yaqut və başqa qiymətli daşlardan hazırlanmışdı.²¹³

Nəticədə, İslamın avropalı, afrikalı, ərəb və asiyalılarına əsrlər boyu böyük bir təsiri olmuşdur. Müsəlmanların dinlərini və mədəniyyətlərini yayma məsələsindəki uğurları iqtisadi yüksəlişə yol açmışdır. Ticarət sahəsindəki təşəbbüskarlıqları müsəlmanların texnologiya, məhsul və dillərinin dünyanın saysız bölgəsinə yayılmasına səbəb olmuşdur.

²¹³ Eyni əsər.

Səkkizinci fəsil İslam elminin baharı

Müsəlman cəmiyyəti böyüdükcə bilik əldə etmə yolları da genişləndi. Elmi inkişaf və tərəqqi ən yüksək zirvəsinə Abbasilər dövlətində, xüsusilə də Harun ər-Rəşid ilə oğlu və xələfi Məmunun dövründə çatdı. Bu iki xəlifə İslam mədəniyyətinin inkişafına çox böyük töhfə vermişdir. Bu dövrdə müsəlmanlar Quran haqqında və digər dini mövzularda əsərlər yazmağa başladılar. İbn İshaqın yazdığı həzrət Məhəmmədin bioqrafiyası (daha sonra ibn Hişam tərəfindən yenidən yazılmışdır) İslam dünyasında ən qədim tarix əsəri sayılır. Ondən sonra ibn Əbdülhəkəmin²¹⁴ Misirin və qərbdəki bölgələrin fəthindən bəhs edən “Fütuh” əsəri gəlir.

Bir çox dildən ərəb dilinə tərcümə olunan kitabların sayı həmin dövrdə sürətlə artdı. Yunan dilindən ərəb dilinə ilk tərcümələr hələ hicrətdən bir əsr keçmədən Yunan elm və fəlsəfəsinə maraq göstərən Əməvi şahzadələrindən Xəlid ibn Yezid ibn Müaviyənin göstərişi ilə olmuşdur. İlk böyük tərcümə fəaliyyətini ikinci Abbasi xəlifəsi və Bağdadın qurucusu olan Mənsur həyata keçirmişdir.²¹⁵ Xəlifə Mənsur süryani, fars və yunan dillərində yazılmış əsərləri ərəb dilinə tərcümə etdirmişdir. Həmin əsərlərin ən məşhuru İbnül-Müqəffənin sanskritcə orijinalın fars dilinə tərcüməsindən tərcümə etdiyi “Kəlilə və Dimnə” adlı əsərdir. Bu tərcümə farsca və sanskritcə digər nüsxələri

²¹⁴ İbn Əbdülhəkəm (ölümü 870): misirli tarixçi. “Fütuhül-Misir” adlı əsəri Misirin, Şimali Afrikanın və İspaniyanın fəthini təsvir edir. Bu ölkələrin fəthlərini ərəb dilində ilk dəfə yazan əsər olması nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətlidir (türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

²¹⁵ Hitti, History of the Arabs, s. 255.

itdiyi üçün daha uğurlu oldu. Daha sonra island dili daxil olmaqla digər Asiya və Avropa dillərinə tərcümələrinin mənbəyi həmin ərəb dilindəki mətn oldu.²¹⁶

İranda Cündişapur bölgəsindəki kitabxanalar və elmi qurumlar elmin inkişafında xüsusi rol oynadı. Bu qurumların tarixi b.e.ə.-dən əvvəl III əsrdə İskəndərin qurduğu və daha sonra (Misirin hakimi) Ptolemeylər sülaləsinin də kitabxana kimi mühafizə etdiyi məşhur İskəndəriyyə kitabxanası ilə birlikdə Roma dövründən başlayır. Qərb elm adamları bu kitabxananın müsəlmanlar tərəfindən yox edildiyini söyləyirlər. Halbuki, bu əfsanəni "ciddi tarixçilər qüvvədən düşmüş hesab edirlər".²¹⁷ Həmin kitabxana iki dəfə yerlə bir edilmişdir. Birinci dəfə 48-ci ildə Yuli Sezar dağıtmış, daha sonra yenidən inşa edilmiş və içi doldurulmuşdur. İkinci yanğın isə 389-cu ildə Xristian imperator Feodosi dövründə çıxmışdır. Bu yanğınlar əsnasında bir çox mühüm Yunan əsəri də yox olmuş, lakin bəziləri qurtarılmışdır. Nəsturlilər xilas edilmiş az sayda əsəri digər kitablara birlikdə mühafizə etmişdilər. Qorunmuş bu kitablara nəticədə Cündişapura çatmışdır.

Başqa bir Xristian imperator olan Yustinian Afinada və İskəndəriyyədəki fəlsəfə məktəblərini bağladığı üçün oradakı Nəsturlilər əvvəlcə Suriyaya, oradan da İrana getmişdilər. Orada müsbət qarşılanmış və Cündişapurda məskunlaşmışdılar. Müsəlmanlar İranda fəth etdikləri zaman elmə olan hörmətlərinə görə Nəsturliləri və Cündişapur kitabxanalarındakı əsərləri qorumuşdular. Bunun əvəzində Nəsturlilər də yunanca əsərlərin ərəb dilinə tərcümə edilməsinə töhfə verərək müsəlmanlara kömək etdilər.

Bəzi Yunan əsərlərinin Cündişapur və İslam dünyasının başqa bölgələrində olması onların qorunub saxlanılmasında mühüm bir amil olmuşdur. Çünki növbəti əsrlərdə İstanbulda kitab məhv etmə prosesi davam etmişdir. Asimo-

²¹⁶ Hitti, *Capital Cities of Islam*, s. 308-309.

²¹⁷ H. Kennedy, "When Intrigue Really Was Byzantine", *New York Times Book Reviews*, s. 10.

va görə, ora "dünyada yunan ədəbiyyatının bütün mövcu-
diyyətinin olduğu son yer idi". Asimov Venesiya hersoqu
Enriko Donaldonun IV Səlib yürüşlərinin istiqamətini necə
İstanbulun talan edilməsinə yönəltdiyini qeyd edir. Səlib
qarətləri zamanı bütün Yunan əsərləri məhv edilmişdi.²¹⁸
Yunan əsərlərinin ərəb dilində tərcümələri Latın Avropa-
ya çatmış, beləliklə, yalnız Aristotelə deyil, Yunan mətnlə-
rinə də yenidən maraq yaranmışdı.²¹⁹ Digər tərəfdən Qərb
alimləri arasında geniş yayılmış, düzəldilməsi zəruri olan
iki yanlış təsəvvür vardır. Birincisi, müsəlmanların Yunan
elminin varisi olmasının, sanki hər şeyi Qərbdən öyrən-
diklərinin bir göstəricisi kimi təqdim edilməsi, ikincisi isə
ərəb dilinə tərcümə edilən mətnlərin orijinal yunan dilin-
dən olmadığı iddiasıdır. Halbuki bu tərcümələrin həya-
ta keçirildiyi dövrdə hələ haqqında danışmağa dəyər bir
Qərb yox idi. Roberts haqlı olaraq "Klassik yunan mədə-
niyyəti" anlayışının yunanalardan sonrakı dövrlərin məh-
sulu olduğunu", - deyir.²²⁰ Xocsonun bildirdiyi kimi, Qərb
əsrlər sonra "retroaktiv" şəkildə Yunan tarixinə sahib çıx-
mışdır. Süryani və fars dili kimi Yunan "mədəni ünsür-
ləri müsəlman əhalinin çoxunun atadanqalma ənənələrini
meydana gətirmişdir".²²¹

Uilyam MakNeil "Qədim Yunanıstan"ın bildiklərinin
çoxunu Şərqdən öyrəndiyini qeyd edir. Yunan fəlsəfəsi-
nin qurucusu Miletli Fales sayəsində Şərqə aid düşüncələr
"ellinizmə nüfuz etmişdir".²²² Roberts bir Alman aliminin
Yeni Əflatunçu fəlsəfə meydana çıxdığı zaman Hindista-

²¹⁸ Asimov, *Science and Discovery*, s. 82.

²¹⁹ Campbell, *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*, s. 185.

²²⁰ Roberts, *History of World*, s. 436.

²²¹ Hodgson, *The Venture of Islam*, I, s. 55.

²²² William Hardy McNeill, *The Rise of the West: A History of the Human Community*, s. 267.

nın Buddist kralı Aşokanın Makedoniya, Kipr və Misirə missionerlər göndərməsi haqqında məlumat verdiyini qeyd edir.²²³

Qərb alimlərinin bir digər idiası isə müsəlmanların yalnız Yunan əsərlərinin süryani dilindəki “dəyərsiz” tərcümələrini əldə etdikləridir. Bəni Musa qardaşların cəhdləri, yunanca orijinalından daha doğru tərcümə edilməsini təmin etmişdir. Nəsturi bir həkim olan Hünəyn ibn İshaqa yunanca əlyazmaları toplamaq və tərcümə etmək həvalə olunmuşdur. İshaq bununla kifayətlənməmiş, əldə etdiyi dəyərli yunan dilindəki əlyazmaları oxuyaraq süryani və ərəbcə tərcümələri ilə müqayisə etmiş və daha sonra bu əsərləri həssaslıqla tərcümə etmişdir. Kantor əsrlər sonra ərəb dilindən latın dilinə tərcümə olunan həmin əsərlər haqqında “son versiyaların orijinala uyğunluğu heyrətvericidir”, - deyir.²²⁴

Abbasi xəlifəliyi

Abbasi xəlifələrindən üçünün hekayəsi qərribə bir təsadüfə və yaxud taleyi, alın yazısını göstərir. İslam tarixi baxımından misilsiz və fərqlənən gecədə bir xəlifə vəfat etmiş, digəri vəzifəni tutmuş, üçüncüsü isə doğulmuşdur. Vəfat edən Mehdi, taxta çıxan Harun ər-Rəşid və yeni doğulan da Məmundur.

Harun ər-Rəşid üç səbəbə görə onların arasında ən məşhurdur. O, dünyanın super güclərindən olan dövlətin ilk xəlifələrindən idi. Onun xəlifəliyi dövründə Bağdad öz möhtəşəmliyi ilə seçilirdi. O qədər məşhur bir şəxs idi ki, “Ərəb gecələri” də adlanan “Min bin gecə nağılları”nda əfsanəvi bir şəxsiyyətə çevrildi. “Minbir gecə nağılları”n-

²²³ Ronberts, eyni əsər, s. 182, 208.

²²⁴ Kantor, The Civilization of the Middle Ages, s. 358.

dakı Harun ər-Rəşid təsviri bir cəhətdən həqiqətə uyğundur,²²⁵ çünki xalqın yaşayış tərzini, gün-güzəranını görmək üçün təğyir-libas olaraq Bağdad küçələrində gəzirdi.

Onun elmə olan sevgisinin ölçüsünü dərk etmək sözün əsl mənasında çətindir. Bu sevgi ondan sonra oğlu Məmunə keçmişdir. Harun oğlunu ən yaxşı müəllimlərin öyrətməsi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Bu müəllimlərdən ən savadlısı İslamın dörd fiqh məktəblərindən birinin banisi və dörd əsas fiqh kitabından birinin müəllifi olan İmam Malik idi. İmam Malik Harun ər-Rəşid zamanında Mədinədə yaşamışdır. Buna görə xəlifə onu iki övladına müəllimlik etmək üçün Bağdadə dəvət etmişdir. İmam Malik bu təklifi “elm insanın ardınca düşməz, insan elmi axtarmaq üçün yola düşər” sözləri ilə qəbul etməmişdir. Harun ər-Rəşid bundan sonra iki oğlunu Mədinəyə aparmış və özü də onlarla birlikdə İmam Malikin dərslərində iştirak etmişdir.

İmam Malik kimi müəllimlərin dərslər keçməsi Harun ər-Rəşidin xələfi Məmunu hüquq, ədəbiyyat, fəlsəfə, bəlağət və dəqiq elmlər sahəsində ali bir şəxsiyyətə çevirmişdi. Onun təhsili məktəblə məhdudlaşmamışdı. Məmun valisi olduğu zaman dünyanın müxtəlif bölgələrindən oraya gələn buddistlərdən, iranlılardan, türklərdən və başqa insanlardan çox şey öyrənmişdi. Xəlifə olduğu zaman Bağdadə yer üzündəki elm adamları üçün cəzbedici bir yer olan Beyt əl-Hikməni (Hikmət evi) təsis etmişdir.²²⁶

Bu “Ev” daha çox yunan, süryani, fars və sanskrit dillərində əsərlərin tərcümə edildiyi bir mərkəzə çevrilmişdir. Məmun imperator Leona bir elçi göndərərək bizanslılardan əlyazmaların toplanmasına cəhd göstərmişdi. Bəni Musa qardaşların da xəlifəyə böyük dəstəyi olmuş, riyaziyyat və astronomiya sahəsində çox böyük töhfə vermişdilər. Hətta

²²⁵ Hitti, eyni əsər, s. 292-293.

²²⁶ Hodgson, eyni əsər, I, s. 298-299; Hitti, Capital Cities of Islam, s. 103; Campbell, Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages, s. 48-49.

yunan dilindən tərcümə edən saysız tərcüməçinin maaşını özlərinə ayrılan büdcə ilə ödəmişdilər.²²⁷ Beyt əl-Hikmədə rəsədxana və müstəqil bir tədqiqat mərkəzi var idi. Məmun Şam yaxınlığında başqa bir rəsədxana da təsis etdirmişdi. Orada elmi tədqiqatlar nəticəsində yüksək nailiyyətlər əldə edilir və həmin dövrdə müsəlmanlara dünyamiqyaslı mədəniyyət standartlarını müəyyənləşdirən bir cəmiyyət statusu qazandırmışdır.²²⁸

O dövrün idarəedicilərinin hər biri inkişaf dərəcəsinə görə yüksək səviyyəli bir alim sayılırdılar. Elmi axtarışlarda iştirak etmiş və (ən az onun qədər əhəmiyyətli olaraq) məlumatları hər müsəlman və qeyri-müsəlman alim üçün əlçatan etmişdilər. Kimliyindən asılı olmayaraq kitablar bütün alimlərin istifadəsinə açıq idi.

Həmçinin müsəlman alimlər üçün çox faydalı başqa bir hadisə isə qəhvənin İslam dünyasında tanınmasıdır. Ceyms və Torpeyə görə qəhvənin ana yurdu Efiyopiya idi və oradan cənubi Ərəbistana aparılmışdı. Məkkədə, Əznhərdə və digər universitetlərdəki müsəlman alimlər qəhvəni ilk dəfə təcrübə edənlərin sırasında idilər, çünki qəhvə gecələr insanı gümrə saxlayırdı. Ceyms və Torpe qeyd edir ki, "müsəlman hacılar bu vərdişlərini İslam dünyasının hər yerinə yaydılar". Qərblilərin qəhvəni ilk dəfə Osmanlıdakı Venesiya elçisi Covanni Fransesko Morosini vasitəsi ilə tanıdığı qeyd edilir. Morosini qəhvəni "qəhvə deyilən bir toxumdan çıxarılan və insanı gümrə saxlamağa yaradığı deyilən qara bir maye" şəklində təsvir etmişdir.²²⁹ Avropadakı ilk qəhvəxana 1643-cü ildə Parisdə açılmışdır.

Fatimi hökmdarı Hakim iki əsr sonra Darül-Hikmə (Hikmət evi) adlı bir digər böyük bir qurum təsis etdi. Bu ad Məmunun qoyduğu ad kimi "elm evi" mənasını verirdi. Bu universitetdə daha çox elmi tədqiqatlar aparılır və

²²⁷ Hitti, *History of the Arabs*, s. 313.

²²⁸ Sarton, *Introduction to Science*, I, s. 558.

²²⁹ James and Thorpe, *Ancient Inventions*, s. 326-328.

dərslər tədris olunurdu. Həsən və Hillə görə, Hikmət Evi tədqiqat işlərini və dərsləri “xalqa açıq” həyata keçirir və onları mürəkkəb, qələm və kağızla təmin edirdi.

Hələ hicrətin birinci əsri sona çatmadan bir çox elm sahəsində mühüm inkişaf baş vermişdi. İlk hüquq qaydalarını kitablaşdıran İbn Əbəd ilə ilk ərəb qrammatikası mütəxəssisi Əbül-Əsvəd bu sahələrdəki tədqiqatları başlatdılar. Uğurla dolu bu illərin elm, arxeologiya və tarix sahəsində bir çox meyvəsi olmuşdur. İbn Düreyd, Həmədani və Əbül-Fərəc əl-İsfahani, Təbəri və Məsudinin əsərləri buna əyani sübutdur.

Qadınlar da elm sahəsində çox aktiv idilər: Quran tədqiqatlarında, ilahiyyatda, fiqhda, incəsənətdə (xüsusilə şeir və musiqidə) və tibdə. Yüksək tələbat olan mamaçılıq və tibbin digər sahələrində qadınlar böyük bir inkişaf yolu keçmişdilər. Bəzi mənbələrdə qeyd olunduğuna görə, qadınlar cərrahlıq edir, hətta “Salerno və digər İtaliya şəhərlərində” dərs deyirdilər.²³⁰

Xəlifələrin həyat yoldaşları şeirdə də kişilərlə rəqabət aparırdılar. Müaviyənin həyat yoldaşı Meysunənin yazdığı bir şeir məşhurdur. Həmin şeirdə Meysunə mərmər saraylardan daha çox üstünlük verdiyi səhra həyatının həsrətini, eşqi tərənnüm etmiş, ərini “qançır vücudlu kobud və şişman” kimi təsvir etmişdir. Bu şeiri oxuyan xəlifə həyat yoldaşını səhraya geri göndərmişdir.²³¹

Digər bir xəlifənin həyat yoldaşı (məşhur Harun ər-Rəşidin anası) musiqi və rəsmə müsbət baxmamış, onun yerinə dini bir məktəbə getməyə üstünlük vermişdir. Nəticədə iki xəlifə anası və dövrünün ən varlı qadını olması səbəbi ilə siyasi və iqtisadi cəhətdən mövqe və güc qazanmışdır. Dəfn mərasimində yağış yağmış və cənazəni idarə edən oğlu Harun ər-Rəşid pələncdə ayaqyalın getmişdir. Saray xaricindəki qadınlar da qeyri-adi bilik və bacarıqlara

²³⁰ Naila Minai, *Women in Islam: Tradition and Transition in the Middle East*, s. 34.

²³¹ Schroeder, *Muhammad's People*, s. 157.

sahib idilər. Abbasilər dövründə yaşayan Şühdə²³² həzrət peyğəmbərin hədisləri sahəsində ən məşhur alimlərdən biri di. Bir digər qadın fiqhçi Əmət əl-Vahid²³³ Bağdad qazılarında biri olan atasından fiqh dərsləri öyrənmiş və məşhur bir fəqih olmuşdur.²³⁴

Abbasilər dövrünün ən məşhur qadını Rabiə (717-801) fərqli, mənəvi inkişafa üstünlük vermişdir. Bağdadın abadlıq və ehtişamda məşhur olduğu bir dövrdə yaşasa da, şəhər həyatına maraq göstərməmişdir. Bağdadın ehtişam və rifah dolu həyatından çox uzaq olmuşdur. Bir mütəsəvvif kimi doğulduğu Bəsrə şəhərində yaşamışdır. Bütün var-dövləti bir dolça, bir həsir və yastıq əvəzinə istifadə etdiyi bir kərpicdən ibarət idi.²³⁵

Çox sayda müsəlman qadın elmdə və başqa sahələrdə şöhrət qazanmışdılar. A.M.A. Şasteri İslam mədəniyyəti haqqındakı əsərində o qadınların siyahısını vermişdir. Aralarında on yeddi hökmdar və idarəçi, doqquz xətib, qırx iki ilahiyyatçı və hədisçi, iyirmi üç musiqiçi və yetmiş altı şair ilə məscid və digər ictimai müəssisə inşa etmiş dörd qadın da mövcuddur. Bundan başqa aralarında doktorlar da olan çox sayda qadın yaşamışdır.²³⁶

Tədqiqatlar və yazılı əsərlərin çoxluğu İbnül-Nədimin minlərlə kitabın siyahısının verildiyi və müəllifləri haqqında maraqlı faktların yazıldığı "Fihrist" adlı əsərində də öz əksini tapmışdır. "Fihrist" yalnız bir bibliografiya əsəri deyil, həm müəllif, həm də digər müsəlmanlar üçün dərin, intellektual xəzinədir. İbnül-Nədim bütün əsərlərin ərəb və qeyri-ərəblər tərəfindən ərəb dilində yazıldığını qeyd

²³² Məşhur İslam alimi İbnül-Cevzinin qızı və hədis alimi (türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

²³³ (öl. 988) Quran hafizi olan Əmət əl-Vahid xüsusilə Şafii fiqhində miras mütəxəssisi kimi məşhurdur (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

²³⁴ Necibullah, *Islamic Literature*, s. 52-53; Minai, *Woman in Islam*, s. 30-34.

²³⁵ Annemarie Schimmel, *As Through a Veil: Mystical Poetry in Islam*, s.

38; Hitti, *eyni əsər*, s. 439.

²³⁶ A.M.A.Shustery, *Outlines of Islamic Culture*, s. 325.

edir. Bu əsərlərin mövzuları belədir: Filologiya, müqəddəs mətnlər, Qurani-Kərim, dilçilik, tarix, məqalə, bioqrafiya, soy şəcərəsi, şeir, ilahiyyat, hüquq və ənənə, fəlsəfə və elm (məntiq, riyaziyyat, musiqi, astronomiya, mühəndislik və tibb), sehr və nağil, İslam məzhəbləri, inanc və əlkimya.

Bağdadın ən böyük kitab mağazasının sahibinin oğlu ibn Əbu Yaqub ən-Nədimin (öl. 385/995) bəxti gətirmişdi. Belə məlum olur ki, ibnün-Nədim ömrünü kitab oxumağa həsr etmişdi. Kitabında ona rəhbərlik edən “elmə həddən artıq aludə” sözləri ilə təsvir etdiyi üç müəllimindən bəhs edir. Cahiz, Fəth ibn Xaqan, İbn İshaq əl-Qazı. Cahiz bir kitabı aldıqdan çox qısa müddət sonra bitirmiş. Fəth həmişə özü ilə bir kitab gəzdirir, əlinə hər fürsət keçdikcə, hətta gəzərkən də onu oxuyurmuş. İbn İshaqı hər dəfə ziyarət etdiyi zaman ibnün-Nədim onun mütləq kitab oxuduğuna və yaxud oxuyacağı növbəti kitabı seçdiyinə şahid olurmuş.

“Fihrist”in isbat etdiyi bir digər həqiqət də kitabxanalardakı kitabların çoxluğu və insanların öz evlərində sahib olduqları əzəmətli kitab kolleksiyalarıdır. Kitablardan onlar üçün həyati dərəcədə əhəmiyyətli idi. Bir çox əsərdə bu barədə ən yaxşı nümunə kimi göstərilən Sahib ibn Əbbad Samani hökmdarının vəzirliyi kimi yüksək bir vəzifədən imtina etmişdir. Çünki bu vəzifəni qəbul etməsi təxminən dörd yüz dəvə ilə aparacağını fikirləşdiyi əzəmətli kitabxanasını başqa bir yerə daşımaq mənasına gəlirdi. Əndəlüs Əməvi xəlifəsi II Həkəmin kitabxanasında da dörd yüz min kitab olmuşdur. Bu kitabların səhifələrinin kənarlarındakı qeydlər onlardan çoxunu oxuduğunu göstərir.

“Fihrist”lə 938-ci ildə nəşr olmasından üç yüz il sonra tanış olan alimlər məyus olmuşdular. Çünki ibnün-Nədimin haqqında danışdığı kitablardan monqollar Bağdadı (656/1258) yerlə-yeksan etdiyi zaman yox olmuşdu. Bütün kitabxanalardakı kitablardan Dəcləyə atılmış, hətta kitablara

rın mürəkkəbi suyun rəngini dəyişmişdi. "Fihrist"də adı keçən kitablardan yalnız bir neçəsi digər şəhərlərdə tapılmışdı. O möhtəşəm xəzinənin mində biri qalmışdı.²³⁷

Həmin dövrdə ərəb dilindəki kitablar latın dilinə də çevrilmişdi. Qərb üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan və tərcümə edilməmiş kitablar da qalırdı. Əsərləri orijinaldan oxumaq istəyənlər X əsrdə - İbnün-Nədimin dövründə ilk ərəb-latın dilində lüğəti əldə edirdilər.

Kilsə elmi inhisarında saxladığı və keşişlər də İslamla əlaqəli əsərləri latın dilinə tərcümə etmək üçün latın dilinə ehtiyac duyduğuna görə bu lüğətin istifadəsi daha çox dini qurumlarla məhdudlaşmışdı. Buna baxmayaraq, tərcümələr bəzi cəhətdən zəif idi. Keşişlər latın dilində qarşılığı olmayan ərəb dilində sözləri öz dillərinə uyğunlaşdırmış və tərcümə işinin çətin tərəfini bu şəkildə həll etmişdilər. Ərəb dilində olan həmin sözlər tədricən İngilis dilinin kəlimə xəzinəsinin bir hissəsinə çevrilmişdir.

Daha sonralar Qərbdə qurulan bəzi universitetlər vasitəsilə ərəb dili dərsləri keçirilmiş, hətta dərslər ərəb dilində tədris edilmişdi. Məsələn, II Frederikin 1224-cü ildə qurduğu Napoli Universiteti "Avropanın imtiyazlı ortaqlıqla qurulan ilk universitetidir" və "çox böyük ərəbcə əlyazmalar kolleksiyasına sahibdir".²³⁸ Napoli Universitetinin tələbələrindən biri də Akvinalı Fomadır.²³⁹

Müsəlmanların elm mərkəzi Kordovada təhsil dili olan ərəb dili Qərb universitetlərində də aparıcı dil idi. Qərb

²³⁷ İbn Nədimlə əlaqəli məlumat üçün baxın. Sarton, eyni əsər, I, 662; İbn Nədim, *The Fihrist of al-Nedim* (redaktor və tərcüməçi) George Bayard, II, s. 398, 338, 615-626, 349, 361.

²³⁸ Hitti, eyni əsər, s. 611; Ronan, *Science: Its History*, s. 260.

²³⁹ Akvinalı Foma: 1225-1274-cü illərdə yaşamış məşhur xristian filosof. Xristian teologiyasına töhfələri və verdiyi əsərlər ilə vəfatından təxminən üç əsr sonra 1567-ci ildə Katolik Kilsəsinin müqəddəsləri səviyyəsinə yüksəlmişdir (türk dilinə tərcümə edəninin qeydi).

alimləri müsəlman Kordovadakı institutlarda da iştirak edirdilər. “Əsrlər boyu Qərbə aid elm və məktəblər ərəb İspaniyası ilə müqayisə belə olunmadı”.²⁴⁰

Qərb müsəlman dünyasına aid elm mərkəzləri və məktəblərdən çox sayda elmi-pedaqoji metod öyrənmişdir. Keçmişdə “münazərə” deyilən dialektik mübahisə texnikası bunlardan biridir. Müasir adı isə “seminar”dır. Kəmpbelə görə, müsəlmanların bu ənənəsi Qərb universitetlərində tezis və dissertasiyaların təqdim edilməsinə dair müasir metodların yaranmasında mühüm rol oynamışdır.²⁴¹

Elm öyrənməyin həmin dövrdə geniş yayılmış bir digər yolu isə tələbələrin ixtisas sahələri ilə əlaqəli məlumat toplaya bilmək üçün çox sayda şəhərə səyahət etmələri idi. Avropa bu metodu İslamdan öyrənmişdi. Çünki Qərbdə mədrəsələrin təsiri ilə universitetlər ortaya çıxana qədər tələbələr müsəlman İspaniyasından Çinə qədər və yaxud İslam dünyasının bir ucundan digər ucuna qədər səyahətlər edirdilər.

X əsrdən etibarən fars dili əvvəlki mövqeyini yenidən qazanmağa başladığı üçün artıq ədəbi və elmi əsərlər yalnız ərəb dilində yazılmırdı. Fars dili müsəlman dünyasındakı digər dillər kimi öz tərkibinə çox sayda ərəb mənşəli sözlər daxil etmişdi. Əslində bu proses İranda yalnız İslamdan sonra deyil, islamaqədərki dövrdə də olmuşdu. Əli ibn Əhmədın yazdığı farsca lüğət “yeni” fars dilinin və bu dillə yazılan ədəbiyyatın əhəmiyyətini isbat edir.²⁴²

²⁴⁰ Roberts, eyni əsər, s. 196.

²⁴¹ Campbell, *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*, I, s. 58-59.

²⁴² Tuslu Əsədi kimi də tanınan şair Əbu Mənsur Əli ibn Əhməd İranın məşhur şairlərindən Firdovsinin qohumudur.

Təcrübə yolu ilə öyrənmə

Müsəlmanlar həyatın hər sahəsində yaşadıkları təcrübələrlə uğur qazanırdılar. Tibbdən parça boyamağa, mədənlərdə işləməkdən hüquq təcrübəsinə qədər hər sahədə yeni, praktiki əhəmiyyəti olan işlər ortaya qoyurdular. Müsəlman alimlər incəsənət və digər sahələrə diqqət yetirirdilər. “Yunanlardan fərqli olaraq müsəlmanlar sənətkarların və metodlarının dəyərli olduğunu düşünürdülər”.²⁴³

İslam tarixi müsəlmanların həyatın hər sahəsində təcrübə qazanmağın əhəmiyyətinə canlı bir nümunə olduqlarını göstərmişdir. Bəziləri onları qeyd etmiş və yazılı şəkildə günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Digərləri isə bildiklərinin çoxunu nəsildən nəslə şifahi şəkildə ötürmüşdür. Şifahi nəqləmə və onu tədqiqətmə metodu yalnız yazılı qaynaqları əsas götürən alimlərin diqqətindən kənardadır.

Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, İslam dünyasında ali təhsil məscid sütunları arasında həyata keçirilirdi. Əslində müəyyən olmuş kitab sayı çox az idi, çünki müəllimlər yaşayan, canlı dərs kitabı kimi idilər. Tələbələr çoxlu qeydlər aparır və dinlədiklərini əzbərləyirdilər. Nəticədə tələbələrinin yazılı olaraq bildirdiyi bu düşüncə nəhənglərinin yalnız adları qalmışdır.

Elm və təcrübənin mühüm nümunələrindən biri İslam ilahiyyatının ən böyük alimi olan (Qərbdə “Algazel” kimi tanınan) İmam Qəzzalidir. Yun yumağı satıcısı olan atası oxumağı və yazmağı bilməsə də təhsilin əhəmiyyətinin fərqi idə. O, bir yoldaşı vasitəsilə Qəzzali və qardaşının təhsil almasını təmin etdi. Qəzzali dövrünün məşhur alimlərindən dərs almaq üçün şəhər-şəhər səyahət etmişdir. O, tanınmış bir alim olan Əbu Nəsr İsmayıldan dərs almaq üçün Tusdakı evindən Cürcana getmişdir.

²⁴³ Carlton S. Coon, Saturday Review, (24 oktyabr 1953), s. 61.

Qəzzali bu səyahətlərindən birindən soyulmuş və dərslərdə aldığı qeydlər daxil olmaqla sahib olduğu hər şeyi itirmişdir. Quldurbaşına heç olmasa qeydlərini geri verməsi üçün yalvarmış, quldurbaşı gülərək cavabı yalnız o qeydlərin arasında olan bir sual vermişdir. Bu hadisə Qəzzali üçün bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. O gündən sonra biliyi kağıza deyil, hafizəsinə qeyd edəcəyinə dair özünə söz vermiş və tədricən hafizəsinin nə qədər güclü olduğunu kəşf etmişdir. Elmdəki qavrayış gücünü artırıb inkişaf etdirmiş, tədqiqat və təhlilə əhəmiyyət vermişdir.

Həmin dövrdə ali təhsil məktəbləri çox idi. Qahirədəki Əzhər universiteti 100 ildən çox müddət olardı ki, fəaliyyət göstərirdi və formalaşdırdığı akademik ənənə, hazırda da (xüsusilə Qərbdə) tətbiq olunmaqdadır. Bu ənənələrdən biri universitet tələbələri ilə məzunlar arasında fərqləndirici xüsusiyyət kimi qara papaq və cübbə geyinmə ənənəsidir. Alfred Qiyom universitet məzunları üçün istifadə olunan bakalavriat sözünün böyük ehtimalla ərəb dilindəki "*bi bəkkür-rivayə*"²⁴⁴ ifadəsindən gəldiyini yazır.²⁴⁵ Səlahəddin Əyyubi də Fələstin və Suriyada ali təhsil ocaqları təsis etmişdir.

Çox keçmədən Nişapur və Bağdadda ən az Əzhər qədr nüfuzlu iki universitet isə ilk Səlcuqlu vəzirlərindən Nizamülmülk tərəfindən təsis edilmişdir. Özü İslam fiqhi alimi idi və elmə verdiyi əhəmiyyətlə məşhur idi. XII əsrdə inşa edilən çox sayda tədris qurumuna onun adı verilmişdir.

Qəzzali İslam fiqhini öyrənmək üçün Nişapura getmiş və oradakı tədqiqatları ilə ön plana çıxdığı üçün Nizamülmülk tərəfindən Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsəsinə hüquq professoru təyin olunmuşdur. Orada hüquqla məşğul olmuş və böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. Lakin bu şəhərdə qazandığı uğurlarla kifayətlənməmişdir. Bir çox

²⁴⁴ Bir başqasına təhsil vermə hüququ daşıyan diplom (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

²⁴⁵ Alfred Guillaume, *The Legacy of Islam*, s. 257-263.

şeydən, xüsusilə də hiss və məntiqin sərhədlərindən şübhələnirdi. Həqiqətə çatma barəsində də özünü natamam hiss edirdi. Buna görə vəzifəsini, kitablarını və həyat tərzini dəyişmişdi. Həqiqət axtarışında olan alim Məkkə, Mədinə, Şam, Qüds və əl-Həlili dolaşmışdı.

Qəzzali Şamda inzivaya çəkilib bütün vaxtını ibadət, təfəkkür və təsəvvüf ayırmışdı. Şamda da yazdığı kitablardan uzun-uzun sitatlar verən bir müəllimlə qarşılaşdıqda oradan çıxmışdı. Tanınmaqdan və qürurunu oxşayacaq imkanlar verilməsindən qorxaraq Qüdsə getmişdi. Əl-Xəlildə həzrət İbrahim Türbəsində hakimiyətlə heç bir əlaqə qurmamağa və lazımsız münaqişələrə girməməyə qərar vermişdi.

“Sufilərin həqiqi mənəvi təcrübələrə sahib olduğunu, boş danışıqlarını anlamışdım”, - deyən Qəzzali təsəvvüf yoluna girmiş və mistik həyat tərzini seçmişdi. Bu həyat təzi şübhələrinə son vermiş və onu həqiqətə istiqamətləndirmişdi. Artıq bu məqamda yalnız Quran və hədislərə əhəmiyyət vermişdi. Ona “müçəddid” (dinin yeniləyicisi) və “Höccətül-İslam” (İslamın dəlili) deyilməsinə səbəb olan “İhyaü Ülumid-din” (“Dini elmlərin ehyası”) əsərini yazmışdı.²⁴⁶

Qəzzali xeyriyyəçilər, məmurlar, ilahiyyatçılar və idarəçilər də daxil olmaqla fərqli sosial statusa malik təbəqələrdəki insanların İslamın əxlaq təlimlərindən uzaqlaşmasını çox ciddi tənqid edirdi. İnsanların artıq humanist səbəblərlə deyil, yalnız məşhur olmaq üçün sədəqə verdiklərini demişdir. Bir çox sahədə olduğu kimi, idarəetmədə də korrupsiya olduğunu bildirmişdir. Dini liderlər güc əldə etmək üçün vicdanlarını itirmişdilər. Qəzzali müsəlmanların dünyanın zövqi-səfasına dalan idarəçiləri düzəltmə hüququna sahib olduğunu bildirmişdir.²⁴⁷

²⁴⁶ Hitti, eyni əsər, s. 431-432.

²⁴⁷ Al-Faruqi, Lois Lamia, The Cultural Atlas of Islam, s. 299-301.

O, başqa heç bir müsəlman alimin əldə edə bilmədiyinə nail olmuş elm və təcrübənin ən uc nöqtələrini kəşf etmişdir. Elmin insan aqlının çata bilmədiyi yerlərə apara biləcəyini isbat etmişdir. Kainatda və yer üzündəki canlı-cansız, kiçik-böyük hər bir şey onları araşdırmaq istəyənlərin hökmündədir. Demək olar ki, hər bir şeyi tədqiq etmək mümkündür. Bunun istisnası Quranda bilinməyəcəyi qeyd olunan şeylərdir. Lakin bunlar qismən təcrübə ilə kəşf oluna bilər.²⁴⁸ Qəzzalının elm haqqındakı əsas düşüncələri idealist xarakter daşıyır.

Tarix tədqiqatları

Başqa bir böyük alim də sosiologiyanın banisi İbn Xəldundur. Müsəlman alimlərlə əlaqəli “tarixin prinsip etibarilə əsas həqiqət olduğuna” işarə edən Xocson İbn Xəldunun “siyasi elmin tarixi cəhətdən yeni növünü” inkişaf etdirdiyini və “iqtisadiyyatın və pul nəzəriyyəsinin əsaslarını” müəyyənləşdirdiyini qeyd edir.²⁴⁹ M. Səid Şeyx İbn Xəldunun yanaşmasını “tarixi tədqiqatın elmi metodu” sözləri ilə təsvir edir.²⁵⁰ İbn Xəldunun ən mühüm əsəri “Müqəddimə”si (onun çoxcildli universal tarixə “Giriş”) müasir dövrdə bir çox Qərb universitetində tarix sahəsində doktorantura pilləsindəki tələbələrin oxumalı olduğu əsərlərdəndir.

Digər tərəfdən Sarton İbn Xəldunu “bəşər təcrübəsi ən böyük filosof” və “tarix fəlsəfəsini quran insan” adlandırır.²⁵¹ Arnold Toynbe bir tarix fəlsəfəsi kimi “Müqəddimə”ni heç bir aqlın heç bir zaman bənzərini yazı bilməyəcəyi və öz növünün ən mükəmməl nümunəsi adlandırır.²⁵² Xocson İbn Xəldunun Əndəlüs ənənəsinin “son

²⁴⁸ Muhammed Esed, *The Message of Quran*, s. 206.

²⁴⁹ Hodgson, *eyni əsər*, II, s. 480-481.

²⁵⁰ M.Said Şeyh, *Islamic Philosophy*, s. 144.

²⁵¹ Sarton, *eyni əsər*, III, 294.

²⁵² Arnold Toynbee, *A Study of History*, X, s. 64-86, IX, s. 175-182.

böyük" filosofu olduğunu qeyd edir.²⁵³ İbn Xəldun yazdığı tarix əsərinin və xüsusilə bu əsərdəki giriş hissəsinin fəlsəfənin "bir qolu" olduğunu deyərək özünün bir filosof olduğunu qəbul edir.²⁵⁴

İslamaqədərki dövrdə mövcud olan və "Müqəddimə"-nin əsas iddiasını meydana gətirən "əsəbiyyə" kəliməsinin istifadəsi başda olmaq üzrə İbn Xəldunun düşüncələri yeni idi. Şövkət Əli "əsəbiyyə"ni "bir qəbilə içində məqsəd, düşüncə və davranış birliyi, dinamik liderlik və sosial-iqtisadi ahəng" şəklində izah edir.²⁵⁵ İbn Xəldun bu terminin sahəsini cəmiyyəti əhatə edəcək şəkildə genişləndirdi. Alimin köçəriləri "əsəbiyyə"nin bir nümunəsi hesab etməsinin səbəbi onların yox olmaqdan qorunmaq üçün birlikdə yaşamağı davam etdirmək məcburiyyətində qalmış olmalarıdır. Şəhər həyatı, dəbdəbə və ehtişam aludəliyi, maddi zənginliyi vurğulamaq, ədalətsizlik, korrupsiya, naşükürlük, daxili və xarici hücumların təhlükəsinə qarşı saymazyanalığ kimi səbəblərə görə də parçalanma, dağılma təmayülü göstərilir.²⁵⁶

Çejnenin də xülasə etdiyi kimi, bütün bunlar İbn Xəldunun tarix fəlsəfəsinin qəlbi sayılır: "Cəmiyyət ibtidaidən oturaq həyata, daha sonra da özünü dağılmağa və süquta aparan bir dəbdəbənin şəkilləndirdiyi çox mürəkkəb şəhər nizamına doğru dairəvi bir böyümə xüsusiyyəti göstərir".²⁵⁷ Təbii ki, İbn Xəldunun fəlsəfəsi mürəkkəbdir. O, cəmiyyəti maraqlandıran dini, siyasi, iqtisadi, psixoloji, tarixi, coğrafi və təhsil kimi bütün sahələrdə təfərrüatlı və çox ağıllı bir analizə sahibdir. İbn Xəldunun izahları insanı heyrətə salır: yanlış yolda olan idarəçilər, saraydakı yaltaqlar, insanların vəzifəyə gəlmək üçün sərhədləri

²⁵³ Hodgson, eyni əsər, II, s. 478.

²⁵⁴ Anwar G. Chejne, *Muslim Spain: Its History and Culture*, s. 275.

²⁵⁵ Şövkət Əli, *Intellectual Foundations of Muslim Civilization*, s. 114.

²⁵⁶ Hodgson, eyni əsər, II, s. 481; Muhsin Mehdi, "Islamic Philosophy", *The New Encyclopaedia Britannica, Macropedia*, XII, s. 24-31.

²⁵⁷ Chejne, *Muslim Spain: Its History and Culture*, s. 275.

aşması, dinin əsas faydaları, əməyin dəyəri, təzyiqin yol açdığı iqtisadi çöküş, qıdanın, ətraf mühitin, havanın təsirləri, incəsənət və sənətkarlıq daxil olmaqla cəmiyyətin bütün ehtiyacları. “Müqəddimə” öz özlüyündə həqiqi bir təhsildir və dahi bir ağıln məhsuludur.

“Kitabül-İbər” yeddi cilddən ibarət möhtəşəm bir əsərdir. İbn Xəldunun yanaşması bəşəriyyətin ilkin yaradılış prosesindən, yaşadığı illərə qədər bir çox hadisəni əhatə edir. Bu əsər “Kitabi-Müqəddəs”, fars, yunan, Roma epoxası, ərəblərin ilk dövrlərindən müsəlman İspaniyasının süqutu və monqol vəhşiliklərinə qədər bir çox hadisəni ehtiva edir. Buna görə də İbn Xəldunun insanların tarixdən bir şey öyrənə biləcəyinə dair bədbin olması təəccüblü deyil. İbn Xəldun “İbn Rüşdün həqiqətən də haqlı olduğu, heç kimin cəmiyyəti istədiyi kimi formalaşdırma bilməyəcəyi” qənaətinə gəlmişdir.²⁵⁸

Qəzzali və İbn Xəldun kimi alimlər üçün ən faydalı olan şey İslamaqədərk dövrədə çox nadir tapılan kitabların çoxalması, bu mirasın böyüməsi olmuşdur. Mövcud yazılar əsasən dəri, palma yarpaqlarının quru saplaqları, sümük və düz ağ kağızlar üzərinə yazılmışdı. Yalnız mühüm məlumatlar ceyran dərisindən hazırlanmış perqamentlərə yazılmışdır. Lakin Misirin fəthindən sonra papi rus müsəlmanlar üçün əlçatan olmuşdur.

İslam mədəniyyətinin Qərbə verdiyi ən böyük töhfələrdən biri də VIII əsrdə müsəlman cəmiyyətinin quruluşundan yetmiş bir il sonra həyata keçmişdir. Bu, Çinin kəşf etdiyi bitki lifindən, kərandan və yaxud kənaftan istehsal edilən çox keyfiyyətli yazı kağızıdır. Müsəlmanlar istehsal texnikasını öyrənənə qədər kağız sənayesində çinliləri işlətdilər. Bir əsr içində Bağdad bir kağız fabrikində çox böyük miqdarda kağız istehsal etmişdir. Qısa müddət sonra Misir, Mərakeş, İspaniya və Siciliyada hər cür, ağ

²⁵⁸ Hodgson, eyni əsər, II, s. 479, 482.

və sarı kağız istehsal edən başqa fabriklər qurulmuşdur. Kağız istehsalını Fransa müsəlman İspaniyasından, İtaliya isə müsəlman Siciliyasından öyrənmişdir.

Hindistandan alınan müdriklik

Müsəlmanların müqəddəs mətnləri və zəngin ədəbiyyatını şifahi şəkildə yaşadan hindlilərlə mədəni əlaqələri olmuşdur. Hindlilər hafizələrində toplanmış bütün bilikləri Hindistana elm axtarışı üçün gedən müsəlmanlarla bölüşürdülər. Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, ən diqqətəlayiq nümunələrdən biri hindu müdriklərindən bir çox şey öyrənən Biruni və onun Hind müdrikliyinə olan heyranlığıdır.

“Hindistan müdriklik ədəbiyyatının ilk ilham mənbəyi” olmuşdur”.²⁵⁹ İsmail əl-Faruqi müsəlmanların birinci hicri əsrinin sonunda Hindistana üz tutduqlarını bildirir və bunları əlavə edir: “Sanskrit dilini Yaxın Şərqlə tanıtdıranlar hindli alimlərdir”. Daha sonra müsəlmanlar Hindistandan tibb, əczaçılıq, astronomiya və riyaziyyat öyrəndilər.

Müsəlmanların Hindistandan öyrənib Qərbbə qazandırdıqları və başqa heç bir mədəniyyətdə olmayan çox şey var idi. Digər hind rəqəmləri ilə birlikdə sıfır rəqəminin ərəblərdən gəldiyi düşüncəsi geniş yayılmışdı, çünki Qərb onları ərəblərdən öyrənmişdi. Faruqi Hindistanda çox sayda say sistemi olduğunu, müsəlmanların onlardan ikisini götürdüyünü və Qərbin yalnız “Gubari” rəqəmlərini qəbul və istifadə etdiyini bildirir. Eyni zamanda Faruqi müsəlmanların ən mühüm icadının sıfır işarəsi olduğunu da qeyd edir. Hindlilər belə bir işarədən istifadə etmir,

²⁵⁹ Hitti, eyni əsər, s. 307.

sıfırı bildirmək üçün boşluq buraxırdılar. Sıfırın Qərbdə digər adı ərəb dilindən alınmış və şifrə mənasında da istifadə olunan "*chipər*"dir.²⁶⁰

Əzəmətli İslam mədəniyyəti digər mədəniyyətlərdən aldığı məlumatlardan istifadə etməklə elmi mühit meydana gətirmiş və dünya elm tarixinə öz töhfəsini vermişdir. Elmi fəaliyyət İslam mədəniyyətində heç bir siyasi və yaxud başqa dəyişikənlərin təsirinə məruz qalmadan davam edən bir prosesdir. Müsəlmanların elmi axtarışları orta əsrlərdə müsəlman olmayanların əldə edə bilmədiyi bir səviyyəyə çatmışdır.

²⁶⁰ Faruki, *The Cultural Atlas of Islam*, s. 308.

Doqquzuncu fəsil Elmlər

Müsəlmanlar həzrət Məhəmməddən əvvəlki peyğəmbərlər kimi möcüzə göstərməsini istədikləri zaman Allah onlara ətraflarına və özlərinə baxmalarını buyurdu, çünki təbiətdə saysız möcüzələr baş verirdi və ən böyük möcüzə də insan idi. *Yer üzündə gəzin; Allahın yaratmağa necə başladığını bir görün...*²⁶¹ Quran bir çox ayədə onları “dərindən dərəkə sahibləri”²⁶² və “düşünüb aqlını istifadə edənlər”²⁶³ üçün bir ibrət vasitəsi olduğunu bildirir.

Quranda bir surədə insandan günəş və ayı, “yer üzünü və onun ucsuz-bucaqsız genişliyini”²⁶⁴ və öz yaradılışını düşünməsini istəyir. Başqa bir surədə də Allah möcüzələrin insanların “gözü qarşısında”²⁶⁵ olduğunu açıq şəkildə bildirir.

Məşhur müsəlman şair Mövlana Cəlaləddin Ruminin əsərləri təbiəti mədh edən ifadələrlə doludur. Arının Allah vergisi bir “zəka”ya, ipəkqurdunun da çox xüsusi qabiliyyətə sahib olduğunu bildirir və oxucularına xəbərdarlıq edir: “Ey surətə sitayiş edən insan, hələ nə qədər xarici görünüşlə maraqlanacaqsan?” “Əgər insan surətlə, zahiri görünüşlə insan olsaydı, həzrət Məhəmmədlə ən böyük düşməni Əbu Cəhil bərabər olardı”. Həmçinin Rumi bildirir ki, Quran daim müsəlmanların təfəkkür etməsini istəyir.²⁶⁶

²⁶¹ Ənkəbut, 29/20.

²⁶² Ali-İmran, 3/190.

²⁶³ Bəqərə, 2/164.

²⁶⁴ Şəms, 91/6.

²⁶⁵ Rum, 30/24.

²⁶⁶ Məhəmməd Əsəd, *The Message of the Quran*, s. 34.

Müsəlmanlar dəqiq müşahidə qabiliyyətinə malik idilər. Onlar çöldə bir yağış fırtınası nəticəsində bitkilərin necə meydana çıxdığını, gecələr şəhərlərin üstündə - göy üzündə parıldayan ulduzları da diqqətlə müşahidə edirdilər.

Quranda kainatın və dünyanın xariqələri üzərində düşünməyə çağıran ayələr vardır. Tanrının "qüdrət taxtı suyun üzərində idi".²⁶⁷ Yer kürəsi "(başlanğıcda) bir bütöv" idi və Allah "yaşayan hər şeyi sudan yaratmışdır".²⁶⁸ Başqa bir yerdə də Allahın "bütün canlıları sudan yaratdığı"²⁶⁹ buyrulur. Bir ayədə iki cür su olduğu bildirilir. Biri şirin, digəri isə "duzlu və acı"dır.²⁷⁰ Növbəti ayədə də bu ifadə keçir: *İnsanı sudan yaradaraq ona əsil-nəsil verən Odur...*²⁷¹

Quranın digər ayələri də bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. Füssilət surəsində (41/11) göylərin "duman" (bəlkə də qaz buludu) adlandırılması və Allahın "göylərə şəkil verdiyi" və yer kürəsinə "ol"mağı təqdir etdiyi bildirilən Fürqan surəsinin 11-ci ayəsi heyrətvericidir.

Həmçinin Quran insanın tam olaraq dərk edə bilmədiyini "dəyərini müəyyənləşdirmə" və "səlahiyyət" mənasında ki "təqdir" sözünü çox istifadə edərək Allahın bəşər övladı daxil olmaqla yaratdığı hər şeydə dünyəvi bir xüsusiyyət olduğunu vurğulayır. Quranda *qədar* anlayışı 131 ayədə beş fərqli kateqoriyada qarşımıza çıxır. Hər kateqoriya bir-birindən incə bir fərqlə ayrılır və demək olar ki, hamısında Allahın gücü vurğulanır. Bir çox ayədə Allahın yaratdığı hər şeyə özünəməxsus bir ölçü və nisbət verdiyi bildirilir (Qəmər, 54/49; Fürqan, 25/2 və s.). "*Təqdir*" dünyada ölçünün hesablanması qanunudur. "Dəyərini müəyyənləşdirmə" və "səlahiyyət" mənasında istifadə olunma-

²⁶⁷ Hud, 11/7.

²⁶⁸ Ənbiya, 21/30.

²⁶⁹ Nur, 24/45.

²⁷⁰ Fürqan, 25/53.

²⁷¹ Fürqan, 25/54.

sı “*təqdir*”ə başqa bir sahədə də əhəmiyyət qazandırır. O, heç bir şeyi nəzərdən qaçırmadan, hər şeyin miqdar və keyfiyyət baxımından tarazlığını qoruyur.

Bu qanunu müasir dövrün bəşəri, qlobal düşüncə sistemi ilə dərk etmək olar. 1940-cı illərin sonunda Məhəmməd Rəşid Rza Quranda (Yunus, 10/98) insanlara bir müddət verildiyini bildirərkən “onların təbii həyat müddəti”nə işarə edir.²⁷² Quran termini ilə ifadə etsək, yaradılış qanununa görə hər şeyin təyin olunmuş bir müddəti vardır. Bioloqların da müəyyənləşdirdiyi kimi, hər bir yaradılmışın ayrı yaşama müddətinə sahib olması bunun bir dəlidir. Məsələn, siçan üç il, inək otuz il, tısbağa isə yüz-yüz əlli il yaşayır. Əşyaların təsiri və gücü də rəqəmlərlə verilir. At gücü, volt, rentgen, sürət və s.²⁷³

İslam elmi tədqiqatların əleyhinə deyil, əksinə onları təşviq edir. Müsəlmanlar yaşadıkları dünyanı araşdırmağa çox həvəsli olduqları üçün Antik fəlsəfəni belə ötür keçmişdilər. Aristotel bildirmişdir ki, yaşadığımız dünyanı və ətrafımızı elmi bir baxışla araşdırmağımız və müşahidə etməyimiz vacibdir. Lakin Yunan “elm” və fəlsəfəsi daha çox nəzəriyyə və spekulasiyaya üstünlük verən filosofların əlində idi. Nəticədə elmi əsası olmayan fikirlər yaranırdı.

Yunan elmi ilə müqayisə

Bir çox Yunan alimi müşahidələr aparmış və elmə daimi töhfələr vermişdir. Həndəsəni Misirdən, astronomiyanı isə Babiləndən öyrənən ilk böyük yunan alimi Fales dünyanın nədən yarandığını araşdırmış və ilk ünsürün su olduğu qənaətinə gəlmişdir. Pifaqor həndəsəyə verdiyi töhfələrə paralel olaraq dünyanın düz deyil, dairəvi olduğunu bildirmişdir. Demokritin irəli sürdüyü “maddə

²⁷² Eyni əsər, s. 308.

²⁷³ Whinfield, Masnavi-i Manavi, s. 19-20.

atom adlı kiçik hissələrdən meydana gəlir" fikri hazırda da elmi əsası olan qanun hesab olunur. Aristotel müşahidəyə əhəmiyyət vermiş və sözün əsl mənasında bir elmi yanaşma ilə çıxış etmişdir. Xüsusilə təsnif etmə üzərində durmuşdur. Tələbələrindən biri olan Teofrast Aristotelin 550 bitkini təsnif etdiyini və botanika haqqında bir əsər yazdığını bildirir. Lakin yunanların çoxu mif və əfsanələrdən ibarət dinlərinə dərinlənə bağlı olduqları üçün yeni elmi kəşfləri qəbul etməyə razı deyildilər. Məsələn, günəşin "qırmızı və isti bir lövhəcik" olduğu əfsanəsinə etiraz edən bir filosof cəzalandırılmışdır. Robertsə görə, müasir dövrdə bəzi elm adamlarının "məntiq yolu ilə mücərrəd nəticələr əldə etməyi təbiətin müşahidə olunmasından üstün tutan" yunan rasionallığının elmi inkişafın qarşısında maneə olduğu qənaətidədir.²⁷⁴ Roberts Aristarx Samosun dünyanın günəş ətrafında fırlandığı iddiasının Aristotelçi fizikaya zidd olduğu üçün qəbul edilmədiyini buna nümunə olaraq göstərir.²⁷⁵

Müsəlmanlar xüsusilə yunanlı deyil, romalı olan o dövrün astronom və riyaziyyatçısı Ptolemeyin də təsirinə qalmışdılar. O da dünyanın kainatın mərkəzi olduğuna dair nəzəriyyəsi ilə məşhurdur. Kopernik 13 əsr sonra Ptolemeyin iddiasını qüvvədən saldığı zaman kilsə başqa bir mühüm elm insanı olan Qaliley daxil olmaqla onu dəstəkləyən hər kəsi təqib etmişdir.²⁷⁶

Ptolemey öz müşahidələri nəticəsində əvvəlki astronomların tədqiqatlarından da istifadə edərək böyük kolleksiyası "Mathematika Syntaxis"-i (The Mathematical Collection) meydana gətirdi. Daha sonra "Ho Megas Astronomos" (The Great Astronomer) şəklində adı dəyişdirilən və astronomiyaya böyük töhfələr verən bu əsər müsəlmanlar olmasaydı, böyük ehtimalla yox olub gedəcəkdi. Bir və yaxud daha çox nüsxəsi İskəndəriyyə kitabxanasında

²⁷⁴ Roberts, *History of the World*, s. 204.

²⁷⁵ Eyni əsər, s. 205, 223.

²⁷⁶ Ronan, *Science: Its History*, s. 203

mühafizə olunmuşdur. Kitabxanada baş verən ilk yangından sonra kitabları alimlər götürüb mühafizə etmişdilər. Ptolemeyin kitabının yeganə nüsxəsi isə qorunmaq üçün İranın Cündişapur bölgəsinə, bir monastrın kitabxanasına aparılmışdır. VIII əsrin ortalarına doğru müsəlmanlar həmin kitabxanayı kəşf etdikləri zaman fəlsəfə və dəqiq elmlər sahəsində yazılmış yunan əsərləri ilə birlikdə Ptolemeyin kitabını da meydana çıxarmışdılar. Monastrı mühafizə etmə vəzifəsini öhdəsinə götürmüş Nəsturilərin də köməyi ilə həmin əsərlər ərəb dilinə tərcümə edilmişdir. Nəticə etibarilə müsəlmanlar bu böyük astronomdan çox şey öyrəniblər.

Ptolemeyin əsəri günəş sistemi və kainat haqqında yazılmışdır. Əsərdə 1022 ulduz və onların göy üzündəki koordinatını təsvir edən bir kataloq da var. Həmin məlumatlar müsəlmanların kainat haqqındakı görüşlərini zənginləşdirmiş, ulduzları müəyyənləşdirmələrini asanlaşdırmışdır. Müsəlmanlar "Ho Megas Astronomos" adlı əsərdən çox istifadə etmiş və ona əsl adı yerinə "megas" (böyük) sözünün mənasını da ehtiva edən və latıncası "daha üstün bir dərəcə" (magiste) mənasında ərəb dilinə çevrilmiş "əl-Məcəst" (The Magestic Book -Möhtəşəm kitab) adını veriblər. Müasir dövrdə Qərbdə hələ də istifadə olunan bu ad müsəlmanların Ptolemeyə qaytardıkları bir bərcdur.²⁷⁷

Elm tarixçisi Kolin A. Ronan Ptolemeydən sonra II əsrdən etibarən Yunan elminin əsasən durğunluq dövrü yaşadığını vurğulayır.²⁷⁸ Qərblə fizika alimləri müsəlman astronomları Ptolemeyə və onun yermərkəzli nəzəriyyəsinə (geosentrizm)²⁷⁹ möhkəm bağlı olduqlarına, onun yanlışlarını nəzərə almadıqlarına görə tənqid edirlər.

²⁷⁷ Hodgson, *The Venture of Islam*, I, s. 314-315; Asimov, *Science and Discovery*, s. 109.

²⁷⁸ Ronan, eyni əsər, s. 203.

²⁷⁹ Geosantrizm (Yer mərkəzçilik) Batlamyusun dünyanı kainatın mərkəzi qəbul edən görüşü (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

Bu, astronomiya sahəsindəki digər mühüm kəşflərin gec dərk olunmasına səbəb olduğu və XX, XXI əsrlərin elm anlayışına uyğun olmadığı üçün tənqid edilir. Kopernik günəşmərkəzli nəzəriyyəsini ictimaiyyətlə bölüşmək istəmirdi. Çünki Kilsə İncilə uyğun olduğuna inandıqları yermərkəzli nəzəriyyəyə qatı şəkildə bağlı idi. Hətta Kopernikdən illər sonra da xristianlar günəşin kainatın mərkəzində olduğu fikrini inkar etməkdən əl çəkmirdilər. Bu fikri müdafiə edənləri yandıracaq qədər fanatik idilər. Digər yandan müsəlmanlar hələ X əsrdə günəşmərkəzli nəzəriyyəni bilirdilər. Çünki Biruni bundan bəhs etmişdi.²⁸⁰ İncildən fərqli olaraq Quran kainat və yaxud dünyaya həqiqətlərinə zidd fikirlər ehtiva etmir. İlk müsəlman alimlər dünyanın dairəvi olduğunu, Qurandakı bir təsviri şərh etməklə dərk etmişdilər. Avropalılar İntibaha qədər dünyanın düz olduğunu düşünürdülər.

Müsəlman alimlər Ptolemeyi tənqid edən fikirlər irəli sürmüş və mühüm tədqiqatlar aparmışdılar. Ən mühüm müsəlman astronomlardan biri sayılan Bəttani Ptolemeyin ay və digər planetlərin orbit hesablamalarında dəyişikliklər etmişdir.²⁸¹ Bəttani “Ptolemeyinkindən fərqli” bir formul icad edərək sferik triqonometriyaya mühüm bir töhfə vermişdir.²⁸² Digər müsəlman alimlər Batamyusun nəzəriyyələrini inkişaf etdirmiş və “bəzən də onu açıq şəkildə tənqid etmişdilər”. Müsəlman fizika alimi İbn Heysəm “Ptolemeyə dair şübhələr” adlı əsərində belə bir xəbərdarlıq edir. “Allah alimləri xətasız yaratmamışdır”. Monqollar tərəfindən işğal edildikdən sonra da Bağdadda astronomiya ilə əlaqəli yeni ulduz xəritələri toplanmışdır. Bunlar arasında Bağdadı yerlə bir edən Hülakü Xanın inşa etdir-

²⁸⁰ Seyyid Hüseyn Nasr, *Science and Civilization In Islam*, s. 148.

²⁸¹ Timothy Ferris, *Coming of Age in the Milky Way*, s. 148.

²⁸² Hitti, *History of the Arabs*, s. 376.

diyi rəsədxanada işləyən Nəsirəddin Tusinin ulduz xəritəsi də mövcuddur. Şərqdəki digər müsəlman astronomlar da “Ptolemeyin nöqsanlarını ortadan qaldırmışdılar”.²⁸³

İslam dünyasının digər ucundakı müsəlman İspaniyası Ptolemeyi inkar etmiş, həm müsəlman, həm də yəhudi astronomlar Aristotelin əsərlərinə üz tuturdular. Cabir ibn Əflah əsərini təshih etdiyi Ptolemeyi ən çox tənqid edənlərdən biridir.²⁸⁴ Müsəlman astronomlar müşahidə əsasında və başqa qalaktikaların varlığını qəbul edərək hazırladıqları təqvimlərdəki ulduz xəritələrinə uyğun olması üçün Ptolemeyin qalaktika modeli üzərində dəyişikliklər etmişdir.²⁸⁵ Bu, müsəlman alimləri Ptolemeyə dərindən bağlı olduqları düşüncəsi ilə tənqid edən Timoti Ferris kimi fizikaçıların iddialarını qüvvədən salır.²⁸⁶

Müsəlman fizikaçıların ən məşhurlarından İbn Heysəm Ptolemeyin planetlərin nizamsız hərəkət etdiyi iddiasını qəbul etməmişdir. Kordovaalı müsəlman bir astronom olan Batruci Ptolemeyin planetlərin hərəkətləri ilə əlaqəli izahlarının “yalnız riyazi şərhəldən ibarət olduğunu” bildirmişdir.²⁸⁷ Batrucinin töhfəsi “müsəlmanların Ptolemeyə qarşı düşüncələrinin kuliminasiyası” olduğu üçün əhəmiyyətlidir.²⁸⁸ Bilinməyən digər məsələ də müsəlmanların astronomiya və riyaziyyat haqqında yunan mənbələri ilə yanaşı, başqa mənbələrdən öyrəndikləridir. Bu biliklərin böyük bir hissəsi Hindistandan gəlmişdir. Hind alimi Manka xəlifə Mənsura və digər müsəlman alimlərə hind sisteminə uyğun yazılmış astronomiyaya dair əsəri

²⁸³ Bernard Carra de Vaux, “Les spheres celestes selon Nasir Edin-Attusi”, Paul Tannery, “Recherces sur l’histoire de l’astronomie ancienne” əsərinin içində, Appendix VI, s. 337-367, 396.

²⁸⁴ Hitti, eyni əsər, s. 572.

²⁸⁵ J. Casulleras və J. Samsó (redaktorlar), “From Bağdad to Barcelona: Studies in the Islamic Exact Science in Honour of Prof. Juan Vernet”, I, s. 479.

²⁸⁶ Ferris, eyni əsər, s. 43.

²⁸⁷ Ronan, eyni əsər, s. 212, 217-218.

²⁸⁸ Hitti, eyni əsər, s. 572.

“Siddhanta”-nı təqdim etmişdir. Müsəlmanlar hindlilərdən riyaziyyat elmini də götürmüşdülər. Müsəlmanlar əslində riyaziyyata “Hind elmi” demişdilər. Bir digər mənbə də İrandır. “Şahın ulduz xəritəsi” adlı əsər farscadan ərəb dilinə tərcümə edilmişdir. Müsəlmanlar “Şahın ulduz xəritəsi”-nə üstünlük vermiş və müsəlman İspaniyasında da bu əsərə istinad etmişdilər.

Abbasilər və Əməvilər dövrü

Əməvilər dövrünün elmi töhfələrini təhlil edə biləcək qədər dəlillərimiz yoxdur. İslamın ilk dövrlərində ərəblər müxtəlif elmlərə (Yunan dilində olan tibb əsərinin Cündişapurda süryanicəyə tərcümə olunması sayəsində xüsusilə tibblə) maraqlanırdılar. Həzrət peyğəmbər “elmi cəhətdən təhsilli ilk Ərəb tibb mütəxəssisi” olan “özündən yaşca böyük müasiri” Haris ibn Kələdənini (ö. 670) tanıyırdı. Müsəlmanlar elmə qarşı böyük hörmət bəslədiklərinə görə fəthlər zamanı Bizans və Sasani imperiyasına aid elm mərkəzlərini qorumuşdular. Cündişapur İslam dünyası üçün bir elm mərkəzi olmuş və oradakı alimlər Əməvilərin paytaxtı olan və Əməvi Xilafəti dövründə İslam elmlərinin bünövrəsinin qoyulduğu Şama getmişdilər.²⁸⁹

Əməvilərdən sonra dünyaya hakim olan İslam elmi Abbasilər dövründə parlamışdır. Bağdadın qurucusu və ikinci Abbasi xəlifəsi Mənsurun hakimiyyəti elmi yenilik və nailiyyətlərlə yadda qalmışdır. Bəzi tarixçilərə görə, bu şəhərin quruluşu yeni bir cəmiyyətin də başlanğıcı olmuşdur.

Sahib olduğu mədəniyyət və dövr nəzərə alınanda bu başlanğıc çox mühüm bir uğurun ilk addımları olmuşdur. Hindistan, Bizans İmperiyası və İrandan gələn alimlər müsəlmanlardan elm öyrənmək üçün yalnız Bağdadda deyil, Bəsrə və Kufədə də toplanırdılar. Elmə lazım olan

²⁸⁹ Eyni əsər, s. 254, 572-573.

hər şey, müzakirə və mətnlər daha əvvəl elmdə istifadə olunmayan bir dildə hazırlanırdı. Hər şey şərh olunmadan əvvəl ərəb dilinə tərcümə edilməli idi. Beləliklə, yeni terminlər yaranır, yaradıcılıq qabiliyyəti artırıldı.²⁹⁰

Elmə töhfə verən bəzi müsəlmanların adları ya qeyd olunmamış, ya da itmişdir. Müsəlmanlar hələ Yunan həndəsəsindən xəbərdar olmadıqları zaman belə “yunanlardan daha doğru”, daha dəqiq bir “*pi*” sayı ilə dairənin çevrəsini hesablaya bilirdilər.²⁹¹

Astronomiyada müsəlman alimlərin adlarının Qərb adlarına bənzədilərək və yaxud dəyişdirilərək yox edildiyinə dair çox sayda dəlil mövcuddur. Astronomiya sahəsinin böyük mütəxəssislərindən Uilyam C. Kaufman deyir ki, “Göy üzünün parlaq ulduzlarının çoxu ərəb adı daşıyır”. Kaufman buna qaranlıq göy üzünün ən məşhuru olan Böyük Ayını meydana gətirən ulduzların adlarını nümunə verir: Alkaid, Mizar, Alioth, Megrez, Dubhe, Pheebe və Maraq. Latinləşdirilmiş bu adların ərəb mənşəli olduğu aşkardır. Lakin bunların xaricindəki adlar tanınmaz vəziyyətə düşmüşdür. 850-dən çox ulduz müsəlmanların verdiyi adı daşıyırdı. Çoxu latinləşdirilmiş və ya dəyişdirilmişdir. Məsələn, Libra ulduz qrupundakı ən parlaq ulduz olan və əsrlər boyu müsəlmanların qoyduğu Zəbən əl-Cənubi (Cənub Qiffə) adı ilə tanınan ulduz indi Alfa Libra adlandırılır.²⁹²

Abbasilər dövrünün əvvəllərində astronomiya və riyaziyyat sahələrində az elmi fəaliyyətlərin həyata keçirildiyinə dair yazılı mənbələr vardır. Həmin sahələrə əhəmiyyət verilməsi təbiidir. Çünki həmin dövrdə İslam dünyası çox geniş idi, Cənub yarımkürəsində Atlantik okeanından Sakit okeana qədər uzanırdı. Məkkənin hansı hissədə qal-

²⁹⁰ Whinfield, eyni əsər, s. 22.

²⁹¹ Whaton, Agricultural Innovation, s. 65.

²⁹² William J. Kaufmann III, Universe, s. 140-143.

dığı bilinməli və namaz vaxtları hər bölgəyə görə müəyyənləşdirilməli idi. Buna görə də hesablamaların doğru olmasına əsrlər boyu əhəmiyyət verilmişdir.

Elmi fəaliyyətlər sürətlənmiş və kitabxanaların bu sahədə böyük faydası olmuşdur. Xəlifə Həkimin Darül-Hikməsinin bir parçası olan kitabxana, dövrün digər kitabxanalarından çox irəlidə idi, çünki bütün elmlər orada təmsil olunurdu. Çox sonralar Qahirədə elmin hər sahəsinə aid kitablarla dolu qırx otaqdan ibarət başqa bir kitabxana da məşhurlaşmışdır.

Hicrətin ilk əsrlərində müsəlmanlar yer üzünün ən qədim elmi cihazı olduğuna inanılan Yunan astrolabını aşkarlamışdılar. Müsəlmanlar bu cihazı özləri ilə eyniləşdirilməsini təmin etmiş, yəni uzun müddət istifadə etmişdilər. Astrolabdan danışdığı bilinən ilk əsər VI əsrin əvvəllərində yaşayan yunan filosof Simplikiyə aiddir. Astrolab haqqında doğru bir təsvir meydana qoyan bir digər əsəri də eyni dövrdə İoan Filoponus yazmışdır. Təxminən otuz il sonra Süryani bir yepiskop olan Seberus Seboxt yunan mənbələrinə istinad edən elmi bir tədqiqat hazırlamışdır.

Qərb alimləri Filoponusun təsvir etdiyi astrolabın astronomlar tərəfindən min ildən çox istifadə edildiyinə inanırlar. Digər tərəfdən İslam mənbələri müsəlmanların “dəqiq olaraq bir Ərəb sistemi olan irtifa və azimutdan istifadə edərək səmanın koordinatlarının ölçülməsi”ni həyata keçirdiklərindən bəhs edir. Ronan “azimut” sözünün ərəb mənşəli olduğuna diqqət çəkir. Əbu Mənsur əl-Xarəzmi astrolabdan daha səmərəli istifadə olunmasına dair başqa təşəbbüsü qeyd edir. Təxminən bir əsr sonra Əli ibn Xələf və daha sonralar Qərbdə Azerquiel kimi tanınan ibn Yunus başqa töhfələr vermişdilər.²⁹³

İbrahim əl-Fəzari (ö. 796 və yaxud 806) astrolab düzəldən ilk müsəlmandır. Yüz il sonra Hamid ibn Əli və Əli ibn Musa ən yaxşı astrolabı düzəldənlər olaraq şöhrət qa-

²⁹³ Ronan, eyni əsər, s. 236-237.

zanmışdılar. Zərqali (1028-1087) daha sonra latınca *saphaca arzechelis* adlandırılan (Qərbdə *azafea* kimi də tanınan *səfihə* adlı) daha inkişaf etdirilmiş bir astrolab ixtira etmişdir. Biruni iranlı bir astronom və riyaziyyatçı olan Əbu Səid əl-Siczinin (945-1020) günəşmərkəzli nəzəriyyəyə istinad edən bir astrolab yaratdığından bəhs edir.

Astrolab müsəlmanların astronomiya tədqiqatlarında istifadə etdikləri ən mürəkkəb cihazdır. Xətti, dairəvi, mexaniki astrolablarla astrolab saatları adlandırılan müxtəlif növləri yaratmışdılar. Həmçinin kadrant, həlqəli astrolab, diyopter, kompas, günəş saati və ekvatoryum kimi cihazları da müsəlmanlar icad etmişdilər.²⁹⁴

Əlkimya

İslamın yaranmasından bir əsr yarım keçməmiş müsəlman elmi doğdu. Bu elmin yaranmasında Cabir ibn Həyyanın (ö. 803) böyük rolu olmuşdur. Sabii olmasına baxmayaraq, Bağdaddakı müsəlman alimlərin və elmi ictimaiyyətin bir üzvü idi. Qərbdə *kimyagər Cabir* kimi tanınır.²⁹⁵

Cabir fəlsəfi mənada da həqiqi bir kimyagər (ərəb dilində *əl-kimyadan* gəlir) idi. Çünki ən çox “ruhun saflaşdırılması” ilə maraqlanırdı.²⁹⁶ Əlkimya da ən geniş yayılmış inanc, adi metalların qızıla çevrilə biləcəyidir. Metafizikaya dayanan bu abstrakt fəlsəfə “Britannika Ensiklopediyası”nda “insan ilə kainatın əlaqəsini kəşf etmək və bu əlaqəni öz faydası üçün istifadə etmək” şəklində izah olunur.²⁹⁷

Əlkimya həm də kimya elminin başlanğıcıdır və “kimya” sözü “əlkimya”dan gəlir. Əlkimya “metallar və mineralların diqqətlə araşdırılmasını təşviq etmişdir”.²⁹⁸ Cabir

²⁹⁴ J. Casulleras və J. Samsó, eyni əsər, s. 475-476.

²⁹⁵ Sartón, eyni əsər, I, 520.

²⁹⁶ Glasse, *The Concise Encyclopedia of Islam*, s. 203.

²⁹⁷ *Britannica Ensiklopediyası*, I, 208.

²⁹⁸ Ronan, eyni əsər, s. 237.

əlkimya haqqında yazdığı və fəlsəfəsini izah etdiyi kitabları ilə məşhurdur. O, böyük elm adamına çevrilən bir kimyagərə də mükəmməl bir nümunədir. Çünki yunanların əlkimya sahəsindəki düşüncə və metodlarını düzəltmişdir. Yunanlar bütün metalların eyni olduğuna və buna görə də hər birinin istənilən başqa bir şeyə çevrilə biləcəyinə inanırdılar. Yunanların metodu sərhədsiz mübahisə və iddialardan ibarət idi. Cabirin metallar və digər kimyəvi maddələrlə təcrübələr həyata keçirdiyi bir laboratoriyası var idi. Buna görə də müasir kimyanın əsas qurucularından sayılır. Onun laboratoriya tədqiqatları haqqındakı izahları, təcrübi kimya tədqiqatlarının mühüm dəlilləridir.²⁹⁹ Cabirin tədqiqatları barəsindəki izahlar arasında kimyəvi qatışıqların və metalların saflaşdırılması, polad və müxtəlif kimyəvi maddələrin hazırlanması, parça və dəri rəngləmə və turşuların düzəldilməsi var idi. Həmin dövrdə bilinən ən güclü turşu sirkə idi. Cabir damcılatma üsulu ilə daha güclü bir sirkə turşusu yaratmışdı. Onun bu uğuru mühüm bir inkişaf sayılırdı, çünki o vaxta qədər kimyəvi dəyişikliyi yalnız istiliklə meydana gətirmək mümkün idi. Daha güclü bir turşu kimyəvi dəyişiklik meydana gətirməklə fərqli bir metod yaratmışdır. Cabir elmi metodlara böyük həssaslıqla riayət edirdi. Məsələn, metalları üç növə ayırmışdı: Uçucu “ruhlar”, forması dəyişən metallar və forması dəyişməyən maddələr. Cabir ilk növbədə mükəmməl bir təcrübə mütəxəssisi idi.³⁰⁰

Cabirin tədqiqatlarında istifadə etdiyi ərəb dilindəki texniki terminlər Avropa dillərinə olduğu kimi nəql olunmuşdur. Alkali (qələvi), antimon (stibium), imbik (damcılatma kolbasının üst hissəsi), ludal (alt hissəsi), qırmızı zırnık (realgar/mərgümüş) və müasir dövrdə ingilis dilində istifadə olunmayan “tutya” (çinko oksid) və s. Böyük ehtimalla Cabir yunanların mövcudiyətindən xəbərdar

²⁹⁹ Eyni əsər, s. 239.

³⁰⁰ Asimov, *Science and Discovery*, s. 69.

olmadığı və ilk dəfə özünün haqqında danışdığı yeni bir kimyəvi maddə olan ammon duzunu (sal ammoniac) kəşf etmişdir. Cabir kimyəyərlərin həll etməli olduğu ən çətin problem olan, bütün xəstəlikləri müalicə edən və ömrü uzadan bir maddənin var olma ehtimalını meydana çıxarmışdır. Çünki belə bir maddə yaratmaq üçün aparılan təcrübələrə (daha sonra ərəb dilində “*al-iksir*”dən gələn “*elixir*” adlandırılan) bir növ quru toza ehtiyac var idi.³⁰¹

Cabirin kitabları simya və kimya sahəsində uzun müddət ən mühüm əsərlər olmuşdur. XVI əsrdə İtaliya və Almaniya alimləri bu sahədəki üstünlüyü ələ keçirənə qədər Avropada buna bənzər yazılar yazılmamışdır. Bundan sonra da Cabirin latınlaşdırılmış adı “Geber” Avropada şöhrətini qorumağa davam etmişdir. Cabirin adı elə məşhur və mötəbər olmuşdur ki, ölümündən beş əsr sonra sülfirik (kükürd) turşusunu tapan məchul bir elm adamı, dərhal qəbul edilməsi üçün onun Cabirin kəşfi olduğunu söyləmişdir.³⁰²

Meyerofa görə, “Avropadakı əlkimya və kimya tarixinin inkişafını təhlil etməklə Cabirin təsirini anlamaq mümkündür”.³⁰³ Onun əlkimya (beləliklə, həm də kimya) sahəsindəki tədqiqatlarının Avropada tanınması başqa bir müsəlman alim sayəsində mümkün olmuşdur. Cabirdən bir əsr sonra anadan olmuş bu şəxs Qərbdə *Rhazes* və yaxud *Rasis* kimi tanınan Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Zəkəriyyə əl-Razidir (hicri 254-313 və yaxud 323/ miladi 854-925 və yaxud 935). Razi Orta əsrlərin ən böyük doktorlarından biri olduğu üçün Cabirdən də məşhur idi. Sarton bunu “həqiqi bir kimyəgər” olması ilə əlaqələndirir. O, kimya ilə əlaqəli içində kimyəvi cihazları təsvir etdiyi və mineral maddələri təsnif etməyə çalışdığı bir əsər yazdı. Ən az onlar qədər mühüm olan başqa bir şey də kimya haqqında bildiklərini həkimliyində də tətbiq etməyə çalış-

³⁰¹ Ronan, eyni əsər, s. 239.

³⁰² Asimov, eyni əsər, s. 87.

³⁰³ Max Meyerhof, *Le monde islamique*, s. 327.

masıdır.³⁰⁴ Bu elm sahəsindəki əsas əsəri olan “Kitabül-əsrar”ı (Sirlər kitabı) “məşhur tərcüməçi” Kremonalı Cerard 1187-ci ildə latın dilinə tərcümə etmişdir. Bu əsər “yerini XIII əsrdə Cabirin tədqiqatlarına verənə qədər kimya sahəsində ən məşhur mənbə” kimi istifadə olundu. Rocer Bekon bu əsərdən söhbət açmışdır.³⁰⁵ Razi “təcrübə ilə doğruluğu isbat edilə bilən” mövzular haqqında tədqiqat apardığı üçün həqiqi bir elm adamı idi.³⁰⁶

Müsəlmanların kimya sahəsindəki tədqiqatları müəyyən bir sistem daxilində olmasa da, əsrlər boyu davam etmişdir. Xəstəliklərin müalicəsinə böyük əhəmiyyət vermiş və kimya sahəsindəki tədqiqatlarını farmakologiyanın bir sahəsi kimi davam etdirmişdilər. Bu həqiqət İbn Sinanın “əl-Qanun fit-Tibb” (Tibb qanunu) və “Kitabüş-Şifa” (Şəfa kitabı) kimi orta əsrlərin ən məşhur tibb kitablarında açıq şəkildə görünür. Bu əsərlərdə İbn Sina mineralları təsnif etmiş və necə yarandıqlarına dair fərziyyələr irəli sürmüşdür.³⁰⁷ Tibbin bir sahəsi olan farmakologiyadan daha təfsilatlı şəkildə onuncu fəsildə bəhs olunmuşdur. Botanikanın təbiət elmi deyil, tibb elmi hesab olunması da mühüm hadisədir.

Riyaziyyat və astronomiya

Sarton məşhur riyaziyyatçı Məhəmməd ibn Musa əl-Xarəzmini IX əsrin birinci yarısının təmsilçisi hesab edir. *Alqoritm* sözü onun adından gəlir.³⁰⁸ Xüsusilə kompüterin, hesablama maşınlarının kəşf edilməsində alqoritmin böyük faydaları olmuşdur. “Bütün kompüterlər bir alqoritmdir”.³⁰⁹ Sartona görə, Xarəzmi “riyazi düşüncə

³⁰⁴ Sarton, eyni əsər, I, s. 586.

³⁰⁵ Hitti, eyni əsər, s. 366.

³⁰⁶ Ronan, eyni əsər, s. 238.

³⁰⁷ Eyni əsər.

³⁰⁸ Sarton, eyni əsər, I, 563.

³⁰⁹ Ferris, eyni əsər, s. 388.

sahəsində bütün orta əsr alimlərindən daha təsirli olmuşdur".³¹⁰ Onun cəbrə (ərəb dilində *al-cəbr*) verdiyi tərif riyaziyyatın bu sahəsini yaratmışdır. Xarəzmi həm də cəbri həndəsədən ayıran ilk insandır.

Onun riyaziyyat sahəsinə digər töhfələri arasında həndəsi həll yolları, bucaq hesablamaları və triqonometrik cədvəllər də mövcuddur. Batlı Adelard bu cədvəlləri İtaliyadan daha əvvəl 1126-cı ildə latın dilinə tərcümə etmişdir. Astronomiya ilə əlaqəli olan və Sartonun görə, "müsəlmanların ilk cədvəl və qrafikli kitabı" da eyni dövrdə tərcümə edilmişdir. Xarəzmi həm də bir astronom idi.³¹¹

Xarəzminin davamçılarından olan riyaziyyatçı və astronom Sabit ibn Qürrə müsəlman olmasa da, xəlifə Məmunun Bağdaddakı akademiyasının bir üzvü idi. Məmunun sələfinin inşa etdirdiyi, mərkəzində fəlsəfə və tibb məktəbi olan Harrandakı bir Ellinist məktəbin nümayəndəsi idi. Sabit ibn Qürrə mənsub olduğu Sabiilər qrupuna imtiyazlar qazandırmışdır. Çünki ilahi və vəhyə istinad edən bir din olduğu üçün Sabiilik də İslamın çətiri altında sayılırdı.

Sabit ibn Qürrənin töhfələri arasında həndəsə, mexanika və qeyri-rasional ədədlər haqqında təkliflər, hipotezlər və Evklid tərcümələri də mövcud idi. Günəş saatındakı kölgələr haqqında bilinən ilk yazılı kitab ona aiddir. Diferensial haqqında yazdığı kitab latın dilinə tərcümə edilmişdir. Astronomiyaya dair tədqiqatlarında günəş şüalarının düşmə bucağını və günəş ilinin müddətini göstərmə cəhdləri böyük əhəmiyyət daşıyır.³¹² Sabit ibn Qürrənin İslam elm tarixinə qoyub getdiyi miras isə hər biri böyük bir elm adamı və tərcüməçi olan oğlu və tələbəsi Sinan, nəvələri Sabit ilə İbrahim və nəvəsinin oğlu Əbül-Fərəcdir.

Astronomların cəhdləri sayəsində göy üzünü haqqında əldə edilən etibarlı biliklər, gediləcək yolu müəyyənləşdir-

³¹⁰ Sarton, eyni əsər, I, 563.

³¹¹ Eyni əsər, s. 666, 1022.

³¹² Carra de Vaux, eyni məqalə, s. 388.

mək, zamanı hesablaya bilmək və bürclərin kordinatları və parlaq ulduzların hərəkətlərinə ehtiyac duyan səyyahlar üçün inqilabi xarakter daşmışdır. Ay ərəblərin həyatında çox böyük rol oynayır və ay təqvimi onlar üçün son dərəcə mühüm idi. Ərəblər ulduz toplularını iyirmi səkkiz qrupa ayırmışdılar. Ayın bu ulduzlar qarşısındakı mövqeyinə görə isə fəsilləri müəyyənləşdirmişdilər. Müəyyən ulduzların hər il doğduqları dövrlər isə əkinçilik təqvimi üçün əhəmiyyətli idi.³¹³

Qərbə aid tarix kitablarında haqqında çox az bəhs edilən bir digər mühüm riyaziyyatçı - astronom isə Əbül-Vəfa əl-Büzcanidir (940-998).³¹⁴ Onun riyaziyyata ən böyük töhfəsi həndəsi qrafiklər və triqonometriya sahəsində olmuşdur. Həmin dövrün triqonometriyası onu "yeganə nəzəri sənət" qəbul edən yunanlardan qalmışdır.³¹⁵ Digər tərəfdən Bernar Karra de Voya görə, müsəlmanlar "yunanların xəbərdar olmadığı, proyektiv və sferik həndəsinin banilər idirlər".³¹⁶

Əbül-Vəfanın uğurları burada haqqında danışılması mümkün olmayacaq qədər texniki mövzulardır. Həndəsə sahəsindəki tədqiqatları parabolalar və paraboloidin həcmi ilə əlaqəlidir. Çoxtərəfli şəkillər və başqa bir çox həndəsi problemi həll etmişdir. Triqonometriyaya sekans və tangens məfhumlarını o bəxş etmişdir. Çinli Kuo Şou-Çin qin müstəvi triqonometriyası haqqındakı tədqiqatları böyük ehtimalla Əbül-Vəfadan götürülmüşdür.³¹⁷

Əbül-Vəfa Ptolemeyin "əl-Məcəst" adlı kitabının ərəb dilinə yeni bir tərcüməsi üzərində işləmişdir. Əbül-Vəfa əvvəlki tərcüməni qənaətbəxş hesab etmədiyi üçün tərcüməni inkişaf etdirmişdir. Riyaziyyat və astronomiya sahəsində Bəni Musa qardaşlar dünyanın çevrəsini müəy-

³¹³ Ahmed, *Discovering Islam*, s. 346-238.

³¹⁴ Sarton, eyni əsər, I, s. 666.

³¹⁵ Ronan, eyni əsər, s. 225.

³¹⁶ Carra de Vaux, eyni məqalə, s. 388.

³¹⁷ Sarton, eyni əsər, I, 666, 1022.

yənləşdirmişdilər. Qütb ulduzunun yüksəkliyini müəy-yənəşdirmiş, şimal və cənub cəhətlərindən hesablamış və triqonometriyadan istifadə edərək 24000 millik sahəni əhatə edən “həqiqi fiqurunu” ölçmüşdür. Ceyms və Torpe Bəni Musa qardaşların “orta əsrlər İslam dünyasında yüksək mühəndislik sahəsində qeyri-adi yeniliklərin öncülləri” olduqlarını qeyd edir.³¹⁸

Şərqdə və Qərbdə çox yaxşı tanınan, eyni zamanda bir şair olan böyük riyaziyyatçı və astronomlardan biri də Ömər Xəyyamdır (1048-1131). Yaşadığı dövrün ən yaxşı təhsilinə yiyələnmiş və mədrəsədə (daha sonra Səlcuqluların böyük vəziri olacaq) Nizamülmülk ilə tanış olmuşdur. Xəyyam şeirlə məşğul olmağa üstünlük versə də, dostu Nizamülmülkün və Səlcuqlu sultanının dəvətini qəbul edərək İsfahandakı rəsədxanayı idarə etmək vəzifəsini öhdəsinə götürmüşdür. Riyaziyyat və astronomiyaya olan marağını davam etdirmişdir. Nisbətən daha az bilinən bir digər cəhəti də həkimliyidir.

Ömər Xəyyamın rəsədxanadakı vəzifələrindən biri də sarayın astroloquğunu yerinə yetirməsidir. O, bu işi kö-nülsüz yerinə yetirirdi, çünki astrologiyaya inanmırdı. O, daha çox riyaziyyat və astronomiya sahəsindəki tədqiqatları ilə məşhurdur. Məsələn, yalnız yunanları deyil, Xarəzmini də çox geridə qoyan cəbr kitabını nümunə göstərmək olar. Ömər Xəyyamın Xarəzminin cəbrlə əlaqəli tədqiqatlarına əlavə etdiyi yeniliklər arasında üçüncü dərəcədən tənliklər (Xarəzmi yalnız ikinci dərəcədən tənliklərlə məşğul olurdu), tənliklərin təsnif edilməsi, ikinci və üçüncü dərəcədən tənliklərin konik açma ilə həll yolları da daxildir. Meyerof onun üçüncü dərəcədən tənliklər haqqında tapdığı həll yollarının “riyaziyyatın bu sahəsində yeni bir mərhələ” olduğunu bildirir.³¹⁹ Xəyyamın riyaziyyat sahəsindəki əsrlərinin orijinallarının itdiyi və hazırda mövcud

³¹⁸ James and Thorpe, *Ancient Inventions*, s. 63.

³¹⁹ Meyerhof, eyni əsər, s. 393.

olanların yalnız tərcümələrdən ibarət olduğu düşünülürdü. Bu əsərlər İranda yaxın dövrdə ortaya çıxmış və nəşr olunmuşdur. Nizamülmülk Xəyyam və Əbdürrəhman Xazinidən İran günəş təqvimini inkişaf etdirəcək riyaziyyatçı və astronomlardan ibarət bir qrup yaratmalarını istəmişdi. Xəyyam o dərəcədə müvəffəqiyyət qazanmışdı ki, onun hazırladığı təqvim miladi təqvimdən daha yaxşı olmuşdu.³²⁰ Ronana görə, Xəyyamın təqvimində “beş min ilin yalnız bir günündə xəta ola bilərdi”.³²¹ Müsəlmanlar mexaniki təqvimlər də icad etmişdilər. Onlardan bəziləri mürəkkəb çarxlı cihazlardan ibarət idi. Əbu Səid əl-Siczinin dizayn etdiyi “ayın fazalarının və bürclərin işarələrinə görə günəşin hərəkətlərini qeyd edən” çarxlı təqvimi qeyri-adi bir nümunədir.³²²

Həmin dövrdə riyaziyyat və astronomiyaya bir vəhdət şəklində baxılır və hər ikisi üzərində birlikdə tədqiqat aparılırdı. Xarəzminin müasirləri arasında məşhur riyaziyyatçı – astronomlar və yaxud hər iki sahədə də mütəxəssis olan alimlər var idi. Bu sahələrdə mühüm töhfələri olan şəxslər bunlardır: Fars-Yəhudi mənşəli astronom və həkim olan Əli ibn Rəbban ət-Təbəri (838-870) Ptolemeyin “əl-Məcəst”ini ərəb dilinə ilk dəfə tərcümə edən alimdir. Mərvli astronom Həbəs əl-Hasib (öl. 870) hündürlük vasitəsilə zamanın ölçülmə metodunu ilk dəfə hesablayan şəxsdir. IX əsrin ən parlaq astronomu isə Fərqanıdır. Qərbdə “Elements of Astronomy (Astronomiya ünsürləri) kimi tanınan kitabının orijinal adı “Səma hərəkətləri və ulduzlar elmi”dir. XII əsrdə latın dilinə tərcümə olunmuş bu əsər növbəti üç əsr ərzində bütün dünyada böyük bir təsirə malik olmuşdur.

Müsəlman İspaniyasında astronomiya sahəsində həyata keçirilən mühüm tədqiqatlar və hazırlanan astronomiya cədvəlləri Qərbə ötürülmüşdür. Yazdığı müfəssəl dünya

³²⁰ Glasse, eyni əsər, s. 224.

³²¹ Ronan, eyni əsər, s. 227.

³²² James and Thorpe, eyni əsər, s. 123.

tarixi əsəri ilə məşhur olan tarixçi İbn Səid həm də çox yaxşı bir fəza müşahidəçisi idi. Onun həm özünə, həm də başqalarına aid saysız-hesabsız tədqiqatlar topladığı əsərini Zərqali (1028-1087) yeni qrafiklər yaratmaq üçün istifadə etmişdir. Zərqalının bu tədqiqatı daha sonra "Toledo cədvəlləri" kimi məşhurlaşmış və Qərbi Avropada etibarlı bir mənbə sayılmışdır. Zərqali bu cədvəlləri mürəkkəb triqonometriya nəzəriyyələri ilə birlikdə təqdim etmişdir. O, əl-Məcriti (öl. 1007) ilə birlikdə Əndəlüsün ən böyük elm xadimlərindən biri olmuşdur.³²³

Qərb dünyanın dairəşəkilli olduğunu müsəlman İspaniyasından öyrənmişdir. Hitti müsəlmanlar sayəsində bu həqiqətin unudulmadığını və Valensiyalı Balansininin (öl. 823) bu doktrinanın "təmsilçisi" qəbul edildiyini yazır. Bu məlumat ilk dəfə 1410-cu ildə nəşr olunan latın dilində bir yazıda qeyd olunmuşdur. Hitti Kolumbun bu tədqiqat sayəsində dünyanın ən azından üst hissəsinin dairəvi olduğunu öyrəndiyini də əlavə edir.³²⁴

Müsəlman alimlərini ixtisaslarına görə qruplaşdırmaq çətindir. Onlar "Müsəlman insan" anlayışına sadıq qalaraq yalnız elmdə deyil, digər sahələrdə də inkişaf etmişdilər. Haqqında danışılan dövrün məşhur bir şəxsi də Kindidir (801-873). O, bir çox müsəlman alim kimi müdrik insan idi. Ona "ərəblərin filosofu" ünvanını qazandıran tədqiqatlarının bir çoxu fəlsəfə ilə əlaqəli idi. Kindi həm də riyaziyyat, fizika, farmakologiya və coğrafiya ilə əlaqəli kitablar yazmışdır. Onun həndəsə və fizioloji optika sahəsində yazdığı kitablar Rocer Bekon və Vitelo daxil olmaqla çox sayda elm adamına təsir etmişdir. Kindinin ərəb musiqisi haqqındakı elmi tədqiqatı bu sahədə müasir dövrə gəlib çatan ilk əsərdir. Həmçinin Kindi qeyri-adi fizik idi.³²⁵

³²³ Sarton, eyni əsər, I, s. 740.

³²⁴ Hitti, eyni əsər, s. 570.

³²⁵ Sarton, eyni əsər, I, 559.

Kindi İslam tarixində fizikadan danışırlarkən ən çox adı çəkilən alimdir. 265 əsəri arasında fizika sahəsində 33 rissaləsi mövcuddur. Meteorologiya, xüsusi çəki, qabarma və çəkilmə, optika, musiqi və işığın əks olunması ilə bağlı tədqiqatları mövcuddur. Bunlar arasında ən məşhuru “On optik” (Optika haqqında) adlı əsəridir. Bu əsərin müasir dövrə gəlib çatmış nüsxəsi yalnız Kindinin digər bir çox əsərini də tərcümə edən Kremonalı Cerardın qələmindən çıxan latınca tərcümədir. “Optika haqqında” əsəri Qərbdə Rocer Bekon, Vitelo, Con Pekam və digər elm adamlarının fikirlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Kindi qızılın yalnız mədəndən çıxardıla biləcəyi və laboratoriyada başqa metalların dəyişdirilməsi ilə əldə edilə bilməyəcəyini müdafiə edən alimlərdəndir.³²⁶

Müsəlmanların fizika sahəsinə ən böyük töhfəsi Qərbdə “Alhazen” kimi tanınan Əbu Əli əl-Həsən ibn əl-Heysəmin (965-1039) əsəridir. Kolin Ronana görə, İbn Heysəmi “ən böyük müsəlman fizikaçı”dır.³²⁷ Meyerof isə onu “optika sahəsində İslam elminin iftixarı” adlandırır və “Evklid ilə Ptolemeyi (riyaziyyat qabiliyyətləri baxımından) kölgədə qoyduğunu” deyir.³²⁸ Bir bioqrafiya əsərində tibb, optika, riyaziyyat, fizika və fəlsəfə sahəsində ona aid təxminən 200 əsərin siyahısı verilmişdir.

İbn Heysəm anadan olduğu Bəsrə şəhərində və Bağdadda həkimlik etmişdir. Bir müddət sonra digər elm sahələri ilə də maraqlanmışdır. Qahirədə Fatimi xəlifəsi Hakim ona heç bir məlumatının olmadığı bir sahə ilə bağlı tapşırıq vermişdir. Hələ o qədər də iş təcrübəsi olmayan İbn Heysəm Nilin hər il səbəb olduğu su daşqınlarına nəzarət etməli idi, lakin bu iş uğursuzluqla nəticələnmişdi.

İbn Heysəm işığın təbiətini və insan gözünü ciddi şəkildə müşahidə etməyə başladığı zaman öz dahiliyini göstərmişdir. O, işığın müxtəlif əşyalar üzərindəki hərəkətlərini,

³²⁶ Eyni əsər, s. 559-560.

³²⁷ Ronan, eyni əsər, s. 277.

³²⁸ Meyerhof, eyni əsər, s. 229.

ortaya çıxan rəngləri, günün müxtəlif saatlarında işığın dəyişməsinə, havada və sudakı əksi və qırılmaları müşahidə etmiş və təbii bir hadisənin necə bir vizual illüziyaya çevrildiyini maraqla araşdırmışdır. Lakin kəşflərin meydana çıxması yalnız müşahidə yolu ilə deyil, müsəlman elm adamları arasında müştərək bir məsələyə çevrilən təcrübələrlə həyata keçmişdir.

İbn Heysəmin tədqiqatları gözün baxdığı əşyaya optik işıqlar göndərdiyini və bu işıqların əşyanın şəklinə bürünüb geri qayıtdığını və nəticədə görmə prosesinin yarıldığını irəli sürən Evklid və Ptolemeyin nəzəriyyələrinin yanlış olduğunu meydana çıxarmışdır. O, görmənin əşyalardan çıxan şüaların gözə çatması ilə həyata keçdiyini isbat etmişdir. Bunu Leonardo Da Vinçinin kəşf etdiyi doğru deyil. İbn Heysəm “yunanlardan qalan görmə ilə əlaqəli səhv məlumatları düzəldən ilk insan”dır.³²⁹ İbn Heysəmin bu barədə apardığı təcrübələr görüntülərin retinaya qeyd edildiyini və göz sinirləri vasitəsilə beyinə ötürüldüyünü müəyyənləşdirmişdir.

İbn Heysəm müşahidələrinin əhatəsini genişləndirmiş, işığın yer kürəsinə düşməsində atmosferin təsirini tədqiq etmiş və atmosferin nə qədər sıx olarsa, işığa təsirinin də o qədər böyük olduğunu göstərmişdir. Bundan əlavə, atmosfer vizual bir illüziya yaradırdı. Məsələn, ulduzlar zirvədə olduqları halda əsl yerlərindən daha yaxın görünürdü. O, ulduz işıqları və göy qurşağı barəsində də təcrübələr apardı. İbn Heysəmin optika barəsində apardığı əsas tədqiqat orijinalı müasir dövrə gəlib çatmayan “Kitabül-mənazir”dir. Bu əsər latın dilinə tərcümə edilmiş və 1572-ci ildə nəşr olunmuşdur. “Kitabül-mənazir” orta əsrlərdə optika elminin inkişafına və Vitelo, Rocer Bekon, Leonardo Da Vinçi və İohann Kepler kimi elm adamlarına təsir etmişdir. İbn Heysəmin göyqurşağı, halə və tutulmanın meydana gəlmə səbəbləri haqqında risalələri vardır.

³²⁹ Ahmed, eyni əsər, s. 230.

Tutulma meydana gələn zaman günəşə birbaşa baxmaq istəmədiyi üçün obyektivin sürgüsündə kiçik bir deşik açaraq pəncərənin qarşısındakı divarda meydana gələn görüntünü müşahidə etdi. İcadın ona aid olub olmadığı dəqiq olmasa da, qaranlıq otaq tərifi ilə əlaqəli ilk mənbə İbn Heysəmə aiddir.³³⁰

İbn Heysəmin ən məşhur əsərlərindən biri "On the Burning Glass" (Böyüdücü haqqında) adlanır. Alim "görüntülərdə mərkəz, böyütmə və tərsinə çevirmə haqqında dərin və doğru bir analiz aparmış və rənglərin yaranmasını təcrübələrlə meydana çıxarmışdır". İbn Heysəmin təqdim etdiyi görüntünü böyüdən linzalar nəzəriyyəsi İtaliyada ancaq üç əsr sonra irəli sürülmüşdür.³³¹

Birinin elmə verdiyi töhfələrin çoxu hələ də yaxşı bilinmir. Geologiya ilə əlaqəli tədqiqatlarını buna nümunə göstərmək olar. Vaxt dövrləri haqqında hind mənbələrindən öyrəndikləri onu geologiya tarixini araşdırmağa sövq etmişdir. Xüsusi çəkiləri təsbit edərkən əldə etdiyi dəqiqlik öz dövrünə görə mühüm hadisə idi. Astoronomiya haqqında yazdıqları şəxsən özünün düzəltdiyi cihazlar vasitəsilə keçirdiyi təcrübələrə dayanırdı. Biruni həm də farmakologiya, botanika, cazibə qüvvəsi, geologiya, fizika və riyaziyyatla əlaqəli risalələr yazmışdır.

Müsəlman elm adamları mütəvazi bir şəkildə həyatlarını çox faydalı tərcümələr və (müsəlman olub - olmamasından asılı olmayaraq) başqalarının biliklərindən də istifadə edib daha əvvəlki icadları və yeni kəşflərin sintezindən yaranan kitablar yazaraq özlərini İslam elminin inkişafına həsr etmişdilər. Bu kitabların çoxu latın dilinə tərcümə edilmişdir.

Bu böyük alimlərdən biri də Nəsirəddin Tusidir (1201-1274). O, müsəlman ölkələrin viran edildiyi monqol istilasının hökm sürdüyü çətin bir dövrdə yaşamışdır. Lakin

³³⁰ Hitti, eyni əsər, s. 629.

³³¹ Meyerhof, eyni əsər, s. 335.

Nəsirəddin üçün Monqol xanı Hülakü bir xilaskar olmuşdur. Nəsirəddin bir astroloq kimi şöhrət tapmış və bu xüsusiyyəti ilə Xaşxaşilərin³³² diqqətini cəlb etmişdir. İdarəçilərindən biri onu ələ keçirərək Qafqaz dağlarındakı qaladan Ələmut qalasına göndərmişdir. Həmin bölgə iki əsr - Hülakü xana qədər ələ keçirilməmişdir.³³³ Nəsirəddinin qala haqqında monqollara kəşfiyyat məlumatları verməsi güman edilir. Hülakünün azad etdiyi Nəsirəddin onun sadıq məsləhətçisi olmuş və ölənə qədər monqollarla birlikdə yaşamışdır.

Hülakü xan astronomiya sahəsindəki üstün biliyinə görə Nəsirəddin Tusiyə Marağa rəsədxanasını təsis etmə vəzifəsi vermişdir. Bu rəsədxana çox keçmədən seçilmiş kitabxanası, astronomları və ən yaxşı elmi cihazları ilə dünya şöhrəti qazanmışdır. Müsəlmanlar cihazdüzəltmə sahəsində çox diqqətli idilər. Ekvatorial-dövrü kürə kimi xüsusi alətlər də mövcud idi. Bu alətlər arasında ən geniş şəkildə yayılanı dərəcə və dəqiqələrin işarələndiyi beş oval həlqədən ibarət bir dəst idi. Bu alətlər də avropalıların öz istehsallarını həyata keçirmək üçün nümunə götürdüyü cihazlardandır. Məsələn, Kastiliyalı Alfonso ən yaxşı da irəvi astrolaba sahib olmaq üçün İntibah əsnasında "Ptolemeyin ellipsvarısını yenidən düzəltmək" istəyən Reqiomontan³³⁴ kimi bütün bu alətlərdən istifadə etmişdir.³³⁵

Nəsirəddin üçün rəsədxana öz dəyərini isbat etməyin vasitəsi idi və nəticədə astronomiya sahəsində dəyərli

³³² Xaşxaşilər: Həsən Səbbahın səlcuqlulardan intiqam almaq üçün 1080-ci ildə qurduğu və XV əsrə qədər fəaliyyətini davam etdirən radikal bir qrup (Türk dilinə tərcümə edəninin qeydi).

³³³ İran ərazisindəki Qəzvin şəhərindədir. Ələmut dövlətinin mərkəzi kimi sıldırım dağların zirvəsində inşa edilmiş bir qaladır. İddia olunur ki, Həsən Səbbahın fədailərinə cənnət vəd edərək öz təlimini yaydığı yerdir. Həmçinin dünyada sui - qəsd məfhumunun ilk dəfə meydana çıxdığı yerdir (Türk dilinə tərcümə edəninin qeydi).

³³⁴ J. Müller von Königsburg (1436-1476): Latın dilində "Regiomontanus" adıyla tanınan Alman riyaziyyatçı, astronom, astroloq, tərcüməçi və alət düzəldən.

³³⁵ Carra de Vaux, eyni əsər, s. 396.

töhfələr verməsinə və məşhurlaşmasına səbəb oldu. On iki ilini yeni bir planetlər cədvəli olan “Elxanlı cədvəlləri”ni³³⁶ hazırlamaqla keçirdi. Uzun müddət öz dövründə astronomiya ilə əlaqəli bütün məlumatları ehtiva edən geniş bir əsər üzərində işlədi. “Təzkirə” (tam adı “Təzkirə fi ilmil-heyə) adlanırlan bu əsər Türk dili daxil olmaqla bir çox Şərq və Qərb dilinə tərcümə olunmuşdur. Nəsirəddin Ptolemeyi səmimi şəkildə tənqid etmişdir və “əl-Məcəst” adlı əsərindəki bir çox düzəltmə ilə Kopernik inqilabının yolunu açmışdır.³³⁷

Nəsirəddin Tusi riyaziyyat, həndəsə və triqonometriya sahəsində faydalı tədqiqatlar aparmışdır. Həmçinin riyaziyyatla bağlı dördü İslam dövrünü əhatə edən on altı cildlik geniş, əhatəli bir əsər də yazmışdır. Dördbucaqlar haqqında yazdığı kitabı isə dairəvi triqonometriya sahəsində çox mötəbər bir əsərdir.³³⁸

Nəsirəddin optika haqqında üç, musiqi ilə əlaqəli iki, tibbə dair bir və məntiq elmi barəsində iki risalə yazmışdır. Mineralogiya, coğrafiya, geodeziya, fəlsəfə, ilahiyyat və əxlaq haqqında da tədqiqatlar aparmışdır. O, həqiqi bir alim və elmə böyük töhfələri olan böyük bir şəxsiyyət idi.

Coğrafiya

İslam dünyasının elmə töhfələri bir çox elm sahəsi nöqtəyi-nəzərindən orta əsrləri daha yaxşı dərk etməyə şərait yaradır. İslam dünyasında coğrafiya Məmunun 830-cu ildə qurduğu *Beyt əl-Hikmə* ilə birlikdə elm hesab olunmağa başlamışdır. Bu elm sahəsi səyyahların təcrübələrinin toplanması nəticəsində yaranmışdır. Yaxud alimlər əllə-

³³⁶ Zici-İlxani: Nəsirəddin Tusinin 1272-ci ildə tamamladığı, planetlərin hərəkətlərini göstərən cədvəlləri ehtiva edən fars dilində astronomiya əsəri. Marağa Rəsədxanasında Tusi və heyətinin on iki illik tədqiqatlarının nəticəsidir (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

³³⁷ Cemil Ahmed, *Hundred Great Muslims*, s. 262.

³³⁸ Carra de Vaux, eyni əsər, s. 396.

rində mövcud olan məlumatların müsəlmanların bildiyi bölgələrin bir rəsmini yaratdığını kəşf etmələri ilə başlamışdır. Coğrafiya elminin yolunu bir Yunan mətni açmışdır. Coğrafiya haqqında ərəb dilində yazılmış ən qədim əsər IX əsrdə yaşamış iranlı İbn Xordazbehə aiddir.³³⁹

Ptolemeyin “Coğrafiya rəhbəri” (Guide to Geography) adlı əsəri latın dilindən ərəb dilinə tərcümə olunmuş əsərlərdən biridir və müsəlmanları coğrafiya elmi ilə tanış etməklə kifayətlənməmiş, onları dünyanı tədqiq etməyə də təşviq etmişdir. Kitabdakı bir çox yanlış (təbii ki, bunlar yunanların ilkin, ibtidai biliklərindən qaynaqlanırdı) ilk dəfə düzəldənlər də yenə müsəlman alimlər olmuşdur. Xarəzmi Ptolemeyin əsərini redaktə etmiş, inkişaf etdirmiş və yeni xəritələr əlavə edərək “Dünyanın üzü” (Kitabu Surətil-Ərz) adı ilə yenidən yayınlamışdır.

Daha sonralar Ptolemeyin səhvlərinin çoxunu düzəldən şəxs müsəlman alim Biruni olmuşdur. O, Ptolemeyin bəzi koordinasiya, paralel və meridian hesablamalarında səhv ölçülər istifadə etməsindən yaranan xətalara təsbit etmişdir. Biruni paralel və meridianları düzgün hesablamışdır. Geodeziyaya dair³⁴⁰ hesablamalar etmiş, cavabını verə bilmədiyi və yaxud vermədiyi dünyanın öz oxu ətrafında fırlanıb fırlanmadığı sualını ortaya atmışdır.³⁴¹

Biruni və sələfi Əli əl-Məsudi³⁴² öz dövrünün iki böyük coğrafiyaçısıdır. İkisi də (Məsudi X, Biruni də XI) böyük şəxsiyyətdir. X əsr coğrafiya sahəsinin inkişaf etdiyi döv-

³³⁹ Shustery, *Outlines of Islamic Civilization*, s. 138.

³⁴⁰ Geodeziya: dünyanın şəklini təsbit edən və yer üzünün ölçülməsi ilə məşğul olan bir elm sahəsi. Xəritəçilik və topoqrafiyanın da prinsiplərini ehtiva edir. Yerin cazibə qüvvəsi, dünyanın dönməsi, qütblərin vəziyyəti, qabarma və çəkilmə kimi hadisələr geodeziyanın tədqiqat obyektidir (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

³⁴¹ Müsəlman coğrafiyaçılar haqqında daha geniş məlumat üçün baxın. Sarton, eyni əsər, I, 546-547, 571, 586-587, 621-622, 631, 637, 675, 707-708.

³⁴² Əli əl-Məsudi (ö. 957): Bağdadda doğulmuş ərəb tarixçi, coğrafiyaçı və səyyah. “Ərəblərin Herodotu” kimi tanınır. Tarix və coğrafiyanı irihəcmli və müfəssəl bir şəkildə birləşdirən və eyni əsərdə təqdim edən ilk ərəb olmuşdur (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

rdür. Sarton həmin dövrün bir neçə məşhur müsəlman coğrafiyaçı və səyyahından bəhs edir. Həmin şəxslər və onların böyük töhfələri aşağıda verilmişdir.

İbn Sərafyun daha çox yer kürəsinin su ilə əhatə olunmuş bölgələri ilə maraqlanırdı. Tədqiqatları daha çox dənizlər, adalar, göllər və çaylar haqqında idi. İbn Rüstə böyük bir hissəsi coğrafiyadan bəhs edən “Çox qiymətli şeylər” adlı bir ensiklopediya yazmışdır. Əbu Zeydin işi isə bir çox səyyahın yazdıqlarını toplamaq olmuşdur. Hətta həmin səyyahlardan bəziləri Zeydin məcmuələri sayəsində tanınmışdır. Onlardan biri 870-ci ildə Çinə səyahət edən İbn Vəhbdir. Əsərləri Marko Polonun əsərindən əvvəl yazılmış və ən az onun yazıları qədər yaxşıdır.³⁴³ Həm yaxşı bir coğrafiyaçı, həm də arxeoloq olan Həmdaninin ən mühüm tədqiqatı Ərəbistan yarımadası coğrafiyası idi. Əbu Düləf bir hind şahzadəsi ilə birlikdə səyahət etmiş və Tibetdəki müşahidə və tədqiqatlarını yazmışdır. Bu coğrafiyaçılar və səyyahlar dünya haqqında bilinənləri genişləndirmiş, məlumat sahibi olduqları yerlərin xəritələrini müntəzəm olaraq çıxarmış və xəritələrin çoxunu rəngli hazırlamağa başlamışdılar. Biruni XI əsrdə dünyanın ən böyük coğrafiyaçısı adlandırılmışdır.

Coğrafiya elmi həmin dövrdə müsəlman dünyasının qərb bölgələrində, Əndəlüsdə yaşayan coğrafiyaçı ilə birlikdə böyük rəğbət görməyə başlamışdır. Bu coğrafiyaçılardan Bəkri və İdrisinin şöhrəti İspaniyanın sərhədlərini aşmışdır. Bəkri³⁴⁴ şair, tarixçi, filoloq, botanik və coğrafiyaçıdır. İlk əsəri coğrafiya lüğətidir. İkincisi, müsəlman və qeyri-müsəlman siyasi quruluşlar, xalqlar haqqında məlumat verən çoxcildli, möhtəşən bir tarix və coğrafiya əsəridir. Bu tədqiqatın bir hissəsi ticarət, sənaye və təbii sərvətlərə dair iqtisadi coğrafiya əsəri də hesab oluna bilər.

³⁴³ Sarton, eyni əsər, II, 410-412.

³⁴⁴ Chejne, Muslim Spain, s. 284-286.

Orta əsrlərin məşhur bir coğrafiyaçı və kartoqrafı olan İdrisi (ö. 1166) İspaniya xaricində dünyanın başqa bölgələrində də tanınmışdır.³⁴⁵ Onun hamisi xristian bir kral olan siciliyalı II Rocerdir. Mövcud yunan və ərəb xəritələrini daha doğru versiyaları ilə dəyişdirmək istəyən II Rocer İdrisiyə “gümüş üstündə relyeflər işləyərək” yeni nüsxələr düzəldəcək bir heyət qurmağı tapşırılmışdır.³⁴⁶ İdrisi gümüş bir planisfera düzəltmiş və “Rocerin kitabı” (digər adı ilə “İqlimlər boyunca səyahət etmə arzusunda olanların sevinci”) adlı əsəri yazmışdır. Sarton bu kitabı “Orta əsrlər dünyasının ən mükəmməl təsviri” adlandırmışdır.³⁴⁷ Bu əsərin digər müsəlman coğrafiyaçıların əsərlərindən fərqi odur ki, xristian ölkələr də təsvir edilmişdir. İdrisi daha sonra geniş və əhatəli coğrafiya əsəri də yazmışdır. II Rocerin oğlu və vəliəhdi I Vilhelm üçün yazılan “İnsanın sevinci və ruhun sevinci” adlı bu əsər birincidən daha çox məlumat ehtiva edir.

İdrisinin əsəri bir neçə cəhətdən nadir bir nümunədir. Səyahətlərində əlinə keçən, müxtəlif bölgələri gəzən bir qrup coğrafiyaçının kitablarına, öz bilik və təcrübələrinə istinad edərək hazırladığı³⁴⁸ çox sayda xəritə ehtiva edən əsəri həmin dövr üçün qeyri-adi bir nümunədir.

Təxminən əlli ildən sonra başqa bir mühüm coğrafiyaçı da gəncliyində qısaca Yaqut deyə bilinən Yaqubidir. Həmalı tacir Əbu Nəsr İbrahim əl-Həməvini köləlikdən azad etmişdir və daha sonra tələbəsi olduğu üçün Yaqut əl-Həməvi kimi tanınmışdır. Sarton sonradan müsəlman olan ensiklopediyaçı və kaşif Yaqutun “dövrünün ən məşhur yunanı” olduğunu qeyd edir.³⁴⁹ Yaqutun şah əsəri, üstündə on ildən çox işlədiyi bir coğrafiya lüğəti olan “Mücəmül-büldan”dır. Bu əsərdə İslam dünyasının bütün

³⁴⁵ Sarton, eyni əsər, II, 410.

³⁴⁶ Ronan, eyni əsər, s. 233.

³⁴⁷ Sarton, eyni əsər, II, 410-412.

³⁴⁸ Chejne, eyni əsər, s. 287.

³⁴⁹ Sarton, eyni əsər, II, 513.

bölgələri haqqındakı məlumatları ilə yanaşı, tarix, etnoqrafiya, qrammatika haqqındakı düşüncələri və alimlərin qısa bioqrafiyaları da yazılmışdır.

Yaqutun yaşadığı dövrdə səyyahlara, xüsusilə də Məkkəyə səyahət edənlərə kömək etmək məqsədilə marşrutlar qeyd olunmuşdur. Qısa müddətdən sonra müsəlman hacılar üçün şəhərlər haqqında çox faydalı məlumatlar ehtiva edən soraq kitabçaları nəşr olunmuşdur.³⁵⁰ İlk soraq kitabçaları müsəlman torpaqlarında yaşayan müxtəlif alimlərin elm öyrənmək istəyən tələbələrinə əvəzsiz töhfələri olmuşdur.

Müsəlman alimlər coğrafi həqiqətləri öyrənmək üçün səyahətə çıxmış və daha əvvəlki səyyahların yazdıqlarına etibar etmişdilər. Müsəlman və qeyri-müsəlman səyyahlar monqol işğalları dövrü xaric olmaqla müsəlman dünyasının şərq hissəsini başdan-başa rahatlıqla dolaşmışdılar. Səyahətlər monqollarda meydana gələn böyük və müsbət dəyişiklikdən sonra yenidən başlamışdır. Monqollar işğaldan sonra öz istəkləri ilə İslamı seçmiş və sakitləşmişdilər.

Səyahətlər monqolların işğal etmədikləri bölgələrdə fasiləsiz şəkildə davam etmişdir. Bəzi səyyahlar isə öz səyahətlərini yazmışdılar. Onlardan ən tanınmışı qeyri-adi səyahətnamə əsərinin müəllifi, türk səyyah Övliya Çələbidir. Bu məşhur səyyah Osmanlı torpaqlarında və Avropada qırx il boyunca səyahət etmişdir. Evinə qayıtdığı zaman üç il boyunca səyahətlərini yazmış və nəticədə on cildlik "Səyahətnamə"si meydana gəlmişdir.

Səyahətin yenidən asanlaşdırılması alimlərin müsəlman torpaqlarında rahat şəkildə gəzə bilməsini təmin etmişdir. İslam torpaqları bu cəhətdən bir universitet kimi idi. Bu, müsəlmanların elm öyrənmək və bilik əldə etmək üçün

³⁵⁰ Moynihan, Paradise as a Garden, s. 29.

etdikləri səyahətlərin çoxluğunu isbat edirdi. Səyahətlər, həm də İslam mədəniyyətinin hədəfini və səciyyəvi xüsusiyyətini müəyyənləşdirirdi.

İslam elmi fars, hind və yunan mədəniyyətlərinə aid tərəqqiyə açıq olması sayəsində inkişaf etmişdir. Müsəlman idarəçilərin tərcümə fəaliyyətlərini dəstəkləməsi bu sahədə çox böyük bir təşviq idi. İslam elmindəki irəliləyiş isə İntibaha təsir etmişdir. İslam elminin və xüsusilə də tibb sahəsinin inkişafı tədqiq edilməyə layiq çox mühüm bir mövzudur.

Onuncu fəsil Tibb

Tarixçilər orta əsrlərdə Qərbin tibb sahəsindəki uğursuzluğunu və müsəlmanların uğurlarını göstərmək istəyəndə həmin dövrə aid hadisələrdən nümunələr verirlər. Tomas F. Madden “Crusades: The Illustrated History” (Səlib yürüşləri: rəsmli tarix) adlı kitabının həkimliyə dair fəslini səlib yürüşləri əsnasında baş vermiş iki hadisə ilə başlayır. Xristian bir əsgərin ayağı yaralanmış və müsəlman həkim onu müalicə etdikdən sonra ayağını sarıyıb ordugahına geri göndərmişdir. Orada xristian bir həkim xəstəni müayinə etmiş, ayağını kəsmiş və nəticədə əsgər ölmüşdür. Başqa bir hadisədə qarnı ağrıyan xristian bir kralı müsəlman həkim müayinə edir və ona gecə dincəlməsini tövsiyə edir. Xristian olan başqa bir həkim isə krala dərman müalicəsi tətbiq edərək, vəziyyətinin ağırlaşmasına və gecədən sağ çıxmamasına nail olmuşdur.

1095-ci ildə Səlib yürüşləri başladığı zaman anadan olan Üsamə ibn Münqiz o dövrə aid başqa iki hadisəni də nəql edir. “Kitabül-İtibar” (İbrətlər kitabı) adlı əsərində yuxarıda nəql olunanlarla oxşar olan iki hadisə təsvir etmişdir. Lakin bu əhvalatda ayağı yaralı şəxs əsgər deyil, sıravı “bir insan” və mədə xəstəliyindən şikayətçi olan isə bir qadındır. İkisini də müalicə edən ərəb həkim Üsamənin əmisi Sabit idi. Digər təfsilatlar isə eynidir. İki xəstə də müalicə nəticəsində ölmüşdür.

Üsamə iki xristian həkimin apardığı müalicədən də bəhs edir. İlk hadisədə xəstə xristian bir hersoqun Bernard adlı xəzinədarıdır. Ayağına at təpiyi dəyən xəstənin yarası iltihablanmış və məlhəmlə müalicə olunmuşdur. Fransız bir həkim də məlhəmi təmizləmiş və xəstənin aya-

ğını tünd sirkə ilə yumuşdur. Digər xəstə isə boynu sıracı xəstəliyinə tutulmuş müsəlman bir gənkdir. O, iş səbəbi ilə Antakyada atasını müşayət edirmiş, başqa fransız bir həkim sıracı xəstəliyini görmüş, dərmanı satmayacağını demişdir. Lakin başqaları ilə pulsuz bölüşməsi şərti ilə atasına müalicə üçün resept verməyə razı olmuşdur. Xristian həkimin metodu uğurlu olmuş və həmin gəncin boynu qısa müddətdə sağalmışdır.

Tibb cəmiyyətləri və mütəxəssisləri

Həmin dövrdə də tibb hər hansı bir məkan və coğrafiya ilə məhdudlaşmırdı. Tibb xəbərləri müasir dövrdə olduğu kimi sürətlə yayılırdı. İslamın ilk dövrlərində Çin, Hindistan, Yunanıstan və İran farmakologiya sahəsində qabaqcıl dörd ölkə hesab olunurdu. Elm adamlarının himayəçisi Xosrov Ənuşiravan öz həkimi Bərzəveyhi Hindistana dərmanlara dair kitablar və hindli həkim gətirməsi üçün göndərmişdi. Hər yerdə bitki tərkibli və xalq təbabəti dərmanları geniş istifadə olunurdu.

Cündişapur əyaləti ərəb və fars dünyasına bir çox həkim qazandırmışdı. İslamın ilk illərində yaşayan və həzrət peyğəmbərin müasiri olan, məşhur həkim Haris ibn Kələdə tibb təhsilini orada almışdır. İbn Kələdənin dövründə də, sonra da qüvvədə olan əsas sağlamlıq resepti qədərində yemək idi. İnsanın doyduqdan sonra yeməyə davam etməsinin zərərli olduğunu söyləmişdir. Həzrət Məhəmmədlə ibn Kələdə dost idilər və Allahın elçisi xəstələri onun yanına göndərirdi. Həzrət Məhəmməd bir cərrah olan ibn Əbini də tanıyırdı. Peyğəmbərin bir digər müasiri Eginyalı Pavel³⁵¹ də doğuş və əməliyyat sahəsindəki bacarıqlarına görə ərəb dünyasında rəğbət qazanmışdı.

³⁵¹ Eginyalı Pavel (625-690): Qərbin uzun müddət tibb elmindəki əsas mənbələrindən biri olan “Yeddi kitabda tibb elminin xülasəsi” adlı əsəri ilə məşhur yunan həkim (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

Peyğəmbərin xəstəliklərlə bağlı ağıllı tövsiyələri vardır. Bal şərbəti içmək, yara dağlamaq və (hələ də Çində tətbiq olunan) küpə salmaq da peyğəmbərin tövsiyələrinəndir. İnfeksiyanın təhlükələrindən xəbərdar olan həzrət Məhəmməd müsəlmanlara yoluxucu xəstəliklər olan yerlərə getməmək barəsində xəbərdarlıq etmişdir. Həmçinin xəstələri ziyarət edib onlarda ruh yüksəkliyi yaratmağı tövsiyə etmişdir. Bunlar arasında sağlam və gigiyena qaydalarına uyğun yemək yemə vərdişi də vardır.

Həç bir əsərdə qeyd olunmasa da, müsəlmanlar İslam dövründə (ikinci Əməvi xəlifəsi Yezidin hakimiyyətindən etibarən) tibbə dair yunan və qıpti dillərindən ərəb dilinə tərcümələr etmişdilər. Bu tərcümələrdən bəziləri fəlsəfi əsərlərdir. Bununla birlikdə Şekspirin də xatırladığı kimi “diş ağrısına dözə bilən filosof olmamışdır”.³⁵² Çox sayda müsəlman həkim, həm də filosof idi və öz cəmiyyətlərində sahib olduqları tibbi təcrübə çox yüksək qiymətləndirilirdi.

Əməvi xəlifəliyinin ilk dövrlərində yaşayan tibb praktikantlarına dair yazılı mənbələr mövcuddur. İbn Üsal ilk Əməvi xəlifəsi Müaviyənin həkimi olmuşdur. Başqa bir həkim isə yüz yaşına qədər yaşayan Əbul-Həkəmdir. Həkəm şiddətli bir arteriya qanaması zamanı tətbiq etdiyi uğurlu müalicə ilə məşhurdur. Həkəmin oğlu İsa İslam dünyasında tibb sahəsində ilk kitabın müəllifidir. Təəssüf ki, həmin əsər müasir dövrə gəlib çatmamışdır. Göz iltihabı müalicəsi ilə məşğul olan bir tibb praktikantı kimi tarix kitablarında adı keçən o dövrün başqa bir həkimi isə bədəvi bir qadın Zeynəbdir.

765-ci ildə ikinci Abbasi xəlifəsi Mənsur Bağdadda özünü müalicə edəcək bir həkim tapmamışdır. Cündişapurdan Curcis ibn Bəxtişunu³⁵³ öz yanına gətirtmişdir. Curcis

³⁵² Concise Oxford Book of Quotations, s. 204, Vilyam Şekspirdən sitat: Much Ado About Nothing, v, i, 35.

³⁵³ Curcis ibn Bəxtişu: Cündişapurlu Bəxtişunun nəvəsi, elm adamı və həkim. Nəsturi xristianlarından olan Bəxtişu sülaləsinin qurduğu və iki

onu müalicə etmiş və bir neçə il xəlifənin yanında qalmışdır. Curcisin tibbə dair tərcümələri də faydalı xidmətlərindəndir. Curcisin oğlu (II Bəxtişu) da həm bir həkim, həm də Cündişapurdakı xəstəxanada vəzifəsi olan bir məmur olmuşdur. Bahtışular babadan nəvəyə altı nəsil, iki yüz əlli il boyunca məşhur həkimlər arasında özlərinə məxsus yer tutmuşdular. Nəslin sonuncu nümayəndəsi Cəbrail idi.

Cəbrail cündişapurlu həkimlər kimi sirr verməyən biri olmamış, tibb biliyinin “keşikçiliyini” etməmişdir. Qalen və Hippokrat tədqiqatlarının yalnız süryani dilinə tərcümə olunduğu həmin dövrdə gələcəyin həkim namizədləri onlara müraciət edən tələbələri geri qaytarmaqdan və yaxud siniflərindən qovmaqdan heç çəkinməyən bu alimlərə bel bağlamışdılar. Çox əzmlı bir tələbə olan Hüneyn ibn İshaq³⁵⁴ yunan dilini çox yaxşı səviyyədə öyrənmişdir. Məqsədinə çatdığı zaman Cəbrail ibn Bahtışu Hüneyni Cündişapura çağırmış və onu geri qaytaran müəlliminin qəbul etməsini təmin etmişdir.

Hüneyn ibn İshaq həkimlikdə ixtisaslaşmışdı. Xəlifə Mütəvəkkil onun adını eşidərək Bağdadada dəvət etmişdi. Hüneyndən ilk istədiyi şey isə bir düşməni üçün güclü bir zəhər hazırlamaq oldu. Əgər təklifini qəbul edərsə mükafatlandırılacağını, qəbul etməzsə öldürüləcəyini söyləyir. Hüneyn zəhər hazırlamaqdan imtina edir, xəlifə onu sınıadığını söyləyir və ona saray həkimliyi vəzifəsini verir.

Saraydakı işləri çox olsa da, Hüneyn yunan dilindən ərəb dilində tərcümələr etmişdir. O, tərcümələrində çox diqqətli idi və orijinala ən yaxın şəkildə tərcümə etməyə

yüz əlli il boyunca idarə etdiyi mühüm bir tibb məktəbi və xəstəxana kimi fəaliyyət göstərən qurumun idarəçiliyini öhdəsinə götürmüşdür. 765-769-cu illərdə xəlifə Mənsurun özəl həkimi olmuşdur (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

³⁵⁴ Hüneyn ibn İshaq (809-873): Qədim Yunan fəlsəfə və elminin İslam dünyasına ötürülməsinə töhfə verən Nəsturi tərcüməçi və həkim. Göz haqqında bilinən ən qədim tibb kitabının müəllifidir (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

çalışırdı. Tələbələrindən biri olan İsa ibn Yəhyanı tərcümələrində ona kömək etməsi üçün öyrətmişdi. İkisi birlikdə Qalenin bütün əsərlərini diqqətli şəkildə tədqiq etmiş və onları Hippokrat əsərləri ilə birlikdə ərəb dilinə tərcümə etmişdilər. Bu tərcümələr yüksək səviyyədə idi.

Hüneyn özünü yalnız tərcümə fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırmamış, çoxu tibblə əlaqəli olan təxminən yüz əsər yazmışdır. Bu əsərlərdən üçü həm İslam dünyasında, həm də digər bölgələrdə çox böyük təsirə malik olmuşdur. “Medical Questions” (Tibb məsələləri) adlı əsəri tibbə giriş xarakteri daşıyır. Digər ikisi isə “Məqalat fil-Eyn” (Göz xəstəlikləri haqqında risalələr) və “Göz haqqında suallar” adlı əsərləridir. “Məqalat fil-eyn” gözün anatomiyası haqqında yazılmış ilk əsərdir.

Hüneynin tibbə töhfə verən tələbələrindən biri də “Jesu Haly” kimi tanınan xristian İsa ibn Əlidir. İbn Əli çox yaxşı bir göz həkimi idi. Bu sahədəki mütəxəssisliyini çox orijinal olan bir əsəri ilə isbat etmişdir. Xarici göz xəstəlikləri haqqında yazılmış bu əsər həm də gözün anatomiyası və fiziologiyasından da bəhs etməkdədir. 130 göz xəstəliyi və 143 dərmanla müalicədən bəhs edən geniş bir əsərdir. Oftalmologiya sahəsində yazılmış ən qədim ərəbcə əsər xüsusiyyəti daşıyan bu mətnin hamısı orijinal şəkli ilə müasir dövrə gəlib çatmışdır.³⁵⁵

Hüneynin müasiri Kindi isə həkimliyindən daha çox filosof olması ilə məşhur idi. Yazdığı iki yüz əsərdən iyirmi ikisi tibbə aiddir. Xüsusi maraq dairələrindən biri dərman dozalarını müəyyənləşdirmək olmuşdur. Doğru reseptlər hazırlaya bilmək məqsədilə bu sahədə bir cildlik əsər yazmışdır.

³⁵⁵ Sarton, History of Science, I, 731.

Təhsil və təcübə

Abbasilər dövründə bütün alimlər keyfiyyətli bir tibb təhsili alır və nəticədə elmlə məşğul olanların çoxu alim olurdular. Mühit elm öyrənmək üçün çox əlverişli idi və alimlər də çox mötəbər insanlar idilər. Elm axtarışı Təvəddüd³⁵⁶ adlı bir qadının da aralarında olduğu xəlifənin hərəminə qədər gedib çıxmışdı. Xəlifə Harun ər-Rəsid ondan tibb sahəsi də daxil olmaqla ustadların soruşduğu çox sayda suala cavab verməsini istəmişdir. Bütün bu sualları uğurla cavablandırmış, hətta ortaya elə suallar çıxarmışdır ki, ona sual verənlər də cavab verə bilməmişdir.

Həmin dövrlərdə imtahan adı bir qayda idi. Kampbel deyir ki, “terapevtliyə qanuni yoldan qəbul edilmək üçün qabiliyyət imtahanı tətbiq etmə düşüncəsini ərəblərə borc-luyuq”.³⁵⁷ Tibb imtahanı diaqnoz qoymaqla yanaşı, patolojiya, dietoloqluq və gigiyenani da ehtiva edirdi. Adı bir baş ağrısı ilə miqren və sərxoşluqdan sonra süstləşmə arasındakı fərq aşkar edilmişdi. Soyuqdəymə, fil xəstəliyi, vertiqo (baş gicəllənməsi) və dəniz ürəkbulanması kimi xəstəliklərlə bağlı ərəbcə terminlər mövcud idi. “Ərəb dili terminologiya yaratma bəzəsində əlverişli bir dildir və bütün müsəlman dünyası üçün bunu həyata keçirmişdir”.³⁵⁸

IX əsrin əvvəllərində Bağdadda icazə sənədi olan 860 həkim, xəstəxana və tədris mərkəzləri var idi.³⁵⁹ Təxminən əlli il sonra tibb haqqında ərəb dilində ilk mühüm əsəri Abbasi xəlifəsi Mütəvəkkilin özəl həkimi Əli ibn Rəbban ət-Təbəri (838-870) yazmışdır. Əli ibn Rəbban öz dövrünün elmlərini bilirdi, ona görə də əsərinə “Firdövsül-Hikmə” adını vermişdir. Ərəb və digər dillərdəki mənbələrin

³⁵⁶ Harun ər-Rəsidin dövründə yaşamış bir kənis olan Təvəddüd çox ağıllı və bir çox elm sahəsində bilikli bir qadın idi (Türk dillindən tərcümə edənin qeydi).

³⁵⁷ Campbell, *Arabian Medicine*, I, s. xiv.

³⁵⁸ Edward G. Browne, *Arabian Medicine*, s. 36.

³⁵⁹ Eyni əsər, s. 48.

tanıdıldığı bu əsər yunanlardan miras alınan biliyin inkişaf etdirildiyi sahələrin də təsvir edildiyi ilk mühüm tədqiqatdır. Fəlsəfə, psixologiya və digər elmlərdən də bəhs edən “Firdövsül-Hikmə” əslində tibbə aiddir. Əli ibn Rəbban Hippokrat, Aristotel və Qalenə təşəkkür borclu olduğunu bildirir və Yuhanna ibn Məsaveyh³⁶⁰ ilə Hüneyn ibn İshaq haqqında da məlumat verir. Bu əsər hind tibbinin bir xülasəsini də təqdim edir. Kitabın mündəricatı müasir dövrün dərslərlərindən geri qalmır. Əli ibn Rəbbanın tələbələrindən biri də ən böyük müsəlman həkimlərdən biri sayılan Razidir.

Xəlifə Müqtədir Sinan ibn Sabitdən (Sabit ibn Qürra) ölkəsindəki 860 həkimi imtahan etməsini istəmişdir. İmtahandan yalnız çox mütəbər həkimlər azad edilmişdilər. Məsələn, ibn Sabit əsla hörmətsizlik etmədən sorğu-sual etdiyi yaşlı və təmkinli bir həkimin heç müəllimi olmadığını və oxumağı-yazmağı bilmədiyini öyrənmişdir. Yenə də elminə hörmət göstərdiyi üçün bilmədiklərini öyrənməsi şərti ilə həkimlik etməsinə icazə vermişdir. Növbəti gün bir gənc də imtahanda Sabitin qarşısına çıxmışdır. Sabit tibbə dair biliklərini haradan öyrəndiyini soruşmuş və gənc bildiklərini atasından öyrəndiyini söyləmişdir. Həmin gənc həkimin atası isə əvvəlki gün gələn yaşlı insan imiş. Sabit atasının tövsiyələrini yerinə yetirməsi şərti ilə onun da həkimlik etməsinə icazə vermişdir.

Böyük filosof həkimlər

Çox mühüm əsərlərin sahibi bu üç böyük həkim və filosofun İslam tibb tarixində əhəmiyyətli yeri vardır: Razi, Məcusi və İbn Sina.

Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Zəkəriyyə əl-Razi (Qərbdə Rhazes kimi tanınır) 850-ci ildə Tehran yaxınlığındakı

³⁶⁰ Yuhanna ibn Məsaveyh (777-857): Cəbrail ibn Bahtışunun tələbələrindən assuriyalı elm adamı və həkim.

Reydə anadan olmuşdur. Onun əsəri İslam tibbinin inkişafına dəlalət edir. Çiçək xəstəliyini qızılcaadan ayıraraq³⁶¹ tibb elminə mühüm töhfələr verən Razinin riyaziyyat, fəlsəfə və astronomiyaya dair əsərləri də vardır. Əsərlərindən ikisi müasir dövrdə də bilinir. Biri “iş bölgüsü” və “əməkdaşlıq ilə qarşılıqlı yardımlaşma” haqqındadır, digəri isə “həzz və ağrı” nəzəriyyəsi ilə əlaqədardır. İnsan nə qədər ağrı-acı çəkərsə, ondan sonra alacağı həzz o qədər yüksək olur.³⁶²

Razi Hüneyn ibn İshaqdan tibb dərsi öyrənmiş və müxtəlif xəstəxanalarda təcrübədən keçmə imkanına sahib olmuşdur. O, *ustad* ünvanını qazanmışdır. Kariyerası və əsərləri üçün xəstəxanalarda qarşılaşdığı təcrübəli əczaçılar və tibb işçiləri ilə görüşüb məlumat alırdı. Saray həkimliyi əvəzinə birbaşa xəstəxanalarda işləyirdi. Kimya təcrübələrində istifadə etdiyi laboratoriya alətlərinin bir çoxunu şəxsən özü icad etmişdi. Razi Reydəki xəstəxananın müdiri olmuş, şöhrəti artdıqdan sonra Bağdaddakı yeni və daha böyük bir xəstəxananın müdiri vəzifəsində də işləmişdir. Hətta xəstəxana tikilmədən əvvəl harada tikilməsi barəsində məsləhət üçün ona müraciət edilmişdir. Şəhərin müxtəlif yerlərinə bir parça ət asdırmış və ətin ən gec xarab olmağa başladığı bölgəni xəstəxana yeri üçün seçmişdir. Müsəlman həkimlər ətraf mühitin sağlamlığa olan təsirini bilirdilər. “Firdövsül-hikmə”də həkimlərin “qidaların hansı iqlimə uyğun olduğunu” bilmələrinin zəruriliyi qeyd olunmuşdur.³⁶³

Razinin şöhrəti bir yerdə uzun müddət qalmasına mane olurdu, çünki dövlət xadimləri onu öz yanlarında işləməyə dəvət edirdilər. Müəyyən bir yerdə nə qədər qalması həmin yerin mövcud siyasi vəziyyəti ilə bağlı olur-

³⁶¹ Campbell, eyni əsər, I, 51.

³⁶² Eugene A. Myers, *Arabic Thought and the Western World*, s. 13-14.

³⁶³ Reynold A. Nicholson, *Mathnawi of Jalauddin Rumi*, s. 22.

du. Razi hara getsə də, yenə Reyə gəlir. Bəzilərinə görə çox çalışmaqdan zərər görən gözləri katarakt olmuşdu. 925-ci ildə Reydə vəfat etmişdir.

Razi qarşılaşdığı hər xəstəliklə əlaqəli qeydlər götürür, dərman resepti yazır və müalicə nəticələrini izləyirdi. Bu qeydlər yarısından çoxu tibbə dair olan iki yüzdən çox əsərini yazdığı zaman ona lazım olmuşdur. İlk əsərləri arasında yunan tibbindən bəhs edən on cildlik bir elmi əsəri vardır. Ginekologiya, oftalmologiya və Şərqdə geniş yayılmış xəstəliklər olan böyrək və sidik kisəsi daşı kimi mövzularda ciddi əsərlər yazmışdır. Uşaq xəstəlikləri haqqında əsərləri ona “pediatriyanın atası” adını qazandırmışdır. Razi həm də kimyəvi dərman hazırlama metodlarını tanıdan şəxslərdən olmuşdur.³⁶⁴

Çiçək xəstəliyinə və simptomlarına hələ də qüvvədə qalmış ilk doğru diaqnozu qoyan risaləsi sayəsində şöhrəti daha çox yayılmışdır. Həmin əsər Avropada geniş yayılmış, XIX əsrə qədər qırxdan çox nəşri həyata keçirilmişdir. Tibb tarixi sahəsində mütəxəssis olan alman doktor Maks Neuberger bu əsərin “epidemiologiyanın (yoluxucu xəstəlikləri tədqiq edən elm sahəsi) tarixi baxımından çox mühüm” olduğunu qeyd edir.³⁶⁵ Bu əsər “yalnız İslamın deyil, orta əsrlərin də ən zəki, özünəməxsus və ən böyük terapevt olan Razinin məşhur olmasına töhfə vermişdir”.³⁶⁶ Razinin daha mühüm tədqiqatı isə tibb elmində daha əhatəli və geniş bir əsərdir. İyirmi bir cildlik “Kitabül-Havi” adlı bu ensiklopediyanı on beş ilə tamamlamışdır. O qədər böyük bir əsərdir ki, yalnız bir neçə nüsxəsi hazırlanmışdır. Maks Meyerofa görə, bu əsərin məzmunu yunan, süryani, ərəb, fars və hindli alimlərin hər xəstəliyə dair düşüncə və təcrübələrini ehtiva edir və “klinika təsəvvürü haqqında qeyri-adi nümunələr” təqdim edir.³⁶⁷

³⁶⁴ Browne, eyni əsər, s. 51, 66.

³⁶⁵ Eyni əsər, s. 47, 50.

³⁶⁶ Hitti, History of the Arabs, s. 366.

³⁶⁷ Meyerhof, Le monde islamique, s. 324.

Razi klinik müşahidə sahəsində ixtisaslaşmışdır.³⁶⁸ “Kitabül-havi”nin latınca tərcüməsi “Liber Continens” adı ilə 1279-cu ildə tamamlanmış və 1486-cı ildən etibarən bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur. Meyerof bu əsərin “Avropa tibbinə böyük təsiri” olduğunu bildirir.³⁶⁹

Razi tibbin “psixoloji” tərəfi haqqında psixosomatikanın bir hissəsi sayılacaq məqalələr yazmışdır. Beləliklə, müasir dövrümüzün həkimlərinin haqqında danışmağa cəsarət edə bilmədikləri mövzulardan danışmışdır: Səriş-təli həkimlər nə üçün bütün xəstəlikləri müalicə edə bilmirlər, qorxmuş xəstələr təcrübəli həkimlərdən nə üçün yan gəzirlər, insanlar şarlatanlar və saxta həkimləri nə üçün həqiqi həkimlərdən üstün tuturlar, nə üçün savadsız həkimlər, tibb təhsili almamış kişi və qadınlar, təhsil almış tibb mütəxəssislərindən daha uğurlu olurlar? Fizika, astronomiya və riyaziyyat sahələrində yazdığı əsərlər müasir dövrə gəlib çatmamışdır. Razi varlıqları indi də istifadə olunan bir təsniflə heyvan, bitki və mineral qruplarına ayırmışdır. Hidrostatik tərəzi vasitəsilə yerin cazibə qüvvəsini tapan insan da odur. O, fəza, hərəkət və zamana dair tədqiqatları ilə də tanınır.

Razinin müasiri məşhur elm adamlarından biri də Yuhanna ibn Məsaveyhdır. Harun ər-Rəşidin özəl həkimi olmuş və Bağdaddakı bir tibb məktəbinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. Razi öz yazılarında İbn Məsaveyhın müasir dövrə gəlib çatmamış əsərlərindən də bəhs etmişdir. Razi və yaxud İbn Sina qədər məşhur olmayan başqa bir şəxsiyyət də Qərbdə “Haly Abbas” kimi tanınan Əli ibn əl-Abbas əl-Məcusidir (ö. 994). Həyatı haqqında çox az sayda məlumat vardır. İranlı bir professordan³⁷⁰ dərs aldıqdan sonra öz tədqiqatlarına davam etmiş, özündən əvvəl yazılan əsərləri diqqətli şəkildə oxumuşdur. Büveyhi hökmdarı Əmir Ədüddüdlə Fəna Xosrovun xahişi

³⁶⁸ Browne, eyni əsər, s. 59.

³⁶⁹ Meyerhof, eyni əsər, s. 329.

³⁷⁰ Əbu Mahir ibn Səyyar (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

ilə təxminən 400000 sözdən və iyirmi hissədən ibarət olan “Kitabül-Məliki” (Krallıq kitabı) adlı əsərini yazmışdır. Ən mükəmməl fəsilər pəhriz və dərmanla müalicəyə ayrılmış olan hissələrdir. Kapilyar sistemi haqqında orijinal materiallar və körpələrin ana bətnindən öz cəhdləri ilə deyil, əzələ gərilmələri sayəsində çıxdıqlarına dair dəlillər təqdim olunmuşdur.³⁷¹ Anatomiya haqqındakı bir fəsil Avropada yüz il boyunca³⁷² daha mükəmməl tədqiqatlar yazılana qədər yeganə mənbə olmuşdur.

“Kitabül-Məliki”nin üstünlüyü müfəssəl və əlçatan olması idi. Bu xüsusiyyəti onu tələbələr arasında ən məşhur əsərə çevirmişdir. Razinin ən mühüm əsərinin çox nüsxəsi yox idi. Halbuki “Kitabül-Məliki”nin nüsxələri asanlıqla tapılırdı. Bu əsər tibbi biliklərin məcmusu olmaqla yanaşı, Hippokrat, Qalen və müasirlərinin tənqidlərini də ehtiva edir. Məcusi əsərinin həcmi və tələbələrinin büdcəsi üçün bahalı olması baxımından da Razini tənqid edirdi. Məcusi tələbələrə xəstələri müntəzəm şəkildə ziyarət etməyi, oralarda mövcud olan şəraiti diqqətlə tədqiq etməyi və tez-tez xəstələrlə simptomlar və müalicə prosesləri haqqında danışmağı tövsiyə etmişdir.

Ən çox tanınan müsəlman alim və orta əsrlərin məşhur filosoflarından biri də İbn Sina (Qərbdə Avicenna kimi tanınır) adlandırılan Əbu Əli əl-Hüseyn ibn Sinaadır. Həm fəlsəfə, həm də tibb sahəsində bir dahidir. Fəlsəfə haqqındakı əsəri sayəsində Aristoteldən sonra “Ustadi-sani” (İkinci ustad) kimi tanınmışdır. Hələ tələbəlik dövründə öz müəllimlərini ötüb keçmiş və tədqiqatlarını heç kimin yardımını olmadan davam etdirmişdir. Özünün ifadəsi ilə Buxara kitabxanasında “çox insanın adını belə eşitmədiyini və başqa heç bir yerdə tapa bilməyəcəyini” kitabların hamısını oxumuşdur. Çox ali bir hədəfi var idi: “İnsan ruhunun mükəmməlliyi”. İyirmi bir yaşından etibarən gündə

³⁷¹ Hitti, eyni əsər, s. 367.

³⁷² Fielding H. Garrison, An Introduction to the History of Medicine, s. 129.

təxminən əlli səhifə olmaqla 238 əsər yazmışdır.³⁷³ İbn Sina ilə birlikdə müsəlman tibbi uğurun zirvəsinə ucalmışdır. Tibb təhsilinə on altı yaşından başlamış və işin mürəkkəb olsa da, çətin olmadığını anlamışdır. Müəllimi İbn Nuh əl-Qumri (ö. 990) çox mühüm bir həkim idi. İbn Sina hələ on səkkiz yaşında həkimliyə başlamış və o yaşda məşhur olmuşdur. Buxara əmiri Nuh ibn Mənsur çox təsirləndiyi İbn Sinanı hüzuruna çağırmış və ona öz kitabxanasında çalışmaq üçün icazə vermişdir. İbn Sina yalnız kitab oxumaqla kifayətlənməmiş, iyirmi bir yaşında riyaziyyat xaric bütün elmləri ehtiva edən ensiklopediya hazırlamışdır.

İbn Sina macəraçı bir həyat yaşamışdır. Şöhrəti dünyaya yayıldıqca güclü hökmdarlar onun öz saraylarının özəl həkimi olmasını istəmişdilər. Bir hökmdarın əsarətindən qaçıb qurtulmuş, öz metodu ilə şiddətli ağrıdan xilas ediyi başqa bir hökmdar isə onu həbsə atmışdır. Yenidən xəstələnən hökmdar müalicə etməsi məqsədilə İbn Sinanı azadlığa buraxmışdır. Düşmənləri İbn Sinanın səmimi bir müsəlman olmadığını iddia etsələr də, ölümündən sonra haqqında mənfə bir şey deməmişdilər. Əlli səkkiz yaşında vəfat etmişdir.

İbn Sinanın tibb tarixindəki ən mühüm işi Qərbdə “Qanun” kimi tanınan, beş fəsildən və təxminən bir milyon sözdən ibarət “əl-Qanun fit-tibb” adlı əsəridir. Bu əsər dövrünün bütün tibbi bilik və təcrübələrini ehtiva edir. Misli-bərabəri olmayan bu əsərdə yoluxucu xəstəliklərin xüsusiyyətləri və xəstəliklərin qarşısını alma metodları əks olunmuşdur. İbn Sina həm də kəskinləşmiş və xroniki xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilən 760 dərmandan bəhs etmişdir.

İbn Sina sülfürik asit və alkoholun xüsusiyyətləri və necə hazırlandığından bəhs edən ilk alim kimi tanınır. Yarıya ən yaxşı sarğı kimi şərabi tövsiyə etmişdir. Həmçinin şəkər xəstəliyinin tam tərifini vermiş və sidikdə şəkə-

³⁷³ Sarton, History of Science, I, 700.

rin mövcudiyətini müəyyənləşdirmişdir. Mediastinit və ağciyər iltihabının fərqini göstərmiş, tuberkulyozun yoluxucu olduğu və yoluxucu xəstəliklərin yayılma arealını göstərmişdir. “Qanun” Şərq və Qərbdə ən geniş yayılmış tibb əsəridir. Bir çox Avropa dillərinə tərcümə olunmuşdur. Kanadalı tibb tarixi professoru Dr. Uilyam Osler bu əsəri “hər hansı başqa bir kitabla müqayisə edilməyəcək şəkildə uzun müddət boyunca tibbin “İncil”i olmuşdur” sözləri ilə təsvir edir.³⁷⁴ Əsərin cərrahlıq haqqındakı fəslə avropalı həkimlərə təsir etmişdir.

“Qanun” yalnız bir tibb ensiklopediyası deyildi, çünki fəlsəfə və məntiqə də istinad edir. Məsələn, dərman haqqındakı fəsil əlifba sırasına görə təsnif olunmuşdur. Xəstəliklər haqqındakı fəsil isə başdan ayaq barmağına qədər bədənin hər bir hissəsindən bəhs etmişdir. Hər mövzu müəyyən bir metodologiyaya, konsepsiyaya əsaslanır. Meyerof bu metodologiyanın “Qərb sxolastik fəlsəfəsindəki təsnif etməyə” də təsir etdiyini qeyd edir.³⁷⁵

Qərb və Şərq alimləri bu əsəri mədh etmişdir. İbn Sinanın əsəri tibb tarixini dəyişdirmişdir. Çünki müsəlmanların əldə etdikləri bilik xəzinəsinin və ona verdikləri töhfələrin daha geniş kütlələrə yayılmasını təmin etmişdir. “Qanun”un latınca tərcüməsi əsrlər boyunca Qərbin əsas tibb mənbəyi olmuşdur. Doqquzuncu fəsildə haqqında danışıldığı kimi, İbn Sina həm də geologiya sahəsində mütəxəssis idi. Minerallardan bəhs edən məqaləsi XIII əsrin xristian ensiklopediyaçılarının geologiya haqqında fikirlərinin əsas mənbəyidir.³⁷⁶ “Dağların mənbəyi haqqındakı mükəmməl təsviri onun “geologiyanın atası” ünva-

³⁷⁴ Ahmed, *Discovering Islam*, s. 221.

³⁷⁵ Meyerhof, eyni əsər, s. 329.

³⁷⁶ Sarton, eyni əsər, I, s. 711.

nına layiq olduğunu isbat edir”.³⁷⁷ İbn Sinanın əsərinin Avropada böyük təsirləri olmuş və xristian alimləri ondan tədris materialı kimi istifadə etmişdir.³⁷⁸

Psixoloji tibb

Müsəlmanlar Razinin “*əl-ilacül-nəfsani*” (psixoterapiya) adlandırdığı tibbin başqa bir sahəsində də tədqiqat aparmışdılar. Razi, İbn Sina və digər həkimlərin bu metodu tətbiq etmələri yazılı mənbələrdə də qeyd olunmuşdur. Razinin bu sahədəki təcrübələrindən biri qeyri-adi şəkildə başlamışdır. Belə ki, çox ağır bir artritə yoluxan və heç bir həkimin sağalda bilmədiyi Mavəraünnəhr hökmdarı Əmir Mənsuru sağaltmaq tələb olunur. Razi və yanındakı qrup Əmirin sarayına gedərkən Amudərya çayını keçməli olmuşdur. Razi sürətlə axan geniş suyu və minmək məcburiyyətində olduqları kiçik qayıqı görüb təlaşa düşərək qayıqə minməkdən imtina etmişdir. Əmir Mənsurun sadıq elçiləri Razinin əl-ayağını bağlayaraq qayıqə mindirmişdilər. Qarşı sahilə keçdikləri zaman Razi heç hirsənməmiş, qayıqə nədən minmək istəmədiyini kəşf etmişdir. Əgər bunu tək başına etsəydi, boğula bilərdi. Öz həyatını risk altında qoyduğu üçün də insanların onu axmaq yerinə qoyacaqlarını düşünmüşdü. Lakin başqası onu zorla qayıqə mindirdiyi üçün başına bir şey gəlmiş olsaydı, heç kim onu ittiham etməyəcəkdə.

Razi əmiri müalicə etmək üçün bir çox üsuldan istifadə etsə də, bu metodlar uğurlu olmamışdır. Nəticədə fərqli, qeyri-adi bir metodu sınaqdan keçirmişdir. O, əmirdən ən gözəl atını və ən gözəl qatırını istədi. Növbəti gün ata mindi, bir əli ilə də qatırını idarə edərək əmiri şəhər kənarındakı bir hamamın ən isti otağına apardı, orada ona isti duş qəbul etdirdi və hazırladığı dərmanlarla müalicə etdi.

³⁷⁷ Garrison, eyni əsər, s. 130.

³⁷⁸ Campbell, eyni əsər, I, s. 78.

Razi qısa müddətlik ortalıqdan qeyb olmuş, paltarlarını geyib əlində bir bıçaqla geri qayıtmış və əmirə qışqıraraq-bağırmağa başlamış, onu öldürəcəyini deyərək təhdid etmişdir. Onun bu davranışı qarşısında Əmir çox qəzəblənərək ayağa qalxmışdır. Razi hamamdan çıxmış, xidmətçisi qatıra, özü ata minərək evə qayıtmışdır. Əmir Mənsur ayaqlarını hərəkət etdirə bildiyinə görə çox sevinmişdir. Əmiri ölümlə təhdid edən Razi qayıdıb mükafat almaqdan imtina etmiş, at və qatırı geri qaytarmış, bir də davranışının səbəbini izah edən bir məktub yazmışdır. Əmir yenə də onu mükafatlandırmışdır. Buna bənzər başqa bir metodu isə adı məlum olmayan bir həkim tətbiq etmişdir. O həkim də oynadıqı şişmiş bir qadını “şok” metodu ilə müalicə etmişdir.

İbn Sina haqqında bəhs edəcəyimiz bu hadisə də maraqlıdır. Cürcan hökmdarının cavan bir qohumu fiziki bir səbəbi olmayan xəstəliyə görə həlsiz vəziyyətdə yatırmış. Həkimlər hər hansı bir diaqnoz qoya bilmədiklərinə görə İbn Sinaya müraciət edirlər. İbn Sina xəstəni müayinə etmiş və mürəkkəb bir metod tətbiq etməyə qərar vermişdir. Özü xəstənin nəbzini tutarkən həmin bölgəni çox yaxşı tanıyan bir nəfər hər şəhərin adını tək-tək deməsini istəmişdir. Bir şəhərin adı oxunduğu zaman nəbz sürətlə vurmağa başlamışdır. İbn Sina bu dəfə həmin şəhərin bütün küçələrini tanıyan bir nəfər gətirtmiş və ondan bütün küçə adlarını saymasını istəmişdir. Yenə də müəyyən bir küçə adında xəstənin nəbzində artıq müşahidə olunmuş. Daha sonra o küçədəki bütün evləri bilən biri tapılmış və eyni metod təkrar edilmişdir. Evlərdən biri söyləndiyi zaman nəbz əvvəlkilərdən də sürətli döyünmüşdür. İbn Sina xəstənin həmin evdəki qıza aşiq olduğunu bildirmişdir. Bu diaqnozun doğru olduğu anlaşılmış və nikahla birlikdə xəstə də sağalmışdır.

İbn Sinanın başına gələn başqa bir hadisə də vardı. Bir şahzadə özünü inək zənn edirmiş və “kəsilərək ətindən

yaxşı bir buğlama bişirilməsini” söyləyirmiş. Buna görə də yemək yeməkdən imtina edirmiş. İbn Sina şahzadəni müalicə etməyi qəbul edir və onu kəsmək üçün bir qəssabın yola çıxdığını bildirir. Qəssab əlində bıçaqla xəstənin otağına girir. O, əl-ayağı bağlı olan şahzadəni gördükdə deyir ki, “çox arıqdır, kökəldilməlidir”. Xəstə ona deyiləni yerinə yetirərək yenidən yemək yeməyə başlayır və qısa bir müddət sonra beynindəki uydurma təsəvvürdən də qurtulur. Bu hadisəni nəql edən şəxs bir həkimin belə bir müalicə metodunu tətbiq etməsi üçün “üstün ağıla, mükəmməl biliyə və qüsursuz zəkaya” malik olmasının zəruriliyini bildirir.³⁷⁹ İbn Sinanın “Qanun”u psixoterapiya metodunu ümumi terminlərlə izah edir.³⁸⁰

İbn Sinanın davamçısı olan çox sayda müsəlman həkim, onun qədər məşhur olmasalar da, bu və yaxud digər şəkildə İslam tibbinin inkişafına öz töhfələrini vermişdilər. Onlardan biri İbn Sinanın ölümündən təqribən bir əsr sonra Bağdadda doğulub 1100-cü ildə ölən İbn Cəzlədir. Tibb və xəttatlıq sənəti haqqında iki bənzərsiz kitab yazmışdır.

Həkim Əbdüllətif Bağdadi (1162-1231) də Bağdadda anadan olmuşdur. Suriya, Hələb və Qahirədə tibb və fəlsəfə müəllimliyi etmişdir. Böyük əksəriyyəti tibbə aid olan 166 əsərin müəllifidir. O, Səlahəddin Əyyubinin dəvəti ilə Qahirəyə getmiş, orada Musa ibn Meymunla tanış olmuşdur. Əbdüllətifin əsərlərindən biri Misir təcrübələrini təfsilatlı şəkildə təsvir edir.

Əbdüllətifin müasirlərindən biri İbn Əbu Üseybiədir (1203-1269). Şamda doğulan İbn Üseybiə təhsilini orada aldıqdan sonra Qahirəyə getmiş, orada həkimlik etmişdir. İbn Əbi Üseybiə ilk İslam tibbi tarixçisidir. Məşhur və mühüm şəxsiyyətlərin bioqrafiyalarının yazıldığı “Təbəqatül-ətibba” (Təbiblərin həyatı) adlı əsəri qərb alimləri üçün çox böyük bir mənbə olmuşdur. Əbdüllətifin

³⁷⁹ Brovndan nəql edilən bir hadisə: *Arabian Medicine*, s. 83-89.

³⁸⁰ Nicholson, *Mathnawi*, s. 23.

bir digər müasiri də Şamlı ibn Nəfisdir (1213-1288). İbn Sinanın “Qanun fit-tibb” adlı əsəri haqqında yazdığı və latın dilinə tərcümə olunacaq qədər faydalı sayılan şərhilə məşhurdur.

Qərbdə tibbin inkişafı

Müsəlman dünyasının Qərb bölgələrində də tibb sahəsində inkişaf olmuşdur. Müsəlman İspaniyasının ilk əsrlərində həkim olmaq istəyən alimlər öyrənmək, mədrəsə və xəstəxanalarda təcrübə qazanmaq məqsədilə Bağdad, Qahirə və Şam kimi şəhərlərə, hətta İrana qədər getmişdilər. Məqərri³⁸¹ şərqə səyahət edən əndəlüslü alimlərin siyahısını tərtib etmişdir. İxtilaflar və müharibələrə, hökmdarların və siyasətçilərin arasındakı fərqliliyə baxmayaraq, həzrət peyğəmbər zamanında İslamın qoyduğu ümumbəşəri cəmiyyət prinsipləri xalqların həyatında inkişaf və dinamikanı təmin etmişdir. Səyahətlər, xüsusilə elm dalınca getmək üçün olan səyahətlər, nə gedilən yerə, nə də oranı kimin idarə etdiyinə baxılmadan davam etmişdir.³⁸²

Daha sonralar müsəlman İspaniyası, xüsusilə də Kordovada öz universitetini qurmuş və Şərqə səyahət etmə ehtiyacı azalmışdır. Lakin bəzi elm adamları öz səyahətlərini davam etdirmişdilər. Şərq və Qərb universitetlərinin bir-birindən fərqli tərəfləri var idi. Şərqdə yəhudilər müsəlmanların elmi camaatına azad şəkildə qoşulurdular. Lakin İspaniyada, xüsusilə də elmi mühitdə daha böyük bir rol oynamış, tibb və fəlsəfə sahələrində ixtisaslaşmışdılar. Müsəlman İspaniyasının ilk məşhur həkimlərindən Hasday ibn Şaprut bir yəhudidir. Lakin Əndəlüsdə daha çox xristianların bu sahəyə töhfə verdiyini görürük.

Müsəlman İspaniyasında tibb məktəbləri və xəstəxanalar keyfiyyət baxımından inkişaf etmişdi. Nəticədə XII əs-

³⁸¹ Əhməd Məhəmməd əl-Məqərri (1591-1632): Cəzairli məşhur müsəlman tarixçi (Türk dilinə tərcümə edəninqeydi).

³⁸² Hitti, eyni əsər, s. 578.

rdə elm axtarışı Şərqdən Əndəlüsə doğru istiqamət dəyişdirmişdi. Bu da gələcəkdə müsəlman elminin Avropanın digər hissələrinə doğru yayılmasını asanlaşdırmışdır.

Müsəlmanların İspaniyada məskunlaşmasından qısa müddət sonra tibb sahəsində əsərlər yazılmışdır. İlk mətnlərdən biri Əndəlüs xəlifələri III Əbdürrəhman və II Həkəmin xüsusi həkimliyini də etmiş İbn Sədə aiddir. Ginekologiya, hamilə qadın və uşaq gigiyeniyası və doğum sahəsinə dair bir kitab yazmışdır. Qərbdə "Abulkasis" kimi tanınan Əbül-Qasım Zəhravi (930-1013) cərrahiyyə sahəsinə verdiyi orijinal töhfələrinə görə müsəlman İspaniyasının ən məşhur həkimlərindən biri olmuşdur. O da III Əbdürrəhmanın və II Həkəmin özəl həkimi olmuşdur. Həyatı haqqında məlumat azdır. Cərrahlıq haqqında yazdığı kitabı sayəsində Avropada tanınmışdır. Bu əsərin "uzun elmi tədqiqatları başa düşməyənlərə kömək" mənasında bir adı var.³⁸³ Əməliyyatlarda istifadə olunan alət-ədəvətin sxemlərini ehtiva edən ilk tibbi əsərdir.

Zəhravinin yara dağlama, böyrək daşını sidik kisəsində parçalama, heyvan üzərində aparılan təcrübə (vivisection) və toxumaları kəsib ayırma (dissection) prosesinin vacibliyi kimi orijinal işləri mövcuddur.³⁸⁴ Yara dağlamasının müxtəlif metodları illüstrasiyalarla açıq şəkildə təsvir edilmişdir. Göz və diş əməliyyatları və yara müalicəsi zamanı tətbiq olunan ərəb metodları da qeyd edilmişdir.³⁸⁵ Bir fəsildə də qırıqlar və bel sümüyü zədələnməsindən qaynaqlanan fəlcərdən bəhs olunmuşdur. Başqa bir fəsil isə doğuş prosesi ilə əlaqəlidir. Müasir dövrdə "valçer" pozisiyası adlandırılan doğuş pozisiyasının tərfi verilmişdir. Əsər ağız və diş əti xəstəliklərinin ilkin müalicəsi ilə əlaqəli metodlar təqdim etməsi baxımından da mühüm-

³⁸³ Zəhravinin 50 ildə yazdığı 30 cildlik bu tibb ensiklopediyası "ət-Təsrif limən əcizə ənil-təlif" adlanır. Orta əsrlərdə Avropa cərrahiyyəsinin əsas əsəridir (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

³⁸⁴ Eyni əsər, s. 577.

³⁸⁵ Campbell, eyni əsər, I, 86.

dür. Bu tibb əsərinin cəzbedici tərəfi cərrahi vasitələrlə əlaqəli çox sayda illüstrasiyanın olması və müasir alimlərdə orta əsrlərdə hansı alətlərin istifadə olunduğu haqqında bir təəssürat yaratmasıdır. Daha az məşhur olan bir digər əsər də Zəhravinin mineral, bitki və heyvanlardan düzəldilən dərmanların tərifindən bəhs edən əsəridir. Bu əsər həm də tibbdə kimyanın istifadəsinin ilk nümunəsi sayılır.

Zəhravinin Avropa tibbinə təsiri digər cəhətdən də əhəmiyyət daşıyır. Zəhravi əsərini sistemli, aydın və anlaşıqlı bir dildə yazmışdır. Bu, Qərb alimlərinə o dərəcədə təsir etmişdir ki, müsəlmanların elminə olan maraqları artmış və Zəhravi sayəsində xristian Avropada cərrahlığın statusu yüksəlmişdir.³⁸⁶

Bir digər əndəlüslü həkim İbn Zühr (ö. 1162) də orijinal əsəri ilə tibb sahəsindəki yüksək standartı davam etdirmişdir. Latınca "Avenzoar" kimi tanınan İbn Zühr dövrünün digər həkimlərindən fərqli olaraq həyatını yalnız tibbə həsr etmişdir. Tibb elmini gənc yaşlarında usta bir həkim olan atasından öyrənən İbn Zühr həm İspaniyada, həm də Şimali Afrikada şöhrət tapmış, gənc yaşda da vəfat etmişdir.

İbn Zühr çox sayda əsər yazmışdır. Ən məşhur əsərini dərman, pəhriz və müalicə sahəsinə həsr etmişdir. Müşahidələrini, təcrübələrini təfsilatlı və diqqətli şəkildə nəql etmişdir. Qoturluğun (*sarcoptes scabiei*) ilk tərifini o vermişdir. Hitti Əhməd ət-Təbərinin ondan iki əsr əvvəl bu barədə fikir bildirdiyini qeyd edir. İbn Zührün həkimlik peşəsində ən çox əhəmiyyət verdiyi şey təcrübə olmuşdur.³⁸⁷

Əndəlüsün ən məşhur müsəlman alimi Qərbdə "Averroes" kimi tanınan İbn Rüşddür (1126-1198). Filosof kimi tanınmış və Qərbdəki ən mühüm təsiri bu sahədə olmuş-

³⁸⁶ Eyni əsər, s. 88.

³⁸⁷ Hitti, eyni əsər, s. 585.

dur. Yaxşı həkim olmaqla yanaşı, həm də Sevilla və Kordovada hakimlik etmiş böyük hüquqşünasdır. Əndəlülü bioqrafiya müəllifi onun hakimlik karyerasını xüsusi vurğulayır və hakim kimi bu sahədə təcrübə qazandığını, hüquq mövzusunda çox sayda əsər yazdığını bildirir.

İbn Rüşdün əsərlərinə hakim olan ən mühüm prinsip mükəmməllikdir. On altı ilini tibb haqqında irihəcmli bir ensiklopediya yazmaqla keçirmişdir. Çiçək xəstəliyi keçirən bir insanın bu xəstəliyə qarşı immunitet qazanaçağını təsbit edən alim odur. Bu bilik böyük ehtimalla peyvəndin inkişafına yol açmışdır. Retina haqqındakı təsvirləri gözün funksiyasını çox yaxşı bildiyini isbat edir. İbn Rüşdün farmakologiyaya töhfəsi də qeyri-adidir. Bu sahədəki tədqiqatları orta əsrlərdə Avropada əsas mənbə rolunu oynamış və o qədər güclü təsirə malik olmuşdur ki, bu hələ də davam edir.³⁸⁸

İbn Rüşdün Qərbdə fəlsəfə və tibb sahəsində ən az onun qədər məşhur müasirlərindən biri üç adla tanınır. Ərəb dilində Əbu İmran ibn Meymun, ibri dilində Musa ibn Meymun və bu gün hələ də Qərbdə bilinən adıyla Maimonides (1135-1204). İbn Rüşd kimi o da bir həkimdən çox filosof kimi tanınır. Tibb təhsilini Razi, İbn Sina və İbn Zührdən almışdır. Onun elmi də zəhmət və təcrübələrə əsaslanır və onun tibb əsərlərinin özünəməxsus töhfələri olmuşdur. Məsələn, sünnətlə əlaqəli inkişaf etmiş bir metoddan bəhs etmiş və hemoroidə səbəb olan qəbizlikdən bəhs edərək həll yolu kimi yüngül tərəvəz pəhrizi tövsiyə etmişdir. Ən çox pəhriz və fərdi gigiyenayı vurğuladığı sağlamlığa dair məlumat kitabçasını Sultan əl-Əfdala ithaf etmişdir. Həmin əsəri daha sonralar Rabbi Moses bin Samuel bin Tibbon ibri dilinə tərcümə etmişdir. İbn Meymun bir digər əsərində sürünənlərin zəhərlərindən və padzəhərlərindən bəhs etmişdir. Başqa bir mühüm əsəri də İbn Sinanın “əl-Qanun fit-Tibb” adlı

³⁸⁸ Carrison, eyni əsər, s. 133.

əsrinin ibri dilinə tərcüməsidir.³⁸⁹ İbn Meymun həyatının sonrakı dövrlərində məcburən tibbə üz tutmuşdur. Fəlsəfəni seçməsinə baxmayaraq, bu sahədəki tədqiqatlarını yeni və dözümsüz Müvəhhid³⁹⁰ hökmdarına görə davam edə bilməmişdir. Əvvəlcə Fəse, sonra Fələstinə, daha sonra Qahirəyə köçmüş və orada məskunlaşmışdır. Ailəsinin bütün var-dövləti, qiymətli daşların ticarəti ilə məşğul olan qardaşı David ilə birlikdə dənizdə batmışdır. İbn Meymun həkim terapevt kimi uğur qazanmışdır. Səlahəddin Əyyubinin özəl həkimliyini etmişdir. Səlib yürüşləri əsnasında şöhrəti sərhədlər aşaraq İngiltərə kralı Riçarda qədər gedib çatmışdır. Riçard onu öz yanına dəvət etsə də, İbn Meymun bu təklifi qəbul etməmişdir. Qahirədəki "Maimonides" adlı sinaqoq hələ də xəstə yəhudilərin ziyarət yeridir.

İslam dünyasının ən məşhur həkimlərinin verdiyi töhfələr müasir dövrə gəlib çatmışdır, çünki onlar öz kəşfləri haqqında əsərlər yazmışdılar. Bu əsərlər Qərbdə və Şərqdə yayılmışdır. Digər şəxsiyyətlər müasir dövrdə yalnız qoyub getdikləri əsərləri ilə tanınırlar. Böyük ehtimalla tibb sahəsində püxtələşmiş və bu sahənin inkişafına böyük töhfələr vermiş, adları bilinməyən çox sayda insan yaşamışdır.

Biologiya və tibb

Müsəlmanların bitkilərlə bağlı araşdırmaları qəribə bir şəkildə başlamışdır. Yazıçılar, xüsusilə də şairlər məcazi təsvirlərini çiçək, ağac və oxucuların bilmədikləri bitkilərlə bəzəmək istəyirdilər. Buna görə də bitkiləri təfsilatlı şəkildə təsvir edirdilər. Tədricən elm adamları və həkim-

³⁸⁹ Hitti, eyni əsər, s. 585.

³⁹⁰ XII-XIII əsrlərdə Əndəlüs, Fəs və Tunisə qədər bütün qərb müsəlman ölkələrində hakim xanədan olan Müvəhhidlərin üçüncü hökmdarı Yaqub Mansurdan bəhs edilir (Türk dilinə tərcümə edənün qeydi).

lərin botanika ilə maraqlanmağa başlaması bir çox bitki haqqında məlumat və izahların artmasına səbəb olmuşdur.

Biologiyanın digər bir mühüm sahəsi olan zoologiyanın isə hazırda baytarlıq elmi adlandırma biləcəyimiz başlanğıcı vardır. Tibbin digər sahələrində olduğu kimi, heyvan xəstəlikləri və onların müalicəsi barəsində bilik sahibi olan yerli həkimlər mövcud idi. İslam dövrünə aid ilk yazılı əsər Əbdülməlik ibn Qüreyb əl-Əsmainin (740-828) əsəridir. Dəvə, at, qoyun, vəhşi heyvanlar və insan vücudu barəsində əsərlər yazmışdır. Onun əsərləri ərəblərin hələ o dövrlərdə insan anatomiyası haqqında nə qədər mühüm məlumatlara sahib olduqlarını göstərir.³⁹¹ Baytarlıq elmi çox keçmədən müstəqil bir sahəyə çevrilmişdir. XVI Abbasi xəlifəsi Mütəzidin (ö. 902) cinslik at fermasında atlarının mehtəri olan Əbu Yusif Yaqub ibn Əxi Hizamın (əl-Hüttəli) miniciliklə bağlı əsəri baytarlığın əsasını qoymuşdur.

Dərmanla müalicə sahəsində, meşədə çox təsirli şəfali bitkilər kəşf edənlərdən, laboratoriyada təcrübə apararlara qədər çox sayda naməlum kaşif yaşamışdır. Onların töhfələri yunan, hind, fars və İslam dövrünün müştərək töhfələri sayılmışdır. Müasir dövrdə Hindistanda tətbiq olunan Yunan tibbi³⁹² bunun bir nümunəsidir. Bu kəşflər əhəmiyyətli idi. Tibbin farmakologiya sahəsi ilə məşğul olanlar bu kəşfləri toplayaraq cildlərlə əsər nəşr etdirmişdilər.

Bu barədə ən mühüm əsərlərdən birinin yalnız latın dilində tərcüməsi əlimizdədir, ərəb dilindəki orijinalı isə itmişdir. Mətni toplayan özünü Məsua kimi təqdim edən naməlum bir şəxsdir. Bu əsərdə işlətmə dərmanları üç

³⁹¹ Sarton, eyni əsər, I, 534.

³⁹² Hippokrat və Qalenin təlimlərinə istinad edən, şəfali bitki qarışıqları ilə tətbiq olunan bir alternativ tibb metodudur. Bəlğəm, qan, sarı və qara öd olmaqla dörd əsas ünsürə istinad edir (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

növə ayrılmışdır. Yumşaldıcı işlədicilər (Hindistan tamarindası, əncir, alça, Çin darçını), yüngül işlədicilər (səna, əzvey, ravənd) və sərt işlədicilər (yalapa, oxyarpaq sarmaşığı, kolosint).³⁹³

İbn Sərabî, Toledolu İbn əl-Vəfid və İbn əl-Baytar tədqiqatlarının böyük hissəsini dərmanla müalicəyə həsr etmiş əndəlüslü alimlərdir. Onlar haqqında çox az məlumat var. Həm Serapion Junior kimi tanınan İbn Sərabinin, həm də Toledolu İbn əl-Vəfidin əzcaçılıqla bağlı əsəri var. İbn əl-Baytar da baytarlıqla bağlı daha əhatəli bir əsər yazmışdır. Müsəlman İspaniyasında anadan olmuş və Şamda 1248-ci ildə vəfat etmişdir. Həyatının böyük bir hissəsini Yunanıstan, Misir və Anadoluda müalicəvi bitkiləri tədqiq etməyə həsr etmişdir. Həmin ölkələrdən, başqa insanların tədqiqatlarından və öz kəşflərindən öyrəndiklərini müsəlman dünyasında dərman müalicəsinə tətbiq etmişdir. Əsərdə 300-ü həmin dövr üçün yeni olan 1400-ə yaxın dərman təsvir olunmuşdur.

Müsəlmanlar həm də müxtəlif dərman istehsalı metodları kəşf etmişdilər. Həmçinin öz tədqiqatlarını və səyahətlərindəki kəşfləri dərman sahəsinə də tətbiq etmişdilər. Beləliklə, əzcaçılığın təməlini qoymuş və dərman hazırlamaqda püxtələşmişdilər. Şərbət, sirop, alkohol (hamısı ərəb mənşəli sözlərdir) və traqakant ("traqakant" zefirləri və həbləri qatılaşdırmaq üçün istifadə olunan qatran növüdür) bunların bəziləridir.

Müsəlman doktorlara tənəffüs yolu ilə istifadəyə yararlı bir anesteziya imkanı yaradan əzcaçılıq vasitələrindən biri də "yatızdırıcı süngər"dir. Bu süngər ağrıya dözümlülük yaradan keyidici maddələrə batırılırdı. Daha sonra qurudulur və istifadə olunurdu. Bu süngər müsəlman cərrahların əməliyyatlarda uğur əldə etmələrində böyük

³⁹³ Garrison, eyni əsər, s. 133.

rol oynayır. Süngər Qərbdə ilk dəfə Bolonyalı Teodor (Theodoric) tərəfindən istifadə olunmuşdur. O da müsəlmanlardan aparmışdır.³⁹⁴

Edvard Braun yunanlardan miras qalan kimya və tibbi avadanlıq sahəsindəki elmi doktrinaya ən böyük töhfəni müsəlmanların verdiyini bildirir.³⁹⁵

Ticarət məqsədilə ilk dəfə IX əsrdə açılan əczaxanalar qısa müddətdə müsəlman dünyasının hər tərəfində fəaliyyət göstərmişdir. Artıq müsəlman cəmiyyəti və həkimlər bütün müsəlman dünyasından toplanaraq bir yerə gətirilən dərmanları ala bilirdilər. Müasir dövrdə Qərbdə həblərin üstünə şəkərlə təbəqə çəkmə geniş yayılmış bir üsuldür. Lakin müsəlmanlar o dövrdə gül suyu və ekstraktı istifadə edirdilər. Əczaçılar mütəxəssis və icazəli idilər, mağazaları isə daim təftiş olunurdu.³⁹⁶

Tibbi müalicə ilə əczaçılıq arasında heç bir fərq yox idi. Çünki dərman hazırlamaqla bağlı təhsil də tibb təhsilinin vacib şərtlərindən biri idi. Bir çox həkim həmkarlarının istifadə edə bilməsi üçün dərmanla müalicənin təfsilatını yazmışdır. Nəticədə kimya və botanika farmakologiya sahəsinə yaxın sahələr hesab olunmuşdur. Bir çox tanınmış həkim yeni dərmanlar düzəltmişdir.

Mövzunun əvvəlində də qeyd etdiyimiz kimi, Kindi həm də əczaçılıqla bağlı tədqiqatlar aparmışdır. Farmakologiyayı yaxşı bilən alimlərdən biri də X əsrdə yaşayan və Herat hökmdarının özəl həkimliyini etmiş Əbu Mənsur Müvəffəqdır. "Dərmanların həqiqi xüsusiyyətləri" adlı əsəri yunan, hind, süryani və müsəlman mənbələrdən toplanan əczaçılıq biliklərini bir yerə cəmləşdirmişdir. 970-ci ildə yazılmış bu sistematik tədqiqatda bitkilərdən, mineralardan və heyvanlardan alınan 585 dərman təsirlərinə görə dörd sinifə bölünmüşdür. Müvəffəq həm də ümumi farmakologiya nəzəriyyəsinə bir tərif əlavə etmişdir.

³⁹⁴ Campbell, eyni əsər, I, 55.

³⁹⁵ Browne, eyni əsər, s. 15-16.

³⁹⁶ James and Thorpe, s. 7.

Əsərində daha sonra "Paris plasteri" kimi tanınan gipsin hazırlanması və istifadəsindən bəhs etmişdir. Əsər, həm də müasir fars mədəniyyətinin ilk elmi tədqiqatı sayılır.³⁹⁷ Müvəffəqin müasiri fələstinli həkim Təmimi dərmanlarla təcrübələr aparmış, əczaçılıqla əlaqəli bir çox əsər yazmış və qidaların insan sağlamlığına təsiri haqqında fikir bildirmişdir. O dövrdə Tunisin əl-Qeyrəvan bölgəsində yaşayan İbn Cəzzar (898-980) "Səyyahın ərzaqı" adlı kitabı ilə məşhur olmuşdur. Səyahətə çıxanlara çox faydası olan və çox böyük tələbat olan bu kitabda səfərdə olanlara təsir edən hər cür xəstəlikdən bəhs edilmiş və müalicə yolları təklif olunmuşdur. Xüsusilə də (Misirdəki vəbanın səbəbləri daxil olmaqla) yoluxucu xəstəliklər haqqında geniş, əhatəli məlumat verilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Kitabın ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də ətraf mühit və iqlim dəyişikliklərinin səbəbləri haqqında məlumat verməsidir. Məsələn, aqrar bölgələrdən Məkkəyə gedən hacılar həyatlarını dözülməz hala gətirən bir narahatlıqla qarşı-qarşıya qalırdılar. Məkkənin quru havası hazırda "rinit" (burun iltihabı) burun boşluğundakı mukoza təbəqəsinin şişməsinə səbəb olurdu.

Həmin dövrün bir digər məşhur farmakoloqu, elmi fəaliyyətini Bağdadda aparan Masəveyh əl-Mardinidir (ö. 1015). Daha sonra ölümünə qədər Misirdə Fatimi xəlifəsi əl-Hakimin özəl həkimi olmuşdur. Peşə həyatının böyük hissəsini İslami tibb araşdırmalarına həsr etmişdir. Əvvəlcə işlədici və qusdurucu dərmanlarla əlaqəli bir əsər yazmış, daha sonra isə öz dövründə bilinən hər xəstəlik üçün bir dərman müalicəsi tövsiyə edən əsər yazmışdır. Ən mühüm əsəri tibb dünyasında çox müsbət reaksiyaya səbəb olan və əsrlər boyu Qərbdə farmakologiya sahəsində standart dərs kitabı olaraq qalan on iki fəsillik kodeksidir.³⁹⁸

³⁹⁷ Sarton, eyni əsər, I, 678.

³⁹⁸ Eyni əsər, s. 728.

Simon Set³⁹⁹ də eyni dövrdə Bizansda yaşayan bir yəhudi həkimdir və müsəlmanların tibb və əczaçılıq sahəsində göstərdikləri inkişafı nümunə göstərir. Seth müsəlman alimlərin latın dilindən ərəb dilinə tərcümə ənənəsini əksinə çevirənlərdən biridir. Ərəb dilindən latın dilinə tərcümələr etmiş və müsəlman dünyasındakı dərmanlara üstünlük vermişdir. İlk mühüm əsəri müəyyən qidaların (çoxu müsəlman dünyasına, bəziləri də Hindistana aid) müalicəvi xüsusiyyətindən bəhs edən bir lüğətdir. Bu əsərdə ərəb dilindəki sözləri yunan dilinə uyğunlaşdırmışdır. Bu sözlərdən həm də Qərbdə latın dilindəki tərcümələrdə istifadə olunmuşdur. Məsələn, camphor (kafur), musk (müsk), ambergis (ənbər), julep (şərbət), syrup (şurup). “Bu əsərdə qeyd olunan dərman və ədviyyatların hamısı olmasa da, bir qismi yunan dilində ilk dəfə qarşımıza çıxır”.⁴⁰⁰ Seth botanika lüğəti də hazırlamışdır. Belə məlum olur ki, botanika tibbdən ayrılmış və müstəqil bir elm sahəsinə çevrilməyə başlamışdır. Müəllifi Kordovaalı əl-Bəkrinin (1014-1094) olduğu güman edilən müsəlman İspaniyasının bitkiləri və ağacları haqqında da kitab mövcuddur.

Ustaplardan elm öyrənmək məqsədilə müxtəlif elm ocaqlarını gəzən alimlər sayəsində tibb və əczaçılıq elmi İslam dünyasına yayılmışdır. Bir yerdə doğulub başqa bir yerdə tibb öyrənərək tətbiq etməyə başlayan və sonra başqa bölgələrdə məskunlaşaraq həyatını davam etdirən çox bacarıqlı həkimlər vardı. Bəziləri həmkarlarına daha çox məlumat ötürə bilmək və iş həyatlarında onlara dəstək olmaq üçün kitablar yazmışdılar. Məsələn, Masəveyh əl-Mardini yuxarı Mesopotamiyada anadan olmuş, Bağdadda işləmiş və daha sonra Misirdə Fatimi xəlifəsi Həkəmin özəl həkimi olmuşdur. İşlədici və qusdurucu

³⁹⁹ Simon Set: XI əsrdə yaşayan yəhudi alim və doktor. Qaleni tənqid etmiş və Şərqi tibbinə əhəmiyyət vermişdir. “Yeməklərin xüsusiyyətləri” adlı əsəri ilə məşhurdur (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

⁴⁰⁰ Eyni əsər, s. 771.

dərmanlarla əlaqəli kitab yazmışdır. Lakin həmin dövrün ən məşhur əsəri müsəlmanların o dövrdə əzcaçılıq sahəsindəki bütün elmi mirasını ehtiva edən ensiklopediyalar idi. Həmin ensiklopediyalar İslam dünyasında böyük maraqla qarşılanmış və əsrlər boyu Qərbdə dərs kitabı kimi oxudulmuşdur.⁴⁰¹

Misirdə yaşayan başqa bir həkim isə Əmmar ibn Əli əl-Mövsilidir (ö. 1010). Mühüm icadları ilə məşhurlaşmışdır. Sartona görə, “müsəlman göz həkimlərinin ən böyüyü”dür. Göz, göz xəstəlikləri və müalicəsi haqqında yazdığı əsəri həm də cərrahi əməliyyatlar haqqındadır. Kitabın bir fəslində “bir nəfərdə yumşaq katarakt təbəqəsinin absorbsiya vasitəsilə müalicə etdiyi altı mərhələli katarakt əməliyyatı” nəql edilmişdir. Əmmarın uğurlu töhfəsini ondan da məşhur olan Əli ibn İsa davam etdirmişdir.⁴⁰²

Bir digər göz həkimi isə ərəb dilində deyil, farsca əsər yazan İbn Mənsur əl-Yəmənidir. Uğuru ona verilən “Zərrin dəst” (qızıl əl) adından da məlumdur. Tibb sahəsinə ən böyük töhfəsi aftalmologiya sahəsində yazdığı “Nurül-uyun” (Gözlərin işığı) adlı əsəridir.

Xəstəyə qulluq

Müsəlmanların təsis etdikləri xəstəxanalar da məşhur idi. Xuan Vernet xəstəxananı bir “Şərq qurumu” adlandırır. Tibbi müalicə üçün bir mərkəz qurulması ideyasının müəllifi müsəlmanlar olmasalar da, funksional xəstəxana modelini ilk quran onlardır.⁴⁰³ Meyerof Qərbin xəstəxanasını Səlib yürüşləri əsnasında müsəlmanlardan öyrəndiyini bildirir.⁴⁰⁴ Həzrət Məhəmmədin vəfatından 65 il sonra 632-ci ildə ilk böyük müsəlman xəstəxanası Şamda Əməvi

⁴⁰¹ Eyni əsər, s. 728.

⁴⁰² Eyni əsər, s. 729.

⁴⁰³ J. Casulleras və J. Samsó, s. 479.

⁴⁰⁴ Meyerhof, eyni əsər, s. 335, 349.

xəlifəsi Vəlid dövründə qurulmuşdur. Abbasi dövründə Bağdad, Qahirə və Misirin digər bölgələrində mühüm xəstəxanalar təsis edilmişdir. Ədüddüdüvlə Bağdadın ilk xəstəxanalarından birini qurmuşdur. 1160-cı ildə Bağdada gedən naməlum bir yəhudi səyyah yalnız bu şəhərdə 60 ədəd tibb mərkəzi olduğunu və ödənişsiz xidmət göstərildiyini söyləmişdir.

Hər böyük müsəlman şəhərində xəstəxanaların proyektini ciddi şəkildə müzakirə edildikdən sonra tikilmişdir. Qahirədə əl-Mənsur xəstəxanası bir binadan daha çox tibbi xidmətlərin verildiyi bir ev kimi nəzərdə tutulmuşdur. İçində bulaq və fəvvarələr olan dörd həyəti, “ciddi xəstəliklərə” ayrılmış müstəqil palataları, qadınlar və sağalma dövründə olanlar və yaxud ambulator şəraitdə müalicə olunanlar üçün klinikalar, “pəhriz mətbəxləri” və bir də yetimxanadan ibarət idi. Həmçinin tam təchizatlı bir kitabxanası, konfrans zalları və məscidi vardı. Kişi və qadın tibb işçiləri işləyirdi. Xəstəxananın məsul işçiləri bir çox xəstənin xəstəxanadan çıxdıqdan sonra dərhal işləməyə başlamayacaqlarını nəzərə alaraq sağalma dövründə onlara maddi dəstək verirdilər.⁴⁰⁵ Böyük xəstəxanalarda əqli xəstələr üçün müstəqil palatalar var idi və ən təqdirəlayiq, incə nüans isə (hələ də tətbiq olunan) dəlillərə qarşı mərhəmətli və nəzakətli davranış tərzini olmuşdur.⁴⁰⁶ Bütün böyük xəstəxanalar eyni zamanda bir tibb məktəbi idilər. Onların arasında ən məşhuru “Darül-hikmə”, yəni Hikmət evi idi. Bu ifadələr ərəb, fars və urdu dillərində daha mənalıdır, çünki həkimlər üçün istifadə olunan “həkim” sözünün mənşəyi müdriklik mənasındakı “hikmət”dən gəlir.

Müsəlmanların tibb sahəsindəki töhfələrindən bəhs edən bu fəsil müsəlman elminin həm digər, həm də əv-

⁴⁰⁵ Garrison, eyni əsər, s. 136.

⁴⁰⁶ Eyni əsər; Campbell, eyni əsər, I, s. 56.

vəlki (xüsusilə də Antik Yunan) mədəniyyətlərin yaradıcı sintezinin bir nəticəsi olduğunu isbat edir. Həmçinin bu mövzu İslam tibbinin böyük təsirini göstərmişdir. Müsəlman həkimlərin çoxu digər elm sahələrində də məşhur idilər. Müsəlman alimlər sanballı, geniş və əhatəli bilikləri ilə orta əsrlərin İslam elm modelini açıq şəkildə nümayiş etdirən böyük şəxsiyyətlərdir.

On birinci fəsil Ərəb ədəbiyyatı

İslam mədəniyyətində ədəbiyyat və incəsənətə hər zaman böyük əhəmiyyət verilmişdir. Bu iki sahə müsəlman dünyasında islamaqədərki dövrdə də mövcud idi. Lakin müsəlmanların yaradıcılığı ədəbiyyatı da, incəsənəti də inkişaf etdirdi. İslamın gəlişi ilə ədəbiyyat və incəsənət yüksək mərtəbəyə ucalmışdır.

Müsəlmanlar geniş coğrafiyada yaşadıkları üçün İslam ədəbiyyat və incəsənəti müsəlmanların qeyri-müsəlman ölkələrdə yaratdıqları əsərləri də ehtiva edir. Həm bu, həm də növbəti fəsildə İslam ədəbiyyatından bəhs olunur. Ədəbiyyatda dil və dilin ifadə imkanları əsasdır. İslam mədəniyyətinin forma və məzmun xüsusiyyətləri, estetik yenilikləri maraqlı doğurmuşdur. Hər mədəniyyətin özünəməxsus forma, metafor, simvol, motivləri vardır. Bununla əlaqəli şəxsi təcrübəmdən bir nümunə vermək istəyirəm. İngilis və Amerikan ədəbiyyatını tədqiq etdiyim zaman yəhudi-xristian, Yunan-Roma mədəniyyətinin təsirlərinə şahid oldum. Hətta ateist olduğumu israrla bildirən bir müəllifin romanında xristian və yaxud yəhudi təəssübkeşliyini görmək mümkündür.

İslam ədəbiyyatı müsəlman dünyasının ruhunu əks etdirir və özünəməxsusdur. Müsəlman yazıçılar uşaq vaxtlarından Quran və İslam elmlərini öyrənmişdir. XX əsrin sonlarına qədər bu elmlər nöqsansız idi. Mərkəzində yalnız insanın dayandığı, Qərbin təsirində qalan müasir ədəbiyyatda cəmiyyət deyil, fərd aparıcıdır.

İslamdan əvvəlki ərəb ədəbiyyatı müsəlman ərəblərin ədəbi ənənələri davam etdirmələri üçün zəngin bazadır. Bu ədəbiyyat şeir, bəlağət və folklordan (əsasən də əf-

sanələşən qəbilələr tarixindən) ibarət idi. Qəbilə mədəniyyəti ilə formalaşmış və müəyyən mövzularla məhdudlaşdırılmışdı. Demək olar ki, bütün mövzular ortaq idi. Kişi cinsindən olan qeyri-adi qəhrəmanın başqa bir kişiyə, düşmən bir qövmə, bir qadına və yaxud hər üçünə də birlikdə qalib gəlməsi ədəbi mətnlərin əsasını təşkil edirdi. Digər ortaq cəhət isə intiqam mövzusuudur.

Bir çox hekayə və şeirdə tarixi qəhrəman, əsas qəhrəman və yaxud müəllifin ikinci bir obrazı sonda qalib gəlmək üçün süjetə daxil etməsi maraq doğururdu. Bu tip ədəbi metod və priyomlar "Minbir gecə nağılları" və Molla Nəsrəddin lətifələrində öz əksini tapan ədəbiyyat ənənəsinin təşəkkülünə xidmət etmişdir. Rene R. Kavanın tərcümə edib hazırladığı "Zərif aldatma: Ərəb müdrikliyi və fəndgirliyi"⁴⁰⁷ adlı antologiya bu ənənəni davam etdirən nümunələrdəndir. Bu hekayələr xəlifələr, krallar, sultanlar, valilər, qazılar, vəkillər, şahidlər və şərəfli bir məqsəd üçün hiyləyə əl atan dindar insanlar haqqında yazılmışdır.

Tarixi hadisənin bəzən əfsanəyə çevrilməsi maraq doğurur. Reynold Nikolsonun "Literary History of the Arabs" adlı əsərində nəql etdiyi hekayə buna dair ən yaxşı misaldır. Bu hekayədə Cənubi Ərəbistandakı Məribdən çıxan bir köç hekayəsindən danışılır. Köçdən çox sonralar meydana gələn başqa bir tarixi hadisə həmin köçün səbəbi kimi göstərməyə çalışılmışdır. Məribdəki səddin dağılmasının elə böyük təsiri olmuşdur ki, ərəblər arasındakı şöhrəti İslam dövründə də davam etmişdir.⁴⁰⁸

Hekayə bu şəkildə davam edir. Mərib kralının həyat yoldaşı yuxusunda səddin aşacağını görür. Kral buna əhəmiyyət verməsə də, həyat yoldaşının yuxusu ilə səd-

⁴⁰⁷ Rene R. Kawan, *The Subtle Ruse: The Book of Arabic Wisdom and Guile* (Harpercollins, 1982) (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

⁴⁰⁸ Müəllifin haqqında danışdığı bu hadisə, böyük ehtimalla Quranda da bəhs edilən Səbə xalqının həlakı ilə nəticələnən "Ərim seli" hadisəsidir (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

də baş verən bir hadisənin bir-birinə uyğun olması onu şübhələndirir. Həmin bölgədən çıxmaq istəyir, lakin öz xalqını şübhələndirməmək üçün özünü oğlu ilə münaqişə edirmiş kimi göstərir. Xalqın qarşısında yumruqlaşır və kral bir oğulun atasını vurduğu bir yerdə yaşaya bilməyəcəyini söyləyir. Var-dövlətini satır və daha sonra xalqına bölgədən getməyinin həqiqi səbəbini bildirir. Məribdən “başçılıq etdiyi əhali ilə birlikdə” çıxır. Qısa müddət sonra sədd aşır və ölkə sel altında qalır.⁴⁰⁹

Bir digər əfsanə də Səbə kraliçası Bilqeys haqqındadır. Başqa bir əfsanədə oğlunun intiqamını almaq üçün İrana qarşı müharibə elan edən Əsədin qəhrəmanlıq hekayəsi nəql edilir. Əsəd Kamil və üç cadugərin hekayəsi, taxt-tacından əl çəkib özünü Tanrıya həsr etmiş Numan və sevdiyi qadına qarşı olan hədsiz sevgisi sayəsində ondan heç xoşu gəlməyən bir qadını özünə aşiq edən şair Ədi.⁴¹⁰

Cəziminin⁴¹¹ nağıllarda və atalar sözlərində xüsusi yeri vardır. Bu qəhrəman elə təkəbbürlüdür ki, yalnız göydəki iki ulduzun onun yoldaşı ola biləcəyini söyləyir. Döyüşlərin birində Mezopotamiya şahzadələrindən Zəbbanın ərinə öldürür və Zəbba kraliça olur. Cəsur və əzmlə bu qadın ərinin intiqamını almaq üçün Cəziminə hiylə ilə ələ keçirir və ölənədək bütün qanını qızıl bir kasaya doldurur. Çünki bir kahin Zəbbaya deyir ki, əgər onun qanının bir damcısı da yerə tökülsə bu cinayətin intiqamı alınacaqdır. Cəziminin qardaşı oğlu ilə oğlu kraliçanı tuneldə ələ keçirirlər. Yenə də intiqam ala bilmirlər. Çünki kraliça üzüyündə gizlətdiyi zəhəri içərək intihar edir. Ölmədən əvvəl özünü öldürməsi ilə fəxr edir.

⁴⁰⁹ Reynold A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, s. 15-16.

⁴¹⁰ İlk Ləxmi kralı Əmr ibn Ədi (268-295) (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

⁴¹¹ Əmr ibn Ədinin əmisi və Tənuxun son kralı. Cəzimə öldürüldükdən sonra oğlu olmadığı üçün qardaşı oğlu Ədi Ləxmi kral olmuşdur. Palmira kraliçası Zəbban (240-274) tərəfindən öldürülmüşdür (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

Bu hekayələr İslamdan təxminən iki əsr sonra Abbasilər dövründə yazılmışdır. Bu antologiyaların bədii-estetik cəhətdən ən dəyərli əsəri Əbülfərəc İsfəhaninin iyirmi cilddən ibarət “Kitabül-Əğani”sidir (Mahnılar kitabı). Böyük tarixçi ibn Xəldun bu əsərin “ərəblərin şeir, tarix, musiqi və digər sahələrdə istedadlı xalq olduqlarını göstərdiyini” bildirir.⁴¹²

Şeir

İslamaqədərki dövrlərin hekayə və əfsanələrinin baş qəhrəmanları arasında yalnız krallar deyil, qəbilə qəhrəmanları da var idi. Lakin nəqletmə formaları fərqli idi. Bədəvi hekayələri mənzum şəkildə söylənilmiş və çöl qəhrəmanlarını mədh edən şeirlər söyləmək bir ənənəyə çevrilmişdir. İslam dövründə bir bədəvi tarixi bir qəhrəmanlıq hekayəsini misralarla nəql edirdi. Nəticədə qəhrəmanlıq hekayələrini nəql etmək üçün şeirdən istifadə olunurdu. Mənzum şəkildə yazılan, orijinal, bədii-estetik siqləti olan əfsanələr İslam dövründə Bağdad, Hələb və digər şəhərlərdə “Əyyamül-ərəb” adı ilə bir yerə toplanılmışdır.

İslamdan sonra şeirlərin məzmunu dəyişmişdir. Şeirin şairə sehrli güclər bağışlayan cin və şeytanla əlaqəli olduğuna dair inanclar artıq yox idi. İslamın gəlişi ilə şeir bir incəsənət sahəsi hesab olunurdu. Artıq bəzəkli sözlərdən az istifadə olunurdu. Bəzi hekayələrdə hələ də intiqam hissi aparıcı mövqedə idi. Həmçinin qəbilələr arasında baş verən müharibələr də ədəbiyyatın mövzularından biri idi. Mövzu baxımından mərdlik hissini ön planda olduğu zəfərlərdən də bəhs edilmişdir.

Tuetey islamaqədərki dövrü “ərəb şeirinin qızıl dövrü” adlandırır və 500-cü illərdən başlayaraq bir əsr davam etdiyini bildirir.⁴¹³ Şairlər ərəb mədəniyyətində əfsanələr və

⁴¹² Eyni əsər, s. 323.

⁴¹³ Tuetey, Classical Arap Poetry, s. 3.

hekayələrdəki qəhrəmanları təsvir edən qəhrəman hesab olunurdu. Nikolson İbn Rəşiqin bir-birinə “yeni yazılan bir şeirdən həzz almağı” arzulayan ailələrdən danışdığını bildirir, bütün qəbilələrin yeni bir şeirin yaranmasını böyük coşğunluqla qeyd etdiyini və “şairlərin çox şərəfli ənənəni davam etdirən insanlar” sayıldığını nəql edir.⁴¹⁴ “Dörd böyük şair” adı ilə məşhur olan ərəb şairləri İmriül-Qeys, Əşa, Nəbiğə və Züheyrdir.⁴¹⁵

Bir şair üçün Məkkə yaxınlığındakı Üqaz yarmarkasında keçirilən şeir müsabiqələrində mükafata layiq görül-mək böyük bir şərəf idi. Bu müsabiqələrdə yeddi şair mükafatlandırılırdı və həmin şairlərin qızıl naxışlarla işlənmiş şeirləri Kəbənin divarından asılırdı. Şeirlər ən müqəddəs məkanda nümayiş etdirilirdi. Şairlər və qəsidələri Ərəbistan yarımadasında böyük şöhrət qazanmışdı.

Bu şeir toplularından müasir dövrə çatanı və ən məşhuru “Müəlləqəi-səbə”dir (Yeddi asqı). İmriül-Qeys, Əntərə və Ləbid bu şeir toplusunun müəllifləri arasındadır. Sels bu qəsidələrin üç fərqli mövzuda yazıldığını qeyd edir. “Nəsib” və yaxud sevgilini xatırlama, səyahət və fəxriyyə (mədh etmə).⁴¹⁶ “Müəlləqət” Tennisonun “Lokslı salonu”⁴¹⁷ şeirlər toplusunun ilham mənbəyi olmuşdur.⁴¹⁸

Qəsidələr İngilis dilində tərcümələrində rahat oxunur, çünki dili asan başa düşmək və simvolları rahat qavramaq mümkündür. Amma şeirdəki zənginliyi duymaq üçün ərəb dilində oxumaq lazımdır. Çünki Çarlz Tueteyin də bildirdiyi kimi “zəngin lüğət tərkibinin özünəməxsus mə-

⁴¹⁴ Nicholson, eyni əsər, s. 71.

⁴¹⁵ Tuetey, eyni əsər, s. 21.

⁴¹⁶ Michael A. Sells (tərcümə), Desert Tracing: Six Classic Arabic Odes, s. 4. Nəsib (təşbib): Qəsidələrin qadın, təbiət və s. haqqında təsvir etdiyi giriş fəslı; Fəxriyyə: Şairin özünü mədh etdiyi fəsil (Türk dilinə tərcümə edənın qeydi).

⁴¹⁷ Kralıça Viktoriya dövründə dövlət şairi Lord Alfred Tennisonun (1809-1892) şeirlərindən ibarət ən mühüm əsəri (Türk dilinə tərcümə edənın qeydi).

⁴¹⁸ Lewis, Islam and the West, s. 120-121.

naları vardır ki, bir sözün ingilis dilindəki qarşılığı böyük bir cümlə tələb edir”.⁴¹⁹ Ərəb dilinin dəyərini başa düşmək üçün bu əsərə yaxşı bir ərəb qiraət ustasının ifasında qulaq asmaq lazımdır. Müasir dövrdə də “Müəlləqat”ı əzbərləyən və yaxud ona sevərək qulaq asan ərəblər vardır.

Tuetey islamaqədərki dövrün şeirini tanıtdırmaq üçün “Müəlləqat”dan da yaxşı nümunələrin olduğunu bildirir. “Klassik ərəb şeiri” adlı əsərində də yüksək estetik səviyyəsi olan şeirlər təqdim etmişdir. Bu şeirlərdəki dil daha zəngindir. Məcəzlar sistemi və poetikası isə daha mükəmməldir. Çox vaxt gizli mənalara işarə edilir və mövzu seçimi isə rəngarəngdir. Məsələn, Mütələmmis əd-Dübai öz şeirində əvvəllər Himyər krallarıyla aparılan müharibələrin intiqamını almağı qarşısına məqsəd qoymuş iki insanı təsvir edir. Bu iki nəfər məhsul yığımı vaxtı bir qalanın ətrafında yerləşmək istədikləri zaman qalanın mühafizləri onlara belə deyir: “Dost kimi gəldinizsə, sizi dost kimi qarşılayırıq. Əgər belə deyilsə, daha çox yamanlıqla qarşılaşarsınız”.⁴²⁰

“Orta əsrlərin ərəb ədəbiyyatçıları bədəvi şeirini klassik miras hesab edirdilər”. Cərir ibn Ətiyə (650-728) və Fərəzdəqinin (640-730) “şeirləri arxaik xüsusiyyətlərlə zəngin” idi.⁴²¹ Lakin ərəb ədəbiyyatı tədricən İslamın təsirinə məruz qalmışdı. Ən mühüm amil Quranın dili idi. Çünki daha əvvəl elə bir dil mövcud deyildi. Ustad bir hafizin səmindən Qurana qulaq asan hər bir ərəb onun dilinin gözəlliyinə valeh olurdu.

Quran həzrət peyğəmbər dövründə də şairlərin özlərini inkişaf etdirməsinə mane olmamışdır. Həzrət Məhəmmədə müxalif olan şairlər bunu şeirləri ilə yerinə yetirirdilər. Peyğəmbər (s.ə.s.) müsəlman şairlərin və həcv sahəsində ən yaxşılardan olan Həsən ibn Sabitin onlara cavab ver-

⁴¹⁹ Tuetey, eyni əsər, s. 8.

⁴²⁰ Eyni əsər, s. 98.

⁴²¹ Julia Ashtiany, T. Johnstone, J. Latham, R. Serjent və G.Rex Smith (ed.), The Cambridge History of Arabic Literature: Abbasid Belles-Lettres.

məsini istəyirdi.⁴²² Ceyyusiyə görə ilk dörd xəlifə, xüsusilə də həzrət Ömər və həzrət Əli şeirə peyğəmbərdən daha çox maraq göstərmiş, “humanist dəyərlər” və İslam əxlaqından bəhrələnən əsərləri digərlərindən üstün hesab etmişdilər.

Əməvilər dövrü bədii-estetik cəhətdən daha dolğun bir şeirə və axıcı, asan anlaşılan bir dilə keçid prosesi olmuşdur. Ceyyusi bunu şeirin “hələ tam olaraq müsəlmanlaşmadığı” bir dövrdə “müstəqil ruhun hərəkətlərini əks etdirən” “yeni bir incəsənət azadlığı” adlandırır. Artıq “qəzəl” janrında şeirlər yazılırdı. Qəzəl tədricən İslam dünyasında ən geniş yayılmış janra çevrildi.⁴²³

Bu prosesin əvvəllərində serenada şeiri qəsidə adı ilə fərqli bir forma qazanmışdır. Qəsidənin məzmunca növlərindən olan mədhiyyələr daha çox hökmdarlara ithafən yazılırdı. İlk Əməvi xəlifələrinin çox sevilən xristian şairi Əxtəlini (ö. 710) məşhur olmaq və rəğbət qazanmaq üçün mədhiyyə yazan şairlərə misal göstərmək olar.

İslamaqədərki məhəbbət şeirləri İslamın gəlişindən sonra da yazılmışdır. Hətta məhəbbət şeirləri musiqi ilə ifa edilmiş və bu ənənə Əməvilərin hakimiyyətində müqəddəs şəhərlər Məkkə və Mədinədə belə özünü göstərmişdir. İki qadın şair Cəmilə və Əzzə ərəb musiqisini yənidən canlandıran və ərəb şeirini mahnılara uyğunlaşdıran sənətkarlar kimi şöhrət qazanmışdılar. “Müğənnilərin kraliçası” kimi tanınan Cəmilə də dövrünün məşhur sənət adamlarından olmuşdur. Kəbədən Mədinəyə qayıtdığı zaman xalq onu küçələrdə qarşılamışdır.⁴²⁴

Bu dövrdə şeirin semantik çalarları olduqca geniş idi. Tuetey Əməvi dövrünün şairlərindən Ömər ibn Əbi Rəbiənin bir şeirindən nümunə verir. “Zeynəbdən bir qırmızı köynəyə birlikdə girməkdən başqa heç bir namünasib bir

⁴²² Salma Khadra Jayyusi (redaktor), *The Legacy of Muslim Spain*, s. 391.

⁴²³ Eyni əsər, s. 396-399.

⁴²⁴ Tuetey, eyni əsər, s. 30-35.

şey almadım".⁴²⁵ Bu misranı izah etməsi üçün Ömər ibn Əbi Rəbiyəyə təzyiç göstərildiyi zaman Zeynəbin yanında olduğu əsnada yağış başladığı üçün xidmətçisinə bir köynək gətirməyi tapşırıldığını deyir. Ömər ibn Əbi Rəbiyənin şeiri musiqi ilə uzlaşdırdı. Ömər ibn Əbi Rəbiyənin şeirləri dindar müsəlmanlar arasında "Allaha qarşı işlənmiş ən böyük günah" sayılırdı.⁴²⁶

Daha sonra Əməvi saraylarında eşq və əyləncə şeirləri konkretləşmişdir. Saraydan kənar da şairlər sərbəst məzmunlu şeirə daha çox üstünlük vermiş, kəskin həcvlər geniş yayılmışdır. Xüsusilə də həcv birbaşa hər hansı bir şeir haqqında mənfi fikir söyləməyə təşəbbüs göstərən insana qarşı olmuşdur. Bir-birilərinə qarşı olan düşmənliklərini şeirlərində də açıq şəkildə göstərən Fərəzdəq və Cərir buna bariz nümunədir. İkisi də Təmmim qəbiləsinə mənsubdur.

Fərəzdəq fəndgir, inandırıcı və qeyri-adi davranışları olan biridir. "Sərt" adlandırılan kobudluğu şeirlərində də müşahidə olunur.⁴²⁷ Fərəzdəq müasir ədəbiyyat tənqidçilərinin böyük tərifinə layiq görülmüşdür. Ceyyusi onu "Əməvilər dövrünün ən yaxşı şairlərindən biri" hesab edir.⁴²⁸ Tuətəy onun şeirlərini "həcvin gözəl sahələrdən birinə çevrilməsi" kimi qiymətləndirir. Fərəzdəq qeyri-adi həyatı və düşmənlərinə qarşı ifşaedici, nalayiq sözləri ilə məşhur idi. Məsələn, İraq valisi haqqında yazdığı şeirdə pulun səsinin bir gün qəflətən zəncirin səsinə dönə biləcəyini söyləmişdir.⁴²⁹ Fərəzdəq əmisi qızı Nəvvarın başqa biri ilə evlənməsinə mane olmuş və Nəvvarı özüylə evlənməyə razı sala bilmişdi. Aralarındakı ardı-arası kəsilməyən mübahisələr nəticəsində Nəvvar Məkkəyə qaç-

⁴²⁵ Eyni əsər, s. 31, 40.

⁴²⁶ Nicholson, eyni əsər, s. 243, 327.

⁴²⁷ Eyni əsər, s. 243.

⁴²⁸ Jayyusi, eyni əsər, s. 401.

⁴²⁹ Tuətəy, eyni əsər, s. 169, 172.

mışdır. Nəticədə Fərəzdəq həyat yoldaşından boşanmış, amma bir müddət sonra peşman olmuşdur. Bu nikahdan əvvəl və sonra Nəvvara şeirlər həsr etmişdir.

Fərəzdəqin tam ziddi isə nəzakətli, dindar və mütəfəkkir bir məhəbbət şairi olan Cərir ibn Ətiyədir. Qəzəlləri ehtirasdan uzaq olsa da, onun həcvləri öz dövrünün ən yaxşı şeirlərindən sayılır. Fərəzdəqin Cərirdən üstün olduğunu yazan Rai əl-İbili ilə bağlı bir əhvalat maraqlıdır. Cərir Rai ilə qarşılaşdığı zaman Rainin oğlu Cərir haqqında “Bəni Küleybin iti” deyir. Cərir bu hadisədən sonra bir həcv yazır və Rai ilə Fərəzdəqə oxuyur. Cərir Rainin qəbiləsini təhqir etdiyi misralarını oxumağa başladığı zaman Rai yoldaşlarının yanına qaçıb qışqıra-qışqıra artıq Bəsrədə qala bilməyəcəklərini, Cəririn onları rəzil etdiyini söyləyir. Rainin dostları şəhərdən çıxıb qəbilələrinin yanına qayıdır və Raini çox ağır sözlərlə qınayırlar.⁴³⁰

Cərir Əməvilər dövrünün danışmaq dilini şeir sənətinə gətirmişdir. Şeirlərində “yeni dil”, fərqli üslub və vəzndən istifadə etmişdir. Təəssüf ki, Cərir poeziyasının özünəməxsusluğunu tərcümə prosesində qoruyub saxlamaq mümkün deyil. Çünki Cəririn yumor və sarkazmı başqa dildə öz orijinallığını itirir. Cəririn geniş “xalq kütləsi üçün yazdığı” həcvləri Əməvi şeirində yeni hadisədir.⁴³¹

Ceyyusi Fərəzdəq və Cəririn şöhrətinə baxmayaraq, “dövrünün ən mühüm və ərəb dilli poeziyanın ən böyük şairlərindən biri”⁴³² adlandırdığı Zürrumməyə (ö. 733) üstünlük verir. Nikolson isə onu “saf bədəvi şeirinin son məşhur təmsilçisi” hesab edir.⁴³³ Çünki qədim dövrün şairləri və yaxud Zürrummənin müasirləri öz şeirlərində onun qədər diqqət cəlb edə bilməmişdilər. Təsvir ustası və dili ustalıqla istifadə edən bir şairdir.

⁴³⁰ Nicholson, eyni əsər, s. 245-246.

⁴³¹ Jayyusi, eyni əsər, s. 406-409.

⁴³² Eyni əsər, s. 427, 429, 432.

⁴³³ Nicholson, eyni əsər, s. 246.

Səhrada doğulan Zürrummə Quranı və islamaqədərki şeiri çox yaxşı bilirdi. Kufə və Bəsrəyə getmiş və oradakı şairlərlə görüşmüşdür. Lakin şəhər mühitinə uyğunlaşa bilməmişdir. Zürrummə “incə və zərif poeziyası ilə zəngin dil” yaratmışdır.⁴³⁴ Onun şeirlərindəki güclü bədii təsvir və ifadə vasitələri, natura səhra həyatı ilə uzlaşır. Zürrummə poeziyası islamaqədərki şeirdən realist ifadə tərzini ilə fərqlənir. İlğım, susuzluq, yalqızlıq, qızmar günəş, sabit səhra həyatı, insanların bitib-tükənməyən yorğunluğu.

Nəsr

Nəsr sahəsi inkişaf etsə də, oxuma-yazmanın yeni yayılmağa başladığı bölgələrdə hələ də geniş yayılmış ifadə tərzini natiqlik sənəti, “xıtabət” idi. Ədəbi nəsrin əsası didaktik məktublarla qoyulmuşdu. Aştianin Əməvilər dövrünün nəsrini haqqındakı tədqiqatlarında nəsr və ərəb dilinin filoloji sferası tədqiq edilmişdir. Ərəbistanın sərhədlərini aşan “mürəkkəb və kosmopolit bir mədəniyyətin” dili olan ərəb dilinin etnik deyil, filoloji bir kimlik hesab edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ədəbiyyat geniş bir mədəniyyət hadisəsidir. Əməvilər dövrü ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biri də dini məzmununda olmasıdır.⁴³⁵

İlk nəsr əsərləri daha çox tarixi hadisələr və qədim əfsanələr əsasında yazılırdı. Ən geniş yayılmış hekayələr məğazi⁴³⁶ növündə idi. Məğazilər İslamın ilk dövrlərində peyğəmbərin də iştirak etdiyi və Məkkə-Mədinə ətrafında

⁴³⁴ Jayyusi, eyni əsər, s. 324.

⁴³⁵ Ashtiany, s. 197.

⁴³⁶ SİYƏRİN bir sahəsi. Həzrət Məhəmmədin döyüşləri ilə əlaqəli rəvayətlərə verilən addır. Belə rəvayətləri bir yerə toplayan əsərlərə də bu ad verilmişdir. Məğazi əsərləri dinin əsasına aid kitablardan sayılmır (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

baş verən ilk döyüşlərə həsr olunurdu. Bu hekayələr patetik, təmtəraqlı üslubda yazılırdı. Bu mövzuda ən məşhur əsər Vaqidinin əsəridir.⁴³⁷

Həmin dövrün bir digər məşhur əsəri İbn İshaqın hicri I əsrin sonlarına yaxın yazdığı siyər əsəridir. Orijinalı itən bu əsərə İbn Hişamın yazdığı şərh İbn İshaqın əsərinin əslinə uyğun nüsxə kimi müasir dövrə gəlib çatmışdır.⁴³⁸ Bu bioqrafiya həzrət Məhəmmədin qohumları və yaxud əshabının nəsildən nəslə ötürdükləri məlumatlara istinad edir. İbn İshaq rəvayətlərin mənbələrini bildirmiş və müsahiblərindən eşitdiklərini olduğu kimi nəql etmişdir. Onun peyğəmbərin dövrü ilə əlaqə yaradan, sənədli, dokumental əsərində istifadə etdiyi metodu müsəlmanlar üçün Qurandan sonra ən mühüm dini mənbə olan hədislərin toplanılması prosesində də tətbiq olunmuşdur. Ən çox müraciət edilən, ən etibarlı iki mühəddis olan Buxari və Müslim həyatları boyunca hədislərin səhihliyi mövzusu üzərində işləmişdilər. Onlar hədisləri nəql edən insanların mötəbərliyinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər.

Abbasilər dövründə daha çox nəsr əsəri yazılmışdır. Bu, (Abbasilər Əməvilərdən dörd əsr çox hakimiyətdə olmuşdur) Abbasilərin hakimiyətinin uzunluğu ilə əlaqəli deyil, yeni xəlifənin yaratdığı fərqli, yüksək təbəqəli və kosmopolit mədəniyyətin gətirdiyi zəngin nəsr ənənəsi ilə əlaqəli idi. Nəsrin populyarlığı, geniş oxucu kütləsinə sahib olması şeirin islamaqədərki və İslamın ilk 150 ilində qazandığı statusu belə ötüb keçmişdir. Həmçinin "ədəb" və yaxud "saf" nəsr adlandırılan yeni bir janr yaranmışdır. Pellat didaktik xarakterli bu nəsr belə

⁴³⁷ Ömər əl-Vaqidi (747-823): Peyğəmbərdən sonrakı dövrlə əlaqəli məlumat verən ilk müəllif və məğazi sahəsində yazılmış ilk əsərin sahibidir (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁴³⁸ İbn İshaq (ö. 768): Məşhur siyər alimi və hədisçi. "Sirəti-Rəsul" adlı kitabı çox məşhurdur. Çox sayda alim onun əsərini əsas mənbə hesab etmişdir (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

İbn Hişam (ö. 833): İslamın ilk dövrlərindəki ən mühüm tarixçilərdən biridir. İbn İshaqın Sirətinə yazdığı şərhilə məşhurdur.

qruplaşdırır. “Əxlaq prinsipləri” öyrətmə məqsədi daşıyan, ümumi dünyagörüşü təmin edən və müxtəlif peşə sahiblərinə bələdçilik edən.⁴³⁹

Ədəbi dövrlər hökmdarların hakimiyyət illərinə görə təsnif edilmişdir. Digər dünya ədəbiyyatı nümunələrində (məsələn, İngiltərədəki Yelizaveta dövrü) olduğu kimi Ərəb-İslam ədəbiyyatı arasında da fərq qoyulması vacibdir. Abbasilər dövrü fəlsəfə, elm və incəsənət sahələrində olduğu kimi ədəbiyyatda da böyük bir dəyişiklik və inkişaf mərhələsi kimi yadda qalır.

Təbii ki, bu inkişaf yalnız Abbasilər dövrünü əhatə etmir. Nikolson Abbasi sülaləsini iki dövrə ayırır. İkinci Abbasi xəlifəsi Mənsurdan Vasiqə qədər davam edən dövrdə ciddi elmi mühit yaradılmışdır. Bu dövr iki cür xarakterizə edilir. Quran və İslam (ədəbiyyatı daxil olmaqla) əsasında yaranan mədəniyyətin təşəkkül tapdığı mərhələ və “xaricdən” gələn elmlərin (fəlsəfə, təbiət elmləri və tibb) inkişaf etdiyi dövr. Elmə diqqət və marağın artması nəsrin inkişafına müsbət təsir etmişdir. Mütəvəkkil ilə başlayan Abbasi dövrünün ikinci mərhələsi geriləmə dövrüdür.⁴⁴⁰

Bədii nəsr digər mədəniyyətlərlə (xüsusilə də fars) əlaqə yaradılması sayəsində daha intellektual və zəngin səviyyəyə yüksəlmişdir. Şeir sənəti isə daha mötəbər mövqeyə malik idi. Bəzi şairlər qədim qəsidələri təqlid edirdilər. Məsələn, əvvəlki şairlər kimi şeirlərinə tərək edilmiş hərbi düşərgə təsvirləri ilə başlayırdılar.⁴⁴¹

Abbasilər dövrünün əvvəllərində daha çox hekayə yazılmışdır. Bu hekayələr müsəlmanların fəthlərindən və uğurlarından danışan, tarixi, bioqrafik əsərlər idi. Hekayələrdən bəziləri pəhləvi dilindən tərcümə olunmuşdu. Onların arasında “Kəlilə və Dimnə” (Sanskritçəsi “Pançatantra – Ağlın Beş Vacı Şərti”), “Hudaynamə” (Krallar kitabı) və “Kitabül-Tac” var idi.

⁴³⁹ Ashtiany, s. 83.

⁴⁴⁰ Nicholson, eyni əsər, s. 257.

⁴⁴¹ Eyni əsər, s. 285.

Bu kitablar arasında ən məşhuru “Kəlilə və Dimnə” idi. Yalnız ərəb dilinə tərcüməsi müasir dövrə gəlib çatmışdır. Hələ də mötəbər hesab olunan bu nüsxə ingilis dili daxil olmaqla çox sayda dilə tərcümə olunmuşdur. “Kəlilə və Dimnə” 300-500-cü illərdə sanskritcə yazılmışdır. Rəvayətə görə, kral sadəlovh və tənbel oğullarına hikmət öyrətmək istəyir və bu məqsədlə Brahmana bu hekayələri yazdırır. “Kəlilə və Dimnə”dəki hekayələr geniş və fəlsəfi təhlillərə mövzu olacaq xüsusiyyətə malikdir.⁴⁴²

Baş qəhrəmanları Kəlilə və Dimnə adlı iki çaqqaldır. Əsərdə mərkəzində Kəlilə və Dimnənin dayandığı heyvanlar və quşlar haqqında bir çox hekayə nəql edilir. Heyvanlar insan kimi hərəkət edirlər, müdrik, bəzən də hiyləgərdirlər. Çox siyasi və əxlaqi dəyərləri ifadə edirlər. Hornsteinə görə, “Orta əsrlərin heyvan nağılları - müasir təmsillər Hindistana məxsus ədəbi ənənə üzərinə qurulmuşdur”.⁴⁴³

“Kəlilə və Dimnə”ni pəhləvi dilindən tərcümə edən Abdullah İbnül-Müqəffəd (720-756). Latham onu “Ərəb ədəbiyyatı tarixinin mərkəzi mövqeyinə” yerləşdirir. Çünki ərəb ədəbiyyatının qızıl dövrünü o başlatmışdır. İranlı İbnül-Müqəffə Bəsrədə ərəb dili öyrənmiş və bu dildə o dərəcədə püxtələşmişdir ki, ərəb dilini düzgün istifadə etməyən ərəblərə rişxənd edərmiş. Pəhləvicə mətnləri ərəb dilinə tərcümə etməyə başlayana qədər İraq hökumətində katiblik vəzifəsində işləmişdir.⁴⁴⁴

İbnül-Müqəffənin ərəb dilini mükəmməl bilməsi orijinal əsərlərində də nəzərə çarpır. Ən məşhur əsəri “Ədəbül-kəbir”ə yazdığı ön sözdür. Ön söz çox qısamdır və müəllifin sələflərinin təcrübələrinə istinad edən elmini əks etdirir. İbnül-Müqəffə əvvəlki müəlliflərin həm fiziki, həm

⁴⁴² Schroeder, *Muhammad's People*, s. 270-271.

⁴⁴³ Lillian Herlands Hornstein, *The Reader's Companion to World Literature*, s. 329.

⁴⁴⁴ H. T. Norris, “Fables and Fables”, *The Cambridge History of Arabic Literature: Abbasid Belles-Lettres*, s. 48.

də zehni cəhətdən öz müasirlərindən daha üstün olduqları düşüncəsindədir. Müasiri olan müəlliflərin yazılarının keçmişdən miras qalanları araşdırmaqdan ibarət olduğunu bildirir.⁴⁴⁵

“Ədəbül-Kəbir” şahzadələr, baş vəzirlər, vəkillər, saray ayanları və digər idarəçilərə aiddir. İbnül-Müqəffənin tövsiyəsi praktiki əhəmiyyətə malikdir və həm həmin dövrün idarəçilərinə, həm də müasir dövrün rəhbər şəxslərinə aid edilə biləcək xüsusiyyətdədir. Şahzadələrə təriflərə aldanmamalarını, “namuslu” insanlarla yoldaşlıq etməyi tövsiyə edir və yüksək mənəviyyətli insanların nəsihətlərinə qulaq asmağın zəruriliyini vurğulayır. Şahzadəyə xidmət edənlərdən isə ona öz atalarına qarşı göstərdikləri hörməti göstərmələrini istəyir. Dostluq münasibətləri və fədakarlıq kimi mövzulara da toxunur. Fiziki sağlamlığın qorunması ilə bağlı tövsiyələri hər dövr üçün aktualdır. Yeməkdə və cinsi həyatda normaya riayət etmək xüsusi olaraq vurğulanır.

İbnül-Müqəffə idarəetmə, hakimiyyət, hüquq, cahillik və elm haqqında yazılar yazmışdır. Yazıları müfəssəl və intellektual səciyyə daşıyır. İbnül-Müqəffə klassik məktəbin mürəkkəb hesab olunan bütün metodlarından istifadə etmişdir. Bu metodlardan ən məşhuru “alliterasiyalı məcazi təsvir” adlanır.⁴⁴⁶

İlk ədəbi əsərlərinin ən geniş yayılmış və məşhur nümunəsi “Min bir gecə nağıllarıdır”. Bu möhtəşəm mətnin Suriya və Misir nüsxələri mövcuddur. Muhsin Mehdi⁴⁴⁷ Suriya əlyazması əsasında yeni bir nüsxə hazırlamışdır.

⁴⁴⁵ Eyni əsər, s. 57.

⁴⁴⁶ Eyni əsər, s. 63.

⁴⁴⁷ Muhsin Mehdi (1926-2007): Ərəb tarixi, filologiyası və fəlsəfəsi sahəsində məşhur İraq mənşəli amerikalı İslam və Ərəb mütəxəssisi. “Min bir gecə nağılları”nın Suriya və Misir olmaqla iki əlyazması olduğunu isbat etmiş və Suriya nüsxəsini əsas götürməklə ərəbcə tərcümə etmişdir (Türk dilinə tərcümə edənün qeydi).

Bu əsərdən Hüseyn Haddavinin etdiyi ingiliscə tərcümə çox oxunmuşdur. Misir nüsxəsində çox sayda qısaltma, dəyişiklik və əlavələr mövcuddur.⁴⁴⁸

Orijinalıq çox mühümdür. Hekayələrin çoxu farsca yazılmış “Hezar əfsanə”dən (“1000 əfsanə”) tərcümə olunmuşdur. “Min bir gecə nağılları”ndan bəhs edən hər bir əsərdə bu mənbə haqqında məlumat verilir. Həmçinin birinci Əməvi xəlifəsi Müaviyəyə təqdim olunan mətnlər arasında Cənubi Ərəbistan əfsanələri ilə yanaşı, bədəvi hekayələri və Ərəb xalq mahnıları da vardır. “Min bir gecə nağılları”na əlavə edilən qədim hekayələr həm də öyrədici xarakter daşıyırdı. Aştiyanıya görə, hekayələrin çoxu “islamlaşdırılmışdır”.⁴⁴⁹ Bu proses hekayələrin süjet – kompozisiya, məzmun-forma xəttinə ciddi təsir göstərmişdir.

Hekayənin tərcümələrini oxuyanlar təbii olaraq bəzi nüansları gözdən qaçıırırlar. Lakin Muhsin Mehdi bu məqamları izah etmişdir. Məsələn, hekayələri nəql edən Şəhrizadın mənası “ali irq”dir. Şəhrizad yerinə yetirmək istədiyi iş üçün bacısı Dinazadın ona kömək etməsini istəyir. Dinazadın da mənası “uca din”dir. Muhsin Mehdiyin fikrinə görə, Dinazad “gizli hikmət” sahibi mənasında işlədilmişdir.

Şəhrizad qəzəbli şahı sakitləşdirmək üçün lazım olan “gizli bir elmə” sahibdir. O, evləndiyi hər qadını öldürmə qərarı vermiş şah Şəhriyardan ehtiyat edən atasını da razı salır. Lakin onun əsl hədəfi daha böyükdür. Şəhrizad şahın qəzəbli şəxsiyyətinin öhdəsindən gəlmək üçün ağıllıdan istifadə edir, hekayələri onun xoşuna gələcək bir şəkildə, şirin dillə danışır.

Hər hekayənin daha dərin mənası vardır. Muhsin Mehdi bu mənalara da izah etmişdir. İlk hekayə bir cinin görünməz oğlunu bilmədən öldürən dindar bir tacirlə əlaqə-

⁴⁴⁸ Nicholson, eyni əsər, s. 238.

⁴⁴⁹ H.T.Norris, eyni əsər, s. 137-138.

dardır. Bu hekayə bir insanın bilmədən səbəb olduğu bir ölümün məsuliyyətini nə qədər daşıya biləcəyi müəmmasından bəhs edir. Hekayələr həyat xilas etmək, yalan danışmağın zərərləri, aldadılmaq, lazım olduğu zaman çevik olmaq, gücü yaxşılıq və yaxud pislik üçün istifadə etmək, dini siyasi gücə alət etmək kimi mövzuları ehtiva edir. İlk hekayələrdən biri müsəlman, yəhudi və xristianların birlikdə harmoniya içində yaşadığı bir dövlətin yenidən qurulmasından danışıq.⁴⁵⁰

“Əlf leylə və leylə”⁴⁵¹ çox zəngin bir mətnidir, burada ondan yalnız qısa şəkildə bəhs etmək mümkündür. Bir çox mürəkkəb ədəbi mətn kimi “Min bir gecə nağılları” da həyatın çətin anlaşılan əxlaqi mövzularına toxunur. Hekayələr qeyri-adi hadisələrlə doludur, çünki sırayı insanın başa düşməkdə çətinlik çəkdiyi məsələləri yalnız məcazlar və yaxud simvollarla izah etmək olar. Bütün hekayələrdəki ortaq mövzu hikmət, yəni müdriklikdir. “Əlf leylə və leylə” zamana qarşı mübarizə aparmış və yox olmamışdır. Bu əsər insanın fiziki funksiyaları ilə cinsi münasibətlərindən açıq şəkildə bəhs etdiyi üçün bir çox müsəlman ölkədə qadağan edilmişdir. İngilis dilindəki tərcümələrinin biri uşaqlar, digəri isə böyüklər üçün olmaqla iki versiyası mövcuddur! Bu da müsəlmanların öyrənməyə açıq bir cəmiyyət qurduqlarının göstəricisidir.

Qeyri-adi müəlliflər və şairlər

Abbasilər dövründə yaradıcılıq, incəsənət və ədəbiyyat inkişaf etmişdir. “Əlf leylə və leylə” ən yaxşı ədəbi nümunələrdən biridir. Bu mövzu geniş olduğu üçün burada dövrün qeyri-adi müəllif və şairlərindən bəhs olunacaqdır.

⁴⁵⁰ Muhsin Mehdi, “İslam Felsefesi” Britannica Ensiklopediyası, Macropedia, XXII, s. 24-31.

⁴⁵¹ “Min bir gecə nağılları”nın orijinal adı (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

Cahiz (776-869) Abbasilərin erkən dövrlərinin müstəsna şəxsiyyətlərindəndir. Rəsmi olaraq təhsil almasa da, ərəb nəsrinin ən böyük ustadlarından biri olmuşdur.⁴⁵² Oxumağı bir mədrəsədə öyrənmiş, sərgərdan bir həyat yaşamış və bəzən cüzi maaşla müxtəlif işlərdə işləmişdir. Lakin elmə olan acgözlüyü, təcrübə və müşahidələri sayəsində çox şey əldə etmişdir. Cahizin məscidlərdəki söhbətlərə qulaq asmağa böyük həvəsi var idi. Pellat Cahizin elmin ardınca getməsinə çox gözəl bir nümunə verir. Bəsrənin kənarında bir hərbi düşərgədə bədəvilərdən dil haqqında bilik əldə edən filoloqlara qulaq asmış və bu filoloqların bədəvilərdən öyrəndiklərini dərslərdə danışımlarına şəhid olmuşdur. Pellat bu müəllimlər arasında “ərəb mədəniyyətinin inkişafında açar rol oynayan” alimlərin də olduğunu qeyd edir.⁴⁵³

Cahiz elmi mühitdə iştirak etməklə yanaşı, fəhlələr, sənətkarlar və “yeraltı dünya” ilə əlaqələrini davam etdirmişdir. Beləliklə, yazmağa başladığı zaman Bəsrədəki həyatın hər bir sahəsini olduğu kimi nəql etmişdir. Əsərlərinin adları məzmunlarını tam mənada əks etdirir: “Dövlət idarəsi üçün bələdçi kitabı”, “Bələğət və ifadə kitabı”, “Elm haqqında sual və cavablar”, “Heyvanlar kitabı”, “Paxıllar kitabı” və s. Cahizin müasir dövrə yalnız 24-ü gəlib çatan 230 əsəri olmuşdur. Cahiz əsərlərinin birində ağ irqdən daha üstün hesab etdiyi qara irqi mədh edir.⁴⁵⁴ Pellatın ifadələrinə görə, bu əsərin məqsədi ağları

⁴⁵² Ullah, *Islamic Literature*, s. 78.

⁴⁵³ Charles Pellat, *The Life and Work of Jahiz: Translation of Selected Texts*, s. 78-79.

⁴⁵⁴ Bu əsər “Kitabüs-Sudan vəl-Bizan”dır (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

“pisləmək” deyil, “İranlı Şüubilərin”⁴⁵⁵ ərəblərdən irq və mədəni cəhətdən üstün olduqları iddiasının haqsızlığını göstərmək” dir.⁴⁵⁶

Cahizin əsərləri çox məşhur idi, çünki öz ətrafındakı insanlar haqqında yazırdı və onun qəhrəmanlarını oxucular tanıyırdı. Hekayələrindən biri danışmağı xoşlamayan, təkəbbürlü qazı haqqında idi. Məhkəmə salonunun dolu olduğu bir gün bir milçək yüksək vəzifəsinə görə işarə dili ilə ünsiyyət quran bu qazının üzünə qonaraq gəzişir. Nəticədə qazı təlaşlanır və salon qəhqəhə ilə gülür.⁴⁵⁷

Başqa bir hekayə isə simiclik haqqındadır. Mərvli bir nəfər tez-tez bəsrəli bir qonaqsevər tacirin evində qonaq qalırmuş. Hər dəfə ziyarət etdiyi zaman ona böyük minnətdarlıq edir, “nəzakəti” və “yaxşılığı”nın əvəzindən çıxmaq üçün tacirin də Mərvə gəlməsini gözlədiyini təkrarlayırmış. Bir müddət sonra tacirin yolu Mərvə düşür. Daim qonağı olan və hər zaman onu dəvət edən həmin adamın evinə getməyi düşünür. Səfəri çox uzun və yorucu keçdiyi üçün dəfələrlə evində qonaq etdiyi şəxsin evində dincəlmək istəyir. Nəticədə həmin şəxslə qarşılaşır və evində dəfələrlə qonaq etdiyi adam özünü tanımazlığa vurur. Bəsrəli tacir səfər paltarlarını və sarığını çıxarır. Elə o əsnada həmin şəxs onu dayandıraraq “əgər dərinə də çıxartsan, yenə də səni tanımaram”, - deyir.⁴⁵⁸

Cahizin əsərləri forma və məzmun baxımından “*ədəb*” *kateqoriyasına* aiddir. Onun əsərləri ərəb nəsrinin ən yaxşı nümunələrindən sayılır və dərin, etik və estetik dəyərlər ifadə edən üslubu ilə tanınmışdır. Pellata görə, onun “*ədəb*” əsərləri “*ədəb*”in üç formasının da tələblərinə cavab

⁴⁵⁵ Şüubilər: Əməvilər və Abbasilər dövründə ərəb olmayan müsəlmanlar (məvali) arasında yaranmış bir hərəkatdır. İran və Türk mənşəli müsəlmanların başlatdığı müxalifət hərəkatı Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsində böyük rol oynamışdır (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

⁴⁵⁶ Eyni əsər, s. 87, 90-91.

⁴⁵⁷ Ullah, *Islamic Literature*, s. 79.

⁴⁵⁸ Pellat, *The Life and Work of Jahiz: Translation of Selected Texts*, s. 83, 89, 108.

verir. Pellat bu əsərlərin “mədəniyyət və əxlaq dərsi” vermə məqsədi daşdığını deyir. Çünki Cahiz hər təbəqənin insanların təhlil etmiş, tənqid ediləsi bir vəziyyət olduğu zaman isə ayrışdırıcılıq etməmişdir. Müsəlman alimlər onu “ağıl və mədəniyyət ustası” adlandırırlar.⁴⁵⁹

Nadir nəsr nümunələrindən biri də İbn Tüfeylin (1105-1185) “Heyy ibn Yəqzan”⁴⁶⁰ adlı fəlsəfi alleqorik romanıdır. Əsərin qəhrəmanı bir səhra adasında elə yalnızdır ki, dünyada başqa insanların varlığından bixəbərdir. Yalnız həyatının xüsusi bir mənası vardır. Tək başına qalan Heyy “adəm övladının bütün elmləri kainatın sirrini açacaq dərəcədə öyrənərək ilahi məqama yüksələ biləcəyinə nümunə”dir.⁴⁶¹ Bu əsər daha çox fəlsəfi hadisədir. Çünki İbn Tüfeyl daha çox filosof kimi tanınır.

Qeyri-adi dərəcədə böyük kitabxanası ilə məşhur başqa bir nasir isə Sahib ibn Əbbaddır (938-995). Kitab kolleksiyası o qədər böyük imiş ki, daşımaq üçün dörd yüz dəvə lazım imiş.

İbn Əbbad miliyyətə iranlıdır və ərəb nəsrinin ustası olmuşdur. Dindar bir ailədə doğulmuşdur. Məşhur alimlərin tələbəsi olmuşdur. Məşhur kolleksiyasını yaradana qədər kitab almağa davam etmişdir. Sarayda və döyüş meydanlarında, əcnəbi torpaqlarına qarşı uğurlu yürüşlərdə təcrübə qazanmışdır. Etibarlı və xalq tərəfindən rəğbətlə qarşılanan vəzir olmuşdur.

İbn Əbbadın nəsr yaradıcılığı genişdir. İlahiyyət, tarix, filologiya və ədəbi tənqid sahəsində də əsərlər yazmışdır. Həm rəsmi, həm də şəxsi məktublarını bir mənbəyə görə otuz, başqa bir mənbəyə görə isə on beş cildə toplamışdır. Atasını kimi dinlə məşğul olmuş və kəlam (ilahiyyət)

⁴⁵⁹ Eyni əsər, s. 81, 94-96, 109.

⁴⁶⁰ Əsər Robinzon Kruzonun da ilham mənbəyi olmuşdur. Əsərdə bir adada doğulub heyvanlarla böyüyən Heyyin başqa bir adadan gəlmiş Əbsəllə qarşılaşması və onların həqiqətə ağılla çatmalarından bəhs olunur (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

⁴⁶¹ John McGinnis, Classical Arabic Philosophy. An Anthology of Sources, s. 34.

ilə əlaqəli əsər yazmışdır. Bir çox əsərində çox sərt satiradan istifadə etmişdir. Şeirlərindəki söz oyunları maraqlıdır.⁴⁶² Ədəbiyyatşünas və tənqidçilər də təsdiqləyir ki, İbn Əbbad dil ustasıdır.⁴⁶³ Var-dövlət və siyasi gücə sahib şanslı bir müəllif kimi dəstəyə ehtiyacı olmamışdır.

Abbasilər dövrünün məşhur nasirlərindən biri də Əbu Həyyan ət-Tövhididir (930-1023). Tövhid həyatının son dövrlərində İbn Əbbadın himayəsinə möhtac olmuşdur. Yaşadığı dövrdə dəyəri çox bilinməyən bir şəxsiyyətdir. Təxminən beş min səhifə olan əsərləri ədəbiyyat, xəttatlıq, təsəvvüf və ədəbi tarix sahələrini əhatə edir.⁴⁶⁴

Tövhidinin əsərləri ədəbi və tarixi dəyərlər ifadə etməsi baxımından həmin dövrdə olduğu kimi, müasir dövr üçün də faydalıdır. İdealist və realist məzmunlu fikirləri ilə məşhurdur. Mark Berje onu “müsəlman humanist” adlandırır. Sözləri ilə davranışları bir-birinə uyğun, vəzir və yaxud bir dilənçi olmasından asılı olmayaraq, hamıya qarşı insan kimi münasibət göstərən bir şəxsiyyətdir.⁴⁶⁵

Tövhidinin əsərləri əxlaqi-didaktik məzmunadadır. İlk kitabında sahib olduğu “müdrəklik inciləri”nin mənbəyini sadalayır. Quran, peyğəmbərin sünnesi, məntiq və təcürbə. Qəzzaliyə böyük təsiri olmuşdur. Tövhidinin dövlətin gücünə dair verdiyi sıralama da mühümdür. Həmin dövrdə ümumi təmayül bütün gücü hökmdarlara, hakim təbəqəyə və onu dəstəkləyənlərə (xüsusilə də orduya) verirdi. Tövhid buna haqlılıq payı versə də, hökmdarların xalqı da nəzərə almasının zəruriliyini bildirmişdir.

Tövhid aşağı təbəqədəki insanların vəziyyətinin səbəblərini izah edir. Bu səbəblər müasir dövrdə də qüvvədədir. Onlar həyatları boyunca “necə yaşayacaqlarının və nə yeyəcəklərinin” axtarışı ilə məşğuldurlar. “Bəzənmək

⁴⁶² Pellat, “El-Sahib b. Abbad”, The Cambridge History of Arabic Literature: Abbasid Belles-Lettres, s. 103-105.

⁴⁶³ Eyni əsər, s. 105-106.

⁴⁶⁴ Ashtiany, eyni əsər, s. 113, 119.

⁴⁶⁵ Berge, Les Arabes, s. 118.

deyil, bədənlərini örtəcək bir-iki nimdaş geyim" tapmaq onlar üçün böyük bir nemətdir. Tövhidin dinin cəmiyyətin və dövlətin əsası olduğunu vurğulayır və dindar insan sayının az olmasını kədərlə ifadə edir. Elmə hörmət və qayğı ilə yanaşmış, alimlər arasındakı münaqişə və ixtilafı tənqid etmişdir. Materializmə qarşı çıxmışdır.

Berje Tövhidinin son anlarını nəql edir. Ölüm döşəyində olarkən yanındakılar onun sağlması üçün Allaha yalvarırlar. Tövhid isə "hamınız elə davranırsınız ki, sanki bir əsgərin və yaxud polisın hüzuruna gedirəm. Lakin mən mərhəmətli bir sahiblə görüşməyə gedirəm", - deyir.

466

Məqamat

Nəsrə "məqamat" adlandırılan yeni ədəbi kompozisiya, yazı növü yaranmışdı.⁴⁶⁷ Biston məqamı "bir məclis" adlandıran müəllifləri tənqid edir. Onun əvəzinə "ayaq üstə" ifadəsinə üstünlük verir, çünki əhvalat və hadisələr səci adlanan bir üslubla nəql edilirdi.⁴⁶⁸ Bu tip əsərlərin qəhrəmanı "diyar-diyar gəzib şeir, bəlağət və elmdəki bacarıqlarını bədahətən nümayiş etdirərək" aldığı hədiyyələrlə dolanan məzhəkəçi bir avaradır. Belə bir süjet və kompozisiya müəllifin cinas, kinayə və məcazlar sistemini yaradarkən istifadə etdiyi söz oyunlarındakı məharətini göstərmək üçün bir fürsətdir. Məsələn, bir nəfər məqamat nəql edənə yanına yaxınlaşır və tanıdığı "sarışın" bir cavvan oğlana "sarışın" bir gəlin tapmasını istəyir. Təhkiyəçi bu arzunu yerinə yetirir. Biston bu "sarı cütlüyü" qızıl pul kimi təsvir edir. Təhkiyəçinin əsas işi müxtəlif hekayələri

⁴⁶⁶ Eyni əsər, s. 123.

⁴⁶⁷ Nicholson, eyni əsər, s. 328.

⁴⁶⁸ A.F.L. Beeston, "Al-Hamedhani, al-Hariri and the Maqamat Genre", *The Cambridge History of Arabic Literature: Abbasid Belles-Lettres*, s. 127.

bir-biri ilə əlaqələndirməkdir. O, müxtəlif yerlərdə qəhrəmanla qarşılaşır, ona gördüklərini və eşitdiklərini nəql edir.⁴⁶⁹

Məqamatı ədəbiyyata ilk dəfə Əhməd ibn əl-Hüseyn əl-Həmədani (968-1008) gətirmişdir. Bir təhkiyə metodu olan səci də Həmədinin adı ilə bağlıdır. Əbu Məhəmməd əl-Qasım (1054-112) Həmədaniyə məqamatın ustası adlandırılır. Həmədani ipək ticarəti ilə məşğul olduğu üçün Həriri (həriri ipək deməkdir) kimi məşhurlaşır.

“Məqamat” Qurandan sonra ərəb dilinin xəzinəsi hesab olunmuşdur. Həririnin kitabı məqamat növünün əsas prinsiplərini əhatə edən bir nümunədir. “Hekayə heç bir şeydir, hər şey üslubdadır” və “Məqamat”ın əsas qəhrəmanı Əbu Zeydin “fırıldaqları” “yumor hissi və müdrikliyi”nə görə bağışlanır. Əbu Zeydin həyatını davam etdirə bilmək üçün hoqqabazlıq, bacarıq, fırldaqçılıq, hiylə və digər yollara müraciət etməsi labüddür. Həririnin “Məqamat”ı tərifi çətin olan bir əsərdir. Həm əylənmək üçün oxunmuş, həm də məktəb proqramına daxil edilmişdir.⁴⁷⁰

Həririnin kitabın məzmunu və sormasına təsir edən siyahı tərtib etmişdir və bu siyahı daha sonra “Məqamat” da əlavə edilmişdir. “Ciddi və semantikasız geniş olan bir dil... qeyri-adi forma... bələğət inciləri... Qurandan ayələr... məcazlar... Ərəb atalar sözləri... filoloji tapmacalar... ikimənəli sözlər... nitq və xitabət... və əyləncəli zarafatlar”. Həriri əsərini “əxlaq bir niyyət”lə yazdığını bildirmişdir.⁴⁷¹

Həririnin “Məqamat”ı həm orijinalı, həm də tərcüməsi (İngilis dilində ən çox oxunan Əminə Şahın tərcüməsidir) ilə hər təbəqədən oxucunu heyran etmişdir. Ədəbiyyat tənqidçiləri də bu əsəri yüksək qiymətləndirmişdir. Ən

⁴⁶⁹ Eyni əsər, s. 131-132.

⁴⁷⁰ Nicholson, eyni əsər, s. 329.

⁴⁷¹ Eyni əsər, s. 429-430.

böyük tərif məşhur Quran müfəssiri Zəməxşəriyə aiddir. Zəməxşəri yazırdı: "Həririnin "Məqamat"ı hər cümləsi qızilla yazılacaq qədər qiymətlidir".⁴⁷²

Abbasilər dövründə tarix, coğrafiya, səyahət, fəlsəfə və bioqrafiya haqqında əsərlər də yazılmışdır. Quran, hədislər, dörd fiqh məktəbinin qaydaları və İmam Qəzzalinin əsərləri bu dövrdə də tədqiq edilmişdir. Dövrün ən mötəbər tarixçiləri Təbəri (839-923) və Məsudidir (ö. 956). Təbəri həm dini, həm də tarixi əsərlər yazmışdır. Çox böyük bir Quran təfsiri və bir neçə cilddən ibarət tarix əsəri vardır.

Yeni şeir

Abbasilər dövründə şeir sənətində forma, məzmun və üslub yenilikləri üzə çıxmışdır. Şeirin həm coğrafi, həm də fəlsəfi baxımdan ümumi bir perspektivi vardır. İslam mədəniyyəti Çindən Qərbi Avropaya qədər geniş coğrafi məkana təsir göstərmişdir. İran mədəniyyəti ərəb şeirinə tələffüzdə zəriflik, hislərdə dərinlik və düşüncə zənginliyi qazandırmışdır.⁴⁷³ Fars, latın və sanskrit dilindən olan tərcümələr ərəb şeirinin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

Üslub baxımından yeni şeirlər və metodlar yaranmışdır. Sarayın həzzə olan düşkünlüyü şeirdə "xəmriyyə" və "tərdiyyə"⁴⁷⁴ şəklində meydana çıxmışdır. Hislər ən çox "qəzəl"lərdə öz ifadəsini tapmışdır. "Zöhd" (bir növ dua misraları) və "bədi" (çox vaxt təkəbbür göstəricisi olan təmtəraqlı bir şeir) də o dövrə aid poeziya nümunələridir.

Qəsidə də dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bədəvi yeni bir növü köhnədən fərqləndirmək üçün "Birinci və ikinci qəsidə" ifadələrindən istifadə etmişdir. Birinci qəsidənin

⁴⁷² Eyni əsər, s. 336.

⁴⁷³ Eyni əsər, s. 290.

⁴⁷⁴ Xəmr (şərab) mənşəyindən gəlir. "Xəmriyyə" şərabı tərifləyən şeirlərin adıdır. "Tərdiyyə" isə ovçuluq haqqında şeirlərdir (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

ədəbiyyata aid olmayan funksiyaları da var idi. Bu şeir qəbilələrin dəyərlərini ifadə edir və yavaş-yavaş qəbilə ilə eyniləşən şeir bir "ritual" a çevrilirdi. Ədəbiyyata aid cəhəti isə çox vaxt "hamisini mədh edən" bir "ədəbi təcrübə"yə istinad edən şeir olması idi.⁴⁷⁵

Müti ibn İyas, Əbu Nüvas, Əbül-Ətəhiyə, Əbü Təmmam, Münəbbih və Əbül-Əla əl-Məərri o dövrün ən istedadlı şairləridir.

Müti ibn İyas (ö. 787) Əməvilərlə Abbasi dövrü arasında körpü rolunu oynayır. Yeni şeir məktəbinin ilk şərab şairi hesab olunur. Bir yoldaşı ilə birlikdə şərab şeirlərini Bağdada aparmışdır. Abbasi sarayında dələduz bir şair kimi tanınmışdır. Lakin sənəti və şərabı tərifləyən şeirləri mədh edilmişdir.

Onun şərab, eyş-işrət və hoqqabazlıqdakı xələfi Əbu Nüvas (ö. 813) ən məşhur şairlərdən biridir. "Min bir gecə nağılları"nda xəlifə Harun ər-Rəşidin yoldaşı kimi təqdim olunmuşdur. Dini təhsil almasına baxmayaraq, Abbasi dövrünün bu həzz düşkünü şairi üçün "həyatının ən mühüm şeyi, həzz almaq idi".⁴⁷⁶ Əbu Nüvas ovçuluqla bağlı şeirləri, qəsidələr və eşqə dair şeirləri ilə məşhurdur. Ancaq şərab şeirləri onun məşhur olması və çox təqlid edilməsinə səbəb olmuşdur. Şərabə dair şeirləri Əbu Nüvasın şəxsiyyəti haqqında kifayət qədər məlumat verir. Şərabın özü, şərab verənlər (saqilər), içki yoldaşları, müğənni və meyxana sahibləri haqqında yazmışdır. İçki içmək barədə hekayələr nəql etmişdir. Bu hekayələrdən birində yoldaşları ilə gedərkən gözəl bir şərab satıcısı qadınla rastlaşır. Dostların şərab almaq üçün kifayət qədər pulları olmadığı üçün yoldaşlardan birini "girov" qoymağı təklif edirlər. Qadın Əbu Nüvası seçir və əbədi olaraq həbs edəcəyini bildirir.

⁴⁷⁵ M.M. Badawi, "Abbasi şeiri və Öncülləri", *The Cambridge History of Arabic Literature: Abbasid Belles-Lettres*, s. 149-150.

⁴⁷⁶ Nicholson, *eyni əsər*, s. 295, 298.

Əbu Nüvas Harun ər-Rəşidin sarayındakı bütün şairləri kölgədə qoymuş və Rəşidin xələfi Əminin ən məşhur şairi olmuşdur. O, həcvdən mahnıya, mərsiyədən zöhd şeirinə qədər geniş bir sahədə yazmışdır. Ənənəvi qəsidə formasına gətirdiyi yeniliklər “cəsərətli addım”dır.⁴⁷⁷ Məhəbbət şeirlərində məcazi təsvirlər və metaforlardan məharətlə istifadə etmişdir.

Əbu Nüvasın həyatının sonlarına doğru peşman olduğu deyilsə də, səmimi olub - olmadığı hələ də mübahisəlidir. Nikolson səmimi olduğuna inandığı şairdən sitat gətirir. “Şeytan xəstə olduğu zaman keşiş olmaq istəyər”. Əbu Nüvas daha sonra “zühdiyyat”⁴⁷⁸ şeirlərinə üstünlük vermişdir. Kibrin səhv olduğunu vurğulamış və özünü üstün hesab edənləri qınamışdır. Əbu Nüvasa görə, “yaşayan hər bir insan bir faninin övladı və fani”dir.⁴⁷⁹

Şair Əbül-Ətəhiyə (748-828) həyat tərzi ilə Əbu Nüvasın tam əksidir. Yaradıcılığının əvvəllərində eşq və şərab şeirləri yazmasına baxmayaraq, qısa müddətdən sonra sarayın həzz aludəçiliyindən əl çəkmiş və bir zahid kimi yaşamağa başlamışdır. Müasirləri arasında İslama daha yaxın şairdir. Əbül-Ətəhiyənin şeirləri melanxolik və bədbin aurası ilə fərqlənirdi. “Dünya ilan kimidir. Yumşaqdır, amma zəhər saçır” deyən şair dünyanın müvəqqəti və boş olduğuna, var-dövlətin və keyfin heç bir əhəmiyyəti olmadığına inanır. Nikolsona görə, onun ən böyük hünəri şeirlərində sadə və bəsit bir dil istifadə etməsidir. Bu təmayül onun eqalitar təbiətinə də uyğundur. Ona görə, bir insan “əsizadəliyi” ilə fəxr edə bilər, lakin heç bir şey “ədalət” qədər mühüm deyil.⁴⁸⁰

⁴⁷⁷ Schoeler, G., “Banshar b. Burd, Ebu'l-Atahiye ve Ebu Nuvas”, The Cambridge History of Arabic Literature: Abbasid Belles-Lettres, s. 296.

⁴⁷⁸ Ərəb dilində “zhədə” mənşəyindən gəlir. “Zöhd” həzdən uzaq olmaq deməkdir (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁴⁷⁹ Eyni əsər, s. 270.

⁴⁸⁰ Nicholson, eyni əsər, s. 298-303.

Müasirlərinin Əbül-Ətəhiyəyə əhəmiyyət verməməsi onu o qədər də narahat etmirdi. Əbül-Ətəhiyə daha çox qafiyəli beytlərdən ibarət didaktik məzmunlu şeirlər yazırdı. Şreder onu didaktik ərəb şeirinin əsas nümayəndələrindən biri hesab edir.⁴⁸¹

Əbu Təmmam (805-845) ədəbiyyatşünas və tənqidçilərin əhəmiyyət vermədiyi şairdir. Bir çox tənqidçi onun şeirlərini əhəmiyyətsiz hesab edir. Bunun səbəbi isə yeni şeirin hakim olduğu bir dövrdə onun klassik ənənələrə sadıq qalmasıdır. Əbu Təmmam qədim Ərəb şeirini ehtiva edən "Həmasə" adlı bir antologiya tərtib etmişdir. Bu əsərini qar yağdığı üçün uzun müddət qonaq qaldığı bir evdə tərtib etmişdir. Qonaq qaldığı evin kitabxanasında olan və böyük hissəsi islamaqədərki səhra ədəbiyyatına aid ərəb şeiri arxivindən istifadə edib, ağıllı seçimlər etmişdir. "Həmasə"də daha yaxşı bir şairdir".⁴⁸²

Əbu Təmmamın "Həmasə"ni tərtib etməkdə məqsədi "ərəblərin ən çox dəyər verdikləri fəzilətləri" göstərmək idi.⁴⁸³ Lakin məcazi mənanı təqdir edən tənqidçilər Əbu Təmmamın şeirlərini mədh edirdilər. "Saray şairi olan Əbu Təmmam şeirini gücləndirmək üçün məcazlarla işləmək yolunu seçmişdir".⁴⁸⁴ Bədəvi Əbu Təmmamın "arxaik, vəznli və yüksək ifadə gücünə sahib" üslubu olduğunu qeyd edir. Əbu Təmmamın şeirlərində bədii təsvir və ifadə vasitələri diqqəti cəlb edir. Şair şeirlərindən birində oxuculardan "düşüncə ustasının formalaşdırığı sənətin və təbiətin bu inci boyunbağısını" qəbul etmələrini istəyir.⁴⁸⁵ Burada boyunbağı onun şeirinin bədii-estetik cəhətlərini simvollaşdırır. Şairə görə, "qılınc həqiqət haqqında kitablardan daha çox şey deyir".⁴⁸⁶ Bu misrada məcazlar siste-

⁴⁸¹ Schroeder, *Muhammad's People*, s. 290.

⁴⁸² Nicholson, eyni əsər, s. 129-130.

⁴⁸³ Eyni əsər, s. 79.

⁴⁸⁴ Tuetey, eyni əsər, s. 73.

⁴⁸⁵ M.M. Bedevi, *A Short History of Modern Arabic Literature*, s. 156.

⁴⁸⁶ Eyni əsər, s. 159-161.

mi bir şəhərin fəthinə dair qeyri-adi, canlı bir mənzərəni ifadə edir. Əbu Təmmamın təsiri ən çox bədii, rumiyyat sahələri və dildən istifadədə olmuşdur. Tuetey Əbu Təmmamın rumiyyat sahəsində “özündən sonra heç bir şairin inkar edə bilməyəcəyi bir üslub” yaratdığını bildirir.⁴⁸⁷

Hər dövrün böyük şairləri, sənətkarları olmuşdur. Ab-basilər dövründə ən çox mədh olunan iki şair Mütənəbbi və Məərridir. Mütənəbbi adı ilə tanınan şair Əbu Teyyib Əhməd ibn əl-Hüseynidir (ö. 965). Bədəvilər arasında yaşamış və saf ərəb dili haqqında dərin biliklərə sahib olmuşdur. Hələbdə Seyfüddövlənin sarayında yaşamışdır. Hökmdar və şairin fikirləri bir çox mövzuda üst-üstə düşürdü. Çünki hər ikisi də səhrada yetişmiş insanlar idi, həm elmi, həm də hərbi sahələrlə maraqlanırdılar. Mütənəbbi Seyfüddövləni ərəb ideallarına uyğun bir qəhrəman kimi görürdü. Kitabxanada olduğu zaman özünü evində hiss edən bir elm adamı və döyüş meydanında nəzarəti əlində saxlayan, əsgərləri ilə çiyin-çiyinə döyüşən bir döyüşçü kimi hiss edirdi. Mütənəbbi Seyfüddövlənin bu xüsusiyyətini yalnız müşahidə etməklə kifayətlənməmiş, həm də onunla birlikdə döyüşlərdə iştirak etmişdir.

Şair və hökmdar arasındakı münasibət olduqca dərin idi. Çünki Mütənəbbi Seyfüddövləni çox sevirdi. Onun sarayında olduğu zaman yazdığı şeirləri bədii-estetik cəhətdən daha yüksək idi. Lakin hökmdarla arasını vurmağa çalışan bir çox rəqibi və düşmanına görə saraydan getmək məcburiyyətində qalmışdır. Bir müddət sonra Seyfüddövlə onu yenidən öz sarayına dəvət etsə də, şair geri qayıtmamışdır. O, Bağdadda səyahətdə olarkən oğlu ilə birlikdə öldürülmüşdür.

Mütənəbbi qabiliyyət və uğurları ilə fəxr edən qürurlu bir insan idi. Bir su satanın oğlu olduğunu və bununla qürur duyduğunu bildirdiyi bir şeirində yazır. “Şan-şöhrətim özümə aiddir, əcdadımdan miras deyil”. Mütənəbbiyə

⁴⁸⁷ Tuetey, eyni əsər, s. 240.

görə, “şan və şöhrət cəhənnəmdə olsa da, ardınca getmək, qürursuzluq cənnətdə olsa belə dalınca getmək lazım deyil”. Özünü təriflədiyi şeirlərində xalqı xor gördüyünü də açıq şəkildə ifadə etmişdir.⁴⁸⁸ Bütün bunlara baxmayaraq, Mütənəbbi haqqında deyilən bir çox tərifə layiqdir. Heyranları şairin özü haqqındakı düşüncələrini qəbul edir və onun bir peyğəmbər kimi ilahi ilham qabiliyyəti olduğuna inanırdılar. Buna görə də ona “əl-mütənəbbi”⁴⁸⁹ deyilirdi.

Bir digər böyük şair Məərri Mütənəbbinin şeirini inkişaf etdirməyi sınamış, lakin bacarmadığını etiraf etmişdir. Növbəti əsrin tənqidçisi Səalibi isə Mütənəbbinin şeirini həm alimlərin, həm də adi oxucuların bəyəndiyini bildirmişdir. Mütənəbbinin şeirlərinin zəif və üstün tərəflərini göstərmişdir. Nikolson Mütənəbbi poeziyasını belə xülasə edir. “Zərif üslub, fərqli kompozisiya və romantik təsvirlərin qeyri-adi ifadəsi”. Reiske⁴⁹⁰ isə Mütənəbbini populyar fəlsəfənin ustalarından hesab edir və onu klassik yunan dramaturqu Evripidə bənzədir.⁴⁹¹

Mütənəbbinin Seyfüddövləyə həsr etdiyi şeirlərində “yüksək vüqar hissi” əks olunmuşdur. Tuetey bu şeirlərdən birinin “daha sonralar Qərbdə “cəngavərlik” adlandırılacaq dəyərləri ifadə etdiyini” bildirir. Bunun səbəbi “bütün şairlərin ən böyüyü” Mütənəbbinin ərəb ideallarını ən təsirli şəkildə ötürməsidir.⁴⁹²

Bir digər böyük şair də Əbül-Əla əl-Məərridir (973-1057). Məərri də Mütənəbbi kimi xalqı xor görürdü, lakin onun səbəbi tamam fərqlidir. Aişə Əbdürrəhmanın⁴⁹³

⁴⁸⁸ Ullah, eyni əsər, s. 59.

⁴⁸⁹ “Mütənəbbi” peyğəmbərlik iddiasında olan insan deməkdir. Lakin burada “peyğəmbərə bənzəyən” mənasında istifadə edilmişdir (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

⁴⁹⁰ Alman mütəfəkkir Johann Jakob Reiske (1716-1774) (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

⁴⁹¹ Nicholson, eyni əsər, s. 311-312.

⁴⁹² Tuetey, eyni əsər, s. 80, 84.

⁴⁹³ Aişə Əbdürrəhman (1913-1998): Misirli ədib və ədəbiyyat professoru (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

tədqiqatlarına istinadən bildirir ki, şair bəzən sərt fikirlər söyləmişdir. Xalq “ölgün məsuliyyətsizlik zənciri ilə bağlanmaqdan razıdır”.⁴⁹⁴ Bu cür ifadələr tənqidçilərin Məərrinin inancından şübhə etməsinə səbəb olmuşdur. Ağrı-acılı bir həyatı olduğu şübhəsizdir. Hələ dörd yaşında ikən çiçək xəstəliyinə görə kor olmuş və taleyindən küsmüşdür. Şeirlərindən birində atasını günahlandırır. Başqa bir şeirində isə heç doğulmamış olmağı arzulayır. Ən sərt misralarında bütün insanların kor olduğunu və “bəşəriyyət üçün ən böyük ümidi kainatın yox olmasında” gördüyünü deyir.⁴⁹⁵

Məərri daha yaxşı həyat yaşamaq üçün saraya - Bağdada getmişdir. Lakin şair Bağdada getməyin belə bir çətin və məşəqqətli səfərə dəyib - dəyməyəcəyindən arxayın deyildi. Yenə də Məərrinin şöhrəti hər yerə yayılmışdı. Şeirləri Mənsur Məscidində və bir mədrəsədə oxunmuş, dövrün ziyalıları tərəfindən xoş qarşılanmışdır. Elm və mütaliəsini artırmaq istəyən şair üçün Bağdada yaşamaq xoş idi. Orada dünyanın bir çox yerindən gələn, aralarında buddist, zərdüşt, yəhudi və xristianların da olduğu müxtəlif dinlərdən insanlar və filosoflar var idi. Bağdada bir il yarım qalsa da, orada yaşadığı təcrübələr həyatında böyük bir dəyişikliyə səbəb olmuşdur.

Məərri anasının ölüm yatağında olduğunu eşitdiyi üçün Bağdaddan gedir. Lakin evinə çatmadan anasının vəfat etməsi onun əzablarına yenisini əlavə etmişdir. Çünki heç kim anasının nəzakət və şəfqətini əvəz edə bilməzdi. Məərri bundan sonra inzivaya çəkilmiş, bir zahid kimi yaşamış, vegetarian olmuş və ömrünü şeir yazmaqla keçirmişdir. Lakin tamam münzəvi olmamışdır. Dünyanın hər tərəfindən qonaqlar və tələbələr onun ziyarətinə gəlmişdir. Məşhur iranlı şair Nasir Xosrov da onu ziyarət et-

⁴⁹⁴ Ashtiany, eyni əsər, s. 333.

⁴⁹⁵ Nicholson, eyni əsər, s. 317; Phillip Khurri Hitti, *Islam: A Way of Life*, s. 147.

mişdir. Bu zaman dünyanın müxtəlif bölgələrindən gələn iki yüzə yaxın insan Mərrinin şeir haqqındakı nitqinə qulaq asırmış.

Mərrinin ən mühüm şeiri olan "Lüzumiyyat"ın ərəb poeziyasına böyük təsiri olmuşdur. Bu şeir şübhə və ümitsizlik aşıladığı üçün tənqid edilirdi. Tueteyin sözlərinə görə, "Lüzumiyyat"a "ehtirasla həqiqəti axtaran bir zehnin" düşüncəsi hakimdir.⁴⁹⁶ Aişə Əbdürrəhman Mərrinin ən mühüm şeirini şərh edir. "Bu şeir ərəb dilinə çox əhəmiyyət verən bir insan, müəllif, mütəfəkkir və alim olan Mərrinin şəxsiyyətinin bütün cəhətlərini əhatə edir".⁴⁹⁷

Mərrinin müsəlmanlığından şübhə edən şəxslər də olmuşdur. O, dinini yaxşı bilən bir insan idi. Quranı yaşadığı şəhərin qabaqcıl alimlərindən, hədisləri də atasından və digər məşhur mütəfəkkirlərdən öyrənmişdi. "İslam elmlərində o dərəcədə ustalaşmışdı ki",⁴⁹⁸ elmini inkişaf etdirmək üçün Hələbə göndərilmişdi. Əslində, Allaha olan inancını heç bir zaman itirməmişdi. Mərrri bəzən müsəlmanları da tənqid edirdi. Şairin haqlı tənqidlərinə qəzəblənənlər də olmuşdur. Mərrri şeirlərindən birində sərt tənqid və ironiyadan istifadə edir. "Allaha şükr edin və ibadət edin. Yeddi dəfə deyil, yetmiş dəfə Kəbəni təvaf edin, sonra da Allaha qarşı hörmətsizlik edin". Dinin "siyasi məqsədlər üçün dəyişdirilib sui-istifadə edildiyini" və digər dinlər kimi İslamın da bəsitləşdirilərək ictimai ənənəyə çevrildiyini bildirmişdir. Haqsızlığın "ən böyük günah" olduğunu söyləmişdir. Onun düşüncələrinə görə, əgər nifrət və kin "bəşəriyyətin təbii bir vəziyyəti" olmasaydı, məscid və kilsələr yan-yana inşa edilərdi.⁴⁹⁹

İngilis dilinə tərcümə olunan əsərləri ən az müasir dövrimüzdə yazılan şeirlər qədər canlı və yenidir:

⁴⁹⁶ Tuetey, eyni əsər, s. 86.

⁴⁹⁷ Aişə Əbdürrəhman, *Risalətül-Güfran*, s. 335.

⁴⁹⁸ Eyni əsər, s. 328.

⁴⁹⁹ Tuetey, eyni əsər, s. 87.

*Yuxuya getmiş sevgililəri ziyarət etdim,
ayların apardığı keçmişin pərdələri və göz yaşları.
Həyatın parlaq bir təbəssümü ilə təhrik ediciliyi
meydan oxuduğu kölgələrə qalib gələcəkdir.*

Bu misralar da sanki bizə xitab edir:

*Həqiqət kölgələrinin düşdüyü yerlərə çox yaxındır,
eynilə yalanın xalq meydanlarında gəzdiyi kimi.*

*Cəmiyyətin idarəsində əvvəlcə mənfəət var,
sonra lüzumsuz bir təkəbbür və saxta bir şükür.*

Məərri bəzən üslubunu sərtləşdirsə də, əsla ümitsizliyə düşməmişdir. “Şeirlərində ədalət və tolerantlıq kimi yüksək ideyalara bağlı qalmışdır”.⁵⁰⁰ Bəşəriyyətin tərbiyə edilməsini qarşısına vəzifə qoymuş bir şairdir. “Əxlaq təliminin əsasında dayanan ən ülvi vəzifə insanın bütün canlılara qarşı səmimiyyət və məhəbbətlə davranmasını təlqin etməkdir”.⁵⁰¹

Qadın şairlər

Həm islamaqədərki dövrdə, həm də ərəb İslam xilafəti dövründə bir çox qadın şeir yazmışdır. Səkkizinci fəsildə də qeyd olunduğu kimi, Meysunə şairliyindən daha çox şeirlərindən birinin təsirinə görə məşhurdur. İlk əməvi xəlifəsi Müaviyənin sarayında bir kraliça olsa da, səhraya olan həsrətini ifadə edən bir şeir yazmışdır və xəlifə onun arzusunu yerinə yetirmişdir.

Şeirləri ilə məşhur olan, geniş kütlələrin tanıdığı və müasir dövrdə də oxunan qadın şairlər vardır. Hənsə xatun⁵⁰² islamaqədərki və İslam dövrü ədəbiyyatı arasında bir körpü rolunu oynamış, “ən böyük ərəb qadın şairlərin-

⁵⁰⁰ Eyni əsər, s. 90.

⁵⁰¹ Nicholson, eyni əsər, s. 323.

⁵⁰² Əl-Hənsə: VII əsrin ərəb şairi. Bu qadın şair həzrət Məhəmmədin səhabələrindəndir. Qəhrəmanlıq şeirləri və qəzəlləri ilə məşhurdur (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

dən biri” ünvanına layiq görülmüşdür. Ən məşhur və ən çox oxunan şeiri bir döyüşdə öldürülən qardaşı üçün yazdığı mərsiyədir. Bu şeirin dili zəngin və təsirlidir. Hənsə xatun “hər kəsə kömək etməyi ürəkdən istəyən” qardaşının səxavəti və şərəfli ölümündən bəhs edir. Məkkə yaxınlığında ənənəvi olaraq tərtib edilən bir yarmarkada mərsiyəsini oxuduğu zaman dövrün ən məşhur şairlərindən Nabiğə⁵⁰³ onu və şeirini çox mədh etmişdir. İslamın yaranması ilə birlikdə müsəlmanlığı seçmişdir.⁵⁰⁴

Əməvilər dövründə iki mühüm qadın şair də yaşamışdır: Hümeydə və Leyla Əhləliyyə.⁵⁰⁵ Hümeydə Müaviyənin Kufə valisi Numan ibn Bəşirin qızıdır. Öz nikahını cins bir qısağın bir qatırla birləşməsinə bənzədən təsiredici şeiri ilə məşhurdur.⁵⁰⁶ Leyla əl-Əhləliyyə ondan daha məşhur olmuşdur. Poeziya antologiyalarında şeirləri və həyatı haqqında geniş məlumat verilmişdir. Xəlifə Əbdül-məlikin saray məclislərində iştirak edirdi. Ən məşhur şeiri bir döyüşdə ölən, aşiq olduğu şair Tövbə ibn Hümeyyirə yazdığı mərsiyədir. Atasını pis bir adama zorla ərə versə də, həyatının sonuna kimi Hümeyyiri sevməyə davam etmişdir.⁵⁰⁷

Abbasilər dövründə daha çox qadın şair yetişmişdir. Bir xəlifə ilə qadın şairin bədahətən şeir yarışına girməsi mötəbər bir hadisəyə çevrilmişdir. Xəlifə ilk iki beyti söyləyər və qadın şairin şeirin ardını deməsini gözləyərdi. Şeirin mövzusu, semantikasi, tarixi əhəmiyyəti, forma və məzmunu, yumorlu cavab qabiliyyəti, qafiyə nizamı və simvolik dil... Bütün poetik xüsusiyyətlər maraqlı doğurur-

⁵⁰³ Nabiğə əz-Zübyani (535-604): İslamaqədərki dövrün son şairlərindən biri hesab olunur. Həzrət peyğəmbərin də sevdiyi məşhur bir şairdir (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

⁵⁰⁴ Tuetey, *Classical Arap Poetry*, s. 18.

⁵⁰⁵ Leyla əl-Əhləliyyə (ö. 705): Məşhur eşq hekayələrindən birinin qəhrəmanı olan və mərsiyələri ilə məşhur (bədəvi deyil) şəhərli bir ərəb şairi (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

⁵⁰⁶ Eyni əsər, s. 184.

⁵⁰⁷ Ullah, eyni əsər, s. 40.

du və bir növ savaşa istifadə olunacaq silahlar idi. Lakin şeir-deyişmə qalibi olmayan, hər iki iştirakçının da şərəfləndiyi estetik hadisə idi. Bu, Abbasilər xilafətinin elmi və mədəni həyatına uyğun bir ənənə idi.

Bu şəkildə yaranan şeirlərin bəziləri tarixi əhəmiyyətə malikdir. Sarayda və saraydan kənar qeyri-adi yaradıcılıqları ilə ədəbiyyat dünyasına girən və şeirləri müasir dövrə gəlib çatmış qadın şairlərin sayı çox azdır. Ən məşhur qadın şairlər Leyla, Məhbub, Fəzl və Vəlladə ibn Müstəfkidir. Leyla hərb və ədəbiyyat sahəsində olan istedadına görə müstəsna qadındır. Qardaşı Vəlid ibn Tərif bir döyüşdə öldürülmüşdür. Leyla qardaşının ölümündən sonra onun yerinə keçmiş, iki dəfə müharibəyə çıxmış, lakin daha sonra qəbiləsinin təzyiqləri nəticəsində vəzifəsindən əl çəkmişdir. Qardaşı Vəlidə forma və məzmun baxımından yeni bir mədhiyyə yazmışdır. Bu şeir "imperiyanın süqutunu bədəvi ənənəsinə uyğun bir şəkildə təsvir edir".⁵⁰⁸ Şeirində öz xalqına israrla "fəlakətin üstünə çıxıb yüksəlin" demiş və "böyük" düşmənlərin ölümünü əvvəlcədən hiss etmişdir.⁵⁰⁹

Fəzl və Məhbubə xəlifə Mütəvəkkilin himayəsində yaşamışdır. Fəzl Bağdadda şeir aşığı, azad ruhlu bir qadın idi. İranlı şair Səid ibn Hamidə olan məhəbbəti ilə tanınır. İkisi də bir-birinə şeirlər yazmışdır. Fəzlin diqqətəlayiq şeirlərindən biri ölüm döşəyindəki Səidə olan həsrətini ifadə edir. Məhbubə isə şeir və musiqini birləşdirmiş, mahnılar bəstələmişdir. O, mahnılarını sarayda və Bağdadın müxtəlif bölgələrində ifa etmişdir. Nəcibullah onun faciəvi həyatını əsərində qeyd etmişdir. Xəlifəyə aşiq olan Məhbubə onun ölümündən o qədər kədərlənmişdir ki, həyatı boyunca yasını tutmağa davam etmişdir. Bu eşq yeni xəlifəni qəzəbləndirmiş, Məhbubəni türk bir idarəçi ilə evləndirmişdir. Şairin şəhərdən qaçacağını başa düşən türk

⁵⁰⁸ Tuetey, eyni əsər, s. 65.

⁵⁰⁹ Eyni əsər, s. 216.

idarəçi onu azad etmişdir. Məhbubə gizli şəkildə Bağdada geri qayıtmış və burada “tamam məchul” bir şəkildə vəfat etmişdir.⁵¹⁰

Ədəbiyyat eşqi

Abbasilər dövrü həm də ərəb dilində yazan çox sayda mütəsəvvif şair yetiştirmişdir. Əsərlərinin yüksək keyfiyyəti və irihəcmli olması ilə məşhurdurlar. Hələ də həm təsəvvüfün, həm də təsəvvüf şeirinin ustadları hesab olunurlar. Aralarından ən məşhurları bunlardır: Rabiə əl-Ədəviyyə, Həllacı-Mənsur, İbn Bürd, Rəqqaşi, Cüneydi-Bağdadi, İbn Əta, Şibli, Əbdülqadir Qeylani, Nuri, Zünnun Misri, Həsən Bəsri, İmam Qəzzali, İbn Ərəbi, İbn Farid, Fəxrəddin Razi, Əbu Nüvas, Səalibi, İbn Mütəzz və Həsən əl-Süştəri.

Xəlifələr və böyük şəhərlərin mədəniyyət xadimləri şair və ədiblərin himayəçiləri idilər və ədəbi fəaliyyətin çoxu böyük şəhərlərdə həyata keçirilirdi. Bağdad Abbasilər xilafətinin ilk dövrlərində ədəbiyyatın mərkəzi idi (XX əsrə qədər ingiliscə yazının doxsan faizi Londonun təxminən yüz kilometr çevrəsində yazılmışdır).

İslam mədəniyyətinin yayıldığı digər bölgələrdə də ədəbi fəaliyyətlər sürətlə formalaşmağa başlamışdır. Digər şəhərlər Bağdadı ötüb keçə bilməsələr də, bir çox cəhətdən onun qədər əhəmiyyətli idilər. Ərəb mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatının təsiri şərqə və qərbə yayılmış, beləcə ərəb dilinin “regional ədəbiyyatı” formalaşmışdır. Ədəbi məhsuldarlıq müsəlman İspaniyasındakı Əndəlüsdə daha çox idi.

Əndəlüsdə güclü bir ədəbiyyat sevgisi təşəkkül tapmışdır. Xəlifə Mötəmid ədəbiyyat və incəsənətlə məşğul olmuşdur. Mötəmidin “həssas və şairanə bir ruh”u var idi.

⁵¹⁰ Ullah, eyni əsər, s. 52-53.

Bir digər şair olan İbn Əmmarı⁵¹¹ özünə vəzir təyin etmiş və onunla şeir müsabiqəsində yarışmışdır. Mötəmid ilk beytləri söyləyib vəzirin cavab verməsini gözləmişdir. Bir dəfə ibn Əmmar cəld davrana bilməmişdir. Bir dəfə axşam vaxtı xəlifə və vəziri Vadi əl-Kəbir çayının kənarında gəzintiyə çıxırlar. Mötəmid küləyin suyun üstündə çəkdiyi şəkillərə baxaraq fikrə dalır və həmin an küləyi “dalğalardan bir zireh yaradan” misrası ilə ifadə edir. Üzünü vəzirə tutaraq beytin davamını söyləməsini istəyir. Vəzir nə deyəcəyini düşündüyü əsnada yaxınlıqda çayda paltar yuyan bir qadın sürətlə yanlarına gəlib belə bir beyt deyir. “Buz bağlamazsa heç bir gecə çaya zərər verə bilməz”. Mötəmid gənc qadından o dərəcədə təsirlənir ki, onunla evlənir və qadına öz adına bənzər bir ad (Etimad adını) verir.⁵¹²

Həmin dövrdə ustad bir eşq şairi olan ibn Zeydun (1003-1071) Əndəlüsdə klassik üslubda şeir yazanların ən yaxşısı idi.⁵¹³ Şeyrlərinin çoxunda yaxşı bir şair olan əməvi şahzadəsi Vəlladə bint Müstəkfiyə olan eşqini izhar etmişdir. Azad ruhlu çox gözəl bir qadın olan Vəlladə atasının ölümündən sonra qapısını şair və alimlərə açmışdır.⁵¹⁴ İbn Zeydun bir çox insana görə müsəlman İspaniyasının ən gözəl eşq şeirini yazmışdır. Ərəb ədəbiyyatının da ən məşhur şeirlərindən birini Vəlladəyə ithaf etmişdir, lakin aşıqlər ailə qura bilməmişdilər.

Şöhrəti əsrləri aşan bir digər müəllif də ibn Həzmdir (994-1064). Hittiyə görə, kralları, şairləri və din alimlərini tənqid etməkdən çəkinməyən bu alim, “İspaniyalı müsəlmanların ən bənzərsiz mütəfəkkiridir”. Hökmdarları “Tanrının düşmənləri”, əsgərləri isə “quldur” adlandırmışdır. Cəsarətli fikirlər də söyləmişdir, onlardan ən məş-

⁵¹¹ Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Əmmar (1031-1086): Ərəb şair. Mötəmidin yaxın dostu və vəziri (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁵¹² Hitti, eyni əsər, s. 538-540.

⁵¹³ Chejne, eyni əsər, s. 529.

⁵¹⁴ Hitti, eyni əsər, s. 535, 560.

huru budur: “Əgər insanlar bir mənfəət qazanacaqlarını düşünsəydilər, bütlərə də sitayiş edərdilər”. İbn Həzm İslam dünyasında ən çox əsər yazmış müəlliflərdən biridir. Din, tarix, hədis, ədəbiyyat və digər sahələrdə 400 əsər yazdığı qeyd olunur. Öz dövrünün ərəb mənşəli alimlərin soy kökünü qeyd etdiyi əsəri⁵¹⁵ sahəsinin ən təfəssilatlı nümunələrindən biridir. Ən məşhur ədəbi əsəri “Göyərçin boyunbağısı”dır. Çejne bu əsəri “eşqin təbiətini meydana gətirən sevinc və izzirabı nümayiş etdirən mühüm bir əsər” adlandırmışdır.⁵¹⁶

Möhtəşəm ədəbiyyat və incəsənətin yarandığı digər bir ərazi isə İran bölgəsidir. Bu proses tamam ayrı bir fəsildə bəhs edilməyə layiqdir.

⁵¹⁵ Cəmhərətü Ənsabil-ərəb (Türk dilinə tərcümə edəninin qeydi).

⁵¹⁶ Çejne, Muslim Spain, s. 558-559.

On ikinci fəsil İran ədəbiyyatı

Ərəb dünyasından sonra İslam mədəniyyəti və sivilizasiyasına ən böyük töhfəni İran vermişdir. İslam dünyasının bir çox məşhur alimi iranlı olmuş və yaxud İrana aid torpaqlarda yaşamışdır. İranlı elm və sənət adamları ərəb dilində yazdıqları üçün həm də ərəb mədəniyyətini təmsil etmişdilər. Onların arasında ibn Sina, Fərabî, Razi və Biruni vardır. Fars dili işləkliyini yenidən qazandıqdan sonra mötəbər və özünəməxsus bir Fars ədəbiyyatı təşəkkül etmişdir.

Fars ədəbiyyatının qızıl dövrü İran və İslam mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Rumi, Sədi və Hafiz kimi ən məşhur şairlərin əsərləri Avropa dillərinə tərcümə olunmuş və Şimali Amerikada və dünyanın bir çox ölkəsində oxunaraq təqdir qazanmışdır. İran şeirinin sadıq oxucuları arasında Höte, Tennison, Qibbon, Emerson və Toro da vardır.

Ərəb və iranlıların ədəbi mirası arasında çox böyük bir fərq vardır. Həm ərəb, həm də fars dilləri zəngin dillər olmalarına baxmayaraq, ərəb dili İslamın ilk dövrlərində daha çox şifahi ədəbiyyata sahib olmuşdur. Fars dilli ədəbiyyatda isə həmin dövrdə də yazı ənənəsi mövcud idi. İslam ədəbiyyatında xüsusi əhəmiyyəti və bədii dəyəri olan sahələrdən biri də dastan yaradıcılığıdır.

Fars ədəbi dili üç tarixi mərhələyə ayrılır. Qədim fars dili dövrü b.e.ə. 300-cü illərdə sona çatmışdır. Orta fars dili dövrü İslamın gəlişinə qədər qüvvədə olmuşdur. Müasir fars dili dövrü isə həmin vaxtdan müasir dövrə qədərki mərhələni əhatə edir. Qədim fars dili makedoniyalıların

işğalından əvvəl dəyişməyə başlamışdır.⁵¹⁷ İlk dövrə aid farsca əsərlərin (zərdüştilərin müqəddəs kitabı "Avesta" ilə hökmdarların başlarına gələn hadisələrin təsvir olunduğu kitabələr daxil olmaqla) müəyyən bir hissəsi müasir dövrə gəlib çatmışdır.

Makedoniyalı İskəndərin fəthləri İran dilinin qədim farsca pəhləvicə də adlandırılan və bir çox ləhcənin birləşməsindən yaranan orta fars dili dövrünə keçid prosesini sürətləndirmişdir. Bu dövrün əsas ədəbi nümunələri kitabələr, "Zənd-Avesta"⁵¹⁸ təfsirləri və şeirlərdən ibarətdir. Fars dilinin müxtəlif dialekt və şivələri həmin dövrdən etibarən istifadə olunmuşdur.⁵¹⁹ İranlılar "alışdıqları həyat tərzinə, adət-ənənələri və dillərinə (ərəb hakimiyyəti boyunca) bağlı qaldılar. Bu keyfiyyət danışıq dillərini necə qoruyub saxladıqlarına əyani sübutdur".⁵²⁰

Lakin İslamın gəlişi fars dili və əlifbasında müəyyən dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Ərəb əlifbası pəhləvi əlifbasının yerinə keçmiş və ərəb dilində mövcud olmayan bəzi samitlərin əlavə olunması ilə yeni əlifba yaranmışdır. Qədim əlifba İranda işləkliyini tamamilə itirmiş, lakin Hindistanın Qucarat bölgəsində öz mövcudiyyətini qoruyub saxlamışdır. Çünki İrandan gəlib Qucaratda məskunlaşan zərdüştilər orada erkən dövr fars ədəbiyyatı ənənələrini yaşatmışdılar. Ərəb dili zəngin bir söz xəzinəsi olan fars dilini daha da zənginləşdirmişdir. Aryanpura görə, "İran İslam ədəbiyyatı üzərində ən böyük təsiri olan mətn Qurandır".⁵²¹

Xəlifələr dövlət idarəsi, maliyyə sistemi və saraylar haqqında iranlıların təcrübələrindən istifadə edirdilər. Həmçinin tibb, fəlsəfə və dəqiq elmlərdə də iranlıların bi-

⁵¹⁷ Monoochehr Aryanpur, *A History of Persian Literature*, s. 4, 23, 51.

⁵¹⁸ Zənd-Avesta: Qədim İran dini olan Zərdüştlüyün müqəddəs kitabı (Türk dilinə tərcümə edənün qeydi).

⁵¹⁹ Eyni əsər, s. 51.

⁵²⁰ Reuben Levy, *An Introduction to Persian Literature* (1969), s. 15.

⁵²¹ Aryanpur, eyni əsər, s. 70, 72, 73.

likləri mühüm rol oynayır. İranlıların verdiyi çox dəyərli bir töhfə də ilk əsrlərdə digər dillərdən ərəb dilinə etdikləri tərcümələr olmuşdur. Əvəzində ərəblər də iranlılara söz xəzinələrini, İslam dinini və şeir formalarını vermişdilər.

Ərəblərə aid qəsidə janrı İran ədəbiyyatında mədhiyyələrin yazılmasında mühüm rol oynamışdır. Digər ərəb şeir janrı olan qəzəli isə iranlılar “yalnız borc götürməmiş”, həm də ona “fərqli bir lirik tərz qazandırmışdılar”. İranlılara aid üçüncü ədəbi janr isə rübai və yaxud digər adı ilə “dördlük”dür. Rübai janrı Ömər Xəyyamın əsərləri ingilis dilinə tərcümə edildikdən sonra məşhurlaşmışdır. Dörd misradan ibarət olsa da, iranlılar rübai janrında dərin məzmunlu şeirlər yazmışdılar. Ədəbiyyat tarixçiləri bu növün yayılmasında Əbüs-Şükr Bəlxı və mütəsəvvif Əbu Səidin adını xüsusi olaraq qeyd edirlər. Əbu Səid təsəvvüfə dair fikirlərini ifadə etmək üçün rübaidən istifadə etmişdir. Ondan sonra da mütəsəvvif şairlər bu ənənəni davam etdirmişdilər.

Bir digər İran şeir şəkli də məsnəvidir. Bir-biri ilə qafiyələnən “beyt”lərdən ibarətdir. Məsnəvi “iranlılar üçün öz ədəbiyyatlarının bəzi şah əsərlərinin yazıldığı janr və şeir şəklidir”. Mövlana Cəlaləddin Ruminin yazdığı “Məsnəvi” olduqca məşhur əsərdir.⁵²²

İslamın gəlişindən sonra yazılan ilk İran əsərləri ərəb nəsrinin təsirində yazılmışdır. Daha sonra xalqın taleyi ilə bağlı tarixi əsərlər də yazılmışdır. Bu mətnlər bədii-estetik cəhətləti ilə fərqlənirdilər. Poeziya və nəsr dastan poetikasına da əsaslanırdı. Fars bədii nəsrı ərəb dilindən tərcümə olunan əsərlərlə formalaşmağa başlamışdır. Bir vəzir olan iranlı müəllif Bələmi həm tərcümə sənəti ilə məşğul olmuş, həm də “Salnamə” adlandırılan farsca bir əsər yazmışdır.

Fars dili əsl poeziya dilidir. Buna əyani sübut beş əsr bu dildə böyük poeziya nümunələrinin yaranmasıdır. Fars

⁵²² Levy, s. 36.

dilində yazan şairlər müasir dövrdə də oxunur və əsərləri elmi tədqiqatlara cəlb olunur. Təhsilli və şəhərli insanlarla birlikdə kəndlilər də Hafiz və Molla Caminin misralarını əzbər bilirdilər.

İlk məşhur fars şairlərindən biri də Rudəgidir (858-941). Bu kor şair “Kəlilə və Dimnə”ni tərcümə etmişdir. O, mükəmməl şeirlər müəllifi, ustad bir müğənni və musiqiçi idi. Bəstələdiyi mahnıları oxumuş və rübab çalmışdır. Bu qeyri-adi bacarıqlarını Samani hökmdarı, hamisi Əmir Nəsrin qarşısında nümayiş etdirmişdir. Əmir Nəsr adəti üzrə yaz və yay fəsillərində ölkəni başdan-başa gəzib paytaxt Buxaraya geri qayıdarmış. Bu səfərlərdən birində Herat şəhərinə aşıq olmuş və Buxaraya qayıtmaq istəməmişdir. Evə qayıtmaq istəyən ordu komandirləri və saray əyanları Rudəgiyə müraciət etmişlər. Rudəgi Buxaranın gözəlliyini mədh edən bir qəsidə yazmış və növbəti gün Əmir Nəsrə oxumuşdur. Şeir Əmir Nəsrə elə təsir etmişdir ki, dərhal atına minib Buxaraya qayıtmışdır. Ordu arxadan ona çatmağa çalışmışdı. Daha sonra həmin şeiri oxuyan insanlar heyrətlənmişdilər. Çünki belə sadə bir şeir Əmr Nəsrin fikrini dəyişdirmişdi.

Rudəginin mahnı və musiqidə birləşdirdiyi sadəlik və ustalıq onun dahiliyinin göstəricisidir. Bu qabiliyyəti ona böyük bir sərvət qazandırmışdır. Rudəginin sərvəti o qədər çox imiş ki, var-dövlətini Heratdan Buxaraya daşımaq üçün dörd yüz dəvə lazım imiş. Lakin həyatının son illərini yoxsulluq içində keçirdiyi qeyd olunur.⁵²³

Rudəginin təxminən bir milyon üç yüz min misra yazması haqqında məlumatlar bir qədər mübalığəlidir.⁵²⁴ Onun beytlərinin sayı yüz mindən çoxdur.⁵²⁵ Lakin Rudəginin əsərlərindən çox azı müasir dövrə gəlib çatmışdır. Aryanpur Rudəginin şeirlərini belə şərh edir. “İnsanın kainatda təsadüfiliyə və labüd olan ölümə qarşı ən yaxşı

⁵²³ Aryanpur, eyni əsər, s. 70, 72, 73.

⁵²⁴ A.J.Arberri, Classical Persian Literature, s. 34.

⁵²⁵ Aryanpur, s. 77.

müabrizə üsulu maddi şeylərə qarşı laqeydliyidir". Rudəgi özünü "xoşbəxtliyin axtarışına həsr etmişdir". Bu misraları olduqca ibrətamizdir.

Xoşbəxt yaşa, qara gözlərlə xoşbəxt ol.
Çünki ruzigar və rəya xaric, dünya bir heçdir.
Dörd şey faniləri töhmətdən xilas edər
Sağlam bədən, gözəl xasiyyət, hikmət və yaxşı ad.

Rudəgi İran xaricində çox tanınmır. Lakin dünyaca məşhur İran şairləri vardır. Məsələn, Əbülqasım Firdovsinin (935-1020) "Şahnamə" poeması bütün dünyada məşhurdur. Firdovsidən əvvəl də "Şahnamə"lər yazılmışdır. Əbül-Müəyyəd Bəlxinin hicri III əsrin sonlarında yazdığı "Şahnamə" "öz növünün ən geniş yayılmış və ən etibarlı" kitabıdır.⁵²⁶ Əbu Mənsur Dəqiqinin "Şahnaməi-Əbu Mənsuri" poeması tamamlanmamışdır. Dəqiqi mindən çox beytin müəllifidir.

Firdovsi "Şahnamə"ni otuz il ərzində yazmışdır. Müəllif mövzunu dərindən öyrənmişdir. Əsərdə dörd min il ərzində (b.e.ə. 3600-651) yaşamış fars hökmdar və qəhramanları təsvir edilmişdir. Poemada baş verən hadisələr islamaqədərki mərhələni əhatə edir. Birinci fəsildə antik fars mif və əfsanələri əsərin estetik xəritəsini genişləndirir, ikinci fəsildə isə İskəndərin Daranı məğlub etməsindən ərəblərlə sasanilər arasındakı müharibələrə qədərki dövr geniş epik lövhələrlə canlandırılır.

Altmış min beytdən ibarət olan bu əsər fars ədəbiyyatında epik poeziyanın zirvəsi hesab olunur. İlk nüsxəsi yeddi cilddən ibarətdir. Daha sonra nəşr olunan nüsxələr iranlı miniatür ustalarının çəkdiqləri rəsmlərlə bəzədilmişdir.

Firdovsi mümkün olduğu qədər ərəbcə sözlərdən istifadə etməmişdir. "Şahnamə" bu baxımdan fars dilində

⁵²⁶ Eyni əsər.

yazılan ilk əsərlərdən biridir. Demək olar ki, bütün farsca sözlər istifadə olunmuşdur. Rudəgi və Firdovsinin üslubu Dari ləhcəsinin⁵²⁷ “sadə və saf ifadə” tərzii olan “Xorasani” adlandırılır.⁵²⁸

“Şahnamə” bir İslam əsəri hesab olunmasa da, poemada qəhrəmanlar tək Tanrıya inanırlar. Əsərdə İslamın bəşər övladına bəxş etdiyi şərə qarşı mübarizə məsuliyyəti əks olunmuşdur.⁵²⁹

“Şahnamə”nin ən faciəli və təsirli hissəsi Söhrab ilə atası Rüstəm arasındakı mübarizədir. Söhrab anasının xalqı olan turanlılara, atası Rüstəm isə iranlılara rəhbərlik edir. Söhrab atası olduğundan bixəbər şəkildə düşməni ilə öz arasındakı fiziki oxşarlığın fərqi varır, anasının atası Rüstəm haqqında danışdıqlarını xatırlayır. Anidən Rüstəmə qarşı qəlbində bir sevgi yaranır. Söhrab Rüstəmlə qarşılaşdığı zaman mübarizə etmək əvəzinə anlaşma təklif edir. Rüstəm zənn edir ki, Söhrab kələk işlədir. Ata və oğul güləşir. Söhrab Rüstəmi yıxır və adətə görə onu öldürmək üçün xəncərini çəkir. Rüstəm ölümdən qurtula bilmək üçün döyüş ənənələrində üç güləşdən ikisində rəqibini yıxanın qalib olduğunu xatırladır. Yenidən güləşirlər. Rüstəm qalib gəlir və rəqibini ağır yaralayır. Rüstəm ayağa qalxıb özünü tanıtdığı zaman Söhrab ona oğlu olduğunu deyir. Rüstəmin anasına verdiyi qiymətli daşı göstərir. Söhrabın son sözləri təsirlidir. “Atamı məhəbbətlə axtardım və həsrətimdən öldüm”.

Firdovsinin öz həyatı da “Şahnamə”yə əlavə olunsaydı, münasib olardı. Çünki ən az əsərində nəql etdiyi hekayələr qədər marifləndirici və ibrətamiz ömür yaşamışdır. Səmərqəndi (1431-1494) “Çəhar məqalə” (“Dörd

⁵²⁷ Şərqi farca və yaxud əfqan farsçası kimi də tanınan ləhcədir. Bu gün Peştunca ilə birlikdə İranın rəsmi dilidir. Sadə və anlaşılan olduğu üçün Sasani dövründə saraylarda istifadə olunan dil olmuşdur (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁵²⁸ Eyni əsər, s. 120.

⁵²⁹ Eyni əsər, s. 91.

məqalə”) adlı əsərində Firdovsinin həyatına geniş yer vermişdir. Firdovsi “Şahnamə”ni tamamladıqdan sonra Qəznəyə getmiş və vəzirin köməyi ilə yeddi cildlik əsərini Sultan Mahmud təqdim etmişdir. Lakin Mahmud Qəznəvi Firdovsiyə kiçik bir hədiyyə vermişdir. “Çox böyük məyusluğa” düşər olan şair həmin pulu bir kisəçi ilə şərbətçiyə vermişdir.

Firdovsi sultanın bu davranışı bir təhqir hesab edəcəyini düşünərək oradan qaçmış və Tusda məskunlaşmışdır. Daha sonra əsərin müqəddiməsində Sultan Mahmudun laqeydliyi haqqında yüz beytlik bir həcv yazmışdır. “Şahnamə”ni Təbəristan hökmdarı Şəhriyara da təqdim etmişdir. Şəhriyar ona Mahmud Qəznəvinin başqalarının təsirində qaldığını, onun əslində həcvdə təsvir edildiyi kimi bir hökmdar olmadığını demişdir. Şəhriyar padşah Firdovsinin Sultan Mahmud haqqında yazdıqlarını çıxarması şərti ilə hər beytinə min dirhəm verərək “Şahnamə”ni almışdır. Firdovsi də həcv əsərin əlyazmasından çıxarmışdır.

İllər keçdikdən sonra vəzirinin “Şahnamə”dən əzbər oxuduğu bir misranın təsirində qalan Sultan Mahmud əsəri yazanın Firdovsi olduğunu öyrəndiyi zaman verdiyi mükafatın azlığına peşman olmuş və səhvini düzəltmək istəmişdir.

Sultan Mahmud Firdovsiyə altmış min dinar dəyərində hədiyyələr göndərmişdir. Hədiyyə karvanı Tusun bir qapısından girdiyi zaman, şəhərin digər qapısından Firdovsinin cənazəsi çıxarılmışdır. Səmərqəndi öz hekayəsini bundan sonra baş verənləri nəql etməklə bitirir. Sultan Mahmud hədiyyələri Firdovsinin qızına vermək istəsə də o qəbul etmir. Bunun əvəzində sultan pulu Tus yaxınlığındakı bir karvansaranın təmirinə istifadə edir.⁵³⁰ “Firdovsi” sözü “Cənnət sakini” mənasındadır.

⁵³⁰ James Kritzeck, *Anthology of Islamic Literature*, s. 180-183.

Ömər Xəyyam oxucuların yanlış anladığı müəlliflərə yaxşı bir nümunədir. Çünki o və sənəti haqqında fikirlər birmənalı deyildir. Xəyyam ingilis dilli ölkələrdə Frensis Skott Fitzceraldın “Rübaiyyat” tərcüməsi ilə tanınmışdır. Hətta bəzi insanlar bu əsərin Xəyyamdan çox Fitzceraldın olduğunu düşünürlər. Fitzceraldın özünün də qeyd etdiyi kimi, “iç və nəşələ” məzmunlu rübailəri məşhurdur.⁵³¹ Heç şübhə yoxdur ki, Ömər Xəyyamın “Rübaiyyat”ı bundan daha mürəkkəb bir əsərdir.

Xəyyam anadan olduğu yerdə şairliyindən daha çox böyük bir astronom kimi tanınmışdır. Xəyyam üçün şeir incəsənətdən daha çox bir əyləncə vasitəsidir.⁵³² Uzun müddət şeirləri bir cildə toplanmamışdır. Rübailərinin sayı haqqında hələ də mübahisəli fikirlər mövcuddur. Bəzi mənbələr 81 rübaisi olduğunu qeyd etdiyi halda, Əli Deşti⁵³³ bu rəqəmin “ən az 750-ə” çatdığını deyir.⁵³⁴

Bir digər mübahisə isə Xəyyamın mütəsəvvif olub olmamağı ilə bağlıdır. Bunun səbəbi də “ruhani sevincin simvolu” kimi məcazi mənada “şərab”ı istifadə etməsi göstərilir. Aryanpur Xəyyamın mütəsəvvif olmadığını, çünki “dini olan hər şeyə qarşı təcavüzkar” davrandığını, “Novruznamə”sində “insanın bədəni üçün daha faydalı başqa bir şey olmadığını” deyərək şərabı tövsiyə etdiyini bildirir.⁵³⁵ Levi isə şərab haqqındakı mətnin Ömər Xəyyama aid olub olmadığını analiz edir.⁵³⁶ Lakin Fitzcerald çox məşhur olan “Rübaiyyat” tərcüməsi vasitəsilə bu şübhəni ortadan qaldırmağa çalışmışdır. Levi isə Fitzceraldın “öz tezisini sübut etməyə çalışan rübailəri seçdiyini” açıq şəkildə göstərir.⁵³⁷ Digər tərəfdən isə İdris Şah “Sufilər” adlı

⁵³¹ Levy, s. 39.

⁵³² Arberri, eyni əsər, s. 84.

⁵³³ Əli Deşti (1894-1982): İranlı rasionalist müəllif (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁵³⁴ Aryanpur, s. 136-137.

⁵³⁵ Eyni əsər, s. 136-137.

⁵³⁶ Levy, eyni əsər, s. 38.

⁵³⁷ Eyni əsər.

əsərində “Rübaiyyat”ın orijinalında “Xəyyamın özünü deyil, bir Sufi fəlsəfə məktəbini” təsvir etdiyini bildirmişdir.⁵³⁸

Aryanpur “Rübaiyyat”ın Xəyyamın həyatının mərhələlərini əks etdirən xüsusiyyətindən danışır. “Maddi məqsədlərin rədd edilməsi” ilə başlayır, dini inancın pozulması ilə davam edir və “dini xor görmə” və “faniliyə qarşı üsyan”, “könlün arzusuna görə əylən” və “hər kəsin yolu öz daxilinə yönəlir” təsəvvürünə və nəhayətdə peşmanlıq hissəsinə çatır. Aryanpur Xəyyamın heç vaxt “Tanrının varlığını inkar etmədiyini” bildirir. Əslində “ehsanı bol olan Tanrıya” qarşı inancını təzələmiş, Onun əfvini istəmiş və başqalarına da bu yolda “rəhbərlik” etmişdir. Aryanpur şairin kürəkəninin Xəyyamın son saatları haqqında söylədiklərini qeyd edir. Xəyyam ilahiyyətə aid bir əsər üzərində çalışarkən “vəhdət və kəsərət fəslinə çatdığı zaman” dayanır. Vəsiyyətini hazırlamış, namaz qılmış və günün geri qalan hissəsini yemək yeməmiş, su içməmişdir. İşa namazından sonra məscidə üz tutmuş və dua etmişdir: “Allahım, səni əlimdən gələn qədər axtardığımı bilirsən. Sənin haqqında bildiklərim sənə çatmağımın tək yolu olubsa, məni bağışla”. Qısa bir müddət sonra da dünyasını dəyişmişdir.⁵³⁹

Təsəvvüf şeiri

Təsəvvüf şeiri həmin dövrdə yüksəlmiş və zirvəyə çatmışdır. Bu şeirin qabaqcıl təmsilçiləri öz dövrlərinin nümunəvi (məsələn, Nasir Xosrov) sufiləridir və aralarından bəziləri daha çox tanınmışdır. Onlardan biri başlanğıcda sarayın həzz aludəçiliyinə dair şeirlər yazan Sənaidir (ö. 1131). Mütəsəvvif olmaqla yanaşı, müasir dövrdə hələ də sufi və digər oxucuların oxuduğu zəngin məzmunlu

⁵³⁸ İdris Şah, *The Sufis*, s. 164.

⁵³⁹ Aryanpur, eyni əsər, s. 127, 134-142, 161.

çox sayda şeir yazmışdır. Məsnəvi və qəzəl janrını mistik mövzularla zənginləşdirən ilk şairdir.⁵⁴⁰ Sənai tarixin şahid olduğu ən böyük sənətkarlardan biridir.⁵⁴¹

Arberrinin haqqında danışdığı ilk ustadlardan biri də “uzun ömrü boyunca Sənainin izindən gedən” Fəridəddin Əttardır (1142/1145-1221). Əttar təsəvvüfi alleqoriya ustadıdır və ən məşhur alleqorik əsəri “Məntiqüt-teyr”dir. Məsnəvi bir lideri təmsil edən Hud-hud quşu bir məclis toplayır və Qaf dağındakı Simurq adlı kralın axtarışına çıxırlar. Bu, maddi dünyanın öz cazibələri ilə quşların bəzilərini yoldan çıxaran təhlükəli bir səfərdir. Əsərdə “Krallıq yolu”nun hər kəsə, xüsusilə də “tənbəl, axmaq və yaxud yalançılara” uyğun olmadığı açıq şəkildə əks olunmuşdur. Bu məqsədin əhəmiyyəti şeirin əvvəlindən səfərin sonuna qədər vurğulanmışdır. Məqsəd Farsca “otuz quş” mənasındaki Simurqu tapmaqdır. Həmin otuz quş məqsədlərinə çatır və özlərini kəşf edirlər. Əlbəttə ki, şeir bu verilən xülasədən daha zəngindir. Əsərdə sufilərin özlərini təsdiqləmək uğrunda qazandıqları təcrübələr etik və estetik planda verilmişdir.

Əttar başqa alleqorik əsərlər də yazmışdır. Onlardan üçü təsəvvüf fəlsəfəsinin şah əsərlərindən sayılır. Əttarın özünün “sirlərin ifşası” adlandırdığı “İlahinamə” altı oğlundan ən böyük arzularının nə olduğunu soruşan bir kralın hekayəsidir. Hamısının da arzuları yalnız adi, dünyəvi istəklərdir. Kral bunun əvəzində oğullarına bir çox hekayə vasitəsilə məsnəvi və əbədi dünyanın daha çox dəyərli olduğunu öyrədir.

“Müsibətnamə” əsərində isə dünyanın acı və məşəqqətli tərəfləri əks olunmuşdur. Şimelə görə, bu əsər “insanın ruhunun Tanrıya doğru səyahətindəki inkişafına” istiqamətlənmişdir.⁵⁴² Əsərin süjet xətti xüsusilə diqqətəla-

⁵⁴⁰ Eyni əsər, s. 161.

⁵⁴¹ Arberrin, eyni əsər, s. 90, 129.

⁵⁴² Annemarie Schimmel, *AS Through a Veil: Mystical Poetry In Islam*, s. 53.

yiqdir. Həzrət peyğəmbərin Meracda göyün yeddi qatını keçib “Allahın qatına yaxınlaşması”dır. Arberri Əttarın kitabında “talib olan ruhun mənəvi yüksəlişdə “qırx mərtəbə”dən keçdiyini” bildirir.⁵⁴³

Üçüncü alleqorik əsər isə “Əsrarnamə”dir. “Təsəvvüfi məqsəd və amalları ifadə edən şeirlər kitabı”dır. Əttar “Əsrarnamə”ni gənc Mövlanaya təqdim etdiyi üçün bu əsər xüsusi əhəmiyyət daşıyır.⁵⁴⁴

Əttar ən mühüm mütəsəvviflərdən biridir. Təsəvvüfi ənənəyə uyğun olaraq qeyri-adi dərəcədə təvazökar bir insan olmuşdur. Onun ölümü də həmin təvazökarlığın göstəricisidir. İdris Şah “Sufilər” adlı əsərində Çingiz Xanın İrani istila etdiyi zaman Əttarın yüzdən çox yaşı olduğunu bildirir və qeyd edir: Əttarı bir monqol əsir alır, bir digər monqol isə onun əvəzinə min gümüş təklif edir. Əttar isə mütləq daha yüksək qiymət verən birinin çıxacağını deyərək sahibini fikrindən daşındırır. Bir digər şəxs “bir qədər saman” təklif etdikdə “bax, mənim həqiqi dəyərim budur. Məni bu adama sat” , - deyən Əttarı qəzəbdən dəliyə dönmən monqol öldürür.⁵⁴⁵

Fars dilli ədəbiyyatda ardıcılıq elə bir təəssürat yaradır ki, sanki hər şair qələmini öz sələfinin yazdıqlarının izi ilə aparmışdır. Bu ən çox Nizami Gəncəvidə (1141-1209) özünü biruzə verir. “Xəmsə” və yaxud “Pənc Gənc” (Beş xəzinə) adlı əsərlərində Nizaminin əxlaqi bir mövzunu anlatmaq üçün istifadə etdiyi üslubunda Sənainin “izlərini” görürük. Bununla birlikdə Nizami yazdığı (Aryanpurun “mənzum romanlar” adlandırdığı) mənzum hekayələrdə Firdovsinin layiqli varisi olmağın fəvqündədir.

Nizami “İskəndərnamə” və “Xosrov və Şirin” əsərlərində Firdovsinin “Şahnamə”sindən bəhrələnmişdir. İki fəsildən ibarət olan “İskəndərnamə” Makedoniyalı İskəndərin həyatından bəhs edir. “Şərfnamə” adlanan ilk his-

⁵⁴³ Arberri, Classical Persian Literature, s. 132.

⁵⁴⁴ Aryanpur, eyni əsər, s. 164.

⁵⁴⁵ İdris Şah, eyni əsər, s. 106.

sədə İskəndərin hərbi qəhrəmanlıqları, ikinci hissə olan “İqbalnamə”də isə şairin həyat haqqında qənaətləri əks olunmuşdur. Burada İskəndərə böyük təsiri olmuş Aristotelin də obrazı yaradılmışdır.

“Xosrov və Şirin” adından da məlum olduğu kimi bir məhəbbət hekayəsidir. İranlı bir hökmdar olan Xosrov şahzadə Şirinə aşiq olur. Xosrovun bir rəqibi də var: Daş ustası Fərhad. Şirin də Fərhadı qarşı laqeyd deyil və eşqini sınaqdan keçirmək üçün ondan bir dağı yararaq su çıxarmasını istəyir. Fərhad məqsədinə çox yaxınlaşdığı vaxt Xosrovun adamları ona Şirinin öldüyü xəbərini gətirirlər. Bu xəbəri alan Fərhad özünü dağdan ataraq intihar edir. Xosrov da Şirinlə evlənir. Levi Qərb ənənəsində “şairanə bir ədalət”in varlığına işarə edir. Lakin Nizami realistdir. Bununla birlikdə onda fərqli şəkildə ədalət anlayışı vardır. İranlılar və daha sonra hindistanlı müsəlmanların “onsuz yaşamaqdansa ölməyi üstün tutan” Fərhadın Şirinə daha çox layiq olduğunu düşünmələri də maraq doğurmuşdur. Buna görə Şirinin adı Xosrovdan daha çox Fərhadla birlikdə xatırlanmış və hekayə daha çox “Fərhad və Şirin” kimi tanınmışdır.⁵⁴⁶

Daha qədim və məşhur sevgi əhvalatı isə (Nizaminin bir digər mənzum romanı) “Leyli və Məcnun” əsərində təsvir edilmişdir. Nizaminin yazdığı əsər həmin dövrdə ərəb dünyasında məşhur olan bir eşq hekayəsidir. Məcnun qəhrəmanın adı deyil, əsl adı Qeydir. Qeys dövrün qatı adət-ənənələrinə görə Leyli ilə evlənmə bilmir və kədərindən çöllərə düşür. Atası Leylini başqa bir adamla evlənməyə məcbur edir. Əri öldükdən sonra Leyli Məcnunla görüşür, lakin sonra yenə ayrılırlar. Qeys həyatının geri qalanını səhrada keçirir. Leyli isə qısa müddətdən sonra ölür.

⁵⁴⁶ Levy, s. 82.

Nizami həyatı boyunca uğur əldə etmiş, rifah içində yaşamışdır. Çox sayda hökmdar üçün şeir yazmış, bir kənd, beş min qızıl pul və beş qatır hədiyyə almışdır.⁵⁴⁷

Mövlana: Müsəlmanların böyük ədibi

Müsəlman dünyasının çox sayda alimi Mövlana Cəlaləddin Ruminin (1207-1273) İslam tarixinin böyük ədibi olmağında həmfikirdir. Mövlana yalnız bir ədib deyildir. Aryanpur onu “uca sufi” adlandırır, Şimel isə onu “ehtirashlı aşiq” kimi qiymətləndirir. İdris Şah onu “təsəvvüf ustadlarının ən üst mərtəbəsində” görür, hətta sərt tənqidi fikirləri ilə məşhur olan Samuel Conson onun haqqında bu ifadələri işlədir: “Vəhdət səyahətindəki sirlərini ortaya çıxarmış, əzəli və əbədi həqiqət yolunun əsrarını ifşa etmişdir”.⁵⁴⁸ İdris Şah Mövlananın əsərlərinin yüz il içində dünyanın ən uzaq nöqtələrində belə tanındığını bildirir. Çoser də əsərlərində bu məsələlərə toxunmuşdur. Mövlananın “Məsnəvi”si “təsəvvüfün qazandığı ən böyük uğur”dur.⁵⁴⁹

Bir digər cəhətdən də Mövlana diqqətəlayiqdir. Əsərlərində sevgini, həyatın və dünyanın möcüzələrini, xüsusilə də güllərin açıldığı baharı, ney səsinə, gün işığını və qəlbin yüksəklərə, çox yüksəklərə layiq olduğunu ifadə edir. Sözün əsl mənasında bütün dünya ilə, xüsusilə də bəşər övladı və onun davranışı ilə yaxından maraqlanmışdır. Mövlana dünya haqqında çox düşünmüş, o günə qədər kəşf edilməmiş və deyilməmiş fikirlər söyləmişdir. Mövlana Cəlaləddin Rumi daha çox Mövlana (*Sahibimiz* mənasındadır) kimi tanınır.

Bütünlüklə bir xalqın və böyük bir mədəniyyətin monqollar tərəfindən yox edildiyi dövrdə yaşamışdır. Buna baxmayaraq, Quran və İslamı yaxşı öyrənərək ata-

⁵⁴⁷ Aryanpur, eyni əsər, s. 171.

⁵⁴⁸ Eyni əsər, s. 192; Schimmel, eyni əsər, s. 83; Şah, eyni əsər, s. 115.

⁵⁴⁹ Levy, s. 105.

sı Bəhaəddin Vələd, Xəllac, Sənai və Əttar kimi böyük alimlərin əsərlərini oxuyaraq, müsəlman dünyasını gəzib təcrübə qazanmışdır. Ailəsi monqol işğalları zamanı Bəlxdən köçmüşdür. Mövlananın ailəsi Nişapur, Bağdad və Məkkəyə səyahət etmiş, həcddən sonra Dəməşqə getmişdir. Nəhayət, Türkiyədə Konyada məskunlaşmışdır.

Mövlana daha sonra həyatında çox böyük iz qoymuş Şəmsi Təbrizi ilə qarşılaşmışdır. Şəmsi Təbrizinin davranışlarını Konya xalqı qəribə, hətta bəzən mənfi qəbul edirdi. Təbrizi Mövlananın hələ vaqif olmadığı, kainatın gizli tərəflərini göstərmiş, adi dünyanın çox fəvqündəki mənəvi mərtəbələrə çatmasını təmin etmişdir. Mövlana müəlliminə yazdığı uzun mədhiyyəsində açıq şəkildə Şəmsi Təbrizidən ilham aldığını bildirmişdir. Xocsona görə, Mövlana Şəmsi Təbriziyə olan bağlılığında “Tanrıya qarşı məhəbbətinin bir nümunəsini, həyatın mənasını tapdığı o əbədi gözəlliyə qarşı məsuliyyətindəki öz payını kəşf etmişdir”.⁵⁵⁰

Mövlananın ən zəngin və oxunan əsəri “Məsnəvi”dir. Onun zəngin və güclü bir təsvir qabiliyyəti vardır. “Məsnəvi”də sudakı qamışın səsinə oxşar bir ritm mövcuddur; əsər boyunca asta asta axan bir dərənin ritmi hakimdir. Hər biri dərin mənalar ehtiva edən iç-içə hekayələrdən ibarətdir. Xocson Mövlana yaradıcılığını üç mərhələli bir metod adlandırır: “hekayə, əxlaq və metafizika”. Mövlana bir şair, hekayəçi, tərbiyəçi və filosofdur. Onun əsərlərini oxumaq İslamı, Quranı, sonsuz fərqlilikləri ilə dünyanı və insan davranışlarını öyrənmək deməkdir.

Mövlananın insanları tanıma qabiliyyəti hekayələrində açıq-aydın görünür. Tələbələrin müəllimlərini xəstə olduqlarına inandırır dərşin ləğv edilməsi üçün qurduqları adi oyunlar, kralına həyatını qurban edəcək qədər bağlı bir vəzir, şeytanla mübahisə edən bir xəlifə və buna bənzər hadisələrin nəql olunduğu hekayələr həm əylən-

⁵⁵⁰ Hodgson, *The Venture*, II, s. 245, 246.

dirmək, həm də ilham vermək xüsusiyyətinə malikdir.⁵⁵¹ Xocson xəlifə ilə şeytanın hekayəsini “Məsnəvi”nin mistik estetikasına mükəmməl bir nümunə olaraq göstərir. Şeytan xəlifə Müaviyəni sübh namazını qaçırmaması üçün oyandırır. Şeytan nə üçün belə bir yaxşılıq etsin? Müaviyə dərhal şübhələnir və israrla bunun səbəbini öyrənmək istəyir. Günahkar hisslərin rolu ilə əlaqəli sualların verildiyi bir dialoq başlayır. “Günah nə üçün mövcuddur? Şeytan, görəsən, zənn edildiyi kimi pisdirmi? Əgər hər şey Tanrıdan gəlsə, necə olur ki, insan günah işləyir? Günah və seçim... Şeytan “insanların öz səhvləri üçün seçilən bir günah keçisidirmi?” Beləliklə, bu dialoq uzanıb gedir. Nəhayət, şeytan xəlifəni nə üçün oyandırdığını etiraf edir. Şeytan onu sübh namazını qaçırdığı zaman duyacağı peşmanlıq və edəcəyi tövbənin, namaz qıldığı zaman qazanacağı savabdan daha çox olduğunu düşündüyü üçün oyandırmışdır.

“Məsnəvi”nin xülasəsini danışmaq mümkün deyildir. Bu ədəbi şah əsər Xocsonun da ifadə etdiyi kimi, “fərdin mürəkkəb vəziyyətinə” ə aiddir və insan həyatının hər bir anına xitab edir. Əsərin qəhrəmanları “bir tərəfdən öz nəfsləri, digər tərəfdən də bütün kainatla” mübarizə etmək məcburiyyətindədir.⁵⁵²

“Məsnəvi” təsəvvüfi təcrübələrə istinad edən cəhəti ilə də böyük əhəmiyyət daşıyır. İdris Şaha görə, Mövlana öz əsərinin “adi insan təcrübələri ilə hər hansı bir oxşarlığı olmadığını” bildirir.⁵⁵³ Sufilər “hər insanda olan əsas unsurları” inkişaf etdirərək fəvqəltəbii bir səyahətə çıxırlar: eşq, maariflənmə və kamala çatma. Mövlana bu sonuncu ilə əlaqəli mükəmməl bir nümunə verir. “Bilik sahibi bir insanın əlindəki yun xalçaya çevrilir”. Bu “bilik” çox əhəmiyyətlidir. Adi insan üçün yalnız daş olan bir şey, kamil

⁵⁵¹ Nicholson, Mathnawi, 2-ci kitab.

⁵⁵² Hodgson, eyni əsər, s. 248.

⁵⁵³ İdris Şah, eyni əsər, s. 117-125.

olan insan üçün bir incidir. “Məsnəvi” təsəvvüf yolunda gedənlər üçün qiyməti ölçülməyən dəyərə sahibdir, çünki sufiliyin mükəmməlləşmə prosesini göstərir.

Bununla yanaşı, “Məsnəvi” yalnız mütəsəvviflər üçün deyil, hər kəs üçün bir bilik xəzinəsidir, bəşər övladını və kainatı daha yaxşı dərk etmək üçün yaxşı bir nümunədir. Burada açar söz olan “dərk etmək” mövzusunda Mövlanadan nümunə verilir: İki dilənçi bir evə gedir. Dilənçilərdən biri çörəyi alır və dərhal oradan uzaqlaşır. Digərinə isə uzun bir müddət gözlədildikdən sonra çörək verilir. Burada incə mətləbi anlamaq üçün ona diqqətlə baxmaq lazımdır. Birinci dilənçi “çox razı qalmadı”, çünki ona köhnə çörək vermişdilər. Digər dilənçi “səbr etmək” məcburiyyətində qalmışdır, çünki onun üçün təzə çörək bişirilmişdir.

“Məsnəvi”nin birinci cildində keçən bir hekayə ilə Mövlana mövzusunun sonlandıraraq. Bağdad xəlifələrinin ən səxavətlilərindən birinin dövründə insanlardan uzaq, quraq bir yerdə yaşayan bir bədəvi Bağdada gedərək xəlifənin əliaçıqlığından faydalanmaq məsələsində öz həyat yoldaşı ilə mübahisə edirmiş. Nəhayət, həmin şəxs həyat yoldaşının təkidinə dözə bilməyib getməyə razı olmuşdur. Əsas məsələ isə xəlifəyə necə bir hədiyyə aparacağı imiş. Çünki heç nələri yox imiş. Qadın xüsusi bir məqsəd üçün yığdığı yağış suyunu aparmasını təklif etmişdir. Quyulardan yalnız duzlu su çıxdığı üçün yığdıqları yağış suyu şirin və dəyərli imiş.

Bədəvi suyu oraya necə aparacağı barəsində narahat imiş. Evə qayıtdığı zaman görür ki, həyat yoldaşı suyu apara bilməsi üçün dua edir. Həmin şəxs Bağdada çatdığı zaman heyrətə düşür. İzdihamlı bu şəhərdə insanlar çox gözəl libaslar geyinmişdilər. Sarayın girişində dəyərli hədiyyələri ilə gözləyən çox sayda insanlarla qarşılaşmışdır. Keşikçilər onun hədiyyəsini gördükdə gülmüş, lakin yenə də hədiyyəni qəbul edib xəlifəyə təqdim etmişdilər.

Xəlifə bunun əvəzində ona qarşı çox səxavətli davranmış və bədəvinin su qabını qızılla doldurmuş və hədiyyələr vermişdir. Sonra da bədəvinin Dəclə çayı boyunca qayıqla evinə aparmaq əmrini vermişdir.

Bədəvi Dəclənin genişliyini və fasiləsiz axmağını gördükdə əvvəlcə düşünür, sonra öz kiçik hədiyyəsinin əvəzində bir çayı onun sərəncamına verən xəlifənin səxavəti qarşısında heyran qalır. Əlbəttə, Mövlana bu hekayəni çox təfsilatlı şəkildə nəql edir. Hekayədəki əsas məqam bədəvi ilə həyat yoldaşının dialoqudur. Bu dialoqda insan kasıblığa səbr etməli, yarananın nemətlərini axtarmalıdır. Arberri nəticəni Mövlananın bu cümlələri ilə izah edir: “Bilməlisən ki, ey oğul, dünya hikmət və gözəlliyi ilə ağzına qədər dolu bir sürahidən badəyə tökülən bir damladır”.⁵⁵⁴ Böyük bir çayda davam edən bu səyahətdə bəzən dayanıb Mövlananın vasitəsilə su qamışının səsinə qulaq asmaq ehtiyacı hiss edir insan.

Sədi

Mövlana qədər sevilən dəyərli şairlərdən biri də Sədi-dir (1183/1284 və yaxud 1291). Aryanpur bildirir ki, “Sədi İran və ətrafında ən çox oxunan şair və ədiblərdən biridir”.⁵⁵⁵

Gənc olanda nə vaxt Sədidən söz düşsə 1950-ci illərdə yaşadığım bir hadisəni xatırlayıram. Sədini ilk dəfə o zaman tanımışdım. Çox az maaşla gündə on saat işlədiyim bir ofisin küncündə saysız məktub və sənədin üç nüsxəsini çıxarmaqla məşğul olduğum zaman fasilə verib Sədidən oxumağa başlamışdım.

Sədinin nəql etdiyi bir hekayə hələ də yadımdadır. Bu hekayə bir pələngin hücumuna məruz qalan dindar bir adam haqqındadır. Həmin adam aldığı yaranın ağrısı ilə

⁵⁵⁴ Arberri, eyni əsər, s. 64.

⁵⁵⁵ Aryanpur, eyni əsər, s. 208.

dəniz sahilində boş-boş gəzərkən dilindən daim bu sözlər tökülürmü: “Allaha şükürlər olsun ki, günahla deyil, bədbəxt bir hadisə ilə qarşılaşdım”.

Sədi bir çox ölkənin dəniz sahillərindən xəbərdar insandır. Şirazda anadan olmuş, Bağdadda yaşayıb təhsil almış və bir mütəsəvvif kimi indiki Suriya, Türkiyə, Ərəbistan, Misir və Liviyaya getmişdir. Əsərlərindən əldə edilən məlumata görə, Türküstan və Hindistana da səyahət etmişdir. Elm axtarışı ilə başlayan bu səyahət illər sonra Şirazda bitmişdir. Bəzi rəvayətlərə görə həyatının son otuz ilini orada keçirmiş və çox sayda əsər yazmışdır.

Yazdığı kitablarla, xüsusilə də Levinin “mənəvi-əxlaqi elmin didaktik məsnəviləri” adlandırdığı “Bustan” və “Gülüstan” əsərləri ilə məşhurdur. İkisi də sadə bir dildə, bənzərsiz bir üslubda yazılmışdır. Sədi nəql etdiyi hekayələrin mənasını əxlaqi cəhətdən də izah etmiş və bu hekayələri öz təcrübələrindən faydalanaraq yazmışdır. Hekayələri daha çox nəsr şəklindədir. Lakin mənzum hekayələri də vardır.⁵⁵⁶

Sədi “Gülüstan”ın əvvəlində əsəri necə yazmağa başladığını izah edir. Bir yoldaşı ilə birlikdə bağda gəzirmişlər. Yoldaşı evinə aparmaq üçün gül dərməyə başladığıda Sədi güllərin bir neçə gündə solacağını söyləmiş və ona dünyanın heç bir zaman solmayan çiçəklərini təklif etmişdir.

“Gülüstan”da nəql edilən hekayələrdə hökmdarın ayanları ilə birlikdə çıxdığı dəniz səfərindən də bəhs edilir. İlk dəfə gəmiyə minən qullardan biri dənizdən çox qorxurmuş. Qorxudan titrəyən qulu nə hökmdar, nə də digərləri sakitləşdirə bilir. Hökmdar gəmidəki bir “filosof”la məsləhətləşir. Filosof qulu dənizə atdığıda qorxudan xilas olacağını bildirir. Yalnız bundan sonra qul sakitləşir. Filosof vəziyyəti belə şərh edir: “İnsan başına bir fəlakət gəlmədən ondan uzaq olduğuna şükür etməz”.⁵⁵⁷

⁵⁵⁶ Levy, s. 117.

⁵⁵⁷ Sədi, The Gulistan or Rose Garden of Sâdi, s. 83.

Sədinin nəql etdiyi bəzi hekayələr öz təcrübələrinə əsaslanır. Hekayələrdən birində səlib ordusu tərəfindən əsir alınan və heyvanlarla yoldaşlıq edən bezgin adamın Qüds çöllərindəki səfərindən bəhs olunur. Yəhudi məhbuslarla birlikdə Tripolidə gil qazıntısında işləyir. Hələbin ən nüfuzlu idarəçilərindən biri onu bu halda gördükdə on dinar ödəyərək xilas edir və evinə aparır. Sonra Sədini öz qızı ilə evləndirir. Qadın olduqca üsyankar və deyingən biri olduğu üçün Sədinin həyatı tamamilə dözülməz hal alır. Qadın bir dəfə Sədidən atasının onu franklardan xilas etdiyini soruşur. Bunun müqabilində Sədi deyir: “Atan məni Frank zəncirlərindən on dinara xilas etdi və yüz dinara sənin köləliyinə saldı”.⁵⁵⁸

“Bustan” isə “Hikmət”, “Mərhəmət”, “Məhəbbət”, “Təvazökarlıq” kimi fəsillərdən ibarətdir. Sədinin həyatının ilk mərhələsindəki fikirləri və “boşuna xərclədiyi günlərin peşmanlığını nəql edərək başlayır. Bir digər məyusluğu isə yetim bir uşaq olması və buna görə də “ata himayəsindən” məhrum qalmasıdır.

“Bustan” çox mədh edilmişdir. Arberriyə görə, hikmətlə hekayə böyük bir ustalıqla vəhdətdə verilmişdir.⁵⁵⁹ Levi isə əsəri “asan başa düşülən möhtəşəm misralar” kimi təsvir edir.⁵⁶⁰ Arberri XVIII əsrdə İngiltərədə “Bustan”ın “müasir versiyaya uyğunlaşdırmaq təşəbbüsü olduğunu, lakin əsərin belə bir dəyişikliyə uyğun olmadığını qeyd edir. Bu əsəri tərcümə etmək çətindir. Məhəmməd Əli Furuqi “bu kitabın həm farsca, həm də başqa dillərdə zəriflik, bəlağət, axıcılıq, incəlik, hikmət haqqında yazılmış başqa heç bir kitaba bənzəmədiyini qeyd edir.”⁵⁶¹

⁵⁵⁸ Arberri, eyni əsər, s. 189-190.

⁵⁵⁹ Eyni əsər, s. 195.

⁵⁶⁰ Levy, s. 61-62.

⁵⁶¹ Arberri, eyni əsər, s. 188-202.

İdris Şaha görə, onun əsərləri "Gesta Romanorum" a⁵⁶² üçün də mənbədir.⁵⁶³ Sədinin XIX əsrdə Amerikada yaranan transsendentalizm (1830-1860-cı illərdə ABŞ-da ədəbi-fəlsəfi hərəkat – red.) hərəkatının inkişafına da təsiri olmuşdur. Xüsusilə, Emerson Sədinin "vəziyyət və hadisə müxtəlifliyi" nümayiş etdirdiyini və "dərindən bir təcrübə" sahibi olduğunu qeyd edir. Emerson farsları "üstün zəkaları"na görə mədh edir və Sədiyə "oxucuya yaxşı ümid tələq edən" bir şair kimi özünəməxsus yer verir.⁵⁶⁴

Ümid tələq etmək Sədinin digər şeirlərində də özünü açıq şəkildə göstərir. O, qəsidələrindən bəzilərini ərəb dilində yazmışdır. Sədinin qəzəlləri layiq olduğu dəyəri almamışdır. Bu lirik şeirlər məhəbbət və dostluq haqqındadır. Arçer "dostluğa böyük əhəmiyyət verən Sədinin, xəyanəti xoşbəxtliyə qarşı ən böyük təhdid hesab etdiyini" qeyd edir.⁵⁶⁵ Sədi iki böyük qəzəl ustadından biridir.

Hafiz

Digər böyük ustad isə XIV əsrdə yaşayan Hafizdir. Aryanpur onu "bu günə qədərki ən böyük qəzəl şairi" adlandırır. Şeirlə ilk dəfə şagirdlik etdiyi bir parça dükanında tanış olduğunu söyləyir. Arşınmalçı şeir yazıb dükanda oxuyurmuş. Bu şeirlərə heyranlıqla qulaq asan dinləyicilərdən biri də Hafiz imiş.⁵⁶⁶

Kiçik yaşda yetim qalıb işləmək məcburiyyətində olmasına baxmayaraq, Hafiz güclü təhsilə yiyələnmişdir. Quranı əzbərləmişdir. Çox keçmədən pul qazanmaq üçün digər qabiliyyətindən - xəttatlıqdan istifadə etmiş və uzun müddət katibliklə məşğul olmuşdur. Monqol işğalından

⁵⁶² Ehtimal ki, XIII əsrin axırında tərtib olunan Latın hekayə və nağıl kitabı (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

⁵⁶³ Şah, eyni əsər, s. 98.

⁵⁶⁴ Levy, eyni əsər, s. 123.

⁵⁶⁵ G.M.Wickens, The Nasirean Ethics kitabına V.G. Arçerin ön sözü, s. 216; Aryanpur, eyni əsər, s. 219.

⁵⁶⁶ Aryanpur, eyni əsər, s. 221.

sonra hökmdar Hafizin oğlunu atasına qarşı təhrik etmişdir. Təsadüf nəticəsində həmin hökmdar hakimiyyətdən salınmış və onun yerinə sənətsevər xələfi keçmişdir. Buna baxmayaraq, Hafiz yenə də saraya qısa müddətlik qəbul edilmişdir.

Teymur əvvəlki Monqol hökmdarlarından fərqli idi. Farsca bilirdi, hətta Hafizin şeirlərini də oxumuşdu. Buna görə Hafizi sarayına dəvət etmiş və onu öz yazdığı beyti oxuyaraq qarşılımışdır:

Əgər ân Türki-Şirazi bədəst ârəd dil-i-mârâ
Behâl-i hinduyəş bəxşəm Səmərqənd-u-Buxarâ
(Əgər o şirazlı türk könlümüzü razı salarsa,
Yanağındakı qara xal üçün Səmərqənd
və Buxaranı verərəm)

Teymurun sualı maraqlı doğurur. "Necə ola bilər ki, Hafiz, Səmərqənd və Buxara kimi iki mühüm şəhəri şirazlı bir türk qadının üzündəki xalın uğrunda fəda etsin?" Hafizin cavabı isə daha maraqlıdır: "Məni belə müflis hala salan səxavətli və bədxərc olmağımdır". Teymurun bu cavabdan xoşu gəlir və şairi mükafatlandırır.

Hafizin şöhrəti Türkünistan və Mesopotamiyaya qədər gedib çatmışdır. Bağdad və Hindistandakı hökmdarlar onu saraylarına dəvət etmişdirlər. Hafizin şöhrəti o qədər yayılmışdır ki, başqa şairlər onun adından istifadə edərək şeirlərini satmışdılar. Şöhrəti İrani aşaraq müsəlman dünyasından Avropaya qədər yayılmışdır. Şeirləri orada əvvəlcə latın dilinə, daha sonra ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Avropa dillərindəki şeirləri nəsildən nəslə yenidən tərcümə edilərək daha uğurlu olmuşdur. Bu tərcümələr Hafizin Avropadakı şöhrətinə nümunədir və onu bu qitənin ədəbiyyat tarixində mühüm bir şəxsiyyətə çevirmişdir. Arberri fars ədəbiyyatı ilə əlaqəli əsərində bildi-

rir ki, Avropa başqa heç bir iranlı şairə qarşı göstərmədiyi marağı Hafizə qarşı göstərmişdir. Təbii ki, Arberridən sonra da Hafizin yeni tərcümələri nəşr olunmuşdur.

Aryanpura görə İranda onun şeirinə "ilahi bir ilham" nəzəri ilə baxılmışdır.⁵⁶⁷ Əsərləri dini və tarixi sitatlarla zəngindir və tərcüməni çətinləşdirən özünəməxsus bir ifadə tərzidir.

Hafiz şeirlərində atalar sözləri və məsəllərdən ustalıqla istifadə etmişdir. Aryanpur onun aforizmlərdən istifadə etmə bacarığını "nağaranı xalçanın altında gizlətmək" kimi qiymətləndirir. Hafiz bir beytində nağara ilə bağlı belə bir təşbeh işlədir: "Könlüm riyakarlıqdan və xalçanın altındakı nağaralardan təsirlənmişdir. Bu bayrağı meyxanənin üstünə sanca bilsəm, çox xoşbəxt olaram". Aryanpur Hafizin qəsidə janrının məzmunca növü olan fəxriyyədəki məharətini vurğulayır və bu nümunəni verir: "Könlümdəki sönməz oda görə məni də atəşpərəst hesab edirlər".

Onun haqqında heç bir şairdə rast gəlmədiyimiz qədər çox sayda kitab yazılmışdır. Hafizin farsca yazdığı şeirlər təbii və ilahi eşqə dair dünyaları birləşdirir. Levi onun istifadə etdiyi sitatların bəzilərinin artıq unudulmuş olmasına baxmayaraq, "misralarının musiqi və sehiri"nin hələ də qaldığını bildirir.⁵⁶⁸

XX əsr İran şeirinin məşhur təmsilçilərindən Qasım Qani və Mirzə Məhəmməd Qəzvini arasındakı uzun müzakirələrdən sonra gəldikləri nəticə budur. Hər iki mütəxəssis də tək bir şair seçmək lazım gələrsə, onun Hafiz olmasında həmfikiridir. Bundan əlavə, Qəzvini Molla Caminin Hafizin şeirini "möcüzəli kəlam"⁵⁶⁹ adlandırdığını qeyd edir.

⁵⁶⁷ Aryanpur, eyni əsər, s. 226.

⁵⁶⁸ Levy, s. 132.

⁵⁶⁹ Arberri, eyni əsər, s. 346-349.

Molla Cami

Molla Cami (1414-1492) ən məşhur fars şairlərindən biridir. Sədi, Nizami və Hafizin xələfi sayılır. İbtidai təhsilini geniş dünya görüşünə sahib atasından almış, daha sonra isə dövrünün ən yaxşı təhsil mərkəzi olan Nizamiyyəyə getmişdir. Aryanpurun ifadəsi ilə “qeyri-adi mənəvi şövq insanı”dır.⁵⁷⁰ Bu şövqün sayəsində təsəvvüfün Nəqşibəndi qolunun pirlərindən biri olmuşdur. Babur İmperiyasının ilk imperatoru Babur Şah demişdir: “Cami mədh edilməyə ehtiyacı olmayacaq qədər böyükdür”.⁵⁷¹

Caminin şöhrəti Teymurilərin son hökmdarı olan Bayqaraya qədər çatmışdır. Bayqara Caminin dahiliyini yüksək qiymətləndirmişdir. Bundan əlavə, Bayqaranın şair olan vəzir⁵⁷² onun həyatı və əsərləri haqqında bir kitab yazmışdır. Caminin şöhrəti aralarında Babur və II Bəyazidin də olduğu bir çox müsəlman hökmdara çatmışdır.

“Külliyat”ı gənclik və kamillik dövründə yazdığı şeirlərindən ibarət böyük bir əsərdir. Nizami beş poema yazdığı halda, Cami yeddi poema yazmışdır. Sədinin “Gülüstən”ində səkkiz bağ var və Cami də bir əsərini səkkiz mövzuya həsr etmişdir. Lakin Sədi və Caminin bağları arasında bir fərq var. Caminin yeddinci bağında ədiblər “kəskin şəkildə tənqid” edilmişdir.⁵⁷³

Caminin “Həft Övrəng” (“Yeddi taxt”) əsəri yeddi poemadan ibarət məsnəvi toplusudur. Birinci, “Silsilə-tüz-zəhəb” (“Qızıl zəncir”) “əxlaqi, dini və təsəvvüfi” məzmunludur.⁵⁷⁴ “Salman və Absal” isə “təsəvvüfi bir eşq hekayəsidir”. Arberri bu əsərdə “Caminin daha əvvəl heç bir şairin üzərində durmadığı fəlsəfi alleqoriya”nı iş-

⁵⁷⁰ Aryanpur, eyni əsər, s. 243.

⁵⁷² Arberri, eyni əsər, s. 426.

⁵⁷³ Əlişir Nəvai (1441-1501) (Türk dilinə tərcümə edəninin qeydi).

⁵⁷⁴ Eyni əsər, s. 431.

⁵⁷⁴ Eyni əsər, s. 430.

lədiyini qeyd edir.⁵⁷⁵ Üçüncüsü, oğluna müraciətlə yazdığı “Töhfətül-Əhrar”dır (“Sufilərin hədiyyəsi”). Dördüncü poema “Sübhətül-Əbrar”dır (“Dindarların duaları”). Bu əsər də etik, estetik və fəlsəfi məzmunludur.

Digər əsəri “Yusif və Züleyxa” “İran şairlərin çox müraciət etdiyi romantik bir mövzu”ya həsr edilmişdir. Bu poema da “Salman və Absal” kimi “təsəvvüflə zəngindir” və Arberinin ifadələrinə görə, “Caminin əsərləri arasında ən məşhurdur”.⁵⁷⁶ Altıncı poema məşhur eşq hekayəsi olan “Leyli və Məcnun”dur.

Sonuncusu, “Xirədnəməyi İskəndəri” digərlərindən fərqlənir. Arberinin ifadəsi ilə desək, “Caminin dördüncü didaktik poemanı yazmaq istəyi onun İskəndərin həyatına müraciət etməsinə”⁵⁷⁷ səbəb olmuşdur. Cami İran ədəbiyyatının “Qızıl dövrü”nün sonuncu nümayəndəsidir. Müsəlman dünyası, İran və Hindistan üçün çox böyük əhəmiyyəti olan şair 1492-ci⁵⁷⁸ ildə vəfat etmişdir.

Hindistana təsir

XV əsrin sonlarında Fars dili və ədəbiyyatı Hindistana yayılmış və orada yaşayan müsəlmanların mədəniyyətinə təsir etmişdir. Bu təsir də urdu dilinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Əslində, tamam yeni bir dil deyildi, çünki əsası müsəlmanların Hindistana gəlməsindən çox əvvələ dayanırdı.

Arilərin Hindistana gəlməsi ilə birlikdə daha sonra Hind-Ari adlandırılan və əsası sanskrit dilindən ibarət olan bir dil formalaşmışdır. Bu dil şimali Hindistanda

⁵⁷⁵ Arberri, eyni əsər, s. 441.

⁵⁷⁶ Eyni əsər, s. 441-448.

⁵⁷⁷ Eyni əsər, s. 448.

⁵⁷⁸ 1492-ci ildə İspaniya kralı Ferdinand uzun bir mühasirədən sonra Əməvi sultanı Abdullaha qalib gələrək Qranadanı ələ keçirmişdir. Beləliklə, Əndəlüs Əməvi dövləti rəsmi şəkildə süqut etmişdir. Həmçinin 1492-ci ildə Xristofor Kolumb Amerikaya ayaq basmışdır (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

yayılmış və yerli ləhcələrdə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Başqa bir formaya qovuşaraq "Hari Boli"⁵⁷⁹ (Doğru danışiq) adını almışdır.

Müsəlmanların özləri ilə birlikdə yaydığı ilk dil ərəb dilidir, lakin dilin yaşadılması üçün kifayət qədər əhali sayı yox idi. İkinci müsəlman köçü İran və şimaldan - Babur İmperiyası⁵⁸⁰ndan olmuşdur. Dehliyəki müsəlmanlar arasında yazı dili fars dili olduğu halda, xalqın və İslamı seçən insanların danışiq dili Hari Boli olmuşdur. Bu dilin bir hissəsi yazılı mənbələrə də keçmiş və daha sonra Urdu adlandırılan dilin əsası qoyulmuşdur. Əslində, bu proses daha əvvəl başlamışdır.⁵⁸¹

Babur İmperiyası öz mədəniyyətini qurub zəngin bir sivilizasiya yaratmışdır. Babur İmperatorluğunun təşəkkülü ilə İran şairləri himayə olunmuş və rifah səviyyələri yüksəldilmişdir. İranlı şairlər o torpaqlarda məskunlaşmış və fars ədəbiyyatının dəyişməsinə töhfə vermişdirlər. Üslublarını saflaşdıraraq fars ədəbiyyatında "Hind üslubu" adlanan bir üslub formalaşdırmışdılar. Bu üslubun ən qabaqcıl nümayəndələrindən biri də Bədildir.⁵⁸²

⁵⁷⁹ Babur imperatorluğunun yayılması ilə birlikdə hindlilər və müsəlmanların müştərək dilinə çevrilən qarışıq bir dildir. Hari Boli Hindi-Urdu dilinin ilk formasıdır (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁵⁸⁰ Müəllif burada "moğol" mənasındaki "monqol" sözündən istifadə etmişdir. Lakin ehtimal ki, bu, Babur mənasındaki "Muğal" sözü ilə qarışmışdır (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁵⁸¹ "Urdu" sözü türk dilində "ordu"dan gəlir və orduda istifadə olunan dildir. Babur və oğullarının dövründə saray dili türk dili idi. Daha sonra isə urdu dili olmuşdur. Məsələn "Babürnamə" Çağatay türk dilində yazılmışdır. Urdu dili Əkbər Şahın saraya topladığı müxtəlif etnik mənşəyə mənsub insanlar arasında istifadə olunan qarışıq bir dil kimi təşəkkül etmiş və daha sonra sarayda da istifadə olunmağa başlamışdır. Əksəriyyəti farsca, ərəbcə və türkcə sözlərdən ibarətdir. Urdu dilinin başlanğıcı haqqında müxtəlif görüşlər olsa da, ayrı bir dilə çevirmə prosesi müsəlman türklərin yarımadağa gəlişlərindən sonra başlamışdır. Urdu dili sanskrit və hind dillərindən qrammatika cəhətdən fərqlidir (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁵⁸² Əbdülqadir Bədil (1642-1720): Bədil Dəhləvi kimi də tanınır. Hindistanda yetişmiş fars mənşəli məşhur bir mütəəvvif şair (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

Hindistandakı tək müsəlman şəhər Dehli deyil. Dekanda bir neçə kiçik müsəlman krallıq vardır. Hökmdarları iranlı şairləri himayə etmiş və urdu dilini ədəbiyyat dilinə çevirmişdirlər. İlk məşhur urdu şairi Vali Məhəmməd (1667-1707) yaradıcılıq fəaliyyətinə Dekanda başlamış, daha sonra Dehliyə getmişdir. O, ilk dəfə bu “yeni” dilin ədəbiyyat dilinə çevrilməsində mühüm rol oynamışdır. Siyasi dəyişikliklər də bu prosesə təsir etmişdir. I Ələmgir Şahın ölümündən sonra əzəmətli gücünü itirən Babur İmperiyası parçalanmışdır. Müsəlman saraylarındakı ədəbi fəaliyyətlərdə fars dilinin yerinə urdu dili keçmiş, varlı xanədanlıq mənsublarının və aristokrat himayədarların da olduğu Lakhnau şəhəri isə urdu şeirinin mərkəzi olmuşdur.

Əslində, urdu dili müsəlmanlar arasında müştərək istifadə dili olmuş, qısa müddət ərzində öz mövqeyini gücləndirmişdir. Hind dili qrammatikasını davam etdirmiş və fars yazı şəklini mənimsəmişdir. Lüğət tərkibi isə fars, ərəb və çox az türkcə sözlərdən ibarət idi. Daha sonra hindular dillərini sanskritcənin devanaqari əlifbasından və söz xəzinəsindən istifadə edərək yaratdılar. İlk urdu şairlərdən ən məşhurları arasında Səuda, Mir və Mir Həsəni göstərmək olar. Səuda mürəkkəb qəsidə formasına üstünlük vermiş və bu növün qabaqcıl ustadlarından biri olmuşdur. Şeirlərində daha çox iki mövzu üzərində durmuşdur. Birincisi, Dehlinin dəyərindən danışan və onu mədh edən bir şeir silsiləsidir. İkincisi isə daha çox bəyənilən həcvləridir. Bu misralarında bəhs etdiyi mövzular arasında acgöz, fırldaqçı həkim və yeniyetmə qızla ailə qurmaq istəyən doxsan yaşında bir qoca da vardır. Fars dili və ədəbiyyatı İslam ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir.

Onuncu fəsil İncəsənət

İslam incəsənətinin ən gözəl nümunələri İspaniyadakı abidələrdir: Kordova məscidi və Qranadadakı əl-Həmra sarayı.

Hazırda Kordova məscidinin fasadı köhnəlmişdir. Lakin binanın içi demək olar ki, inşa edildiyi dövrdəki kimidir. Məscidin içərisində zərif sütunlar vardır.

Kordova məscidinin sütun və kəmərləli dəhlizinin sonu daha rəngarəng və işıqlıdır. Bu, qiblənin olduğu yerdir və zəngin naxışlarla bəzədilmişdir. Arabesk naxışlarla bəzədilmiş qübbə günəşə bənzəyir. Mehrabın günbəzi möhtəşəmdir. Arabesk oyma və rəsmlərlə bəzədilmiş at nalı şəklində kəmərləri⁵⁸³ vardır. Məscid elə sakitlik və dinclik verir ki, insan buradan ayrılmaq istəmir. Sərin yerdə oturub sütunlardan birinə yaslanır və belə əzəmətli əsərin memarı olan mədəniyyəti düşünməyə başlayır.

Daha mürəkkəb quruluşu olan əl-Həmra sarayı da əzəmətlidir. Xaricdən “xəzinələri qorumaq üçün inşa olunmuş” kimi bir görünüşə sahibdir. İçəri girdiyin zaman xəzinələr özlərini yavaş-yavaş biruzə verir. Əgər gözəlliyin simvolu sayılacaq bir yer seçilsəydi, bu, dincliyin məkanı əl-Həmra olardı. Arabesk naxışlar, həndəsi fiqurlar və divarları bəzəyən xətlər, döşəmələr, müxtəlif rəng çalarları və səmanın mavilikləri ilə boyanmış tavanları...

Hər yer zərif oymalarla bəzənmiş kəmərlərlə doludur. Kəmərlərin arxasında binanı dairəyə almış bağ mənzərəsi görünür. Oradakı yeganə səs fəvvarədən axan suyun səsi-

⁵⁸³ At nalı kəmərlər: Sütunların üstündə çıxmış yarım dairədən böyük kəmərlər. Ərəb memarlığında təsadüf edilən bir kəmərlər şəklidir (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

dir. Sanki bütün ünsürlər (torpaq, su, hava və günəş) bu məkanı Cənnətin dünyadakı bir parçasına çevirmək üçün mükəmməl harmoniya ilə birləşmişdir.

Quranda bir çox yerdə, xüsusilə də Əraf surəsinin 7-ci ayəsində "Allahın bəndələri üçün yaratdığı zinəti və təmiz ruzini kim haram buyurmuşdur?" , - deyərək gözəllik vurğulanmışdır. Həmçinin Quranda Allahın "müxtəlif rəng və formalarda yaratdığı şeyləri insanın istifadəsinə verdiyi"⁵⁸⁴ və yer kürəsində "hər cür qeyri-adi bitkilər yaratdığı"⁵⁸⁵ buyrulur. Heyvanlar çox gözəl yaradılmışdır.⁵⁸⁶ Bundan əlavə, Allah insanlardan gözəl geyinməyi və təmiz olmağı istəyir.⁵⁸⁷

Müsəlmanlar Allahın onlara bağışladığı gözəlliyi qəbul etmiş, Quranı və məscidləri gözəlləşdirmişdirlər. "Şübhə yoxdur ki, İslam incəsənətində saf vizual dizayn elementləri üstünlük təşkil etmişdir".⁵⁸⁸

Müasir dövrdə hər yerdə rəngarəng, növbənöv naxışlı geyimlərlə, əzəmətli binalar, mürəkkəb həndəsi fiqurlar, arabesk naxışlar, xüsusilə də həm ilahi, həm də dünyəvi kitablardakı dizayn və xəttatlıq sənətinə qədər bir çox gözəlliklə qarşılaşmaq mümkündür.⁵⁸⁹

Kitablara bədii tərtibat vermə

Müsəlmanların kitaba qarşı böyük hörmətini mətnləri gözəlləşdirməklərindən, saf qızıl və firuzəyi boyaqdan istifadə edərək təzhiblə zənginləşdirmələrindən də anlaşılır.

Qətiyyətlə demək olar ki, miniatür rəsmi ən mükəmməl incəsənət növlərindən biridir və İslam incəsənəti sayılmışdır. Əgər daha geniş bir konteksdə miniatür sənəti

⁵⁸⁴ Nəhl, 16/13.

⁵⁸⁵ Qaf, 50/7.

⁵⁸⁶ Nəhl, 16/8.

⁵⁸⁷ Əraf, 7/31.

⁵⁸⁸ Hodgson, eyni əsər, I, s. 98.

⁵⁸⁹ Issam əl-Səid və Aişə Parman, Geometric Concepts in Islamic Art.

haqqında danışılrsa, təzhibli nümunələri (təzhibli əlyazma səhifələri) zirvədəki yerini tutar. Bu, həm ən orijinal İslami estetik forması, həm də qədim sənət olan xəttatlığı ehtiva edir.

Ümumiyyətlə, müsəlmanlar kitabları bəzəməyə başlamazdan əsrlər əvvəl Quranın ilk təzhibli əlyazmalarını yaradaraq mükəmməl nümunələr meydana çıxarmışdılar. Bu, müsəlman dünyası üçün çox vacib bir mövzudur.

Təzhibin Fars, Babur və Türk deyə adlandırılan ən yaxşı miniatür rəsmləri ilə zirvəyə qalxması daha sonrakı dövrlərdə baş vermişdir. Təbii ki, bunlar ilk rəsmli səhifələr deyildir. Əvvəllər çox diqqətlə çəkilən realist rəsmlər, daha sonra meydana çıxan qeyri-adi miniatür sənətkarlığının kölgəsində qalmışdır. İlk rəsmli əsərlər elmi tədqiqatlarda istifadə olunduğu üçün estetik bir zövqdən daha çox, məlumat vermək məqsədilə ortaya çıxmışdır. Müasir dövrə gəlib çatan ən qədim nümunələr Əbdürrəhman əs-Sufinin (903-986) sabit ulduzlar haqqında yazdığı astronomiya kitabının bir hissəsidir. Ulduzların koordinatlarını daha yaxşı yadda saxlamaq üçün insan fiqurlarının (məsələn, at belində bir oxatan) münasib yerlərinə hər biri göydəki bir ulduzu təmsil edən qırmızı nöqtələr qoyulmuşdur.

Həmin dövrdən etibarən elmi əsərlərdə illüstrasiyalardan istifadə ənənəsi davam etmişdir. Əvvəllər latın dilindən tərcümə edilən əsərlər var idi. Lakin müsəlman sənətkarlar yalnız yunan kitablarındakı rəsmlərin surətini köçürmür, həm də özünəməxsus şəkillər də çəkirdilər. Bir qədər yunan və Bizans təsiri olsa da, müsəlman əsərləri fərqli idi. Fiqurlar artıq üç ölçülü effekt vermək məqsədilə işıq və kölgələmə tətbiq olunaraq çəkilmir, iki ölçülü müstəvidə təsvir edilirdi. Tədricən daha çox istedadlı müsəlman gənc elmin himayədarlarına öz əsərlərini təqdim etmiş və beləliklə, təzhib bir peşə sahəsinə çevrilmişdir. Rəssamlıq sənəti də estetik miqyasda dəyər qazanmışdır.

Rəsm müsəlmanların yaşadığı mühitdə İslamın gəlişindən çox uzun müddət əvvəl də mövcud idi. Həzrət Məhəmmədin Kəbənin içi və ətrafındakı bütləri yox edərəkən bir kənara ayırdığı həzrət Məryəmin heykəllərinin yangınlardan birində məhv olması ehtimal olunur.

İslam tarixinin ilk əsrlərində xəlifələrin sarayları və varlıların evləri rəsmlərlə bəzədilmişdir. Məsələn, Samirə şəhərində divarlarda freskalar mövcud idi. Bu rəsmlərdə insan şəkli olmuşdur və bu səbəbdən bütpərəstlik adətlərinin canlandırılmasının qarşısı alınmışdır. Xanədan üzvləri və aristokratlar estetik dəbdəbəyə olan düşkünlüklərini nəql etmiş və beləliklə, miniatür sənəti onların bu arzusunun yerinə yetirmək üçün yaradılmışdır. Bu da bir digər dəyişikliyə - elmi əsərlərdəki eskizlərin yeni bir üslub və stil kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, sənətkarlar yaradıcı istedadlarını ortaya çıxarma fürsəti əldə etdiklərinə görə xoşbəxt idilər. Məsələn, "Kitabüt-tiryak" ("Padzəhər kitabı") adlı əsər tibbi əhəmiyyəti olan bitkilər və onların becərilmə metodlarını təsvir edən rəsmlərdən ibarət idi. Bir səhifədə tarladakı fəaliyyət təsvir olunmuşdur. Rəsmdə əkinçilər torpağı əkərkən başında sini daşıyan bir xidmətçi onlara yemək gətirir. Bundan əlavə, belində böyük çuval daşıyan uzunqulaq, ələyin yanında bir insan və inəklərə yem verən başqa bir nəfər də təsvir edilmişdir.

İlk həqiqi müsəlman miniatür nümunələr 1230-cu illərdən Haririnin "Məqamat" əsərini və "Kəlilə və Dimnə"nin ərəbcə tərcüməsini illüstrasiyalarla bəzəmək üçün tətbiq olunmuşdur. Lakin bu sənət növü yalnız yaradıcı ədəbi əsərləri illüstrasiya ilə bəzəməklə məhdudlaşmamışdır, həm də eyni əsrdə Mübəşşirin "fəlsəfi və əxlaqi hekayələr" kitabı ilə İxvani-Səfanın tərtib etdiyi ensiklopediyanın bir nüsxəsinin giriş səhifəsinin də bəzədilməsində xüsusi rol oynamışdır.⁵⁹⁰ Sonrakı əsrlərdə rəsm tarix

⁵⁹⁰ İxvani-Səfa: X əsrdə Bəsrədə qurulmuş bir cəmiyyətin adıdır. Bu

kitablarında da istifadə olunmuşdur. Fəzlullah Rəşidəddin Həmədaninin çox təsvirli “Came ət-təvarix” adlı əsəri bunun bir nümunəsidir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu illüstrasiyalar, daha sonrakı dövrlərin mükəmməl miniatürləri deyil, rəsm əsərləri idi.

“Məqamat”dakı rəsmlər çox təsirli, canlıdır və Haririnin yaşadığı dövrün həyat tərzini haqqında məlumat verir. Sözün əsl mənasında realist olmasalar da, bir çox təfəsilat real həyatı əks etdirir. Dəvələrin üstündəki kəndliləri sorğuya çəkən iki nəfər və məscidin rəsm edilməsi də maraqlıdır. Bir digər rəsmdə isə taxta çıxan bir şahzadə ətrafındakı insanlardan əlindəki qədəhlə fərqləndirilir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, “Məqamat” əvvəlcə ərəb ölkələrində, daha sonra isə digər müsəlman torpaqlarında çap maşınlarının icadına qədər rəqibi olmayacaq dərəcədə çox oxunan əsər olmuşdur.⁵⁹¹

Əvvəlki əsərlərdən miniatürlərə

Digər incəsənət növlərində kiçik təfəsilatlara verilən diqqət və incə nüanslar miniatür rəsmində əsasını qoymuşdur. Metal əşyalar bəzən qızıl-gümüşlə, toxmaq və çəkiclə nəqş edilmişdir. Miniatür sənətindən müasir dövrdə İslam incəsənətinin ən məşhur sahələrindən biri olan xalçaçılıq, keramika və şüşəqayırmada da istifadə olunmuşdur.

Bu sənət növləri İslamdan çox əvvəllər mövcud idi. Müsəlmanlar əl işlərini davam etdirirdilər. İslamaqədərki dövrlə müqayisə edildikdə müsəlmanlar incəsənət növlərini zərifləşdirərək aşkar fərq yaratmışdılar.

Məsələn, xalçanın tarixi İslamın gəlişindən ən az min il əvvələ aiddir. Hörmətli əsərlər istisna olmaqla, xalçalar

cəmiyyətin üzvləri “Risalələr” adlı elmi ensiklopediya hazırlamışdılar (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

⁵⁹¹ Giovanni Curatola, The Simon and Schuster Book of Oriental Carpets, s. 93.

yalnız saraylarda və zadəganların evlərində mövcud idi. Xalçalar naxışlar, kənar bəzəmələri və fiqurlardan ibarət idi. İslamın gəlişi ilə birlikdə həm xammal və istehsal artmış, həm də sənətkarlıqda yüksəlmə olmuş, beləliklə, xalça hər kəsin əldə edə biləcəyi bir məhsula çevrilmişdir. Tezliklə məscidlərin içi başdan-başa xalça ilə döşənmişdir. Həmin dövrdə saraylarda və evlərdə çox az mebel istifadə olunurdu. Xəlifə, tacir və yaxud çoban olmasından asılı olmayaraq hər kəsin evində xalça var idi.

Xalçalardan ən çox istifadə edənlər xüsusilə köçərilər olmuşdur. Xalça portativ evlərin zəruri əşyalarından birinə çevrilmişdir. Həm öz xalçalarını istehsal etməyə başlamış, həm də daha çox rəng seçimi olan saplar yaratmışdılar. Bir çoxu mürəkkəb bəzəklərdən ibarət naxışlar da köçərilərə aiddir. Orta Asiya qəbilələri ilə bir-birinə oxşar gerbləri vardır. Lakin bu gerblər aid olduqları oymağa görə bir-birindən fərqlənirdi. Covanni Kutarola köçəri və yarı köçəri xalqların İslam incəsənətinin və xalçaçılıq mədəniyyətinin inkişafında böyük təsiri olduğunu bildirir.⁵⁹²

“Oriental”dakı xalçalar haqqında bir çox əsərlər yazılmışdır ki, bunların bir çoxunun müəllifi müsəlmanlardır. Bu mətnlər müxtəlif toxuculuq məhsulları, ip, model və naxışları və onların simvolik mənaları haqqında məlumat verir. Məhatəl, üç cür ip “düyünü” sistemindən danışılır: Fars, türk və ərəb-İspan. Bundan əlavə, kənarların bəzədilməsi ilə əlaqəli iyirmidən artıq bəzək növü mövcuddur. Sahənin mütəxəssisləri demək olar ki, tarix boyunca istifadə edilən ip boyaqlarında xüsusi bir keyfiyyət kəşf etmişdir. Əksəriyyəti heyvan və yaxud bitki mənşəlidir. Onlar XVIII əsrin ortalarında istehsal olunmağa başlayan sintetik boyaqlardan daha üstün idilər. Əvvəlki boyaqlardan daha çox rəng seçimi var idi. Digər tərəfdən, sintetik boyaqlar daha tez solur. Xalçaların naxışı bölgələrə görə

⁵⁹² Eyni əsər, s. 106.

fərqlənirdi. Türk-Qafqaz xalçaları daha çox həndəsi naxışlar əks etdirdiyi halda, fars xalçaları daha çox çiçək naxışları ilə bəzədilirdi.

Xalçaların ən maraqlı və mürəkkəb xüsusiyyəti isə onlardakı simvolik elementlərdir. Bəzi simvolların mənalrı zaman keçdikcə unudulmuşdur. Mürəkkəb quruluşu olan xalçalara aid simvolların başa düşülməsi çətindir. Bununla yanaşı izahı mümkün olan simvollar da vardır. Məsələn, ağac “Həyat ağacını” və yaxud “Cənnət ağacını”, sərv ağacı isə təzələnmə və əbədi həyatı təmsil edir.⁵⁹³ Günəş isə işıqı təmsil edir. Bütpərəstliyin qaranlığını dağdan din işıqı və yaxud cahilliyin qaranlığını yox edən elmi də simvolizə edir.

Xalçaların daşınması asan olduğu üçün müsəlman dünyasının hər tərəfinə sürətlə yayılmışdır. Beləliklə, sənətkarların əlində həm eyni şəkildə, həm də dəyişdirilmiş naxışlar yeni xalçaları bəzəmişdir. Oleq Qrabar “İslam incəsənətinin təşəkkülü” adlı əsərində gözəl bir nümunə verir. “Sənətkarların müxtəlif metodları fərqli sahələrdə tətbiq etdiklərini” qeyd edir və “Xirbətül-Minyə”dəki⁵⁹⁴ mozaikaların xalça naxışlarından alındığının “toxuculuq texnikasının açıq əlamətlərindən” anlaşıldığını bildirir.⁵⁹⁵

Müsəlman dünyasında xalçanın ən geniş yayılmış şəkli səccadədir. Müsəlmanların səyahət əsnasında özü ilə götürdüyü üç vacib şeydən biridir (digər ikisi Quran və sudur). Namaz səccadələri onların haralı olduğunu göstərir, getdikləri karvansaraylarda digər insanların müxtəlif naxışları görməsinə səbəb olur və beləliklə, naxışlar geniş sahələrə yayılırdı.

⁵⁹³ Eyni əsər, s. 142-143.

⁵⁹⁴ Xirbətül-Minyə Əməvi xəlifəsi I Vəlid dövründə (705-715) qədim Fələstinin Cəlilə bölgəsində tikilmiş bir saraydır (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁵⁹⁵ Oleg Grabar, *The Formation of Islamic Art*, s. 192. Türk dilinə Nuran Lyavuz tərcümə etmişdir (2-ci nəşr, Kanat Kitap, 2010).

Ehtimal ki, ilk səccadələr daha sadə və bəsit eskizlərdən ibarət idi və məscidlərdəki mehrabın şəklini əks etdirirdi. Mehrabla xalçanın dizaynını hazırlayanların eyni insanlar olduğu açıqca ortadadır. Hər biri fərqli bölgəni təsvir edən otuz iki mehrab naxışı mövcuddur. Bəzi bölgələrə aid birdən çox naxış vardır. Məsələn, Konyanın iki ayrı naxışı vardır. Bir miniatürə aid elementlərdən məlum olur ki, mehrab naxışları ilə bəzədilmiş səccadələr 1343-1344-cü illərə aiddir.⁵⁹⁶

Səccadələrə müxtəlif naxışlar da əlavə olunmuşdu. Bunlara kənarlarına işlənmiş həndəsi fiqurlar və yaxud nabati naxışlar da daxildir. Bağ rəsmləri cənnət bağlarını simvollaşdırır. Bir digər fərqli nümunə isə sənətkarın mehrabın təsiri ilə yaratdığı dizayndır: Mehrabın kəməmindən aşağı bir lampa sallanır. Burada da fərqlilik müşahidə olunur. Bəzi səccadə dizaynerləri lampanın altında daha çox boşluq qoymuş və oranı çiçək naxışları ilə doldurmuşdur. Kəbə ilə birlikdə bəzən də Mədinədəki Məscid ən-Nəbəvinin rəsmləri kimi digər ünsür və naxışlar kəmərin altına əlavə olunmuşdur.

Avropa İntibahının əvvəllərində müsəlman dünyasında ən çox tələb olunan məhsul xalça idi. Ən çox ticarət İtaliyanın Genuya və Venesiya sahilləri boyunca aparılmışdır. İtaliya xalça ticarətindən çox istifadə etmişdir, çünki bu ölkə öz fabriklərini qurduğu zaman xalça dizaynerləri idxal edilən xalçalardakı motiv və naxışların surətini çıxarırdılar.⁵⁹⁷

Avropanın bir çox yerində müsəlman xalçaları, üstündəki fiqur və naxışların zənginliyinə görə qiymətləndirilirdi. Bu xalçaların bir hissəsi bəzi qabaqcıl Avropa sənətkarlarının rəsm əsərlərində də mövcuddur. Jan Vermerin “Yatmış qız” rəsm əsərində iki xalça təsvir olunmuşdur. Xans Qolbeyinin “Fransız səfiri” adlı tablosunda da iki sə-

⁵⁹⁶ Curatola, *The Simon and Schuster Book of Oriental Carpets*, s. 32-33.

⁵⁹⁷ Eyni əsər, s. 30.

fir ən incə detallarla işlənmiş bir xalçanın qarşısında dayanırlar. Andrea Manteynanın “Müqəddəs Zeno bazilikası” adlı rəsm tablosunda “Saxta kufi yazı”⁵⁹⁸ ilə toxunmuş bir xalçaya Bakirə Məryəmin ayaqlarının altına sərilmə şərəfi bəxş edilmişdir. Bu xalçalara verilən dəyərin bir digər nümunəsi də Dieqo Velaskesin “Yusifin qanlı köynəyi” adlı əsəridir: Həzrət Yaqub köynəyi aldığı zaman bir müsəlman xalçasının üstündə dayanır.⁵⁹⁹

Keramika və şüşə

Keramikanın iki növü mövcuddur. “Çini” adlandırılan birinci növ müsəlmanlara məxsusdur. Çini dünyada ən geniş yayılmış əl sənətləri arasındadır və şübhəsiz ki, ən qədimlərdəndir. Çini yüksək sənətkarlıq tələb edir. Bu da insanın incəsənətə olan meylinin ən qədim dövrlərə aid irsi bir xüsusiyyət olduğunu isbat edir. Digər keramika növü isə şirə və cila ilə hazırlanır.

Ümumi qəbul edilmiş görüşə görə, şirəli İslam keramikalarının hazırlanma şəkli Çindən götürülmüşdür. Çin keramikaları mütəxəssisi Menners “Keramikaların mənşəyi” adlı əsərində bunun doğru olmadığını açıq şəkildə ortaya çıxarır. Müsəlmanların “Çin daş qabları və çiniləri təqlid etmədiyini”, lakin Çindən idxal edilənlərin “onları təşviq etdiyini” bildirir və əlavə edir: “Ən diqqətəlayiq İslam məhsulları öz zəngin və inkişaf etmiş ənənələrindən yarananlardır”.⁶⁰⁰ Müsəlman sənətkarlar daha sonra metal şirə metodunu Çinə aparmaqla oranın keramika sənətinə töhfə vermişdirlər. Müsəlmanların özünəməxsus metod formalaşdırdıqları və Çinə töhfə verdiklərini professional çini mütəxəssisi olan Keyger-Smit də dəstəkləyir. Onta-

⁵⁹⁸ Saxta kufi yazı (Pseudo-Kufic): İntibah dövründə qeyri-ərəb, xüsusilə də Avropa ölkələrində ərəb hərflərini təqlid edən şəkillərə verilən ad (Türk dilinə tərcümə edənə qeydi).

⁵⁹⁹ Eyni əsər, s. 42, 44, 45, 75.

⁶⁰⁰ Errol Manners, *Ceramics Source Book*, s. 15.

rio Krallıq muzeyindəki bir sərgidə bu məlumat vardır: “İslam çinilərində kobalt rəngin (tünd-göy) istifadəsi Çin mavisini və ağının inkişafında böyük rol oynamışdır”.⁶⁰¹

Şirələmə texnologiyasının əsası İslamaqədərki dövrə aiddir: Qələvi və qurğuşunla şüşə kütləsini isitmə texnikası çiniyə şirə əlavə etmə imkanı yaradır. Qədim metodlarla müsəlmanların icad etdikləri metodlar arasındakı fərq, velosipedlə avtomobil arasındakı fərqə bənzəyir. Bundan əlavə, Menners keramikada bütün dünya üçün mühüm olan müsəlmanların iki töhfəsindən bəhs edir. Bu töhfələrdən birincisi, Manners və Keyger-Smitə görə, müsəlmanların qalaylı şirəli metodu yenidən kəşf etməkləridir. Avropa qalaylı şirə ilə tanış olduqdan sonra bu metod Qərbdə geniş yayılmış bir texnologiyaya çevrilmişdir.

Müsəlmanların kəşf etdiyi digər cilalama texnikası metal şirədən istifadə etməkdir. Keyger-Smit Bağdad ətrafında bu texnikanın istifadə olunduğunu bildirir. Bu cür çininin fərqi daha sonralar tək rəngə düşməklə yanaşı, əvvəl çoxrəngli olmasıdır. Metal şirə İspaniya daxil olmaqla müsəlman coğrafiyada çox geniş şəkildə yayılmışdır.

Müsəlmanların şirə texnologiyası Avropaya İspaniya vasitəsilə ilk dəfə İtaliya yolu ilə daxil olmuşdur. İtaliya özü istehsalə başlamazdan üç əsr əvvəl şirəli çiniləri müsəlman dünyasından alırdı. İtaliya xüsusilə Misir və İspaniyadan aldığı keramika tabletləri kilsə divarlarını bəzəmək üçün istifadə edirdi. İtaliyanın çiniyə verdiyi ilk ad İspan dilindən alınmış “majolica”dır. Şirə texnikası qısa bir müddət sonra müsəlman dünyasından bütün Avropaya və digər bölgələrə yayılmışdır. Mennersin qeyd edir: “Avropa çinisi İslama borcludur”.⁶⁰²

Şüşə və kvarsın istifadəsində də müsəlmanlar irəlidə idilər. Müsəlman dünyasının Orta əsrlər boyunca şüşə və

⁶⁰¹ Alan Caiger-Smith, *Lustre Pottery, Technique, Tradition and Innovation in Islam and the Western World*; Alan Caiger-Smith, *Tin-Glaze Pottery in Europe and the Islamic World*, s. 22-23.

⁶⁰² Manners, *Ceramics Source Book*, s. 84.

kvarsdan yüksək keyfiyyətli sənətkarlıq məhsulları istehsal edən yeganə mədəniyyət olduğunu demək mübaliğədən uzaqdır.⁶⁰³ Müsəlman dünyasına aid “tarixi müəyyənləşdirilən ən qədim şüşə əşya” Misirin Fustat bölgəsindəki arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmışdır. 722-ci ilə aid olan bu əşya çini naxışlarla bəzədilmişdir. Bu, üç kənarlı kasaşəkilli bir qədəmdir. Bir kənarında ərəb hərfləri, digər tərəfində mücərrəd dairəvi bir naxış, üçüncü tərəfində isə güllər vardır.⁶⁰⁴

Ən erkən kvars ilə hazırlanmış əşya isə Abbasilər dövründə İranda istehsal olunmuş palma (babassu) motivi ilə bəzədilmiş bir qədəmdir. Təxminən eyni dövrə aid İranda istehsal olunmuş bənzər naxışlarla bəzədilmiş mavi bir şüşə kasa da tapılmışdır.

Şüşə istehsalı asan olan bir məhsuldur və buna görə də müsəlman dünyasında çox geniş istifadə edilmişdir. Məişət əşyasından başqa dekorativ məqsədlə də istifadə olunmuşdur. Qübbətüs-Səxranın hamar kublardan ibarət mozaikaları vardır. Saraylar rəngli pəncərə şüşələri ilə bəzədilmişdir. Böyüklük bir incəsənət əsərinin qiymətli bir xəzinə sayılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Tarixi bir mətnədə Əməvi xəlifəsi Hişamın həyat yoldaşı Ümmü Hakimin “qeyri-adi dərəcədə böyük, qızıl qulplu yaşıl şüşədən bir qədəh”i olduğundan bəhs olunur.⁶⁰⁵

Zərif uzunboğaz şüşə qablar və məscid qəndilləri kimi şüşə əşyalar iki metoddan istifadə edilməklə istehsal olunmuşdur. Birincisi, qızıl və digər qiymətli metalların istifadəsidir. Bu əlverişli metod əşyanı çox nazik bir qatla - qızılla rəngləmə texnologiyasıdır. Daha mürəkkəb bir metod isə şüşənin isidilərək yayılmasıdır. Bir muzeydə nümayiş etdirilən təxminən səkkiz əsr əvvəl yazılmış qaşırq və şüşə kasanın qırırq olmasına baxmayaraq, üstündəki qızıl şirələr hələ də tökülməmişdir.

⁶⁰³ Barbara Brend, *Islamic Art*, s. 38, 40.

⁶⁰⁴ Grabar, eyni əsər, s. 25.

⁶⁰⁵ Brend, *Islamic Art*, s. 38.

Qızılla və yaxud qızılız tətbiq olunan metod isə mina adlanır. Bu metoddan ilk dəfə hicri 80-ci ildə Misirdə istifadə edilmişdir. Məscidlər üçün istehsal edilən isə ciddi sənət nümunəsidir. Müasir dövrə gəlib çatan məscid lampaları muzeylərdə nümayiş olunur. Qahirədəki İslam İncəsənəti Muzeyi bu sahədə ən geniş kolleksiyaya sahibdir. Demək olar ki, bütün lampalarda mürəkkəb çiçəkli naxışlarla ərəb dilində müqəddəs sözlərin harmoniyası müşahidə olunur. Bu məscid lampaları minalı şüşə qablar kimi orta əsrlərin ən yüksək sənətkarlıq məhsullarıdır. Bu sənət əsərlərini layiqli şəkildə təsvir etmək üçün sözlər kifayət etməz, yalnız görməklə dəyərini anlamaq mümkündür.

Altıncı fəsildə də bəhs etdiyimiz kimi, Suriyadakı şüşəqayırma texnologiyası müsəlmanlardan öyrəndiklərini hələ də tətbiq edən venesiyalı sənətkarlar üçün ilham mənbəyi olmuşdur.

Miniatür rəsmlər

Bir incəsənət əsərinin uğuru, ona baxan insana necə təsir etməsindən, başqa bir ifadə ilə onu razı salma dərəcəsindən asılıdır. Babur, fars və türk miniatürləri mütəxəssislər tərəfindən daha çox bəyənilir. Müsəlmanların digər incəsənət sahələri ilə müqayisədə saf gözəlliyə ən çox bu sənətdə nail olduqları düşünülür.

Miniatür sənətinin ən üstün xüsusiyyəti detallarla və dəqiq şəkildə işlənməsidir. Fars miniatürləri ilə əlaqəli bir təqdimat hazırladığım zaman bunun fərqiə varmışdım. Bir miniatürdə şahmat oynayan adam rəsmi çəkilmişdir. Bu rəsmdə sənətkarın heç bir təfsilatı gözdən qaçırmadığı, təsadüfi bir eskiz çəkmədiyi görünürdü. Bir digər rəsmi kiçik bir hissəsi ekranda böyüdüldüyü zaman orijinal görüntüsünü böyük nisbətdə qoruduğu müşahidə olunur. Rəsmlə məşğul olan hər bir kəs böyüdülmə rəsmi bulanıqlaşdığından xəbərdardır. Lakin İslam miniatüründən bəhs edərkən bu fikir qüvvəsini itirir.

Nyu-Yorkdakı Metropolitan İncəsənət Muzeyində ziyarətçilər üçün miniatürlərə yaxından baxmaq imkanı yaradılmasının səbəbi də detallardakı gözəllikdir. Bu təqdimatlar təxminən qurşaqdan bir qədər yüksəkdə yerləşdirilmişdir. Qarşısında isə ziyarətçilərin əsərləri daha yaxşı nəzərdən keçirmələri üçün stullar qoyulmuşdur. Parisdə bir muzeydə də buna bənzər bir metoddan istifadə edilmişdir. Bəzi fransızlar daha təfəssilatlı və geniş tədqiqat aparmaq məqsədilə oraya lupa aparırlar.

Miniatürlər binalar (xüsusilə məscid, günbəz və minarələri), xəttatlıq sənəti (heç şübhəsiz ki, ən yaxşı nümunələrini), bağlar (müxtəlif növ çiçəklər, bitki və ağac-ları), xalçalar (xüsusilə fiqur və naxışlarını) və (bütün əzəməti ilə) geyimlərə estetik planda yer verdikləri üçün dəyərlidir. İran miniatürləri memarlığa digərlərinə görə daha çox əhəmiyyət verir. Baxmayaraq ki, bu fiqurların çoxu olduqlarından fərqli göstərilmiş, realist şəkildə çəkilmişdir. Buna görə də miniatürlər digər rəsmlərdən çox fərqlidir.

Aleksandr Papadopulosu görə, miniatürlər “insanmər-kəzlidən daha çox Tanrımərkəzli”dir. “İnsanın deyil, Tanrının baxışı aparıcıdır” aparıcıdır. Bunun da incəsənət xadiminə “bir əsərin içində və çölündə nə olduğunu eyni zamanda görə bilmək” imkanı verdiyini əlavə edir.⁶⁰⁶

Miniatürlərə baxış bucağı insana görə dəyişir. Məsələn, çəkilmiş xalçanın və bağın bütövlükdə rəsminin göstərilməsinin səbəbi də budur. Çəkilən obyektin böyüklüyü, olduğu yerlə müqayisədə doğru deyil. Məsələn, qarşıdakı bir ağac arxadakından daha kiçik ola bilər. Bu, sənətkarın nəyi vurğulamaq istədiyini əlaqələndirir. Bütün hallarda perspektiv məhdudlaşdırıcıdır, çünki rəsmin mövzusu yalnız bir baxış bucağı ilə məhduddur. Müsəlman sənətkarlar sənətə fərqli baxış bucaqlarından baxırlar.

⁶⁰⁶ Alexandre Papadopoulo, *Islam and Muslim Art*, s. 108.

Bədii tərtibata daha çox əhəmiyyət verilir. Məsələn, Bəhzadın⁶⁰⁷ “Züleyxadan qaçan Yusif”inin, Sədinin “Bustan”ının rəsminə baxaq. Yusif və Züleyxa miniatürün beşdə birindən daha az hissəsini tutur. Geri qalan sahədə zəngin bədii tərtibatla bir sarayın dəbdəbəsi çəkilib. Bu çərçivələrdə daha çox geometrik şəkillər, bəzi gül rəsmləri və xəttatlıq əsərləri təsvir olunmuşdur. Yusifin yalnız şəhvətdən deyil, həm də sərvətdən imtina etməsini təsvir edən tabloda qızılı rəng üstünlük təşkil edir. Dininə sadıq qaldığına görə bir müddətdən sonra həbs olunur.

Miniatürlərin hazırlanmasına çox böyük bir sərvət xərclənmişdir. Müsəlman sənətkarlar mövcud rənglərlə kifayətlənməmişdirlər. Papadopulosun sözləri ilə onlar “qeyri-adi rəng ustaları”na çevrilmişdirlər. O, rəngə görə fars miniatürçülərini çox mədh edir. Papadopulos müsəlman sənətkarların rəngdən istifadəsini danışıarkən impressionist üsulların qabaqcılları olduqlarını bildirir. Müsəlman sənətkarların dünyaya baxış bucağını təsvir edərkən Papadopulos Pol Qogenin⁶⁰⁸ bir sənətkara tövsiyəsini qeyd edir: “Sənin fikrincə bu ağac necədir?”, - deyə Qogen soruşur; “Həqiqətən yaşıldırmı? Elədirsə, yaşılı, ən yaxşı yaşılı sürt paletinə. Bu kölgə çox mavidir? Qorxma, mümkün olduğu qədər mavi ilə rənglə”. Müsəlman miniatür rəsmlərindən danışıarkən Papadopulos belə deyir: “Beləliklə, qüsursuz rənglər, rəngli kölgələr, rəng dizaynı və məntiqinə uyğun rənglər əldə etdik”.⁶⁰⁹

Müsəlman sənətkarlar miniatürlərini zənginləşdirmək üçün valehedici rənglər yaratmışdılar. Çox miqdarda qızıl və gümüş istifadə etmiş, dəyərli daş tozları ərsəyə gətirmişlər. Papadopulosun sözləri ilə “mina parlaqlığı”

⁶⁰⁷ Kəmaləddin Bəhzad (1450-1535): İranlı miniatür ustası. Onun bir miniatürçü kimi üslubu İran miniatürünə böyük təsir etmişdir (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁶⁰⁸ Pol Qogen (Paul Gauguin) (1848-1903): Postimpressionizm cərəyanının nümayəndəsi, fransız rəssam. (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁶⁰⁹ Eyni əsər, s. 111, 113.

almaq üçün əllərindən gələni etmişdirlər. Miniatur rəsmi bitdikdən sonra sənətkarlar daha da inkişaf edərək qızıl və bəzi rənglərdən cila kimi istifadə etmişdirlər. Ən yaxşı nümunələrlə seçilən əsərlər Vaşinqtonun Smitson İnstitutundakı Sakler Qaleresyasında nümayiş etdirilir. Bu sərginin adı da çox şey deyir: “Qızıl və Lacivərd Daşı”.

Səs və musiqi

Müsəlmanlar təkcə “müqəddəs sənətlər”in İslama layiq olduğuna inanırdılar. Buna görə də bəzi müsəlmanlar miniaturu islami sənət nümunəsi hesab etmirdi, çünki bu sarayın dəbdəbəli və zəngin həyatını təmsil edirdi. Bir çox müsəlmanlar musiqiyə də eyni şəkildə yanaşırlar. Peyğəmbər (s.ə.s.) bəzi musiqilərin əleyhinə fikirlər bildirdiyi üçün musiqini bütünlüklə xor görənlər də vardır. Lakin musiqi islamın ilk illərindən bu yana yaşamış, İslamın beşiyi olan Hicaz bölgəsi də daxil olmaqla bütün müsəlman coğrafiyasında hələ də ifa edilməkdədir.

Müsəlmanların musiqini qəbul etməyi haqda iki amilin təsirindən söhbət açılır. Birincisi, digər musiqi növlərindən fərqləndirmək üçün “həndəsəi-sövt” (səs həndəsəsi) adının verilməsidir. Tamamilə doğru bir addır. Həzrət Məhəmməd (s.ə.s) “melodiya”ya çox böyük əhəmiyyət vermişdir. Müsəlmanların ilk musiqisi olan vokal sənətinin tarixi xəlifələrin dövrünə qədər uzanır. Səs o qədər mühümdür ki, o dövrdə olduğu kimi, indi də (daha da inkişaf etmiş formada) səsi vurğulayan təsvirlər vardır. Bəzən sözün, hətta musiqinin də olmadığına təsadüf edilir.

Müsəlman dünyasında məşhur ilahiyyatçı Qəzzali kimi “səs həndəsəsi” haqqında çox sayda alimin qələmindən çıxmış böyük ədəbi miras vardır. Bu əsərlər musiqi nəzəriyyəsi, səs notasiyası və sistemləri, alətlər və dini mərasimlər üçün tərtib olunmuş növlərlə əlaqəlidir. Bu

barədə əsər yazanlar arasında Kindi, Fərabî, İbn Sina və İxvani-Səfa kimi filosof və elm adamları da var. Qərbin not sisteminin müsəlman mənbədən gəldiyinə dair mübahisələr hələ də həllini tapmayıb. Çünki Qərbə aid not sistemi Fərabinin “Kitabül-Musiqi” (“Musiqi kitabı”) adlı əsərində bəhs etdiklərinə bənzəyir. İkinci amil isə musiqinin yerli mədəniyyətə aid olması və müsəlmanların qarşılaşdıqları xalqların ənənələri ilə ziddiyyət təşkil etməməsi və musiqini öz axarına buraxmaları idi. Bu da hüquqi bir sərbətdir.

1976-cı ildə Londonda tərtib olunan İslam Dünyası Festivalında musiqiçilər və musiqi alətlərindən danışılmışdır. Festivalın rəsmi kitabını hazırlayan Yan Cenkins və Pol Rovsing Olsen Çin, Hindistan, Yaponiya və Monqolustanla yanaşı, “İslamın Dünya Musiqisinə Təsiri”ndən bəhs edərkən Avropa musiqisinin müsəlman dünyasına “çox böyük borcu” olduğunu bildirir.⁶¹⁰ Ceyms və Torpeyə görə isə ərəblər rübabı İspaniya yolu ilə Avropaya tanıtmışdılar.⁶¹¹

Ərəb xəttatlıq sənəti

“Müqəddəs incəsənətin” başlanğıcı ilk müsəlman cəmiyyətinin inkişafına paraleldir.⁶¹² İslam incəsənətinin ən mühüm sahələrindən biri olan Ərəb xəttatlıq sənətinin başlanğıcı da həmin dövrə təsadüf edir. Covanni Kuratola yazır: “xəttatlıq memarlığa bərabər “əl yazısı” və müsəlman dünyasının ən dəyərli və mühüm incəsənət formasıdır, çünki o, Qurandan yazılmışdır”.⁶¹³

⁶¹⁰ Jean Jenkins və Poul Rovsing Olsen, *Music and Musical Instruments in the World of Islam*, 1976.

⁶¹¹ James and Thorpe, eyni əsər, s. 166.

⁶¹² Eyni əsər, s. 601.

⁶¹³ Curatola, *Book of Oriental Carpets*, s. 28-30.

Bu dilin ən qədim yazılı nümunələri Nəbatilər⁶¹⁴ dövrünə aid qəbir daşlarıdır. Daşlara həkk olunmuş bu yazılar sanki nizamsızdır. Həmin dövrdə yazılı dil funksional idi və yazı vasitələrinin azlığına görə çox nadir hallarda ondan istifadə olunurdu. Ən qədim yazı formasının əsrlər boyunca istifadə olunmasının səbəbi də budur. Daha sonra adını yarandığı şəhərdən alan kufi xətti ilə yazı forması meydana gəldi. Əsasən böyük ölçülü düz xətlərdən və bucaqlardan ibarətdir. Quranın ilk nüsxələri bu yazı formasında yazılmışdır.

Hicri I əsrdən etibarən Məkkə və Mədinədə inkişaf edən bu yazı növü Qurana aid bir yazı formasına çevrilmişdir. Sözlər çox açıq, xətlər daha düz və boşluqlar daha aydın olduğu halda, bir çox hərfə ayrılıqlar əlavə olunmuşdur. Beləliklə, Quran çox gözəl bir şəkildə yazılmağa başlanmış, “xətt” bir incəsənətə çevrilmişdir. Müasir dövrə qədər gəlib çatan bəzi Quran nüsxələri xəttatlığın estetik bir məqsəd daşdığını açıq şəkildə göstərir. Mavi perqament üzərində qızıl mürəkkəblə və kufi hərflərlə yazılan ən gözəl Quran nümunələrindən biri Şimali Afrikada tərtib olunmuşdur.

Həzrət peyğəmbərin (s.ə.s) dövründəki başqa bir yazı forması sonralar çox geniş yayılmışdır. Nəsix adlandırılan bu yazı formasının ən üstün cəhəti rahat oxuna bilməsidir. Həzrət peyğəmbərin (s.ə.s) daha əvvəlki dövrlərdə Körfəzdəki Həsə hökmdarına göndərdiyi məktub ən qədim nümunələrdən biridir. Daha sonra Şərqdə, yəni Şimali Afrikada kufi yazı formasında dəyişiklik edilmişdir. Orada bir çox hərfin əl yazısına çevrildiyi bir yazı forması halını almış, bəzi üfüqi hərflər sətrin yuxarı, bəziləri isə aşağısına doğru uzadılmışdır. Nəticədə kufi yazısı Şərqdə və Qərbdə müəyyən fərqliliklərlə inkişaf etmişdir.

⁶¹⁴ 1-ci əsrdə Fərat çayından Qırmızı dənizə qədər yayılan və Suriya ilə Ərəbistan arasındakı sərhəd bölgəsindəki “Nəbatə” adlandırılan sahədə yaşayan qədim sami, cənubi iordaniyalı, kənanlı və şimali ərəbistanlı ərəblərdir (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

İslam memarlıq nümunələrinin artmasıyla daşa və çər-mərə nəqş edilməsi daha rahat olan Kufi yazıdan deko-rativ ünsür kimi geniş istifadə olunurdu. Xəttin gözəlliyi çiçək, yarpaq və budaq dekorasiyaları ilə birlikdə artmış və “Yarpaqlı kufi” adlanan bir növ ortaya çıxmışdır. Cüzi dəyişikliklə şaquli formadakı hərflərə toxunuşlar əlavə olunmuş və “Toxunuşlu kufi” adlandırılan başqa bir for-ma meydana gəlmişdir.

Nəhayətdə dekorativ kufidən kitabların (geri qalan his-sələri əl yazısı ilə yazılmış olsa da) illüstrasiyalı başlıq sə-hifələrində və yaxud fəsil başlarında, xüsusilə də Quranda istifadə edilmişdir. Xalçaların kənarlarında kufi yazı digər şəkillərlə o qədər iç-içədir ki, nə yazıldığını anlamaq üçün xüsusi cəhd göstərmək lazımdır.

Nəsix yazı axıcılığına görə ən geniş şəkildə istifadə olu-nan yazı forması olmuşdur. Quranın nüsxələrinin böyük əksəriyyəti bu yazı ilə yazılmışdır. Hətta “sülüs”, “mü-həqqəq” və “reyhani” kimi digər yazı formalarının da meydana gəlməsində baza rolunu oynamışdır. Aşağıya doğru uzanan qıvrımlarına görə çox bəzəkli, hətta cəlbe-dici olan başqa bir yazı forması da “gəlin zülfü” kimi tərcümə olunan “Zülfi-Arus”dur.

Bütün yazı formalarından qısa bir zamanda keramika, metal, parça, şüşə, xalça, mərmər, gümüş, qızıl və beton kimi müxtəlif maddələr üzərində də istifadə olunmuşdur. Onların çoxu Qurandan, bəziləri isə şeirlərdən alınmadır. Türbələrdə və müxtəlif binalarda da hökmdarların və di-gər görkəmli şəxsiyyətlərin adlarının yazılması üçün isti-fadə olunmuşdur.

İslam xəttatlıq sənəti ərəb dilinə əsaslanır. Təbii ki, bu-nun ən mühüm səbəbi ərəb dilinin Quranın dili olması və müsəlman dünyasında yüksək mövqe tutmasıdır. “Ərəb

dahiliyinin əsasını müsəlman mədəniyyətinin mayası və ifadə forması olan ərəb dili üzərinə təfəkkür etmək olmuşdur".⁶¹⁵

Qərbdə və İslam mədəniyyətinə çox böyük ehtiram bəsləyən bəzi qeyri-müsəlman ölkələrində xəttatlıq sənəti tamamilə dekorasiya elementi kimi istifadə olunurdu. Papadopulos qeyd edir ki, "Hərflər yalnız saxta Kufidir". Xalçalar bəzən sözlərin mənası nəzərə alınmadan xəttatlıq sənəti ilə bəzədilmişdir. Ərəb yazısı "Bizans əsərlərində və qədim İtaliya rəsmlərində hətta Le Puyda olduğu kimi orta əsrlərdə Fransa kilsələrinin fasadında sırf dekorasiya ünsürü kimi" istifadə olunmuşdur.⁶¹⁶ Ceyms və Torpe yazır: "Hazırda da bəzi kilsələrdə üstündə ərəb dilində "la ilahə illəllah" ifadəsi yazılmış ipək örtüklər var".⁶¹⁷

Sonralar İranda ərəb hərflərinin qəbul edilməsi ilə birlikdə IX əsrin əvvəlində "taliq" adlandırılan başqa bir yazı növü formalaşmışdır. Təxminən yüz il sonra təbrizli məşhur xəttat Mir Əli "nəsx" və "taliq"i birləşdirərək daha zərif və incə olan "nəstəliq" yazı növünü formalaşdırmışdır. Hindistanda fars dilindən istifadə edən müsəlman hökmdarları bu yazı növünü Hind yarımadasına aparmış və tədricən müsəlman-hind dili olan urdu dilinin əlifbası formalaşmışdır.

Xəttatlıq sənəti Qübbətüs-Səxrada memarlığın estetik kateqoriyası kimi qarşımıza çıxır. Məscid ən-Nəbəvi də bu sənətlə bəzədilmişdir. Hazırladığı mükəmməl Quran nüsxələri, şeirlər və tarix kitabları ilə məşhur mədinəli müsəlman xəttat Xəlid Əbül-Səyac Məscid ən-Nəbəvinin cənub divarına qızıl hərflərlə Qurandakı "Günəşə və onun aydınlığına and olsun!" ayəsi ilə başlayan Şəms surəsini başdan sona qədər yazmışdır. Həmin zamandan etibarən ərəb yazısı əksərən məscidlərin ayrılmaz bir hissəsi olmuş,

⁶¹⁵ Titus Burckhardt, *Art of Islam: Language and Meaning*, s. 40-41.

⁶¹⁶ Papadopulo, *İslam and Muslim art*, s. 165.

⁶¹⁷ James and Thorpe, s. 276-277.

bəzən də İslamın ən mühüm əsası olan Tövhid prinsipinə uyğun olaraq Allahın təkliyini vurğulamaq üçün mehribin üzərində yalnız “Allah” sözü yazılmışdır.

Allah sözü İslamın xəttatlıq sənətində saysız forma və dekorasiyanın mərkəzində olmuşdur. Sənət əsərlərinin çoxunda sadə bir şəkildə təqdim olunmuş, bəzilərinə isə mürəkkəb naxışlarla yazılmışdır. İslamın inkişaf etdirdiyi bastrakt sənət min illər dərk olunmamışdır.

Kufi yazı tövhidi mücərrəd bir şəkildə ifadə etmə potensialı qazanmışdır, hətta o özü mücərrədləyə yol açmışdır. İslamın ən müqəddəs binası olan Kəbə bu sahədə ilham mənbəyi rolunu oynamışdır. Çünki sadə bir kub formasındadır. İlk növbədə Allah sözü, onun sifətləri, Həzrət Məhəmməddən (s.ə.s) etibarən ən mühüm müsəlmanların adları kub və yaxud düzbucaq şəklində içinə işlənmişdir. Bu, xəttatlıq sənəti üçün də əlverişli və praktiki əhəmiyyətə malik idi, çünki qədim məscidlərin çoxu kərpicdən inşa olunmuşdu. Bir çox minarə silindir formasında idi və mücərrəd, düzbucaq xətt sənətinin dairəvi minarənin ətrafına tətbiq olunması məqsədəuyğun idi.

Geometrik tərtibat

Müsəlman sənət adamlarının, xüsusilə də İslam tarixinin ilk dövrlərində yaşayanların dahiliyi həndəsi dizaynların inkişafına çox böyük təsir etmişdir. Bu bəzəmə növü bəzən “arabesk” adlandırılmışdır. “Arabesk” termin kimi gül və bitki motivləri ilə iç-içə keçmiş bəzək mənasında olsa da, mən bəzi ingiliscə lüğətlərin təriflərinə üstünlük verirəm. “The Random House Dictionary”də “xətti motiv”, “The American Heritage Dictionary”də də “həndəsi fiqurlar” tərifə əlavə kimi verilmişdir.

Oleq Grabar bu “dekorasiyanın mücərrəd şəkli”nə “bənərsiz bir şəkildə islami” tərifini verir.⁶¹⁸ Arabeskin

⁶¹⁸ Grabar, eyni əsər, s. 18.

işləndiyi yerlərdə zənginlik və müxtəliflik, xüsusilə də məna dərinliyi əsasdır. Bu, sadəlikdən irəli gələn zənginlikdə də açıq şəkildə görülür. Burada sadəliyə bir neçə nümunə verək.

Sənətkar bir dairə və bunun ətrafında bitişik olan altı dairə çəkir. Bütün dairələrin ortası düz xətlərlə birləşdirilir və nəticədə ortada bir qutu yaranır. Sənətkar oradan başqa kvadratlar, üçbucaqlar, romblar çəkir. (bu şəkilləri təkrar iç-içə çəkə bilər.) Daha sonra ortaya mürəkkəb, qeyri-adi bir dizayn çıxana qədər bir-birinə bağlı mücərrəd motivlər, rənglər əlavə edir. Bunun nümunələrini Qübbə-tüs-Səxranın, əl-Həmra Sarayının və müsəlman dünyasının müxtəlif yerlərindəki məscid və digər binaların divarlarında görmək olar.

Bu, islami həndəsi naxışların çəkilməsində istifadə edilən bir neçə üsuldan biridir. Bir digər üsul isə düzbucaqlının kvadratlara bölünüb rənglənməsi vasitəsilə düzəldilən sadə bir metoddur. Üçüncü üsul bu kvadratların içinə nömrələr yerləşdirərək kvadratlardakı eyni nömrələrin bir-birinə xətlərlə bağlanması metodudur. Bir başqa üsul isə beşbucaqlı ilə əlaqəlidir. Müəyyən bir sahənin içində bir-birinə bağlanan üçbucaqlarla əldə edilən naxışlar isə olduqca mürəkkəbdir.

Həndəsi naxışların əsası bəsit olduğu halda metod özü tədricən mürəkkəbləşir. Bu, intuisiya və xəyal gücünün qarşılıqlı təsiri həyatı bir əhəmiyyət daşıyır. Kvadratlar, üçbucaqlar və onların paxlava dilimləri şəklində düzülməsində böyük bir yaradıcı qabiliyyət tələb olunur. Rəng seçimində xəyal gücü mühüm rol oynayır. Rənglərin qeyri-adi bir dəyişiklik yaratdığını demək səhv olmaz, çünki eyni dizaynın müxtəlif rənglərlə işlənmiş nümunələri müqayisə edildiyi zaman bu fərq açıq şəkildə görünür. Əl-Hamranın və Mərakeşin divar naxışları bunun bir nümunəsidir.

Həndəsi naxışların əsasını təşkil edən düşüncənin Mövlananın bir hekayəsində vurğuladığı dərin bir mənası vardır. Yunan və Çin sənətkarları bu sahədəki üstünlüklərini nümayiş etdirmək məqsədilə görüşürlər. Sultan bir müsəbiqə tərtib etmək qərarına gəlir və yanaşı otaqda işləməyə başlayırlar. Çinli heyət müxtəlif rəngli boyadan istifadə edərkən yunanlılar divarları təmizləyib parıldatmaqla məşğul olurlar. İş başa çatdıqdan sonra aradakı qapı açılır və sultan ilk növbədə çinlilərin çəkdiyi mükəmməl rəsmlərə tamaşa edir. Daha sonra digər otağa girir və çinlilərin çəkdiyi rəsmlərin əksini bu otağın divarında gördükdə heyran qalır. Mövlananın bu hadisəyə uyğun fikri yada düşür: “Aynanın şəfaflığı göy günbəzin və ulduzlu göy üzünün könlüdə əks edən vəsfidir. Könüllərini cilalamış insanlar rəngdən, qoxudan xilas olmuşdurlar. Zəhmət çəkmədən hər nəfəsdə bir gözəllik görürlər”.⁶¹⁹

Bu hekayə təsəvvüf əhlinin dünyəvi arzulardan uzaq, sufi, mistik həyata bağlı olduqlarını göstərir. Onu dindirən ilhamdır. Elə Mövlana tək başına mükəmməl bir nümunə deyilmi? Onun şah əsərlərini ərsəyə gətirməsinə səbəb olan da ilhamdır.

Burada vurğulamaq istədiyimiz məsələ islam sənətlərinin etik və estetik cəhətləridir. Güllər, ağaclar və yarpaqlardan başqa naxışlar da birbaşa təbiətdəki varlıqlardan alınmışdır. Sənət əsəri həndəsi və yaxud mücərrəd olsa da, insan əsərdəki (məsələn lalə və günəbaxan kimi) təbii, natural elementlərdən zövq alır.

Bitkilər mətni zənginləşdirmək üçün ümumilikdə xəttatlıq sənəti ilə bəzədilmişdir. Burxart bunun İslamın ən təsirli iki rəmzi olan “yer üzü kitabı” və “yer üzü ağacı” arasındakı “bənzərliyi” göstərdiyinə inanır və əlavə edir: “Kainat həm təcəlli edilən bir kitab, həm də budaqları və yarpaqları olan tək bir bədəndən çıxan ağacdır”.⁶²⁰

⁶¹⁹ Whinfield, eyni əsər, s. 52.

⁶²⁰ Burckhardt, eyni əsər, s. 51, 60.

İslamda bir çox həndəsi sənət ulduzları xatırladır. Ancaq “ulduzlar” topalanmış şəkildə deyil, ətrafında olanların öz “kanalıyla” görünməsini təmin etmək üçün ana xətt şəklində işlənir. Bir çox müsəlman binasında buna təsadüf olunur. Məsələn, əl-Həmrada divar naxışlarında yaxınlıqdakı bir bulaq, hovuzlar, yamyaşıl yerlər və bəzən Qranada şəhəri və ətrafındakı dağlar görünür.

Bu naxışların xüsusiyyəti, bir başlanğıc ya da son kimi görünməməsi ilə əlaqəlidir. Kuratola “sadə və mükəmməl rasional işlər əbədiyyət düşüncəsini yaradır. Papadopulosun bildirdiyi kimi, insan bu kainat şəbəkəsinin sonsuzluğa qədər davam etdiyini hiss edir”. Həmçinin Papadopulos bu incəsənətin durğun olmadığını, çünki “mücərrəd paradoksal bir xüsusiyyət kimi hərəkətliliyin qazandırıldığı bir cür kainat” olduğunu bildirir.⁶²¹

Bu sənətdə xüsusi bir ahəng mövcuddur. Burxart bu harmonik vəziyyəti “ritm hissənin vizual proseslərə mükəmməl bir şəkildə ötürülməsi” şəklində izah edir.

Bəzən islami sənətləri tədqiq edənlər onun xüsusiyyətlərini anlaya bilmir və mövzu haqqında məlumatlı insanların izahlarına ihtiyac duyurlar. Cadson buna çox yaxşı bir nümunə verir. XIX əsrin kristaloqrafların “kristallarda mövcud olan otuz iki müxtəlif simmetriya növünü” meydana çıxartmaq üçün on illərlə işlədiklərini bildirir. Sonra bir kristaloqraf əl-Həmra saray divarında bu yazını kəşf edir. Bununla əlaqəli olaraq Cadson belə deyir: “Müsəlman sənətkarlar simmetrik həndəsədə zirvəyə çatmışdır”.

Arabesk tərzin mürəkkəbliyi mərmər və daş divarların naxışlarında görülür. Ən nəzərə çarpan nümunə məscid və bəzi binalardakı arabesk qəfəslərdir. Hindistanın Əhmədabad bölgəsindəki Sidi Səid məscidində bir ağacın yarpaq və çiçəklə dolu qıvrılmış budaqlarını əks etdirən iki qəfəs var. İngilislər qəfəslərdən birini muzeydə nümayiş

⁶²¹ Papadopoulo, eyni əsər, s. 179.

etdirmək üçün İngiltərəyə aparmaq istədikdə parça-parça olmuş, yerini doldurmaq məcburiyyətində qalmış və onun zərifliyini belə tragik şəkildə öyrənmişdilər. İslami həndəsi naxışların başqa bir xüsusiyyəti bir mərkəzə sahib olmasıdır. Beləki, İslam coğrafi bir mərkəzə sahib tək din, müsəlman dünyası isə Kəbənin ətrafında döənən bir dairədir.

Cenevrəli bir incəsənət adamı və sənət professoru olan Klod Humbert əsərində islamın həndəsi dizaynların mərkəzi olduğunu aydın şəkildə göstərir. O, İspaniya, Suriya, Misir, Tunis, xüsusilə də incəsənət cəhətdən çox məhsuldar olan Mərakeşə səyahət etmişdir. (Mərakeşin bu cəhəti ilə əlaqəli Andre Pakardın "Traditional Islamic Craft in Moroccan Architecture" adlı iki cildlik möhtəşəm əsərinə baxmaq olar. Humbert binaları və digər incəsənət əsərlərini araşdırmış və "Islamic Ornamental Design" adlı əsərində topladığı 1001 motivi ayrıca qeyd etmişdir).⁶²²

Məscidlər

Məscid İslamın əsas sənət sahələrini, xüsusilə də xəttatlıq və arabeski əhatə edir. Kuratola "İslamda hər şey mühüm olduğunu, eyni zamanda Allahın evi olan məscidə xüsusi əhəmiyyət verildiyini vurğulayır.⁶²³ Məscidlərin dekorasiyası Qübbətüs-Səxra, əl-Həmrə və Tac Mahal kimi möhtəşəm binaların inşasına yol açmışdır.

Üçüncü fəsildə də qeyd olunduğu kimi, Məscid ən-Nəbəvi bütün İslama məxsus ibadət yerləri üçün bir nümunə olmuşdur. Mehrabın üzü Kəbəyə olması Qərbdə çox da bilinmirdi. Çünki Avropadakı müsəlmanlar namaz qılarkən şərqə üz tuturdular.

⁶²² Claude Humbert, *Islamic Ornamental Design*, İngiliscə tərcümə edən Alison Martin (Nyu-York: Hasting House Publishers, 1980; Andre Paccard, *Traditional Islamic Craft in Moroccan Architecture*, İngiliscə tərcümə edən Mary Guggenheim (Saint-Jorioz, Fransa: Atelier 74, 1980).

⁶²³ Curatola, *Book of Oriental Carpets*, s. 28.

Məscid ən-Nəbəvidə həzrət Məhəmmədin (s.ə.s) namaz qıldırdığı və xütbə oxuduğu yer qorunurdu. Kərpicdən tikilmiş sadə, kubşəkili bir bina idi. Peyğəmbərin yaşadığı dövrdə bir çox məscidlər inşa olunmuş və günümüzə qədər bu proses davam etmişdir.

Burxart məscid inşasında bir forma bütövlüyü olduğunu qeyd edir. O, bir çox ərazidə (məsələn, Qərbi Afrika, Çin, İndoneziya) işlənən bu formaların “tamamilə islami xüsusiyyətə” sahib olduğunu da vurğulayır. Səbəbi isə aydındır. İslamaqədərki dövrdə ərəb incəsənəti hələ formalaşmamışdı. Müsəlmanlar öz incəsənətlərini Bizans, fars və hind mədəniyyəti əsasında formalaşdırmışdılar. Burxart İslam incəsənətində “qarşılıqlı təsirlənmə” mövzuna dair mübahisələrdə bir məsələnin nəzərdən qaçdığını vurğulayır: “Müsəlmanlar digər mədəniyyətlərdən incəsənətin özünü deyil, tətbiq olunan texnologiyanı mənimsədilər.⁶²⁴

Bu, İslam memarlığının inkişaf etdiyi ilk illərdə açıq şəkildə görünür. Sənət tarixçiləri Əməvilər dövlətinin Şamda inşa etdiyi ilk böyük məscid və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri, xüsusilə də Bizans dünyasından alınan mozaik lövhələrindən bəhs edirlər. Ancaq bundan əvvəl Qüdsdə inşa olunan ilk mühüm islami bina olan Qübbətüs-Səxra diqqətə alınmamışdır.

Qeyri-adi memarlıq əsərlərin ilki nə üçün məscid deyil? Həmçinin nə üçün Qüdsdə inşa edilmişdir? İlk “məscid” (Məkkədəki Kəbə) əvvəldən də var idi və müsəlman dünyasının mərkəzi idi. İkinci məscid (Mədinədəki Məscid ən-Nəbəvi) onsuz da dəyişmişdi. İlk forması, yəni peyğəmbərin dəfn olunduğu qismi yenidən tərtib olunduğu halda, binanın geri qalan hissəsi əsrlər boyu genişləndirilmişdir.

Həç bir şübhə yoxdur ki, Qüds Məkkə və Mədinədən sonra İslam dinində üçüncü müqəddəs şəhərdir. Müqəddəs

⁶²⁴ Burckhardt, eyni əsər, s. 8, 117-174.

dəs mənasına gələn “*al-qüds*” adı verilməsi də bunun göstəricisidir. Bura Quranda da adı keçən bir çox peyğəmbərlərin – İbrahim, Musa, Davud, Süleyman, İsanın şəhəri, həzrət peyğəmbərin (s.ə.s) İsrə və Meracının baş verdiyi yerdir. Burada inşa olunan Qübbətüs-Səxra Məscidül-Əqsa adı ilə tanınır.

Qübbətüs-Səxraya bu adın verilməsinin səbəbi müsəlmanların bu xüsusi qayanı (Müəlləq daşı) bir qübbə ilə örtmək arzusudur. Bu qaya min illərdir ki, əhəmiyyətini qoruyur. Çünki bura həzrət İbrahimin oğlunu Allaha qurban etmək istədiyi yerdir.

Qübbətüs-Səxra həzrət İbrahimdən həzrət Məhəmmədə (s.ə.s) qədər bütün peyğəmbərləri təmsil edən bir abidədir. İslam tarixi boyunca inşa edilmiş ən mühüm iki məsciddən biridir. İslam cəmiyyətinin quruluşundan təxminən yetmiş il sonra Əməvi xəlifəsi Əbdülməlik Müəlləq daşının üstündə bir qübbənin inşasını istəmişdir. İndiki dövrdə hələ də mövcud olan bir model bu qayanın qarşısında inşa edilmişdir. Həzrət Davudun “məsumların möhkəm şəkildə tuta biləcəyi, günahkarların əl uzada bilməyəcəyi ədalət zənciri” adlandırılan bu model Qübbətüs-Silsilədir.⁶²⁵

Qübbətüs-Səxranı islamaqədərki dövrdə inşa edilən binələrlə müqayisə etmək olar. Romadakı Panteonun qübbəsi 120-124-cü illərdə tikilmiş, yastı disklərdən ibarət bir piramidaya oxşayır. 532-536-cı illərdə Konstantinopolda tikilən Aya Sofyanın qübbəsi ilə bənzər yüksəklikdədir. İstanbuldakı möhtəşəm məscidlərin bir çoxunu inşa edən Memar Sinan “model aldıklarından daha mükəmməl həndəsi forma yaratmışdır”.⁶²⁶ Qübbətüs-Səxra müsəlman dünyası memarları üçün ilham mənbəyi olmuşdur.

Bir çox qübbənin özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Ağ mərmərdən inşa edildikləri üçün Babur qübbələri

⁶²⁵ Jerry M.Landay və Nyusveek kitab fəsilə redaktorları, *Dome of the Rock*, s. 67.

⁶²⁶ Glasse, *The Concise Encyclopedia of Islam*, s. 372.

(məsələn Lahordakı Padşah məscidi və Tac Mahal) alatoranlıqda üzən incilərə bənzəyir. Cadson İsfahandakı Məscidi-Cümənin qübbəsini “müsəlman binalarının ən möhtəşəmlərindən biri”, Madəri-Şah mədrəsəsini⁶²⁷ isə “mənəviyyata doğru uzanan”, “əzəmətli, zərif” bir bina kimi təqdim edir.

“Müasir riyaziyyatın inkişafından əsrlər əvvəl müsəlman memarlar qüsursuz ölçüləri olan bir qübbə meydana gətirməyə nail olmuşdurlar. Ancaq Avropa bu nailiyyəti min il boyunca əldə edə bilməmişdir.⁶²⁸ Eyni zamanda, Əndəlüs, Şimali və Qərbi Afrikanın ənənəvi İslam memarlığında qübbəyə çox rast gəlinmir.

Minarənin kilsə qüllələrindən nümunə götürülüb-götürülmədiyi sualı qarşımıza çıxır. Mədinədəki məscidlərdə azan oxumaq üçün yüksək yerlər mövcud idi. Baş verən iki hadisə namaza çağırış məqsədilə azanın eşidilə bilməsi üçün yüksəklikdən oxunmasının vacibliyini ortaya çıxarmışdır. Bunlardan biri həzrət Məhəmmədin Kəbəni bütlərdən təmizləməsindən dərhal sonra baş vermişdir. Bilali-Həbəşi bu müqəddəs binanın üstünə çıxmış və Kəbədə qılınacaq ilk namaz üçün insanları çağırmışdır. İkinci hadisə isə müsəlman cəmiyyətin qısa müddətdə başlayıb əsrlər boyu davam edən genişlənməsidir. Beləliklə, insanların ibadətə çağırışı rahat bir şəkildə eşidə bilməsi üçün minarələr inşa edilmişdir.

İndiki şəkli ilə ilk həqiqi minarə hicrətin ilk əsrlərində Şamda inşa edilən Əməvi (Ümeyyə) məscidinin yanında ucalır. Böyük ehtimalla dizaynı Qərbdəki bir kilsədən, Konstantinin 326-333-cü illərdə inşa etdirdiyi və bir küncündə qülləsi olan Romadakı Müqəddəs Pyotr bazilikasından alınmışdır. Bir digər məşhur kilsə qülləsi isə Yustinianın 526-547-ci illərdə inşa etdirdiyi Ravnadakı San Vitale kilsəsinə aiddir. Sonradan əlavə edilmiş kimi

⁶²⁷ Səfəvi dövründə Sultan Hüseynin anası 1706-1714-cü illərdə inşa etdirmişdir (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁶²⁸ Judson, *The Search for Solutions*, s. 188.

görünən bu qüllə minarəni xatırladır. Minarə üçün model olan başqa bir abidə də Babil zikkuratlarıdır.⁶²⁹ Bu binalar Samirə şəhərindəki Böyük Məscidin spiralvarı minarələri nümunəsində inşa edilmişdir. Bunun bir oxşarı yalnız Qahirədəki İbn Tolun məscidində istifadə olunmuşdur. İncəsənət tarixçiləri bu spiralvarı minarələrin binanın digər ehtişamlı memarlıq üslubu ilə ahəng daşmadığı barəsində həmfikirdirlər.

Hər bölgənin özünəməxsus və asanlıqla ayırd edilməsi mümkün olan bir minarə forması vardır. Məğribdə (Şimali Afrika və Misir) və Əndəlüsdə minarələr aşağıdan yuxarıya qədər kvadrat formasındadır və üstündə kiçik qübbələri var. Türkiyədəki minarələrin üstü isə sivri qələm ucuna oxşayır. Misirdə, xüsusilə də Qahirədə olan minarələr təsbehdəki oval muncuqları xatırladır.

Bəzi məscidlər qapalı sahəli oluğu halda, bəzilərinin üstüaçıq həyətləri var. Onların ortaq xüsusiyyətləri mövcuddur. Birincisi, imamların namaz qıldırduğu yer - mehrabdır. Bir digəri isə moizələrin oxunduğu və əksəriyyəti pillələrdən ibarət açıq bir kürsü olan mehrabdır.

Məscidlərin digər ortaq xüsusiyyəti də İslam incəsənətini ehtiva etməsidir. Bunlara xəttatlıq sənəti, həndəsi fiqurlar, taxta işçiliyi, keramika, şüşə və xalçalar daxildir. Bunlardan ən əhəmiyyətli xəttatlıq sənətidir. Xəttatlıq sənəti bir ad və yaxud adlar qrupuna həsr edilib. Bu ad təbii ki, Allahdır. Ondan sonra Allahın peyğəmbəri həzrət Məhəmmədin (s.a.s) adı və ya kəlimeyi-şəhadətdən yəni "La ilahə illəllah" (Allahdan başqa Tanrı yoxdur) istifadə olunur.

Məscid və binalardakı digər məşhur incəsənət forması isə arabeskdir. Bütün arabesk formaları binaların divar, tavan, qübbə və minarələrində işlənmişdir. Bu bəzəmələr müsəlman coğrafiyasında sənətkar və ustalar arasında bir

⁶²⁹ Qədim Mesopotamiya vadisində və İranda eyvanı olan, piramidalara bənzər məbəd qülləsidir. Ziqquratlar Sumer, Babil və Assuriyada bir növ məbəddir (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

vasitə və bağ olduğunu göstərir. Məsələn, müsəlman İspaniyasındakı bir bina üçün dizayn edilən üslubun Qahirədə, sonra Bağdadda, hətta Çindəki bir məsciddə tətbiq olunduğuna aid nümunələr vardır. Şüşə isə məscidlərdə pəncərə və lampalarda istifadə edilmişdir. Bəzi pəncərələr arabesk dizaynla bəzədilmişdir.

Demək olar ki, bütün məscidlərin döşəmələri xalçalarla örtülmüşdür. Bütün bu xalçalar ibadət edənləri sərt döşəmədən qorumaq funksiyasını yerinə yetirir. Bundan əlavə, xalçalar onsuz da məsciddə asta gəzməyə çalışan müsəlmanların ayaq səslərini daha da azaldır.

On dördüncü fəsil
Osmanlının İslam mədəniyyətinə töhfəsi

İncəsənət və memarlıq

Osman Ali⁶³⁰

Türk xalqı (xüsusilə osmanlılar) İslam mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Osmanlının İslam mədəniyyətində, incəsənət və memarlıq sahələrindəki rolu tədqiqata cəlb olunmuşdur. Məqsədimiz Osmanlı incəsənət və memarlığının Bizans, Avropa İntibahına təsirindən bəhs etməkdir. Osmanlı mədəniyyətinin inkişafı XIV – XVIII əsrləri əhatə etdiyi üçün Avropanın təsirində olan XIX əsr nəzər alınmamışdır.

Osmanlıyaqədərki Türk incəsənəti
və memarlığı: Səlcuqlular (1098-1308)

Möhtəşəm Osmanlı memarlıq ənənəsi XVI əsrdə iki əsas mənbəyə istinad edir. Bunlardan biri İran, Mesopotomiya, Misir və Suriya memarlıq formaları, digəri isə Səlcuqlu dövlətinin XIV-XV əsrin əvvəllərində Manisa, İznik və Bursada formalaşdırdığı Anadolu-Bizans ənənəsidir.

Türklərin İslam memarlığına verdiyi töhfələr Türk Bəyliklərinin qurulması prosesi ilə birlikdə başlayır. Orta Asiyada ilk məscidi Qaraxanlılar inşa etmişdilər. Müsəlman Türk Bəyliyi sayəsində İslam memarlığının kökləri Orta Asiya türk mədəniyyətinə qədər uzanmışdı. ⁶³¹

Müsəlman türk sülalələri tamamilə yeni minarə meydana gətirmişdir. Orta Asiyanın kərpic minarələri zəngin

⁶³⁰ Professor Osman Ali, Ryerson Universiteti (Toronto, Kanada) Orta Şərqi Araşdırmaları Kafedrasının müəllimidir.

⁶³¹ Eyni əsər, s. 22

bəzəmə və zərif naxışları ilə erkən dövr İslama aid xristian üslublu, kvadratşəkilli minarələrindən çox fərqli idi. Səlcuqlu və Osmanlı dövründə silindir formasında uzun, nazik minarə növü inkişaf edərək Avropanın ən uzaq bölgələrinə qədər yayılmışdır.

Səlcuqlu türbə və karvansaraları həyət və dörd eyvandan ibarət idi ki, bu o dövrdə standart formaya çevrilmişdi. Qübbə və monumental kvadrat sahə müsəlman dünyasında yenilik idi. Bunun ən məşhur nümunələri İranın İsfahan, Zəfərə və Ərdistan şəhərlərindəki məscidlərdir.

Digər yenilik isə türbə və məscidlərdə Səlcuqlu üslubunda blokdan qübbəyə keçid olmuşdur. Səlcuqlular Anadolunun fəthindən sonra yeni İslam üslubu ilə qədim Anadolu ünsürlərini birləşdirmişdilər. Buna nümunə olaraq Konya Əlaəddin və Mardindəki Ulu Məscidi göstərmək mümkündür.⁶³² Məscidlərə əlavə olaraq türbə və mədrəsələr, dərvişlərin və digər din xadimlərinin qalması üçün təkkə adlandırılan binalar inşa edilmişdir. Təkkə (və yaxud zaviyə) ümumilikdə bir məscid və yaxud türbənin yanında inşa edilirdi. Bu kompleksin tamamına külliyyə adı verilirdi.

Türklər Orta Asiya mühitinə uyğun qübbə şəklində çadırlarda yaşamışdılar. Bu çadırlar daha sonra türk memarlığı və dekorasiya anlayışına təsir etmişdir. Səlcuqlular İrana gəldikləri zaman qədim ənənələri olan bir memarlıqla qarşılaşmışdılar. Bu memarlıqla öz ənənələrini bütünləşdirərək yeni üslubda abidələr yaratmışlar. Onların arasında ən diqqətəlayiq olan mədrəsələrdir. Nizamiyyə adlanan ilk mədrəsəni XI əsrin Səlcuqlu sultanlarından Alparslan və Məlikşah dövrünün məşhur dövlət xadimi Nizamülmülk inşa etdirmişdir. Ən məşhur nümunələri Nişapur, Tus və Bağdaddakı üç dövlət mədrəsəsidir.

⁶³² Arık, *The Turkish Contribution to Islamic Arts*, s. 23 [Bu kitab YKY nəşriyyatında 1976-cı ildə "İslam İncəsənətində Türklər" adı ilə nəşr olunub. Türk dilinə tərcümə edənin qeydi].

Səlcuqluların memarlıq sahəsindəki bir digər töhfəsi isə məzar abidələri sahəsində olmuşdur. Bunları iki növə ayırmaq mümkündür: Məxzənlər və geniş qübbə şəklindəki türbələr. Səlcuqlu binaları ümumilikdə kərpicdən inşa edilmişdir. Daxili və xarici binalar mərmər, torpaq, əhəng və gips qarışığından ibarət bir maddə ilə bəzədilmişdir. Anadolu Səlcuqluları dövrünün ənənəvi binalarında sütunların dekorativ cəhəti daha ön planda idi və əsas inşaat materialları (qapı və pəncərələr xaric olmaqla) üfüqi taxtalar idi.⁶³³

Üç eyvanlı mədrəsənin sadə bir dizaynı var. Səlcuqlu dövrünə aid ən yaxşı nümunələrdən biri 1067-ci ildə tikilən Bağdad Nizamiyyə mədrəsəsidir. Şafi məzhəbinə və Əşəriyyə kəlamına istinad edir. Yüzlərlə müəllim, altı min şagird və çox əhatəli bir təhsil sistemi, təqaüdləri və yüksək səviyyədə elm sahələri mövcud idi. Həmçinin Bağdadda 1234-cü ildə qurulan Mustansiriyyə mədrəsəsinin kölgəsində qalmışdı. Mədrəsələrə əlavə olaraq xangah, yəni sufi məscidləri də var idi. Abbasilər dövründə bu kimi binalar çox sayda inşa edilmişdir.⁶³⁴

Erkən dövr Anadolu məscidləri ərəb, bəziləri İran memarlığından nümunə götürürdülər. XIII əsrdən etibarən tək qübbəli məscid memarlığın əsas xüsusiyyətinə çevrilmişdir. Səlcuqlu dövründə əsas memarlıq xüsusiyyəti kimi qübbəyə əhəmiyyət verilmiş və binanın çevrəsi ilə vəhdət təşkil edən vizual əhəng yaradılmışdır.⁶³⁵

Osmanlı Dövləti

Osmanlılar mənşə etibarilə Oğuz adlandırılan türk boyundan gəlir. Səlcuqlular dövrü (1098-1308) Anadolu da, qərbi Türkiyədə məskunlaşmışdılar. Osmanlılar Bizans

⁶³³ Juan Campo, ed. The Encyclopedia of Islam, s. 67.

⁶³⁴ Arık, eyni əsər, s. 38-39.

⁶³⁵ Robert Hillenbrand, Islamic Architecture: From Its Function and Meaning, s. 26-28.

İmperiyasına qarşı döyüşmüşdürlər. Böyük Səlcuqlu İmperiyası parçalandığı dövrdə, yəni 1300-cü ildə (bəzi mənbələrdə 1299-cu il kimi qeyd edilir – red.) Qərbi Anadoluda güclü ordusu olan Osmanlı dövləti yaranmışdır. Bu kiçik dövlət digər müsəlman dövlətləri ilə mübarizə halında idi. XV əsrdə Osmanlılar Anadolunun böyük hissəsində hətta, Şərqi Avropa, Makedoniya və Bolqarıstanı əhatə edən Bizans torpaqlarında öz nüfuzlarını artırdılar. Osmanlılar 1402-ci ildə paytaxtı Ədirnəyə köçürdülər və ora Bizans İmperatorluğunun son qalası olan Konstantinopol üçün təhdid və təhlükə idi. Ancaq Konstantinopol hər cür mühasirə və hücumə qarşı mübarizə aparırdı.⁶³⁶

Osmanlı İmperiyası gücünün zirvəsində olduğu XVI-XVII əsrlərdə üç qitəyə hakim idi: Cənub şərq Avopanın böyük hissəsi, Orta Şərq və Şimali Afrika. Cəbəllütariq boğazından (və 1553-cü ildə Mərakeşin Atlantik sahillərindən) qərbdə Xəzər dənizinə və şərqdə Körfəzə qədər uzanırdı. Şimalda sərhədləri Avstriya, Slovakiya, Ukraynanın bir hissəsi, cənubda isə Sudan, Eritrə, Somali və Yəmənə çatırdı. Osmanlı İmperatorluğu 29 vilayətdən ibarət idi və Moldaviya, Transilvaniya və Valaxiya knyazlığını himayə edirdi.

İmperiya altı əsr Şərq və Qərb arasındakı qarşılıqlı əlaqənin mərkəzində olmuşdur. O həm də Roma və Bizansın müsəlman xələfi idi. Buna görə Osmanlılar özlərini həm Roma, həm də müsəlman ənənələrinin varisi, mədəniyyətləri birləşdirən “Ümumbəşəri İmperatorluğun” hökmdarları hesab edirdilər. Osmanlı dövləti rəng, irq, din, sinif və cinsiyyət fərqi qoymadan hər kəsin özünü inkişaf etdirməsi və dövlətə xidmət etməsi üçün imkan yaradırdı. Bu quruluş dövlətin təsis etdiyi çox sayda keyfiyyətli qurumlar sayəsində mümkün olmuşdur.

⁶³⁶ Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cild, c. 1; *Empire of Gazis: Th Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808*, s. 22-25. Bu kitab “Osmanlı İmperatorluğu və Modern Türkiyə” adı ilə 1994-cü ildə E nəşriyyatında nəşr olunmuşdur.

“Millət” imperatorluğu dini mənsubiyyətə əsaslanan cəmiyyətlərə ayırmışdır. Hər millətə geniş bir muxtariyyət verilmişdir. Millətlər öz dini liderini seçmiş, öz qanunlarını qoymuş və ənənələrini qorumuşdurlar. Dini liderlər vergi ödəməkdə Sultan və yaxud onun nümayəndələri qarşısında məsuliyyət daşıyırdılar. Bu fərqli qrupları birləşdirən başqa qurumlar da var idi. Sənətkarların birlikləri də xüsusi bir əhəmiyyət daşıyırdı.⁶³⁷ Buna görə də avropalı və bəzi müasir türk elm adamları səhvən Osmanlı İmperatorluğunu sınavi türk dövləti adlandırırlar. Bu hökm doğru deyil. “Osmanlılar əgər imperiyanı birləşdirmək istəsəydilər, bunu çox rahatlıqla yerinə yetirə bilərdilər. Əksinə, onlar olduğu kimi qorumağa üstünlük verdilər”. Yəhudilərlə başqa etnik və dini azlıqlardan ibarət digər qruplar isə dövlətin nəzərində bərabərhüquqlu vətəndaşlar idilər.⁶³⁸

Osmanlı İmperiyası türk, fars, monqol, Mesopotamiya dövlətləri və müxtəlif etnik müsəlman qrupların zəngin siyasi ənənələrinin varisi olmuşdur. Osmanlı İmperiyası da türklər, monqollar və Mesopotamiya dövlətləri kimi monarxiya əsaslı mütləq hakimiyyəti qəbul etmişdir.

Osmanlıda hökmdarın əsas funksiyası ölkə torpaqlarını daxilində “ədalət”i təmin etməkdir. Bütün hakimiyyət hökmdarın ədalət haqqındakı fərdi qərarına istinad edirdi. İslam siyasət nəzəriyyəsində adil idarəçi modeli yəhudi tarixindəki Süleymandır (Süleyman Peyğəmbər). Bundan əlavə, ədalət ənənəsi türk-fars mənşəlidir və məqsədi qəsbkar hakimiyyət qarşısında məzlumları qorumaqdır.

⁶³⁷ Seyyid Hüseyin Nasr, *Science and Civilization In Islam*, Ön söz. [Bu əsər “İslam'da Bilim ve Medeniyet” adı ilə İnsan nəşriyyatında 2011-ci ildə nəşr olunmuşdur].

⁶³⁸ Avigdor Levy, *Jews, Turk, Ottomans: A Shared History, Fifteenth Trough the Twentieth Century*.

Beləliklə, ədalət kəndlilər kimi ən zəif təbəqəni haqsız vergilərdən, rüşvətxor hakimlərdən və haqsız məhkəmələrdən qorumaq məqsədi daşıyır.⁶³⁹

Hökmdarların birinci vəzifəsi xalqı idarəçilərin ifrat siyasətindən və soyğunçu vergilərdən qorumaqdır. Osmanlılara görə, hökmdar ancaq ədalətlə mütləq hakimiyyəti təmin edə bilərdi. Mütləq hakimiyyətə sahib olmayan dövlət başqalarından asılı olmağa məcburdur.

Hərbi qabiliyyətlə bərabər osmanlıların xüsusi təşkilat bacarığı da var idi. Osmanlı İmperatorluğunun sonlarına yaxın bu bacarıqdan yalnız can verməkdə olan bir bürokratiya qalmışdı. Osmanlı imperiyası xalqın ehtiyaclarını qarşıladığı zamanlarda idarəçilik cəhətdən nümunəvi idi.

Dünya modeli kimi Osmanlının iqtisadi sistemi

Osmanlı İmperiyasının sıra ilə paytaxtı olan Bursa, Ədirnə (Adrianople) və İstanbul şəhərləri siyasi inkişafın mərkəzində dayanmışdır. II Mehmet və xələfi Bəyazid Avropanın müxtəlif yerlərində xristianların əziyyətinə məruz qalan yəhudiləri tolerantlıqla qarşılamışdır. Yəhudi mültəcilər İstanbul və Selanik kimi liman şəhərlərdə məskunlaşmışdılar.

Osmanlıların göstərmiş olduğu tolerantlıq mühacirləri razı salmışdır. Yəhudilərin ən çox məskunlaşdığı yer idarəetmə, maliyyə və iqtisadiyyat mərkəzi olan İstanbulda idi. İspaniyadan İstanbula köçən yəhudilərin sayı otuz altı min idi. Qərbi Avropadan, Serbiya, Yunanıstan və İraqdakı yeni fəth edilmiş bölgələrdən gələn miqrantlar sayəsində bu rəqəm 56490-a çatmışdı. Osmanlı yəhudiləri XVI-XVII əsrdə dünyanın yalnız ən geniş deyil, həm də ən uğurlu cəmiyyəti idi.

⁶³⁹ Eyni əsər.

II Mehmet Konstantinopoldakı yeni paytaxtı dünyanın ən mühüm iqtisadi mərkəzinə çevirmək istəyirdi. Buna görə də fəthdən sonra şəhəri tərk edən rumları geri çağırmış və onlara tam azadlıq təminatı vermişdir. Padşah rum əhalinin yalnız razı qalması məqsədilə deyil, həm də nailiyyət əldə etməsi üçün can atırdı.⁶⁴⁰ Osmanlılar sərbəst dünya ticarətinə böyük əhəmiyyət verirdilər. Məsələn, Sınan Paşanın XV əsrin ikinci yarısında Osmanlı padşahlarına belə bir tövsiyəsi vardır: “Torpaqlarında tacirlərə lütfkarlıq göstər, hər zaman onları qoru və heç kimin onları narahat etməsinə icazə vermə, çünki onların ticarəti sayəsində bu ölkə inkişaf edir”. Osmanlının Fransa kapitalizmasının inkişafına böyük töhfə vermişdir.⁶⁴¹

Osmanlı İmperiyası mövqeyinə görə Şərqlə gedən quru yolu nəzarətində saxlamışdır. Nəticədə ispaniyalı və portuqaliyalı dənizçilər yeni yollar kəşf etmişdir. İmperiya Marko Polonun istifadə etdiyi ipək yolunu da nəzarətində saxlayırdı. Xristofer Kolumb 1492-ci ildə Amerikaya getdiyi zaman Osmanlı İmperiyası inkişafın zirvəsində idi və üç qitəyə hakim olan iqtisadi bir gücü vardı. Müasir tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Osmanlı ilə Mərkəzi Amerika arasındakı əlaqələrin səbəbi yeni dəniz marşrutlarının tapılması idi. Şərqlə gedən torpaq yolların (Qərbi Avropanın Orta Şərq və Aralıq dənizini keçib gedən okean marşrutlarını açması ilə) əhəmiyyətini itirməsi Osmanlı İmperiyasının zəifləməsinə paraleldir.⁶⁴²

⁶⁴⁰ Stanford J. Shaw və Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. 2, Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey.

⁶⁴¹ Halil İnalçık, *Turkey and Europe in History*, s. 124.

⁶⁴² Anthony Black, ‘The State of the House of Osman’ (Devlet-i Ali Osman), Anthony Black, “The History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present” əsərində, s. 199; Halil İnalçık və Donald Quarter, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1300-1914*, s. 120.

Osmanlı incəsənəti və memarlığı

Osmanlı incəsənəti və memarlığı Asiya, fars, ərəb, müsəlman və Bizans kimi çoxsəslı və çoxqatlı mədəniyyətin maraqlı bir mozaikasını əks etdirir. Bu mozaika misilsiz Osmanlı dinamika və məhsuldarlığını meydana çıxarır. Dilləri fars və ərəb lüğət fondu ilə zənginləşdirilmiş türk dili idi. Etnik, milli və yaxud dini fərqliliklərə əsaslanmayan imtiyazlı bir sinif vardı. Bu sinifin üzvləri arasında ərəb, rum, italyan, yəhudi, slavyan, türk və digərləri də var idi.⁶⁴³

Osmanlının dini tolerantlıq və həssaslığı memarlıq sahəsi, məscid və universitet binalarında da öz əksini tapmışdır. Məscidlərdəki Osmanlı bəzəkləri, tək və böyük qübbələr, uzun minarələr və saçaq bəzəkli həyətlər ən böyük Bizans kilsəsi olan Aya Sofiyadan götürülmüşdür. Osmanlı məscidləri Şərqi xristian ənənəsini təqlid etsə də, bu vəziyyət Qüdsdəki Qübbətüs-Səxrada kimi İslamın xristianlığa qarşı zəfəridir.⁶⁴⁴

Osmanlının ilk dövrlərinə aid əsərlərində Bizans, Məmlük və fars ənənələrinin fərqli bir incəsənət yaratmaq üçün birləşdirildiyini açıq şəkildə görmək mümkündür. Konstantinopolda yeni bir paytaxtın qurulması fərqli bir inkişaf dinamikası yaratmışdır. Osmanlı dövründə xəttatlıq ən mühüm sənət növlərindən birinə çevrilmişdir. Padşahların (Avropalı kralların böyük möhürlərinə oxşar tərzdə) bəzəkli imzaları olan tuğralarla yeni bir üstünlük də ortaya çıxmışdır. Dəbilqə, qılınc, geyimlər, qab-qacaq, divarlar, pəncərələr və digər əşyalar xəttatlıq sənətinə uyğun idi.⁶⁴⁵ XVI əsr müəlliflərindən Mustafa Ali⁶⁴⁶ "Mənaqi-

⁶⁴³ Daniel Gorman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, s. 67.

⁶⁴⁴ Lapidus, *A History of Islamic Societies*, s. 263.

⁶⁴⁵ Halil İnalçık və Cemal Kafadar, ed., *Suleyman the Second and His Time*, s. 300-301.

⁶⁴⁶ Gelibolulu Mustafa Ali (1541-1600): XVI əsrin böyük tarixçisi, türk şair və yazıçı. Ən mühüm əsərləri "Mənaqibi-Hünerveran", "Nüsrənamə" və

bi-Hünərvəran" ("Hünər Sahiblərinin Həyatları") adlı əsərinin böyük hissəsini xəttatlara ayırmışdır. Saray məmurları sənəti⁶⁴⁷ və sənətkarı himayə edən səxavətli insanlar idilər. M. Uğur Derman Osmanlının bu sahədəki töhfəsini belə izah edir: "... Bu islami yazı üslubunun zəhmət və diqqət tələb edən sənətində qabiliyyətli olmaları Osmanlı türkləri üçün böyük bir sərvət idi".⁶⁴⁸

Keramika və toxuculuqda Çindən Bizansa qədər geniş bir bölgənin təsiri ilə formalaşan naxışlar olduğu halda, tablolar da açıq-aydın Herat və digər məktəbdən gələn Osmanlı stili görünür. Məsələn, xüsusi mərasimlər üçün tikilmiş və rəmzi xarakter daşıyan çuxalar üçün istifadə olunan parçalar daha cəsur incəsənət növünün nümayiş etdirilməsi ilə nəticələnmişdir. Bunlar qızıl işləməli mavi və yaxud qırmızı saray geyimlərindəki Sasani və Bizans qartallarından çox fərqli idi. İki böyük usta, Abdullah və Hafiz Osman⁶⁴⁹ bu incəsənət formasında Qurandakı saflığın, sadəliyin və ahəngin mürəkkəb ənənəsini yaratmışdır.⁶⁵⁰ İslamın ilk dövrünə aid metal əşyalardakı işləmələrdə Sasani incəsənətinin təsiri vardır. Həmin dövrdə metalları bəzəyən motivlərin çoxu türk torpaqlarında meydana çıxmışdır.

Saray aralarında rəssam, zərgər və cild ustalarının da olduğu əhli-hirəf (ustalar topluluğu) kimi bilinən yüzlərlə incəsənət xadimini işlə təmin edirdi. Sənətkarların rolunun nə qədər geniş olduğu böyük medalyonlu Uşak xalçalarındakı dizaynda da görünür.

"Nüsxətüs-Səlatin"dir (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁶⁴⁷ Robert Irwin, *Islamic Art in Context: Art, Architecture and the Literary World*, s. 99.

⁶⁴⁸ M.Uğur Derman, *Contributions to Islamic Art*, s. 59.

⁶⁴⁹ Hafiz Osman (1642-1698): Xəttatlıq sənətində iz qoymuş Osmanlı dövlətinin ən məşhur xəttatı Şeyx Hamdullah Əfəndidən yüz il sonra gəlib onun kimi yeni bir cığır açdığı üçün Şeyxi-sani (İkinci şeyx) adı ilə bilinən məşhur xəttat

Yeddiqülləli Seyyid Abdullah (1670-1731): Hafiz Osmanın ən yaxşı şagirdi və xələfi (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁶⁵⁰ Eyni əsər, s. 60-61.

XVI əsrə damğasını vuran Qanuni Sultan Süleyman dövrü (1520-1566) İslam mədəniyyətinin qızıl dövrünü təmsil edirdi. Onun böyüklüyü yalnız “qanunvericilik” sahəsindəki qabiliyyətində deyil, həm də “dilə” verdiyi dəyərdə idi. Həmin dövrdə Osmanlı çox zəngin və güclü idi, dünyanın ən inkişaf etmiş, mənəvi və intellektual cəhətdən ən üstün dilinə sahib idi. Qanununin dövründə Osmanlı incəsənət və mədəniyyəti kulminasiya nöqtəsinə çatmışdı.

XV əsrin sonları və XVI əsrin əvvəllərində incəsənətin hər sahəsində, xüsusilə də memarlıq, xəttatlıq, əlyazmalar, toxuculuq və keramika sahələrində böyük inkişaf vardı. Keramikada İznik, ipək və toxuculuqda Bursa, xalçaçılıqda Qahirə və kitab sənətində Bağdad mühüm mərkəzlər olmuşdur. Osmanlının bədii incəsənəti imperiyanın müxtəlif bölgələrində öz təsirini göstərmişdir. Lokal xarakterli fərqliliklərə baxmayaraq, XVI əsr Osmanlının incəsənət ənənəsinin mirasını Balkandan Qafqaza, Əlcəzayirdən Bağdada, Kırımdan Yəmənə qədər çox yerdə mövcud olan, yarım kürə günbəzlər, nazik silindirşəkilli minarələr və günbəzli portikləri əsərlərdə görmək mümkündür.⁶⁵¹

Həmin dövrün mühüm ədəbi simaları arasında Haya-
li, Mesut, Latifi, Baki və Keşfinin adını qeyd etmək olar. Müxtəlif etnik mənşəyə mənsub bu adlar böyük təsəvvüf və eşq şairləri idilər. Qanuni və böyük vəziri İbrahim Paşanın təqdirini qazanmış, var-dövlət sahibi olmuş və sarayda yüksək mövqə əldə etmişdirlər. Qısacası, Qanuni Sultan Süleymanın qızıl dövründə incəsənətin, dilin, memarlığın, bədii tərtibatın, elm və əfsanənin sehri ilə mədəni yetkinlik ərsəyə gəlmişdir.

⁶⁵¹ İnalçık ve Kafadar, Suleyman the Second and His Time, s. 334-336.

Osmanlının məscid memarlığına Bizansın təsiri

Osmanlı İmperiyası əvvəlki nümunələr əsasında məscid tikintisinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çünki məscid Osmanlıda da həm dövlət, həm də cəmiyyət səviyyəsində mühüm rol oynayır. Mitçell klassik dövrdə müsəlman cəmiyyətlərində məscidə verilən əhəmiyyəti belə nəql edir: "Həm coğrafi, həm də mənəvi cəhətdən İslamın mərkəzində Kəbə dayanır. Hər məscidin mehrabı üzünü oraya tutur. Namaz qılan hər bir müsəlman və bütün İslam cəmiyyətləri Kəbədə böyüyən bir işıq şöləsi, halqası kimi görünür. Müsəlman dünyası mərkəzi Məkkə olan və dünyanın dörd bir tərəfindəki məscidlərdən bu mərkəzə xətt çəkilmiş əzəmətli bir kürə kimidir. Bu xətlər tək şəhərdə birləşir. Bu şəhər Məkkədir və xətlərin birləşmə nöqtəsi də onun mərkəzindəki Kəbədir".⁶⁵²

Osmanlılar öz bölgələrində memarlığın zirvəsinə ucalmışdılar. Həmin dövrlərə qədər müsəlmanların dini memarlığı sadə binalardan ibarət idi. Osmanlılar binaları kəmə, günbəz, yarım Günbəz və sütunlardan ibarət dinamik bir memarlıqla bəzədilər. Məscid arabesklə örtülmüş dar və qaranlıq divarlardan qurtulmuş, estetik və zərif bir məbədə çevrilmişdir.

İstanbuldakı Sultan Əhməd məscidinin tikintisinə 1609-cu ildə başlanılmış, 1617-ci ildə tamamlanmışdır. Məbədin ətrafında dörd minarə vardır. Qarşı tərəfdə isə gənc sultanın türbəsi mövcuddur. Həmin dövrün ən məşhur abidələrindən biri də Memar Sinanın (1490-1588) inşa etdiyi məscid və binalardır. Qanununun ölümündən sonra da memarlıq və incəsənət fəaliyyətləri sülalənin digər üzvləri

⁶⁵² George Mitchell, *Architecture of the Islamic World: Its History and Social Meaning*, s.123. "Mehrab: Gəmiçilər üçün səsi geriye əks etdirən və artırmağa yarayan akustik bir vasitə, rezonator. Qiblə mihrərinin məscid divarı ilə birləşdiyi nöqtədə yaradılan girintiyə mehrab deyilir.

və yüksək təbəqəyə aid şəxslərin himayəsində davam etmişdir. İmperiyada yüzlərlə ictimai əhəmiyyəti olan bina tikilmiş və Osmanlı mədəniyyətinin yayılmasına xidmət etmişdir. İmperiyanın paytaxtından kənar da dini məzmunlu abidələr ucaldılmışdır.⁶⁵³

Konstantinopolun 1453-cü ildə ələ keçirilməsi ilə Osmanlının incəsənət və memarlıq üslubunda Bizansın təsiri başlayır. Bu təsir Sultan II Mehmet və Süleyman Qanununin özünə inamı, dünyagörüşü və indi də mövcud olan çox sayda dini və mülki binanın, xüsusilə də Aya Sofya kilsəsinin varlığı ilə əlaqələndirilmişdir. Türk alimləri Osmanlı memarlığına Bizansın təsirini ciddi hesab etmir, avropalı alimlər isə bu təsiri ifrat dərəcədə dilə gətirirlər.

1451-1481-ci illərdə Osmanlı dövlətini idarə edən Fateh Sultan Mehmet həm dünyanın ən mühüm şəhərlərindən biri olan İstanbulu fəth etmiş, həm də Sezar və İsgəndərin varisi olmuşdur. II Mehmet Rum rəssamları işə cəlb etmiş və şəhərin müqəddəsliyini qorumuşdur. Bəzi italyalı sənətkarların İstanbulda işləməsini dəstəkləmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Qərb sənətkarlarının Osmanlı incəsənətinə təsiri çox böyüdülməməlidir. Əksinə, saray emalatxanaları və yerli təşəbbüslərin yol açdığı inkişaf daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Həqiqətən də, İslam incəsənətini Bizans mədəniyyətinin xələfi hesab etmək olar. Memarlıqda Bizans mirası böyük əhəmiyyət daşıyır. Ehtimal olunur ki, minbər Bizansın

⁶⁵³ Eyni əsər, s. 18. Memar Koca Sinan Mikelancelo (1475-1564) və İngilis memar Christopher Wren (1632-1723) ilə müqayisə olunmuşdur. Memar Sinan Orta Anadoluda 1490-cı ildə anadan olmuşdur. İyirmi iki yaşında İstanbulla gəlmiş, sarayda təhsil almışdır. 1514-1516-cı illərdə I Səlim ilə birlikdə səyahət etmiş, Təbrizdəki türk və fars günbəzli binaları, Qahirədəki arabesk incəsənətini tədqiq etmişdir. Əlli iki il boyunca həmkarları ilə birlikdə fəaliyyət göstərmiş və özündən sonra 360-a yaxın əsər qoymuşdur.

“ambo”sundan (kürsü), məqsurə də (məscidlərdə hökmdar və müşayiətindəkilərin namaz qılması üçün xüsusi yer) “kralın qəbul otağından” nümunə götürülmüşdür.⁶⁵⁴

Türk və Avropa alimlərinin Aya Sofya məbədinin Osmanlı məscidlərinə təsiri haqqındakı mübahisələrinə geri qayıdaq. Qərb alimləri bu fikirdədirlər ki, fəthdən sonra inşa edilən məscidlərin böyük əksəriyyətində ya Aya Sofya təqlid edilmiş, yaxud da onun memarlıq ünsürlərindən istifadə edilmişdir.

Fəthdən sonra Aya Sofya məbədi möhtəşəm bir məscidə çevrilmiş və Osmanlı memarları üçün ilham mənbəyi olmuşdur. Fatih Sultan Mehmet bu şəhəri dünya imperatorluğunun paytaxtı kimi təsəvvür etmiş və bu hədəfini reallaşdırmaq üçün yenidənqurma proqramına başlamışdır. İki saraydan (Qədim və yeni, daha sonra Topqarı Sarayı) əlavə təhsil verilən, dini, ictimai funksiyaları olan Mehmediyə Külliyyəsi (daha sonra Fatih Külliyyəsi) adlandırılan bir bina inşa etdirmişdir. Fatih Sultan Mehmet türk, İran-İslam və Bizansa aid incəsənət nümunələrindən razı qalmış və Qərbi Avropadakı inkişafa da maraq göstərmişdir. Osmanlı, fars və Avropa sənətkar və alimləri həmin dövrün yenilik hamilərindən biri olan Fatehin sarayında toplaşmışdılar. Konstantinopolun fəthindən sonra İstanbuldakı məscid memarları Aya Sofiyanın memarları ilə əlaqə yaratmış və gemologiya və ikonoqrafiya haqqında yeni məlumatlar əldə etmişdirlər. Məşhur yunanlı mütəxəssis Kritovul bildirir ki: “Sultan şəxsən özü şəhərin mərkəzində yer seçərək ən böyük və ən gözəl məbədlərlə yarışa biləcək əzəmətli bir məscid inşasını əmr etmişdir”. Daha sonra günbəzli türbənin də əlavə edildiyi bu möhtəşəm bina şəhərin qurucusu Konstantinin qəbrinə bitişik olan məşhur Havariyun kilsəsinin yerində tikilmişdir.⁶⁵⁵

⁶⁵⁴ İrwin, eyni əsər, s. 124.

⁶⁵⁵ Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 84-85.

Fatih Külliyyəsi verdiyi xidmətlərə görə misilsizdir. Hazırkı sinifləri də olan səkkiz mədrəsə, ibtidai məktəb, kitabxana, xəstəxana, qonaq evi, karvansara və hamam... Mədrəsələrdə "üləma" dövlətin idarəetmə iyerarxiyasına hazırlaşır və padşahın mütləq iradəsinə həvalə edilirdi. O, Havariyyun kilsəsinə tabe olan universitetdən təsirlənmişdir. Filologiya, bələğət, məntiq, riyaziyyat, həndəsə, musiqi və astronomiya dərslərinin verildiyi bu universitet Bizansın ən əsas təhsil qurumlarından idi.⁶⁵⁶

Fatih Sultan Mehmet Havariyyun kilsəsinin xarabalıqları üzərində Sinanın [Sinanüddin Yusuf ibn Abdullah] tərtib etdiyi Fateh Məscidini tikdirmişdir. Bu abidə Bizansdan Osmanlı memarlığına keçidi əks etdirir.⁶⁵⁷ Həmçinin müxtəlif ölçülərdə bir neçə günbəz istifadə olunmuşdur. Günbəzlərin çarpazvarı, mərtəbəli və yaxud tərs T şəkilli geniş sahələri vardır. Bu kombinasiya Orta əsrlər Bizans dövrünün kilsələrinin xarici dəhlizlə (son camaat yeri) tamamlanan beşqat düzülüşünü⁶⁵⁸ xatırladır.

Bizans Osmanlı memarlığının inkişafına hələ İstanbulun fəthindən əvvəl təsir etməyə başlamışdır. Osmanlı məscidlərinin Aya Sofyanın sadə təqlidləri olduğunu fikirləşmək böyük bir xətdir. İstanbulun fəthindən sonra memarlar mehrablarda iki yarım günbəzi birləşdirməyə başlamışdılar. Daha böyük bir sahədə əzəmətli bir qübbə yerləşdirmək istədikdə isə Bizans xüsusiyyətləri nümunə götürüldü. Nəticədə, İstanbulun fəthi məscid memarlığında radikal dəyişiklik düşüncəsinin güclənməsinə yol açmışdır.⁶⁵⁹ Bizans memarlığının qızıl dövrü Osmanlı memarları üçün ilham mənbəyi olmuşdur.⁶⁶⁰ Türk alimi Ekrem Akurgal Bizansın Osmanlı memarlığına təsirini

⁶⁵⁶ Eyni əsər, s. 86-87.

⁶⁵⁷ Franz Babinger, Mehmet der Eroberer und Siene Seit, s. 293-294.

⁶⁵⁸ İngiliscə "quincuncx" deyilən bu sxem bir dördbucağın içində hər küncdə və ortada bir ünsürün olduğu bir tikilini ifadə edir (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁶⁵⁹ Babinger, Mehmet der Eroberer und Siene Seit, s. 120-121.

⁶⁶⁰ Necipoğlu, The Age of Sinan, s. 77.

Osmanlı padşahlarının digər mədəniyyətlərə qarşı açıq-fikirli və dinamik olmaları ilə əlaqələndirir. "Praqmatik yenidənqurma, dəyişiklik və mövcud Bizans binalarının istifadəsi ümumi bir təmayül idi. Məsələn, Orxan Qazinin nəşi Bursa Qalasındakı bir kapella içindədir. Orxan Qazi çox sayda Xristian monastrının mədrəsə və zaviyəyə çevrilməsini əmr etmişdir".⁶⁶¹

Böyük daş ustalığı ənənəsi Osmanlı dövrünün bir parçası idi. Köçəri türklər oturaq əhali ilə qaynayıb qarışma və inşaat qabiliyyətlərindən istifadə etmə hünərinə sahib idilər. Buna görə erməni, gürcü və Bizans üsurləri müəyyən qədər təsirini göstərmişdir.⁶⁶² Bir çox qərb alimi bu təsiri İslam dünyasının ən məşhur memarı Xoca Sinanla əlaqələndirir. Bəzi alimlər bunu Memar Sinanın guya xristian bir keçmişə sahib olması, bəziləri isə Şərq və Qərb memarlıq ənənələrini çox uğurlu bir şəkildə birləşdirən sənətkar olması ilə əlaqələndirir.⁶⁶³

Abdullah Kuran Sinanın Aya Sofya kilsəsini təqlid etmədiyini, yaradıcı metod və vasitələrlə ondan bəhrələndiyini bildirir. İstanbuldakı II Bəyazid məscidi Fatih Sultan Mehmetin ilk cümə namazı qıldırıldığı yer olan Aya Sofya kilsəsinin təsirinin ilk nümunəsidir. Osmanlı memarlarının inşa etdiyi digər məscidlərin dəqiqlik və daxili-xarici məkan ahəngində ciddi qüsurlar vardır. Sinan memar dahiliyi ilə bu problemlərin öhdəsindən gəlmişdir. Stratton yazır: "Eyni boyda dörd kiçik günbəz mərkəzi bir ibadət sahəsi yaratmaq üçün iki yarım günbəzlə əhatə olunmuşdu. Ölçüləri Bizans üsuluna uyğun deyildi".⁶⁶⁴

Memar Sinanın yerinə yetirmək məcburiyyətində olduğu iki vəzifə var idi. Bunların birincisi, klassik Osmanlı memarlığını müxtəlif elementlərlə birləşdirmək və daxi-

⁶⁶¹ Ekrem Akurgal, *the Art and Architecture of Turkey*.

⁶⁶² İnalçık, *Suleyman the Second and His Time*, s. 306-307.

⁶⁶³ Arthur Stratton, *Sinan: The Biography of One of the World's Greatest Architects and a Portrait of the Golden Age of Ottoman Empire*, s. 120.

⁶⁶⁴ Eyni əsər, s. 134.

li-xarici məkan ahəngini təmin edərək modernləşdirmək idi. Bu Osmanlı memarlığının ruhu olan dincliyi yaratmışdır. İkincisi isə, ağılın və zəkanın fəvqündə bir ustalıqla sərhədlərini genişləndirmiş və bu keyfiyyət onu dövrün və İntibahın sənətkarına çevirmişdir.⁶⁶⁵

Türk alimlər Sinanın incəsənət dünyasının mərkəzində Bizansın deyil, Osmanlı mədəniyyətinin dayandığını düşünürlər. Böyük Osmanlı memarları, xüsusilə də Sinan və tələbələri Osmanlının hədəflərini memarlıq sənətində əks etdirməyə çalışırdılar. Bu hədəflər məscid memarlığında öz əksini tapırdı. Məsələn, Osmanlı məscidlərinin mərkəzində daxili məkanı əzəmətli bir günbəzin altında birləşdirmə funksiyası var idi. Böyük günbəz dini cəhətdən Allahın təkliyini, dünyəvi cəhətdən isə Osmanlı dövlətinin mütləq hakimiyyətini simvollaşdırırdı.⁶⁶⁶

Digər Osmanlı dövrü sənət mütəxəssisi Behçet Ünsal Aya Sofyanın Osmanlı memarlığı üzərindəki təsirinin şisirdildiyini irəli sürür. Onun fikrinə görə, klassik dövrdə inşa edilən Sultan Əhməd külliyyəsində sadəcə Bizans incəsənət üsurlərinin deyil, həm də türk və İslam memarlıq ənənələrinin təsiri vardır. Aya Sofya kilsəsi və Sultan Əhməd məscidindəki bir günbəz və iki yarım günbəzin yaratdığı struktur oxşarlığı türk memarlığının tarixi inkişafının təbii nəticəsidir. Bizans kəməri Yunan-Roma ənənəsinə daha çox bənzəyir və Qərbi Asiya ilə Anadoludakı erkən Xristianlıq dövrünün kəmərlərindən çox təsirlənib. Bunlar bir-birindən fərqli mədəniyyət və kökə sahibdirlər.⁶⁶⁷

⁶⁶⁵ İnalçık, Suleyman the Second and His Time, s. 310; Apdullah Kuran, The Mosque in Early Ottoman Architecture, s. 23.

⁶⁶⁶ İnalçık, eyni əsər, s. 320.

⁶⁶⁷ Behçet Ünsal, Turkish Islamic Architecture in Seljuk and Otoman Times, s. 92-93.

Ünsal avropalı alimlərin Aya Sofya kilsəsinin türk me-marlığına olan təsirində mübaliğə etdiklərini bildirir. Bu fikrini isbat etmək üçün də İstanbuldakı Sultan Əhməd məscidi ilə Aya Sofya arasında bir müqayisə aparır:

Sultan Əhməd məscidi	Aya Sofya kilsəsi
Plastik və stereometrik forma	Qatı və bəzəksiz yığın
Diqqətçəkici və yarı kürə formasında günbüz	Alçaq və ehtişamsız dairəvi günbüz
Xarici formasını daxili məkandan alır	Xarici görünüş dirəklə kobudlaşmışdır
İnşaat elementləri ön planda deyil	
Zidd rəngdə çinilər	Zərli mozaikalar
Həndəsi sütunlar və portiklər	Sütunların üstünə yerləşdirilmiş dairəvi kəmərlər
Planda mükəmməl mərkəzi sistem	İti uclu kəmərlər
Ümumi plana zidd olan orta günbüz	
Döşəmədə ahəng və bazillika planına oxşarlıq	
Bağlamalarla bölünməyən forma	
Orta hissədən ayrılan yan hissələr	

Osmanlı və Avropa İntibahı

Osmanlıya qədərki İslam mədəniyyətinin Avropa İnti-bahına təsiri haqqında çox az insanın şübhəsi vardır. Os-manlılar həm Avropadakı İntibaha təsir etmiş, həm də onun təsirində qalmışdılar. Osmanlı alim və xəritəçiləri Avropada İntibah dövrü kartoqrafiyasıyla eyni mənbələri, yəni ilk dövrə aid əsərləri, xüsusilə Ptolemeyin “Coğrafi-ya” adlı əsərindən istifadə etmişdirlər.⁶⁶⁸

Konstantinopol fətəhi Sultan Mehmet bəziləri rum olan elm adamlarını öz ətrafında toplamışdır. Fətəh 1465-ci ildə elm adamlarının Ptolomeyin “Coğrafiya” əsərini ərəb dilinə, 1475-ci ildə Belanın “Atlas”ını türk dilinə tərcümə etmələrini əmr etmişdir. Həmçinin XV əsrdə ast-

⁶⁶⁸ İnalçık, eyni əsər, s. 348r

ronomiya sahəsində çox yüksək biliyə sahib səmərəndli məşhur alim Əli Quşçu İntibahın davamçılarından çox irəlində idi.⁶⁶⁹

Paytaxtı İstanbula köçürmək Roma İmperiyasının keçmiş əzəmətinin yeni bir baxışla canlandırılmasını təmin etmişdir. Konstantinopolu Roma ilə yenidən birləşdirmə utopiyası Osmanlılarda İtaliya incəsənətinin inkişafına qarşı xüsusi bir yanaşmaya zəmin yaratmışdır. Bu fikirdən daşınana qədər italyan sənətkar və memarlara aktiv şəkildə dəstək verildi. Bu xəyalın həyata keçirilməsinin qeyri-mümkün olduğu anlaşıldıqda isə əcnəbi memarları artıq dəvət etmədilər.⁶⁷⁰

İntibah dövrü italyan kilsələri ilə Osmanlı məscidləri arasındakı paralellik bununla əlaqəli qələmə alınan eyni dövrə aid (hər biri müxtəlif tarixi arxa plana istinad edən) yazılarda diqqətdən kənar qalır. İtalyan humanistlərin saf klassik şəcərə axtarışında olması və Osmanlının İslam mirasına verdiyi əhəmiyyət kəmərlər haqqındakı əsərlərin yazılmasına səbəb olmuşdur. Humanizm haqqındakı yazılar xüsusilə bu mədəni fərqlilikdən bəhs edir.⁶⁷¹

İtaliyada və Osmanlı İmperiyasında mərkəzi günbəzli məbədlərin eyni zamanda ortaya çıxması müştərək bir Roma-Bizans memarlığının canlandırılması ilə əlaqələndirilə bilər. Osmanlının italyan memarlığının yeniliklərinə qarşı münasibətini anlamaq italyan memarlara göndərilən sənədləşdirilmiş dəvətnamələrin sayəsində daha asandır. Memarlıqla əlaqəli fikirlərdə ikitərəfli mübadilənin mümkün olduğunu düşünmək hadisələrin əskikliyinə görə çox çətindir.⁶⁷² Osmanlı və İntibah dövrü İtaliya arasındakı memarlıqla əlaqəli fikir mübadiləsi müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilmişdir: İstanbuldakı Avropa səfirliklərinə göndərilən sənətkarlar, Osmanlı diplomatları, Avropa

⁶⁶⁹ Eyni əsər, s. 350.

⁶⁷⁰ Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 82.

⁶⁷¹ Eyni əsər, s. 83.

⁶⁷² Eyni əsər.

alimləri, Osmanlı padşahlarının əzəmətli dövlət və Roma ilə Konstantinopol arasında əlaqə yaratma amalları, İstanbulda böyük həvəslə işləməyə hazır məşhur və zəngin italyan sənətkarlar. Bunların bir nümunəsi Avstriya Habsburq səfirliyinə təyin olunmuş danimarkalı sənətkar Melxiordur.

İstanbuldakı səfirliklərə gedən sənətkarlardan başqa bəzi diplomatlar da biliyin ötürülməsində rol oynamışdır. Bunlardan biri heykəltaraş venesiyalı Baylo Markantonio Barbarodur (1518-1595). Qardaşı Daniele Barbaro memarlıq sahəsində əsərlər yazmış və Osmanlı vəziri Sokullu ilə məktublaşmışdır. Markantonio bir çox məktubunda Memar Sinanın tikdiyi məscidləri tərifləmiş və "qürurverici" adlandırmışdır. Sinan Markantonionun tərtib etdiyi Palladionun⁶⁷³ Redentore kilsəsinə də təsir etmişdir. Bir çox Avropa alimi bu kilsənin iki incə qülləsinin Memar Sinanın inşa etdiyi minarələrindən ilhamlandığını irəli sürür. Heç şübhə yoxdur ki, osmanlılarla venesiyalılar arasındakı yaxın ticarət, mədəni və diplomatik əlaqələr, venesiyalı diplomatların Osmanlı memarlığına qarşı marağını artırmışdır.⁶⁷⁴

Osmanlı hakimiyyəti boyunca padşahlar təcrübələrindən istifadə etmək məqsədilə avropalı mütəxəssisləri dəvət etmişdirlər. XVI əsrdə avropalı mühəndislərdən ibarət xüsusi bir komissiya yaradılmışdır. Məsələn, Leonardo Da Vinçi mütəxəssis olduğu sahə ilə əlaqəli eskizlərini padşaha təqdim etmişdir. Osmanlı incəsənəti XVI əsrə qədər Avropada zirvədə idi.⁶⁷⁵ Ehtimal olunur ki, Fateh məscidinin tərtibində İtaliya İntibahının təsiri vardır. Bu Antonio Averlinonun (1400-1469) əsərlərindən biri olan Milandakı Ospedale Macorenin planına bənzədilir.

⁶⁷³ Adrea Palladio (1508-1580): Qərb memarlığının ən çox nümunə götürülən italyalı memarı (Türk dilinə tərcümə edəninqeydi).

⁶⁷⁴ Eyni əsər, s. 98-100.

⁶⁷⁵ İnalçık, Turkey and Europe in History, s. 58.

Fatih Sultan Mehmedin İtaliya İntibahına qarşı münasibəti xələfi II Bəyazidə də miras qalmışdır. II Bəyazid Mikelancelo və Leonardo Da Vinçidən Xəlic limanında salınacaq körpü ilə əlaqəli yardım istəmişdir. Da Vinçi ona bir eskiz təqdim etmiş və Mikelancelo da İstanbul səyahətinə böyük əhəmiyyət vermişdir.⁶⁷⁶

Osmanlılar XVII-XVIII əsrlərdə Fransa incəsənətindəki inkişafa da maraq göstərirdilər. III Əhməd dövründə (1703-1730) və Vəziri-Əzəm İbrahim Paşanın da təşəbbüsləri ilə bir "sülh dövrü" yaradılmışdır. Osmanlılar Fransa ilə qurduqları münasibətlər sayəsində Avropa memarlığında geniş yayılmış Barokko və Rokoko üslublarından təsirlənmişdirlər. Barokko ilk dəfə Səlcuqlu türklərinin inkişaf etdirdiyi bir üslub kimi tanınmışdır. İtaliyada yənidən meydana çıxmış və Osmanlı dövründə türklər arasında geniş yayılmışdır.

Çox sayda turist və diplomat həmin dövr Qərb həyat tərzi və ənənələrini öyrənmək üçün Avropa şəhərlərinə, xüsusilə də Parisə göndərilmişdir. Avropa Barokko və Rokoko üslubunun dekorativ ünsürləri Osmanlı dini memarlığına da təsir etmişdir. Otuz illik müddətdə osmanlılar üzünü tamamilə Qərbə çevirmiş, İstanbulun ətrafındakı monumental və klassik əsərlərin yerinə villalar, köşklər və malikanələr tikmişdirlər. Şərqi Anadoludakı İshaq Paşa Sarayının inşası da (1685-1784) həmin dövrə təsadüf edir.⁶⁷⁷

Bu dövrdə Osmanlı İmperiyası inkişafda geriləmə dövrünü yaşayırdı. Katib Çələbi, İbrahim Mütəfərrıqa və Piri Rəis inkişafı davam etdirməyə çalışsalar da, onların cəhdləri ciddi nəticə verməmişdir. Bu təşəbbüslər boşa çıxdığı zaman hərbi məğlubiyyətlər dövlətdə reformizmə ehtiyac yaratmışdır. Reformasiyaların uğursuz olmasının ən mühüm səbəblərindən biri sələflərindən miras aldıkları inanc

⁶⁷⁶ Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 86-89.

⁶⁷⁷ Ernest Kühnel, *Islamic Arts*, s. 133-134.

sistemini səhv şərh etmək nəticəsində yaranan epistemologiya böhranı idi. Sonrakı padşahlar praktik incəsənət və elmlərlə məşğul olsalar da, nəzəri səviyyəyə çata bilməmişdirlər.

Misir, İran və Qərbi Asiyadakı məşhur mədrəsələrdən imperiyanın paytaxtına dönən alimlər özləri ilə birlikdə İmam Qəzzali və İbn Rüşdün davamçılarının iman və ağıl əlaqəsi haqqında köhnəlmiş mübahisələrini də gətirmişdilər. Həyatın elmi reallıqları imanın həqiqəti (iman prinsipləri) ilə təzad yaradırmı? Osmanlı alimləri bunu uzun müddət müzakirə etmiş və İbn Rüşdün müxalif düşüncələri qarşısında Qəzzalinin “təhafüt” (əlaqəsizlik) fikrini dəstəkləmişlər. Bu da bütün elmi tədqiqatların, həmçinin ənənəvi Sünni inanca uyğun olmayan və yaxud tamam zidd görünən düşüncələrin sonu olmuşdur.

Osmanlı dövləti dönük hesab etdiyi çox sayda gənc və bacarıqlı insanı cəzalandırmışdır. Bu psixoloji faktor da diqqətdən kənar tutulmamalıdır. XIX əsrdən əvvəl osmanlılar qərbdən çox irəlidə olduqlarını hiss edirdilər. Luis qeyd edir ki, bu münasibət onların acı həqiqəti olmuşdur. Elm adamı Katib Çələbi demək olar ki, tək başına Osmanlı İntibahı və maarifçiliyi üçün mübarizə aparan bir şəxsiyyət idi.⁶⁷⁸ Onun 15000 məqalədən ibarət izahlı, ensiklopedik əsəri “Kəşfüz-zünun” ən məşhur kitablar arasındadır. Rasional siyasət və şəriət arasındakı fərqi açıq şəkildə göstərmişdir. Rasional dünya görüşünə sahib olsa da, şəriət əleyhdarı kimi görünmək istəməmiş, bu mövzuda həssas davranmışdır. Kimya, biologiya, riyaziyyat, coğrafiya və təbiət elminə çox əhəmiyyət vermiş, tədrisdə orijinal mənbələrin üstünlüyünü vurğulamışdır. Mədrəsələrdəki “faydalı elmləri” (ərəbcə öyrətmə) tənqid etmiş, bunun əvəzinə əsas elmlərin tədrisinin vacibliyi-

⁶⁷⁸ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 50-51.

ni bildirmişdir. Ehtimal ki, bünövrəsi bir-birinin üstündə qurulmuş müasir bir “elm piramidası”nın xəyalını qururdu.⁶⁷⁹

İbrahim Mütəfərriqə müharibədə əsir düşmüş bir macar unitarian⁶⁸⁰ idi və İslamı qəbul etmişdi. 1727-ci ildə çap maşınını Türkiyədə tanıtdırmış və ilk mətbəəni qurmuşdur. Yəhudilərin (1492-ci ildən), gürcülərin (1567-ci ildən) və pravoslav rumların 1627-ci ildən etibarən özlərinə məxsus çap maşınları var idi. Mütəfərriqə bu gecikmənin əsas səbəbinin cəhalət olduğuna inanırdı. 1689-cu ildə Vyanada məğlub olan Osmanlı geriləməyə başlamışdır. İbrahim Mütəfərriqə ilk dəfə mədrəsə tələbələri üçün türkcə-ərəbcə lüğət, təbiət və sosial elmlərlə əlaqəli mətnlər nəşr etdirmişdir. Mütəfərriqənin bacarıqlı və uzaqgörən olmasına baxmayaraq, çap maşınından istifadənin birinci əsrində yalnız 180 əsərin nəşr edilməsi, tənəzzülün başqa bir göstəricisi idi.⁶⁸¹

Bu mütəfəkkirlərdən başqa iki mühüm elm adamının da adını çəkmək mümkündür. Onlardan biri XVI əsrin əvvəllərində ən mükəmməl dünya xəritəsini çəkən admiral Piri Rəis idi. Bir dəniz döyüşündə məğlub olduqdan sonra edam edilmişdir.⁶⁸² Təbiətşünaslıq alimi ərzurumlu İbrahim Haqqı (1703-1780) “Mərifətnamə” (1756) adlı əsərində Darvindən əvvəl təkamül nəzəriyyəsi ilə bağlı görüşlərini izah etmiş və bu mövzu ilə əlaqəli aşağıdakı xəbərdarlığı da əlavə etmişdir: “Belə bir məlumatı inkar edənlər öz inanclarına qarşı günah işləyirlər”. Bu kitabın 1835-ci ildə Kavalalı Mehmet Paşanın valiliyi zamanında Qahirədə

⁶⁷⁹ E.Birnbaum, *The Questioning Mind: Katip Chelebi 1609-57*, s. 45.

⁶⁸⁰ Unitarianlıq: Üç üquma etiraz edən və həzrət İsanın Allahın oğlu olmadığına, yalnız peyğəmbər və bir insan olduğuna inanan Xristian məzhəbi (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁶⁸¹ Stefan Reichmuth, *Lale Devri'de İslami Reformist Söylemler*, s. 12-15; Ali Çaksu, ed. *Osmanlı Tarihi Çalışmaları ve Kaynakları Dizisi*, 6, s. 149-161.

⁶⁸² Svatopluk Soucek, ed., *Piri Reis and Turkish Mapmaking after Columbus: The Khalili Portolan Atlas*, s. 192-195.

nəşr edilməsi ilk dövrlər dəyərinin başa düşülmədiyini və müəllifin fikirlərinin rəğbətlə qarşılınmadığını göstərir.⁶⁸³ Buna görə də doğruluq və inancın qorunması adı altında bu təşəbbüslərin qarşısı alındığı zaman osmanlılar avropalılışmaq məcburiyyətində qaldılar. Bütün bunlar dövlətin geriləməsinə və süqutuna səbəb olmuşdur.

Osmanlı mədəniyyətinin tədqiq olunması türk xalqlarının, xüsusilə də Səlcuqlu və osmanlıların İslam incəsənətinin inkişafına böyük təsirindən xəbər verir. Osmanlı incəsənət və memarlığı İslam ideallarına istinad edən və başqa mədəniyyətləri öyrənməyə maraqlı olan, ümumbəşəri mədəniyyət yaratmışdır. Şübhə yoxdur ki, Osmanlı nail olduğu bu uğurlarla İntibaha öz möhrünü vurmuşdur.

Osmanlı İmperiyasının padşahları

Osman Qazi	(1299-1324/26)
Orxan Qazi	(1324/26-1360)
I Murad	(1360-1389)
İldırım Bəyazid	(1389-1403)
I Mehmet	(1403-1421)
II Murad	(1421-44 və 1446-51)
Fatih Sultan Mehmed	(1444-46 və 1451-81)
II Bəyazid	(1481-1512)
Yavuz Sultan Səlim	(1512-1520)
Qanuni Sultan Süleyman	(1520-1566)
II Səlim	(1566-1574)
III Murad	(1574-1595)
III Mehmet	(1595-1603)
I Əhməd	(1603-1617)
I Mustafa	(1617-18 və 1622-23)

⁶⁸³ Berna Kılıç, ed., *Ottoman Science Studies: A Review*; Robert S. Cohen, Jürgen Renn, Kostas Gavroğlu, Gürol Irzık və Güven Güzeldere, *Turkish Studies in the History and Philosophy of Science*, fəsil. 244, s. 251-263.

II Osman	(1623-1640)
IV Murad	(1648-1687)
İbrahim	(1640-1648)
IV Mehmet	(1648-1687)
II Süleyman	(1687-1691)
II Əhməd	(1691-1695)
II Mustafa	(1695-1703)
III Əhməd	(1703-1730)
I Mahmud	(1730-1754)
III Osman	(1754-1757)
III Mustafa	(1757-1774)
I Əbdülhəmid	(1774-1789)
III Səlim	(1789-1807)
IV Mustafa	(1807-1808)
II Mahmud	(1808-1839)
Əbdülməcid	(1839-1861)
Əbdüləziz	(1861-1876)
V Murad	(1876)
II Əbdülhəmid	(1876-1909)
V Mehmet	(1909-1918)
VI Mehmet Vəhdəddin	(1918-1922)

On beşinci fəsil İslamın İntibaha təsiri

Tarix ironiyalarla doludur. İslamı və müsəlman aləmini yox etmək istəyən avropalı xristianlar İslam mədəniyyətini daha çox mənimləmişdirlər. İslam dünyasını viranəyə çevirən və onu məhv etməyə çalışan xaçlıların kömək gözlədiyi monqolların vəziyyəti daha qərəbədir. Lakin monqollar müsəlman olmuş və İslam mədəniyyətini bir neçə əsr davam etdirmişdirlər. Bağdadı yerlə yeksan etdikdən sonra yenidən müsəlman şəhərlər qurdular. Müsəlman dövləti olan və avropalı müstəmləkəçilərin ortaya çıxmasına qədər varlığını davam etdirən Babur İmperiyasını da onlar qurmuşdurlar.

Tibb sahəsindəki təsir

Müsəlmanların tibb sahəsindəki töhfələrindən onuncu fəsildə bəhs edilmişdir. Bu fəsil isə İslam tibbinin Avropa İntibahına təsirinin qısa bir icmalındır. Avropa ilk öncə tibb və dəqiq elmlər olmaqla İslam mədəniyyətinin müxtəlif sahələrindən istifadə etmişdir. Kampbelə görə, “islami *tibb adəbiyyatı*, Avropanın tibb sisteminin yenidən yaranmasına rəhbərlik etmişdir”. Müsəlmanların yazdıqları ərəb dildən Avropa dillərinə tərcümə olunan çox sayda tibb kitabı vardır. Həmin tərcümə edilən kitabların böyük əksəriyyəti də məşhur tibb alimlərinin yazdıqları əsərlər idi. “Orta əsrlərdə Avropa tibbinə Rocer Bekon (1214-1294), Qi de Şoliak (1300-1368) və bir çox ərəb dili mütəxəssisinə İbn Rüşd və Zəhravinin böyük təsiri olmuşdur”.⁶⁸⁴

⁶⁸⁴ Campbell, *Arabian Medicine*, I, s. 155-156, xii, 43.

Tibb sahəsində müsəlman alimlərin uğurları danılmazdır. Hətta Paris Universiteti Tibb fakültəsinin böyük salonunda İbn Sinanın portretləri asılmışdır.⁶⁸⁵

Kampbel belə qeyd edir: “Ərəblər tibbi sıravı bir peşə olmaqdan xilas edərək onu şərəfli bir mövqeyə yüksəltmişdirlər”. Kampbel müsəlmanların “Hippokrat və Qalenin bəzi əsərlərinin qorunmasında” da xidmətləri olduğunu bildirir. Təəssüf ki, Hüneyyn ibn İshaq, xüsusilə də Qalendən ərəb dilinə tərcümə edilən mətnlərin Avropaya çatmadığını qeyd edən Kampbel bunun səbəblərini bildirməmişdir.⁶⁸⁶

Ərəb tibbi sahəsinin nüfuzlu mütəxəsislərindən fransalı həkim Le Klerin fikrinə görə, ərəb dilindən latın dilinə və ya başqa dillərə tərcümələr zəif idi. Lakin La Klerin fikrinə əks arqumentlər də gətirilmişdir. “Əgər ərəb tibbini latın mətnlərini əsas götürərək tənqid etsək, heç şübhə yoxdur ki, ona lazımı qiyməti verməmiş və böyük bir haqsızlıq etmiş olacağıq.”⁶⁸⁷ Buna görə də Avropa üzünü birbaşa Qalenə çevirmişdir. Ola bilsin ki, yunan dilindən latın dilinə ilk tərcümə 1476-cı ildə olmuşdur. Orijinal yunan dilində mətn isə əlli il sonra Venesiyada çap olunmuşdur. Burada anlaşılmaz məqam ondan ibarətdir ki, Qalenə bu qədər əhəmiyyət verənlər ondan sonra tibdəki inkişafı, xüsusilə də müsəlmanların bu sahədəki kəşflərini görməyiblər. Burstin bunu “The Discoverers” (“Kəşiflər”) adlı əsərində “Qalenin zülmü” adlandırır. Burstinin fikrinə görə, Qalenin kitabları “müqəddəs bir kitaba” çevrilmiş və “Qalenizm doktorlar üçün ən mühüm əhkam” olmuşdur.⁶⁸⁸

Burstin əlavə olaraq onu da qeyd edir ki, Səlib yürüşləri zamanı “avropalı xristian həkimlər bütün xəstəlikləri dövrün müsəlman və yəhudi həkimlərinin metodları

⁶⁸⁵ Hitti, *History of the Arabs*, s. 365.

⁶⁸⁶ Campbell, *eyni əsər*, I, s. xiv, 14, 62.

⁶⁸⁷ *Eyni əsər*, s. 118.

⁶⁸⁸ Daniel J. Boorstin, *The Discoverers*, s. 344-347.

ilə müalicə edirdilər”.⁶⁸⁹ Hər nə qədər Avropa müsəlman dünyasından əldə etdiyi tibbi bilikləri inkar etsə də, onlar müsəlmanlardan öyrənməyə davam etmişdirlər.

Bunun bir nümunəsi XVI əsr həkimlərindən “şarlatan” kimi də tanınan Paraçelsdir (1493-1541). Tibdə “xəyalpərəst” islahatların ardınca gedən bir həkim kimi tanınmışdır. Özünün elan etdiyinə görə, məqsədi Qalenin əsərlərini və İbn Sinanın “Qanun”unu yox saymaq olmuşdur. Kitablarının əslində atasına aid olduğu iddia edilmişdir. Səriştəli bir həkim olan atası həm tələbəlik, həm də təcürübə dövründə Qalen və İbn Sinadan xeyli faydalanmışdır.

Paraçels bu işə illərini həsr etsə də, Avropa tibbinin istiqamətini dəyişməyə müvəffəq olmuşdur. Qeyd edək ki, Kampbelə görə, XVII əsrə qədər Razi, İbn Sina və Zəhravi, İbn Zühr və İbn Rüşdün əsərlərinə Hippokrat və Qalenin kilərlə müqayisədə daha çox etibar edilmişdir. İbn Sinanın “Qanun”unun latınca ən az otuz dəfə müxtəlif nəşri işıq üzün görmüşdür.⁶⁹⁰ Bundan əlavə, o dövrdə Qərbdə (Romada) orijinal ərəbcə nəşri də yayınlanmışdır.

Qısa müddət sonra İspaniyadakı baş yepiskop I Raymondun təşəbbüsü sayəsində daha professional tərcümə fəaliyyətləri həyata keçirilmişdir. Ceyms Burkenin fikrinə görə, Toledonun fəthi sayəsində xristianlar “xəyalını qura bilmədikləri dərəcədə böyük bir ədəbi xəzinə” tapmışdılar. Baş yepiskop Raymond kitabxananın zənginliyindən istifadə etmək üçün “bir tərcüməçi heyəti” yaratmışdır.⁶⁹¹

Toledoya Avropanın digər bölgələrindən başqa alimlər də gəlmişdir. Bunlar arasında ən məşhurları Britaniyadan gələn Bartlı Adelard, Çesterli Robert və Maykl Skotdur. Xristianlar Toledonu ələ keçirərək müsəlmanlardan “bütün Latin Avropası üçün bir işarə olan Yunan-Ərəb-İbrani mədəniyyəti” mirasını almışdılar.⁶⁹²

⁶⁸⁹ Eyni əsər, s. 347.

⁶⁹⁰ Campbell, eyni əsər, c. I, s. 167, 121.

⁶⁹¹ James Burke, *The Day the Universe Changed*, s. 36.

⁶⁹² Francesco Gabrieli, *The Transmission of Learning and Literary*

İslam dünyasının sahib olduğu tibbi biliklərin Avropa-ya nəql olunduğu mühüm yerlərdən biri də Salerno Tibb Məktəbidir. Sartonun fikrinə görə, “müsəlmanların təsiri təsadüfi xarakter daşıyır”.⁶⁹³ Salernoda ərəb dili müəllimləri var idi və ərəb dilində mətnlərin latın dilinə tərcümələri çox faydalı olurdu.

Sartonun qeydlərinə görə, müsəlmanların təsiri “Afrikalı Konstantinin fəaliyyətləri sayəsində çox artmışdır”. Kampbel isə çox sayda latınca tərcümənin Afrikalı Konstantindən çox əvvəl Salernoya gedib çatdığını bildirir. Buna baxmayaraq, Afrikalı Konstantin İslam mədəniyyəti sahəsində çox bilikli olduğu üçün mühüm islahatlar aparmışdır.⁶⁹⁴

Salerno Məktəbində müsəlmanların çox böyük bir təsiri olduğu həqiqətini danmaq mümkün deyil. Sarton “ərəb əsərlərində yatan böyük bir tibb təcrübəsi” sayəsində “tatın dilli oxucuların cərrahlığın mövcudiyindən xəbərdar” olduğunu qeyd etməklə bu təsirin gücünü təsdiqləyir. Ərəb dilində mövcud olan tibbi biliklərin mənimsənilməsinə ehtiyac olduğunu bildirən Sarton bu biliyin “Salernolu həkimlərə bir əsrdən daha çox çalışma enerjisi verdiyini” bildirir. Daha sonra afrikalı Konstantinin tərcümələri sayəsində müsəlmanların tibbi bilikləri öyrənilmişdir. “Salernonun ilk və ən mühüm cərrahı” olan Rocer bütün bu fəaliyyətlər sayəsində öz cərrahlıq kitabını yazmağa nail olmuşdur.⁶⁹⁵

Səlib yürüşləri Salerno məktəbinin İslam tibbindən istifadəsinə daha çox imkan yaratmışdır. Çünki səlibçilər şəhərdə mərkəzi xəstəxanalar qurmuşdular. Salerno və müsəlmanlarla qurduqları əlaqə İslam tibbinin Avropada “yayılmasına töhfə vermişdir”.⁶⁹⁶

Influences to Western Europe, “The Cambridge History of Islam”ın içində. s. 853.

⁶⁹³ Baxın. Sarton, Introduction to Science, c. 1, s. 725, 742, 73.

⁶⁹⁴ Campbell, eyni əsər, c. 1, s. 121.

⁶⁹⁵ Sarton, eyni əsər, c. 2, s. 72-73.

⁶⁹⁶ Browne, Arabian Medicine, s. 26.

IV Henrix 1194-cü ildə Salernoyu talan etdikdən sonra II Frederikin 1224-cü ildə inşa etdirdiyi Napoli Universiteti, Palermo və Monpelye Universitetləri başda olmaqla digər ali məktəblər onun yerini tutdu. 1088-ci ildə "İbn Sinanın təlimləri əsasında qurulan"⁶⁹⁷ Bolonya Universiteti tibb sahəsində yüksək bir təhsil qurumu idi. Bir əsr sonra tədris proqramına İbn Sina və Razinin əsərlərini də daxil edən Tübingen Universitetində İslam tibbi hakim olmuşdur. Daha sonra Parisdə də Oksford və Kembric Universitetlərinin filialları açılmışdır. Bütün bu universitetlər qədim Yunan mədəniyyətinə çatmağın yeganə yolu olan ərəb dilli mənbələrdən istifadə etmişdirlər.⁶⁹⁸

İslam tibbi Oksforda Paris vasitəsilə çatmışdır. XIV əsr doktorlarından Ardenli Conun yazdığı tibb və cərrahlıq kitablarının mənbələri İslam tibbidir. Bu fikir Connun müasirləri Bernard de Qordon, İngiltərəli Qilbert və Qadesdenli Conun əsərləri üçün də qüvvədədir. Kampbel onların kitablarını "Arabist" adlandırır.

İslam tibbi ingilis dilli dünyada ədəbi cəhətdən də təqdir edilmişdir. Çoser "The Canterbury Tales" (Kanterberi hekayələri) adlı əsərində "Fizika sahəsi üzrə doktor"u təsvir edir və yaxşı "doktor"un bilik qazandığı müsəlman alimləri sadalayır: İbn Sina, İbn Rüşd və Razi. Şekspir "Otello" pyesində müsəlmanların dərmanla müalicə etmək metodlarından sitat gətirir. Kampbelin fikrinə görə, İslam əzcaçılığı "ən uzun müddət tətbiq olunan" metoddur.

XVI əsrin sonlarına yaxın əzcaçılıqla əlaqəli yazılan müsəlman əsərləri latın dilindən başqa digər Avropa dillərinə də tərcümə edilməyə başlanmışdır. Bu təsir hələ də davam edir, çünki müasir kodekslər müsəlman həkimlərin təcrübəsi əsasında formalaşdırılmışdır. İbn Sina ilə

⁶⁹⁷ Campbell, eyni əsər, c. 1, s. 159.

⁶⁹⁸ Eyni əsər, s. 203-206.

zirvəyə yerləşən İslam tibbi “İntibahın son illərinə qədər Avropanın nəzəri və praktik cəhətdən ən etibarlı mənbəsi” sayılmışdır.⁶⁹⁹

Fəlsəfə və tərcümə

Rocer Bekon kimi bir çox Qərb alimləri Avropanın yunan fəlsəfəsini İslam mədəniyyəti vasitəsilə mənimsədiyini düşünürlər. Müsəlmanlar fəlsəfə və tibb arasındakı yaxın əlaqəni şərh etmişdirlər.

Fikri mühakimə həzrət peyğəmbərin (s.a.s) səhabələri, həyat yoldaşı Aişə, övladlığı, kürəkəni və dördüncü xəlifə olan həzrət Əli arasında başlamışdır. Şərifin fikrinə görə, onlar “Ağılın işığında dini təlimlərin praktik təzahürləri” mövzusunı müzakirə edirdilər.⁷⁰⁰ Qeyd etmək lazımdır ki, fiqh məktəblərindən birinin qurucusu olan Əbu Hənifə həm də elmi axtarışa davam edilməsini və müsəlmanların digər mədəniyyətlərin biliklərinə “açıq” olmasını təmin etmişdir. Mehdi Kindinin “insanın müxtəlif elmi vasitələrlə həm riyaziyyat və məntiq kimi elmləri öyrənib, həm də əvvəlki mütəfəkkirlərin töhfələrini mənimsəyərək hər şey haqqında bilik sahibi ola biləcəyində israr etdiyini” bildirir.⁷⁰¹

Bu mütəfəkkirlər arasında elə yunan filosofları da vardır ki, Bizans onların töhfələrini nəzərə almamışdır. Emil Brunner “Historie de la Philosophie” adlı əsərində “(Roma) İmperiyasının yeni paytaxtının (Konstantinopol) fəlsəfə tədqiqatları aparmaq üçün münasib olmadığını, VI-VII əsrlərdə böyük bir səssizlik hökm sürdüyünü yazırdı. Lakin bu vəziyyətdə olan yalnız Bizans deyildi.⁷⁰² Sartonun fikrinə görə, IX əsrin əvvəllərində “Qərb elmin Yunan mənbəyi ilə əlaqəsini tamamilə itirmişdi”. İslam

⁶⁹⁹ Gabrieli, eyni əsər, s. 862.

⁷⁰⁰ Şərif, *Islamic Philosophy*, s. 1.

⁷⁰¹ Mehdi, “İslam Fəlsəfəsi”, *Britannica Ansiklopedisi*, c. 22, s. 24.

⁷⁰² Papadopoulo, *Islam and Muslim Art*, s. 33.

mədəniyyəti Avropanın elmə qarşı marağını yenidən canlandırmış və nəticədə Qərb müsəlman dünyasından dəstək almışdır.⁷⁰³

Fərabî öz tədqiqatları ilə Qərbə əsaslı şəkildə təsir etmişdir. Mehdiyin də ifadəsi ilə onun böyük uğuru müsəlmanlar arasında "Aristoteldən sonra ən böyük fəlsəfə dahisi" hesab olunmasıdır.⁷⁰⁴ Yəhudilər və xristianlar kimi müsəlmanlar da fəlsəfənin incəliklərini həll etmə çətinliyindən qurtulmaq üçün cəhd göstərmişdirlər.

Fərabî Aristotelin əsərlərini dəfələrlə oxumuşdur. Şusteri onun Aristotelin "Fizika"sını 400, "Ruh haqqında" əsərini 200 dəfə oxuduğunu bildirir.⁷⁰⁵ Bundan əlavə, o, idealistdir, xüsusilə də siyasət sahəsində.

Fərabî "Ağıl haqqında məktub" adlı əsərində altı növ "ağıl"ı təfərrüatları ilə izah edir. Nettonun Fərabî haqqında yazdığı kitabının xülasəsi belədir: Birincisi, hər kəsin məişət işlərində istifadə etdiyi "sıravı" ağıldır. İkincisi, alimlərin ağılı, üçüncüsü, "bəzi ümumbəşəri prinsiplərin" *qətilyinin* fərqi varan; dördüncüsü, "təcrübədən [yaranmış] ... ruhun bir parçası" olan "vicdanın inkişaf etmiş səsi"dir. Beşincisi isə Fərabî dörd növə ayırdığı ən mürəkkəb olandır: Potensial ağıl, Aktual ağıl, Kəsbî ağıl, Effektiv və yaxud Aktiv ağıl. Altıncısı isə Allaha aid olan İlahi ağıldır.⁷⁰⁶

Fərabinin Qərb düşüncəsinə təsiri çox mühümdür. Daha az bilinəni isə xristianlığa verdiyi islami töhfədir. Quranı mənəbə götürən əsərləri böyük Albert və Akvinalı Fomaya təsir etmişdir. Maqnus dərs və konfranslarında əsasən Fərabinin əsərlərinə istinad etməsi ilə məşhurdur. Bu da Maqnusun tələbələrindən Akvinalı Fomaya dərin

⁷⁰³ Sarton, eyni sər, c. 2, s. 559.

⁷⁰⁴ Mehdi, eyni əsər, c. 22, s. 24-25.

⁷⁰⁵ Shustery, *Outlines of Islamic Culture*, s. 325.

⁷⁰⁶ Richard Netton, *Al-Farabi and His School*, s. 43-47.

təsir etmişdir. Onların hər ikisi Fərabinin Aristotel və İslam fəlsəfəsini xristianlıqla əlaqələndirən əsərlərindən istifadə etmişdirlər.

Hammond "The Philosophy of al-Farabi and Its Influence on Medieval Thought" ("Fərabi fəlsəfəsi və onun orta əsr düşüncəsinə təsiri") adlı kitabında Akvinalı Fomanın "Summa Theologia" və "Summa Contra Gentiles" adlı əsərlərinin birbaşa Farabidən alınmış sitatlardan, hərfi-hərfinə təkrarlardan ibarət olduğunu bildirir. Hammond (Myersin nəql etdiyinə görə)⁷⁰⁷ buna bəzi nümunələr verir.

Fərabi	Akvinalı Foma
Yaradılmamış varoluş əbədidir	Varoluşun özü mütləq sonsuz qəbul edilir
İlk səbəb olan Allah mütləq faildir	Allah mütləq fail olmalıdır
Passiv ağıl potensial olaraq hər şeyi düşünə bilər	İnsan əqli potensial olaraq hər şeyi düşünə bilər

Akvinalı Foma, Rocer Bekon və Böyük Albert başda olmaqla bəzi xristian və yəhudi alimlərə də təsir edən İbn Rüşddür. İbn Rüşdün əsərləri latın və ibrani dillərinə tərcümə olunmuşdur. Urvoyun fikrinə görə, yəhudilər onun mətnlərini "ərəb, ibrani hərfləri ilə yazılmış ərəbcə və ibranicə tərcümələr"lərdən oxumuşdurlar. Urvoy qeyd edir ki, "İbn Rüşdün (Yəhudilər arasındakı) təsiri Maimonedesin təsirinə bərabər idi".⁷⁰⁸ Akvinalı Foma 503 dəfə açıq şəkildə İbn Rüşddən sitat gətirmiş və buna görə də Averroist⁷⁰⁹ (yəni İbn Rüşdçü) olmaqla ittiham edilmişdir.⁷¹⁰ Mənbələrdə "İbn Rüşd və Akvinalı Fomanın inanc və ağıl

⁷⁰⁷ Myers, *Arabic Thought and the Western World*, s. 30.

⁷⁰⁸ Dominique Urvoy, *Ibn Rushd (Averroes)*, s. 124-125.

⁷⁰⁹ İbn Rüşd latınca Averroes adlanır. İbn Rüşdlə əlaqəli fəlsəfə məktəbi isə Averroizm adlanır (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁷¹⁰ Eyni əsər, s. 127.

arasındakı böyük uyğunluq haqqındakı yanaşmalarının eyni" olduğu qeyd edilir.⁷¹¹ Aristotel və İbn Rüşdə qarşı güclü xristian müxalifətinin olduğu dövrdə xristian alimlər bu iki filosofla əlaqəli "bənzər şeytanlar" ifadəsindən istifadə etmişdirlər.⁷¹² Bunlara baxmayaraq, Latın dünyası İbn Rüşdü həm Aristotelin şərhçisi, həm də özünəməxsus bir mütəfəkkir hesab etmişdir.

İslam fəlsəfəsinə bir bütün kimi baxdıqda müsəlman filosofların "ağılla imanın, dinlə elmin uyğunlaşdırılmasında" böyük uğur əldə etdiklərini deyən Hittinin fikrinə görə, "Latın Avropaya nəql olunan" sintez də budur. Hitti İbn Rüşd haqqında yazır: "Yeni fikirlər məcmusunun, xüsusilə də fəlsəfi səviyyədə (müsəlman dünyasından) Qərbə axışı "Qaranlıq dövrün" sonunu başlatmış və sxolastik dövrün sona çatmasını təmin etmişdir".⁷¹³

Artıq başqa dillərdən (həmin dövrdə müsəlmanların dili olan) ərəb dilinə tərcümələr öz yerini müsəlman dünyasından digər mədəniyyətlərə, xüsusilə də Avropa dillərinə vermişdi.⁷¹⁴

Avropanın müsəlmanlardan möhtəşəm bir elmi miras aldığına şübhə yoxdur. Bunun ən açıq dəlili müsəlman dillərindən, xüsusilə də ərəb dilindən tərcümə olunan əsərlərin bolluğudur. "İntibaha qədər ərəb dili dünyada digər dillərə ən çox tərcümə olunan dildir"⁷¹⁵ və bu tərcümələrin çoxu latın dilinə olmuşdur.

İspaniya

İslam elmi Qərbə əsasən müsəlman İspaniyası yolu ilə daxil olmuşdur. Çox sayda qeyri-müsəlman İslam adətlərini, geyimlərini götürmüş, həm şəxsi, həm də ictimai

⁷¹¹ Eyni əsər.

⁷¹² Myers, eyni əsər, s. 48-49.

⁷¹³ Hitti, eyni əsər, s. 580-581.

⁷¹⁴ Browne, *Arabian Medicine*, s. 118-119, 135.

⁷¹⁵ Lewis, *Islam and the West*, s. 61.

həyatda ərəb dilindən istifadə etmişdir. Müsəlmanlar kimi yəhudi və xristian tələbələr də İspaniyadakı İslam universitetinə gedirdilər. Xristian bir tələbə və Əndəlüsdə riyaziyyat və təbiət elmləri oxuyan Jerbert daha sonra Papa II Silvester (946-1003) kimi tanınmışdır. Müsəlman məktəblərində oxuması üçün İspaniyaya göndərilən bir digər məşhur xristian tələbə isə Roma-German İmperatorluğunun banisi Böyük Karl'dır (742-814).⁷¹⁶

Araqonun ilk krallarından I Peter yalnız ərəb hərfəri ilə yazı bilirdi. Xristianlar ərəb ədəbiyyatına o qədər aludə idilər ki, Kordova Alvaro (ö. 861) onları müsəlmanların kitabları ilə çox məşğul olmaqla ittiham edirdi. Xristianlar ərəbcə kitabları oxumaqda israr etdikləri üçün Sevilyalı Con⁷¹⁷ İncili ərəb dilinə tərcümə etmək məcburiyyətində qalmışdır.

İslamın gəlişindən təxminən beş əsr sonra ərəbcədən latın dilinə tərcümələrin başladığı yer müsəlman İspaniyası olmuşdur. Bu proses əsasən Seqovianın Arxidiakonu⁷¹⁸ Domininqo Qundisalvon ilə köməkçisi Sevilyalı Conun təşəbbüsləri ilə həyata keçmişdir. Qundisalvonun əsərlərində də müsəlman təsiri duyulur. (özünəməxsus orijinal 'fikirlər' deyə təqdim etdiyi) Digər avropalılar da müsəlmanların əsərlərini "mənimsəmiş" və öz adları ilə nəşr etdirmişlər.

Qundisalvonun tərcümələrini digərləri davam etdirmişdir. Dalmatiyalı Hermanın (1100-1160) tərcümələri əsasən elmi idi və Makritinin (950-1007) Ptolemeyin "Planisferium" ("Ulduzların xəritəsi") adlı əsərinin ərəbcə nəşrini də ehtiva edirdi. Santallalı Hüqo və Tivolili Platon da elmi əsərlərə fokuslanmışdılar.

⁷¹⁶ Crespi, *The Arabs in Europe*, s. 62.

⁷¹⁷ Johannes Hispalensis (Sevilyalı Con): XII əsrdə Toledo tərcümə məktəbinin ilk dövrlərində ərəbcədən latıncaya və Kastiliya ispancasına tərcümə edən ən mühüm tərcüməçilərdən biri (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

⁷¹⁸ Arxidiakon: rütbəce keşişdən yüksək, yepiskopdan aşağı bir mərtəbə (Türk dilinə tərcümə edənin qeydi).

Çesterli Robert Quranı ilk dəfə latınca tərcümə edən şəxsdir. Robertin mühüm tərcümələrindən biri də Xarəzminin cəbr haqqındakı risaləsidir. “Bu tərcümənin qiyməti çox bilinməmişdir”.⁷¹⁹

Le Qoff “Medieval Civilization 400-1500” (“Orta əsrlər mədəniyyəti 400-1500”) adlı əsərində xristianların Yunan fəlsəfəsi və elmindən İslamın tibb və müxtəlif sahələrdəki müsəlman İspaniyasından əldə etdiyi elmi mirasdan bəhs edir. Le Qoff XII əsrin ingilis keşişlərin “ərəb mədəniyyətinə böyük maraqları” olduğunu bildirir. Qətiyyətlə demək mümkündür ki, bütün Avropa İslam mədəniyyətinə böyük hörmət bəsləyirdi. Belə ki, Le Qoffun nəql etdiyinə görə, Batlı Adelard öz fikirlərini cəmiyyətdə qəbul etdirə bilmək üçün onların ərəblərə aid olduğunu demişdir.⁷²⁰

Bağdadda özünün inkişaf dövrünü yaşayan ədəbiyyat Avropada xristianlar arasında böyük rəğbət görürdü. Ərəbcə əsərlərin latın dilinə tərcümə edilməsi məsələsində qərarlı olan keşişlər tərcümələrə qarşı laqeydlik göstərməkdə ittiham edilirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, həmin hekayələr təsirli idi, çünki “zarafatyana orijinalının ərəbcə olduğu deyilən Servantesin əsəri “Don Kixot” ispan ədəbiyyatı üçün bir model idi”.⁷²¹

XII əsrin ikinci yarısı ilə XIII əsrin birinci yarısı tərcümə fəaliyyətlərinin qızıl dövrü idi. Burada tərcümə əsərlərin çoxu elmi tədqiqatlar, tibb və fəlsəfə sahəsinə aid idi. Həmçinin ilahiyyat da daxil olmaqla digər mövzularda əsərlər tərcümə olunmuşdur. Yetmiş cild əsər tərcümə etdiyi bildirilən Kremonalı Cerard (1114-1187) tərcüməçilərin “ən böyüyü” qəbul edilmişdir. Hitti onu “Toledolu tərcüməçilərin ən məhsuldarı” adlandırır.⁷²² Meyers də

⁷¹⁹ Myers, *Arabic Thought and the Western World*, s. 81.

⁷²⁰ Jacques Le Goff, *eyni əsər*, s. 147.

⁷²¹ Hitti, *eyni əsər*, s. 559.

⁷²² *Eyni əsər*, s. 588.

onun "bir tərcümə məktəbinə rəhbərlik etdiyinə" inanır.⁷²³ O, məntiq, fəlsəfə, riyaziyyat, astronomiya, tibb və ast-
rologiya sahələrində əsərlər tərcümə etmişdir. Tərcümə
karyerası özünü elmə həsr etməsi və öyrənmə eşqi ilə bir-
likdə başlamışdır. Məqsədi Ptolemeyin "Almagest" ("Ast-
ronomiyanın böyük riyazi harmoniyası") adlı əsərini tərc-
ümə etmək idi və buna görə də ərəbcə öyrənmək üçün
Toledoya getmişdir.

Cerardın son dərəcə əhəmiyyətli olan başqa bir tərcümə-
si isə İbn Sinanın ən mühüm tibb əsəri olan "Qanun"udur. Qabrieli Cerardın "ellinistik ərəb elminin bütün sahələ-
rində" fəaliyyət göstərdiyini bildirir. Həyatının böyük bir
hissəsini Toledoda keçirmişdir. Qabrielinin fikrinə görə,
tərcümə sahəsində "elm tarixində əsla yox olmayacaq bir
şöhrətə qovuşduqdan" sonra bu şəhəri tərk etmişdir.⁷²⁴
Mayers "Cerardın əsərinin təsirinin möhtəşəm olduğunu"
qeyd edir. Çünki "fəlsəfə, riyaziyyat, astronomiya, fizika,
tibb və kimya sahələrində yunan və ərəb xəzinələrini la-
tın dilinə tərcümə etmiş və universitetlərin qurulmasına
zəmin hazırlamışdır". Hər zaman vurğulandığı kimi, bu
tərcümələr Avropa elmlərinin başlanğıcı olmuşdur.⁷²⁵

Bir müddət tərcümələr ərəb dilindən latın dilinə olmuş-
dur. Bu əsərlərə süryani və yaxud yunancadan ərəbcəyə
tərcümə edilən və klassik yunan elmi mirasını ehtiva edən
əsərlər də daxildir. Nəticə olaraq, müsəlmanlar xristian-
larda klassik əsərlərə qarşı maraq oyandırmış və xristian
alimlərin yunanca əsərlərin latıncaya tərcümə fəaliyyəti-
nin başlamasına səbəb olmuşdur.

Orijinal ərəbcə mətnlərdən ibricəyə tərcümələrdə də bir
artış görülmüşdür. Bu tərcümələr həm İslam elmi mirası-
nı yəhudilərə nəql etmiş, həm də ibricə qarşılığı olmayan

⁷²³ Mayers, eyni əsər, s. 92-93.

⁷²⁴ Gabrieli, eyni əsər, s. 855.

⁷²⁵ Myers, eyni əsər, s. 96.

sözlərin ərəbcə qarşılığının dilə daxil edilməsi kimi bir faydası da olmuşdur. Luis “erkən ibricənin elmi və fəlsəfi söz xəzinəsinin bu şəkildə təşəkkül etdiyini” bildirir.⁷²⁶

Əgər Qranada süqut etməsəydi və ardınca xristianların müsəlman elminə verdiyi dəyər azalmasaydı, ərəb dilindən latın dilinə daha çox əsər tərcümə olunardı. Müsəlmanlara qarşı amansızca dini bir kampaniya başlandıqdan sonra Kardinal Ximenez de Sisneros ərəbcə kitabları topladı və yandırmışdır. Lakin II Filip iki min cild əsəri xilas etmiş və Madridin yaxınlığındakı Eskorialda gizlətməmişdir. Onun xələfi III Filip də ispaniyalı dəniz quldurlarından əldə etdiyi üç-dörd minə yaxın kitabı Eskoriala göndərmişdir.

Hitti qeyd edir ki, “XIII (hicri VII) əsrin sonlarına doğru ərəb elm və fəlsəfəsi artıq Avropaya nəql olunmuş və İspaniyanın vasitəçilik vəzifəsi də sona çatmışdır”.⁷²⁷ Burada universitetlər İspaniyanın süqutu və müsəlmanların bu torpaqlardan çıxarılmasından sonra əsla inkişaf etməmişdir.

Müsəlmanların diqqətdən kənar tutulmuş kitabları və əlyazmaları hələ də mövcuddur, lakin onlar Avropada kilsə və dövlət kitabxanalarında qıfıl arxasında saxlanılır. Müsəlman dünyasındakı kitabxanalarda hələ də kəşf olunmağı gözləyən çox sayda əsər mövcuddur. Əl-Həsən və Hill qeydiyyata alınan əsərlərin sayının iki yüz əlli min olduğunu qeyd edir.⁷²⁸ Meyerof bu kolleksiyalar haqqında bir qədər məlumat verir. Yalnız İstanbulda “on minlərlə əlyazması olan səksəndən artıq məscid kitabxanası” mövcuddur. Qahirə, Dəməşq, Mosul və Bağdadda olduqca geniş kolleksiyaları olan kitabxanaların siyahısını verir. İspaniyadakı Eskorial Kitabxanasını “Qərbdə İslam elmi mirasının böyük bir hissəsini ehtiva edən bir arxiv” adlandırır.⁷²⁹

⁷²⁶ Lewis, eyni əsər, s. 62.

⁷²⁷ Hitti, eyni əsər, s. 589.

⁷²⁸ əl-Həsən və Hill, *Islamic Technology*, s. 21-22.

⁷²⁹ Max Meyerhof, “Bilim və Tıp”, Arnold və Guillaume, ed. *The Legacy*

Hər tərcümə elmi məqsədlə həyata keçirilmirdi. Məsələn, dominikanlar⁷³⁰ Avropada ilk dəfə Oriental Tədqiqatlar məktəbini qurmuşdular ki, Hittiyə görə, bu məktəbin tək məqsədi “müsəlmanlar və yəhudilər üçün missionerlər” yetişdirmək idi.⁷³¹

Xristianların müsəlmanların elmi mirasına qarşı ziddiyətli münasibətinin ən bariz nümunəsini Ramon Lullun (1232-1351) həyatında görmək mümkündür. Müsəlman elmlərini tədqiq etdiyi üçün “sehirbazlıq və əlkimya ustası” adlandırılmışdır. Foks Lullun ərəb dilini “ərəb quldan”⁷³² öyəndiyini və Malyorkada bir Fransiskan⁷³³ məktəbində ərəb dili dərsləri tədris etdiyini əlavə edir. Daha sonra ərəb dilindən Şimali Afrikadakı müsəlmanlara xristianlığı öyrətmək və moizə oxumaq üçün istifadə etmişdir.

Çox sayda nümunədə görüldüyü kimi, xristian Avropa İslam elmlərini qəbul etməkdə istəksiz idi. Maks Meyerof “ərəbcədən çox yunan dilindən gələn” tərcümələri nümunə göstərir və “ikisi arasında əsasən bir fərq olmasa da, “ellinizm”in “ərəbizm”in qarşısında durduğunu” bildirir.⁷³⁴

Avropalı xristianlar saysız-hesabsız elmi oğurluq da etmişdirlər. Meyerof “zoologiyaya dair 1838-ci ildə qədim bir Alman tezisini” oxuduğunu və bu əsərdə keçən “gekonun (bir kərtənkələ növü) zəhərli olmasıyla əlaqəli əfsanələrin Dəmirinin “Heyvanlar aləmi” adlı ərəbcə əsərindən götürüldüyünü”, lakin Dəmiridən heç bəhs olunmadığını qeyd edir.⁷³⁵ Plessner Maykl Servetusa aid edilən “kiçik qan dövranının” əslində ibn ən-Nəfisnin kəşfi olduğunu qeyd edir. Ən mühüm “oğurluq” isə ərəbcədən latıncaya

of Islam, s. 311.

⁷³⁰ Müqəddəs Dominikin qurduğu və Papa III Honoriusun 1216-cı ildə təsdiq etdiyi bir Katolik təriqəti (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

⁷³¹ Hitti, eyni əsər, s. 588.

⁷³² Foks, The Inner Sea, s. 42-43.

⁷³³ XIII əsrin əvvəllərində Assisili müqəddəs Fransiskonun qurduğu xristian təriqəti (Türk dilinə tərcümə edən qeydi).

⁷³⁴ Meyerhof, Le monde islamique, s. 346, 352-353.

⁷³⁵ Eyni əsər.

çox sayda tərcümə əsəri olan və onların öz əsəri olduğunu iddia edən afrikalı Konstantin kimi tanınan rahibdir.⁷³⁶ Kampbelə görə, o bunu “kilsənin təzyiqi ilə” etmişdir.⁷³⁷ Müsəlman İspaniyasında islam alimi olan İbn Əbdüh (ö. 1134) müsəlmanların xristianlara kitab satmasına mane olmağa çalışmışdır, “çünki onlar (xristianlar) bu kitabları tərcümə edir və öz yepiskoplarına aid edirdilər”.⁷³⁸

Qərb müsəlmanların müəllifliyini və nüfuzunu gizlətmək üçün başqa yollara da əl atırdı. Doqquzuncu və onuncu fəsillərdə də qeyd olunduğu kimi, müsəlman adlarının latınlaşdırılması və yaxud tamamilə dəyişdirilməsi bunun bir nümunəsidir. Məsələn, adları sadalanan müsəlman alimlərin ərəbcə orijinal adlarını anlamaq mümkünsüzdür: İbn Rüşd “Averroes”, əl-Heysəm “Alhazen”, Əbdürrəhman əs-Sufi “Azophi” və İbn Yunus “Azerquiel” şəklində latınlaşdırılmışdır.

Lakin ayın xüsusiyyətləri ilə əlaqəli elmə müsəlmanların verdiyi töhfənin təqdir edildiyini də vurğulamaq lazımdır. Əvvəllər ayın xüsusiyyətlərinə avropalı kralların adları verilmişdi. Lakin XVII əsrdə italyalı astronom Qiambattista Rikioli kral adlarını dəyişdirərək töhfələri olan elm adamlarının adlarını qoymuşdur. Yeni adlar arasında on üç müsəlman mövcud idi. Bu adlardan biri də yer üzünün və göylərin kəşfi üçün əlverişli mühit yaradan xəlifə Məmundur. Digər on iki müsəlman ad isə mövzusunə uyğun olaraq astronomlara aiddir. Həmin on üç adı Beynəlxalq Astronomiya İttifaqı (IAU) 1935-ci ildə təsdiqləmişdir.

Ədəbiyyat

İslam mədəniyyətinin Qərbə ən böyük təsirlərindən biri də ədəbiyyat sahəsində olmuşdur. Qabrieli “əgər modern dövrün astanasında xristian dünyasına təsir edən ədəbiy-

⁷³⁶ Joseph Schacht və C.E. Bosworth, ed., *The Legacy of Islam*.

⁷³⁷ Campbell, eyni əsər, c. 1, s. 124.

⁷³⁸ J. Casulleras və J. Samsó, s. 486.

yatdan bəhs etsək, şübhəsiz ki, yalnız ərəb ədəbiyyatının üzərində durmaq kifayət edər”, - deyir və davam edir: “İlk min ildə İslam Avropaya demək olar ki, tamamilə ərəb ədəbiyyatı sayəsində daxil olmuş və yayılmışdır”.⁷³⁹

Qabrieli dəlil kimi Kordovalı Alvaronun “müasir xristianlar yorulmadan ərəb ədəbiyyatını tədqiq edirdilər” sözünü nümunə gətirir və bu şərhdən təsirlənən Dante, Höte, Vilhelm Hauff və Viktor Hüqo kimi adlara işarə edərək ətraflı şəkildə bəhs edir.⁷⁴⁰ Bu dövrdə xristianların müsəlmanlara qarşı münasibəti əsasən təhqiramizdir. İslam mədəniyyət və elmini yox etmək arzusunu həyata keçirmək üçün Səlib yürüşləri təşkil etdilər. Səlib yürüşlərində uğursuz olduqdan sonra müsəlman dünyasını tamamilə məhv edə bilmək və İslamı ortadan qaldırmaq üçün monqollarla ittifaq qurmağa çalışdılar.

Bütün bunlara baxmayaraq, yerindən və təhsilindən asılı olmayaraq heç bir elm adamı İslam mədəniyyətinin uğurlarını və dünya tarixinə verdiyi töhfələri dəyişdirmək və yox etmək iqtidarında deyildir. İslam mədəniyyətinin ardınca qurulmuş digər bütün mədəniyyətlər, xüsusilə də Avropa bu uğurlardan çox istifadə etmişdir. Roberts “History of the World” (“Dünya tarixi”) adlı əsərində bunu bir neçə dəfə vurğulayır. O, Xristian dünyasının “mədəni inkişafını İslama borclu” olduğunu bildirir.⁷⁴¹

Buna görə də ərəb dilindən Avropa dillərinə tərcümə olunmuş əsərlərin və Qərbin müsəlmanlardan aldığı möhtəşəm elmi mirasın (Qədim Yunan və Şərqlə elminin nəqli və yaxud inkişaf etdirilmiş şəkli olsa da) İntibaha və müasir Qərb mədəniyyətinin inkişafına böyük töhfələri olmuşdur.

⁷³⁹ Gabrieli, eyni əsər, s. 868.

⁷⁴⁰ Eyni əsər, s. 70-71.

⁷⁴¹ Roberts, History of World, s. 365.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Abu-Lughod, Janet L., *Before European Hegemony: The World System AD 1250-1350*, New York & Oxford, BK: Oxford Universiteti yayınları, 1989.

Ahmad Aijaz, red. *Gazals of Ghalib*, New York & London: Kolumbiya Universiteti yayınları, 1971.

Ahmed Cemil, *Hundred Great Muslims*, Karaçi, Pakistan: Ferozsans, 1971.

Ahmed Ekber S., *Discovering Islam: Making Sense of Muslim History and Society*, London & New York: Routledge, 1988; *Postmodernism and Islam: Predicament and Promise*, London & New York: Routledge, 1988.

Ajram, K., *The Miracle of Islamic Science*, Cedar Rapids, IA: Knowledge House, 1992.

Akhtar, Shabbir, *A Faith for All Seasons*, Chicago, IL: Ivan R. Dee, 1990.

Akurgal, Ekrem, *The Art and Architecture of Turkey*, New York: Rizzoli, 1980.

Albarn, Keith, *The Language of Pattern: An Enquiry Inspired by Islamic Decoration*, New York: Harper and Row, 1974.

Ali, Şevket, *Intellectual Foundations of Muslim Civilization*, Lahore, Pakistan: Publishers United, 1977.

Anderson William, "The Great Memory", *Noetic Sciences Review*, 1992.

Arberri A.J., *Classical Persian Literature*, New York: Macmillan, 1958.

Arik, M. Oluş, *The Turkish Contribution to Islamic Arts*, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, 1976.

Armento B. J., *Across the Centuries*, Boston: Houghton Mifflin, 1991.

Armstrong Karen, *A History of God*, New York: Knopf, 1993 (Türkcə tərcüməsi: *Tanrı'nın Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: Ayraç Yayınları, 2008).

___, *Muhammad: A Western Attempt to Understand Islam*, London: Victor Gollancz, 1991. Türkcə tərcüməsi: *Hz. Muhammed: İslam Peygamberinin Biyografisi*. İstanbul: Koridor Yayınları, 2005.

Arnold Sir Thomas və Alfred Guillaume (redaktor), *The Legacy of Islam*, Oxford, BK: Oksford Universiteti yayınları, 1931.

Aryanpur, Manoochehr, *A History of Persian Literature*, Tehran: Kayhan yayınları, 1973.

Ashtiany, Julia, Th. Johnstone, J. Latham, R. Serjent və G.Rex Smith (redaktor), *The Cambridge History of Arabic Literature: Abbasid Belles-Lettres*, Cambridge, BK: Kemberic Universiteti yayınları, 1990.

Asimov Isaac, *Asimov's Chronology of Science and Discovery*, New York: Harper and Row, 1989 (Türkcə tərcümə: *Bilim ve Buluşlar Tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi, 2000).

Atasoy Nurhan, Afif Bahnassi və Michael Rogers, *The Art of Islam*, Paris: UNESCO/Flammarion, 1990.

Babinger, Franz, *Mehmet der Eroberer und Siene Seit*, (tərcümə - Ralph Manheim, (redaktor William C. Hickmanın ön sözü), 2-ci nəşr, Princeton, NJ: Princeton Universiteti yayınları, 1992), Türkcə tərcüməsi: *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, İstanbul: Oğlak Yayınları, 2008.

Babbate Haidar, *Muslim Contribution to Civilization*, Brentwood, MD: American Trust Yayınları, 1993). Türkcə tərcüməsi: *İslam'ın İnsanlık Kültürüne Katkısı*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2008.

Barakat Halim, *The Arap World: Society, Culture and State*, Berkeley, CA: Kaliforniya Universiteti yayınları, 1993.

Barraclough Geoffrey, *The Times Atlas of World History*, Maplewoods, NJ: Hammond, 1979.

Billings Malcolm, *The Cross and the Crescent: A History of the Crusades*: London: BBC Books, 1987.

Birnbaum E., *The Questioning Mind: Katip Çelebi, 1609-57: A Chapter in Ottoman Intellectual History*, Toronto, Kanada: TSAR, 1994.

Black Antony, "The State of the House of Osman", in Antony Black *The History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present*, New York: Routledge, 2002. Türkcə tərcüməsi: *Siyasal İslam Düşüncəsi Tarihi – Peygamberden Bugüne*, Ankara: Dost Kitabevi, 2010.

Bodley R.V.C., *The Quest*, London: R. Hale; New York: Doubleday, 1947.

Boorstin Daniel J., *The Discoverers*, New York: Random House, 1983.

Boyle John Andrew, *The Mongol World Empire*, London: Variorum, 1977.

Brend Barbara, *Islamic Art*, London: British Museum, 1991.

Brifault Robert, *Rational Evolution: The Making of Humanity*, New York: Macmillan, 1930.

Broadhurst, R.J.C. (tərcüməçi-redaktor), *The Travels of Ibn Jubayr*, London: Jonathan Cape, 1952.

Browne Edward G., *Arabian Medicine: Being the Fitzpatrick Lectures Delivered at the College of Physicians in November 1919 and November 1920*, yenidən nəşr, Lahore, Pakistan: Hijra International, 1999.

___, *Literary History of Persia*, Cambridge, UK: Kemberic Universiteti, 1964.

Bulliet Richard W., *Conversion to Islam in the Medieval Period*, Cambridge, MA; London: Harvard Universiteti, 1979.

Burckhardt Titus, *Art of Islam: Language and Meaning*, London: World of Islam Festival, 1076. Türkçə tərcüməsi: *İslam Sanatı: Dil ve Anlam*, İstanbul: Klassik Yayınları, 2006.

___, *Fez: City of Islam*, Cambridge, UK: The Islamic Texts Society, 1992.

Burke James, *The Day the Universe Changed*, Boston, MA: Little, Brown, 1985.

Caiger-Smith Ahan, *Lustre Pottery*, New York Amsterdam, Books, 1985.

___, *Tin-Glaze pottery*, London: Faber and Faber, 1973.

Campbell Donald, *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages, I-II*, London: Kegan Paul, 1926.

Campo Juan (redaktor), *The Encyclopedia of Islam*, New York: Facts on File, 2008.

Cantor Norman F., *The Civilization of the Middle Ages*, New York: Harper-Collins, 1993.

Canacuzino Sherban, (red.) *Architecture in Continuity: Building in the Islamic World Today*, New York: Aperture and Islamic, 1985.

Casulleras J. və Samsó J. (red). *From Baghdad to Barcelona: Studies in the Islamic Exact Science in Honour of Prof. Iuan Vernet*, Barcelona: Barselona Universiteti, 1996.

Chejne Enver G., *Muslim Spain Its History and Culture*, Minneapolis, MN: Minnesota Universiteti, 1974.

Cohen Mark R, "Islam and the Jews", *Jerusalem Quarterly* (38), 1986.

Copplestone Trewin, (red) *World Architecture*, New York: McGraw-Hill, 1963.

Corn Charles, *Distant Island*, New York: Viking, 1991.

Cragg, Kenneth və Marston Spreight, *Islam from Within*, Belmont, CA: Wadsworth, 1980.

Crespi Yor Gabriele, *The Araps in Europe*, New York: Schochen, 1976.

Curatola Giovanni, *Book of Oriental Carpets*, New York: Simon and Schuster, 1982.

Curtin Philip d., *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge, UK: Kembric Universiteti, 1984. Türkçə tərcüməsi: *Dünya Tarihində Kültürler Arası Ticaret* (tərcüməçi: Şaban Bıyıklı, İstanbul: Küre Yayınları, 2008).

Çaksu Ali (redaktor), *Studies and Sources on the Ottoman History*, (İslam Tarix, Sənət və Mədəniyyət Araşdırma Mərkəzi), (IRCICA), 2001.

Daniel Norman, *The Arabs and Medieval Europe*, 2-ci nəşr, London and New York: Longman, 1979.

___, *Islam, Europe and Empire*, Edinburgh, UK: Edinburq Universiteti, 1966.

Danner Victor, *Islamic Tradition: An Introduction*, Amity, NY: Amity House, 1988.

Derman M. Uğur, *Contributions to Islamic Art*, İstanbul 1976.

Duncan Alistair, *The Noble Sanctuary*, London: Orta Şərq Arxivi, 1981.

Eaton Charles Le Gai, *Islam and the Destiny of Man*, Albany, NY: Nyu-York Dövlət Universiteti, 1985.

Eban Abba, *Heritage, Civilization and the Jews*, New York: Summit, 1984.

Edwards Paul (red.) *The Encyclopedia of Philosophy*, New York: Macmillan, 1967.

Ehrenkreutz Andrew S., "The Silent Force Behind the Rise of Islamic Civilization", C.E. Bosworth (red.), *The Islamic World*, Princeton, NJ: Darvin yayınları, 1989.

Embree Ainslee, *Alberuni's India*, New York: W.W. Norton, 1971.

___, *Foreign Interpreters of India: The Case of al-Biruni*", Peter J. Chelkowski nəşri, *The Scholar and the Saint*, New York: Nyu-York Universiteti, 1975.

Esed Muhammed, *The Message of the Qur'an*, Gibraltar: Dar al-Andalus, 1980. Türkcə tərcüməsi: Kur'an Mesajı, tərcüməçi: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İstanbul: İşaret Yayınları, 2002.

Esposito John L, *The Islamic Threat: Myth or Reality?* New York and Oxford, UK: Oksford Universiteti yayınları, 1992.

Eyre Ronald, *Ronald Eyre on the Long Search*, New York: William Collins, 1979.

Fehmi Ali Muhammed, *Muslim Sea-Power in the Eastern Mediterranean*, Qahirə: National Publication and Printing House, 1966.

Faruki İsmail Raci, *The Great Asian Religions*, New York: Macmillan, 1969). Türkcə tərcüməsi: Asya Dinleri, tərcüməçi: Abdullah Davudoğlu, İstanbul: İnkilab yayınları, 2002.

Ferris Timothy, *Coming of Age in the Milky Way*, New York: William Morrow, 1988.

Fletcher, Sir Bannister, *A History of Architecture*, 17-ci nəşr, New York: Charles Scribner's Sons, 1961.

Fletcher Richard, *The Quest for El Cid*, London: Hutchinson, 1989.

Fox Robert, *The Inner Sea: The Mediterranean and its People*, New York: Alfred A. Knopf, 1993.

Franck Irene M. və Daıvd M. Broənstone, *To the Ends of the Earth: Great Travel and Trade Routes of Human History*, New York: Facts on File, 1984.

Freeman-Grenville, G.S.P., *The Muslim and Christian Calenders*, London: Rex Collings, 1977.

Frye Richard N., *The Golden Age of Persia*, New York: Harper and Row, 1975.

Gabrieli Francesco, "The Transmission of Learning and Literary Influences to Western Europe", in P.M. Hold, *The Cambridge History of Islam kitabında*, I-II, London: Kembric Universiteti yayınları, 1970.

Garrison Fielding H, *An Introduction to the History of Medicine*, Philadelphia, PA and London: W.B.Saunders, 1929.

Gearing Loyd, *Faith's New Age*, London: Collins, 1980.

Genders Roy, *Perfume Through the Ages*, New York: G.P.Putnam, 1972.

Gibb H.A.R. (tərcüməçi və redaktor) *The Travels of Ibn Batutah, I-III*, Cambridge, UK: Kembric Universiteti yayınları, 1958, 1959 və 1971. Türkçə tərcüməsi: İbn Battuta Seyahatnamesi, 2 cild, Hazırlayan A.Sait Aykut, 4-cü nəşr, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

Glasse Gyril, *the Concise Encyclopedia of Islam*, San Francisco, CA: Harper and Row, 1989.

Goldstein Thomas, *Dawn of Modern Science*, Boston, MA: Houghton Mifflin, 1980.

Goodman Lenn E., *Avicenna*, London and New York: Routledge, 1992.

Gorman Daniel, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge, UK: Kembric Universiteti yayınları, 2002.

Grabar Oleg, *The Formation of Islamic Art*, NewHaven, CT and London: Yale Universiteti yayınları, 1973. Türkçə tərcüməsi: İslâm Sanatının Oluşumu, (tərcüməçi Nuran Yavuz), İstanbul: Kanat Yayınları, 2010.

Graham William, *Beyond the Written World*, Cambridge, UK: Kembric Universiteti yayınları, 1987.

Haddwy Husain (tərcüməçi), *The Arabian Nights*, New York: Norton, 1990.

Hart Michael H., *The One Hundred: A Ranking of History's Most Influential Persons*, New York: Citadel Press, 1987. Türkçə tərcüməsi: Dünya Tarihine Yön Veren 'En Etkin 100', İstanbul: Kitab yayınları, 2008.

Hassan Ahmed Yusuf, *Islamic Technology: An Illustrated History*, Cambridge, UK: Kembric Universiteti yayınları, 1986.

Hillenbrand Robert, *Islamic Architecture: From Its Function and Meaning*, New York: Kolumbiya Universiteti yayınları, 1994.

Hitti Philip Khuri, *History of the Arabs: From the Earliest Times to the Present*, 9-cu nəşr, London Macmillan; New York: St. Martin Yayınları, 1968. Türkcə tərcüməsi: *Siyasal və Kültürel İslam Tarihi*, tərcüməçi: Salih Tuğ, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011.

___, *Capital Cities of Islam*, Minneapolis, MN: Minnesota Universiteti yayınları, 1973.

Hodgson Marchall G.S., *The Venture of Islam, I-III*, Chicago, IL and London: Çikoqo Universiteti yayınları, 1974, Türkcə tərcüməsi: *İslâm'ın Serüveni*, tərcüməçi: İstanbul: Heyət, İz yayınları, 2000.

Hornstein Lillian Herlands, *The Reader's Companion to World Literature*, New York: Yeni Amerikan Kitabxanası, 1956.

Horrie Chris və Peter Chippindale, *What is Islam?* London: Virgin Books, 1991.

Hourani Albert, *A History of the Arab Peoples*, Cambridge, MA: Harvard Universiteti yayınları, Belknap yayınları, 1991. Türkcə tərcüməsi: *Arap Halkları Tarihi*, tərcüməçi: Yavuz Alogan, 9-cu nəşr, İstanbul: İletişim yayınları, 2009.

Humbert Claude, *Islamic Ornamental Design*, İngiliscəyə tərcümə edən: Alison Martin, New York: Hastings House Publishers, 1980.

Hussein Muhammad A., *Origins of the Book*, Greenwich, CT: New York Graphic Society, 1972.

İbn el-Arabi Muhyiddin, *What the Seeker Needs*, red. Shaikh Tosun Bayrak el-Halvetî və Rabia Terri Haris, Putney, VT: Threshold Books, 1992.

İkram S.M., *Muslim Civilization in India*, New York and London: Kolumbiya Universiteti yayınları, 1964.

İnalçık Halil və Donald Guarter, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1300-1914*, Cambridge, UK: Kembric Universiteti Yayınları, 1971. Türkcə tərcüməsi: Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, İstanbul: Eren Yayınları, 2007.

___, *Turkey and Europe in History*, İstanbul: Eren, 2006.

___, ve Cemal Kafadar (red), *Suleyman the Second and His Time*, İstanbul: İsis yayınları, 1993.

İkbal Muhammed, *Javid-Name*, Artur Con Arberrinin ön sözə qeydləri ilə, London: Allen and Unwin, 1966. Türkcə tərcüməsi: Câvidnâme, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2008.

İrwin Robert, *Islamic Art in Context: Art, Architecture and the Literary World*, New York: Harry N. Abrams, 1997.

Jayyusi Salma Khadra, *The Legacy of Muslim Spain*, Leiden, Hollanda; New York; Cologne: E.J.Brill, 1992.

Jellicoe Geofrrey and Susan, *The Landscape of Man*, New York: Thames and Hudson, 1987.

Jenkins Jean və Poul Røvsing Olsen, *Music and Musical Instruments in the World of Islam*, London: Dünya İslam Festivalı yayınları, 1976.

Johnson Paul, *Civilizations of the Holy Land*, New York: Atheneum, 1979.

Judson Horace Freeland, *The Search for Solutions*, New York: Holt, Rinehart and Witston, 1980.

Kabbani, Rana, *Europe's Myths of the Orient*, Bloomington, IN: İndiana Universiteti yayınları, 1986, Türkcə tərcüməsi: Avrupa'nın Doğu İmajı, tərcüməçi: Serpil Tuncer, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993.

Kassis Hanna, E., *A Concordance of the Qur'an*, Berkeley, CA: Kaliforniya Universiteti Yayınları, 1983.

Kaufmann III, William J., *Universe*, New York: W.H.Freeman, 1991.

Keen Maurice, 'Robin Who?', *The New York Review of Books*, 9 Mays 1985.

Kennedy Paul, *Preparing for the Twenty-First Century*, New York: Random House, 1993. Türkçə tərcüməsi: *Yirmi Birinci Yüzyıla Hazırlanırken*, tərcüməçi Fikret Üçcan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınlar, 2000.

Khatibi Abdelkebir və Moammad Sijelmassi, *The Splendor of Islamic Calligraphy*, London: Thames and Hudson, 1976.

Khawam Rene R., (tərcüməçi), *The Subtle Ruse: The Book of Arabic Wisdom and Guile*, London and The Hague: East-West yayınları, 1976. Türkçə tərcüməsi: *Hileler Kitabı ve Arap Kültüründe Siyasi Stratejiler*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2011).

King David A., *Islamic Astronomical Instruments*, London: Variorum Reprints, 1987.

Kramers J. and H., (red.), *Shorter Encyclopedia of Islam*, Ithaca, NY: Kornel Universiteti yayınları, 1953.

Kritzeck James, *Anthology of Islamic Literature*, New York: Holt, Rinehart and Winston, 1964.

Kuran Aptullah, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago, IL: Çikaqo Universiteti Yayınları, 1968.

Kühnel Ernest, *Islamic Arts*, tərcüməçi Katherine Watson, London: G.Bell, 1970.

Landay Jerry M. *Dome of the Rock*, New York: Newsweek, 1972.

Lane-Pool, Stanley, *The Moors in Spain*, Lahore, Pakistan: Publishers United, 1953.

Lapidus Ira M., *A History of Islamic Societies*, Cambridge, UK: Kembric Universiteti yayınları, 1988. Türkçə tərcüməsi: *İslâm Toplumları Tarihi*, tərcüməçi Yasin Aktay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Le Goff, Jaques, *Medieval Civilization 400-1500*, tərcüməçi Julia Barrow, Oxford, UK: Basil Blackwell, 1988.

Türkcə tərcüməsi: Ortaçağ Batı Uygarlığı, tərcüməçi: Hanife Güven-Uğur Güven, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 1999.

Levy Reuben, An Introduction to Persian Literature, New York and London, Kolumbiya Universiteti yayınları, 1969.

Lewis Bernard, The Emergence of Modern Turkey, London: Oksford Universiteti yayınları, 1961. Türkcə tərcüməsi: Modern Türkiyə'nin Doğuşu, tərcüməçi: Metin Kıratlı, Ankara: TTK Yayınları, 1984.

___, Islam and the West, New York and Oxford, UK: Oksford Universiteti yayınları, 1993.

Lewis I.M., (red), Islam in Tropical Africa, Oxford, UK: Oksford Universiteti, 1966.

Lichtenstadter Ilse, Introduction to Classical Arabic Literature, New York: Schocken Books, 1976.

Lloyd Seton, World Architecture, McGraw-Hill, 1963.

Lombard Maurice, The Golden Age of Islam, Amsterdam and Oxford, UK: Şimali Hollandiya yayınları, 1975.

Lopez Robert S. And Irving W. Raymond, "Muslim Trade in the Mediterranean and the West", Archibald Lewis, (red). The Islamic World and the West 622-1492 A.D. New York: Wiley, 1970.

Marbo Judy, Veiled Half-Truths: Western Travellers' Perceptions of Middle Eastern Women, London and New York: I.B. Tauris, 1991.

Mahdi Muhsin, "Remarks on the 1001 Nights", Interpretatio, 2 (2-3), Winter 1973.

___, "Islamic Philosophy", The New Encyclopadia Britannica, Macropedia, c. 22, Chicago, 1987.

Mahmud Seyyid Feyyaz, A Short History of Islam, Karachi, Pakistan: Oksford Universiteti yayınları, 1960.

Malik Nafeez (red), Iqbal: Poet-Philosopher of Pakistan, New York and London: Kolumbiya Universiteti yayınları, 1971.

Mann Vivian B., (red), *Convivencia: Jews, Muslims and Christians in Muslim Spain*, New York: George Braziller, 1992.

Manners Errol, *Ceramics Source Book*, Secaucus, NJ: Chartwell Books, 1990.

Mantran Robert (red), *Les Grandes Dates de l'İslam*, Paris: Larousse, 1990.

Masud-ul-Hasan, *History of Islam*, Lahore, Pakistan: Islamic Publications, c. I, 1987, c. II, 1988.

_____, *Life of İkbâl*, II kitab, Lahore: Pakistan: Rerozsos, 1978.

Matthews, D.J., (red), *Urdu Literature*, London: Third World Foundation, 1985.

Mcneill William, *The Rise of the West*, Chicago, IL: Çikaço Universiteti yayınları, 1963.

Mcphee John, 'Oranges', Donald Hall (red), *The Contemporary Essay*, New York: St. Martins, 1984.

Mernissi Fatima, *The Forgotten Queens of Islam*, Minneapolis, MN: Minnesota Universiteti yayınları, 1993.

Meyerhof, *Le monde İslâmique*, Paris: F.Rieder, 1926.

Middleton, Christopher və Leticia Garza-Falcon, *tərcümə, Andalusian Poems*, Boston, MA: David R. Godine, 1993.

Minai Naila, *Women in Islam: Tradition and Transition in the Middle East*, New York: Seaview Books, 1981.

Mirza Muhammed R. və Muhammed İkbâl Sıddıkî, (red), *Muslim Contrubition to Science*, Lahore, Pakistan: Kazi Publications, 1986.

Mitchell George, *Architecture of the Islamic World: Its History and Social Meaning*, Thames and Hudson, yeni nəşr, 1995.

Morgan David, *The Mongols*, Oxford, UK: Basil Blackwell, 1986.

Mostyn Trevor (red), *The Cambridge Encyclopedia of the Middle East and North Afrika*, Cambridge, UK: Kembric Universiteti yayınları, 1988.

Moynihan Elizabeth B., *Paradise as a Garden: In Persia and Mughal India*, New York: Gerge Braziller, 1979.

Myers Eugene A., *Arabic Thought and the Western World*, Nyu-York: Frederik Anqard yayınları, 1964.

Nedim İbn Ebi Yâkub, *The Fihrist of al-Nedim* (red və tərcüməçi) Georde Bayard, c. I-II, New York and London: Kolumbiya Universiteti yayınları, 1970.

Nagel Thomas, *What Does It All Mean?* New York and Oxford, UK: Oksford Universiteti yayınları, 1987.

Nasr Seyyed Hossein, *The Encounter of Man and Nature: The Spritual Crisis of Modern Man*, London: Allen and Unwin, 1968. Türkçə tərcüməsi: İnsan və Tabiat, tərcüməçi: Nabi Avcı, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.

Necipoğlu Gülru, *The Age of Sinan*, London: Reaksiyon Yayınları, 2005.

Netton Ian Richard, *Al-Farabi and His shool*, London and New York: Routledge, 1992.

Nicholson Reynold A., *A Literary History of the Arabs*, Cambridge, UK: Kembric Universiteti yayınları, 1966.

___, *Mathnawi of Jalauddin Rumi*, Lahore, Pakistan: Sang-e-Meel yayınları, 2005.

___, *Translations of Eastern Poetry and Prose*, London: Kurzon Yayınları; NJ: Humanities, 1987.

Nicole David, *The Armies of Islam: 7th-11th Centuries*, London: Osprey yayınları, 1982.

Nuland Sherland B., *The Doctors: The Biography of Medicine*, New York: Alfred A. Knopf, 1988.

Numani Şibli, *Al-Farooq: Life of Umar the Great*, Lahore, Pakistan: Sh. Muhammed Eşref, 1939.

Paccard Andre, *Traditional Islamic Craft in Moroccan Architecture*, İngilis dilinə tərcümə edən: Mary Guggenheim, c. I-II, Saint-Jorioz, Fransa: Atelier 74, 1980.

Papadopoulo Alexandre, *Islam and Muslim Art*, tərcüməçi: Robert Erich Wolf, New York: Harry N. Abrams, 1979.

Peters F.E., *Allah's Commonwealth*, New York: Simon and Schuster, 1973.

___, *Jerusalem*, Princeton, NJ: Princeton Universiteti yayınları, 1985.

___, "Science, History and Religion: Some Reflections on the India of Rayhan al-Biruni", *The Scholar and the Saint*, Nyu-York: Nyu-York Universiteti yayınları, 1975.

Gadir C.A., *Philosophy and Science in the Islamic World*, London and New York: Routledge, 1988.

Rahman Fazlur, "Islamic Philosophy", Paul Edwards (red), *The Encyclopedia of Philosophy*, c. IV, New York: Macmillan, 1967.

Rice David Talbot, *Islamic Art*, London and New York: Thames and Hudson, 1975.

Roberts J.M. *The Pelican History of the World*, Harmondsworth, Middx, UK: Penguin Books, 1980. Türkçə tərcüməsi: Dünya Tarihi, I-II, tərcüməçi: İdem Erman, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011.

Robinson Francis, *Atlas of the Islamic World Since 1500*, New York: Facts on File, 1982.

___, *The Cambridge Encyclopedia of India, Pakistan, Bangladesh, Bhutan and the Maldives*, Cambridge, UK: Kembric Universiteti yayınları, 1989.

Ronan Colin A., *Science: Its History and Development among the World's Cultures*, New York: Facts on File, 1982. Türkçə tərcüməsi: Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi, tərcüməçi. E.İhsanoğlu –F.Günergun, Ankara: Tübitak Yayınları, 2003.

Rosenthal Franz, *Knowledge Triumphant*, Leiden, Holland: E.J.Brill, 1970.

Russell, Ralph və Khurshidul Islam, *Three Mughal Poets*, Cambridge, MA: Harvard Universiteti yayınları, 1968.

Sachau Edward C., *Alberuni's India*, Yeni Dehli: Munşiram Manoxarlal yayınları, 1992.

Sadık Muhammed, *A History of Urdu Literature*, Dehli: Oksford Universiteti yayınları, 1984.

Sadi, *The Gülistan or Rose Garden of Sadi*, tərcüməçi: Edward Rehatsek, London: Allen and Unwin, 1964.

Safadi Y.H. *Islamic Calligraphy*, Boulder, CO: Shambhala, 1979.

Said Issam və Ayşe Parman, *Geometric Concepts in Islamic Art*, London: Dünya İslam Festivalı yayınları, 1976.

Said Edward, *Culture and Imperialism*, New York: Knopft, 1993. Türkçə tərcüməsi: Kültür və Emperyalizm, tərcüməçi: Necmiye Alpay, Hil Yayınları, 2004.

___, *Orientalism*, New York: Pantheon Books, 1978 (Türkçə tərcüməsi: Şarkiyatçılık, tərcüməçi: Berna Ülner, Metis Yayınları, 1999).

Sarton George, *Introduction to the History of Science*, c. I-III, 1-ci cild, *From Homer to Omer Khayyam*, Baltimore, Washington DC: Carneige Institution of Washington, 1927.

___, *From Rabbi Ben Ezra to Roger Bacon*, 2-ci cild, bölüm 1, 2, 1931.

Savory Roger, *Iran under the Safavids*, Cambridge, UK: Kembric Universiteti yayınları, 1980.

Schacht Joseph və C.E.Bosworth, *The Legacy of Islam*, 2-ci nəşr, Oxford, UK: Klarendon yayınları, 1974.

Schimmel Annemarie, *As Though a Veil: Mystical Poetry in Islam*, New York: Kolumbiya Universiteti yayınları, 1982.

Schroeder Eric, *Muhammad's People*, Portland, ME: Bond Wheelwright, 1955.

Sells Michael A., tərcümə, *Desert Tracing: Six Classic Arabic Ode*, Middletown, CT: Vesliyan Universiteti yayınları, 1989.

Settle Mary Lee, "A Sacred Spa Where Sultans Led an Empire", *The New York Times*, 1990.

Shah Idries, *The Sufis*, New York: Doubleday, 1964.

Sharif M.M. *Islamic Philosophy*, London: Oktaqon yayınları, 1982.

Shaw Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. I-II, 1-ci cild: *Empire of Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808*, London: Kembric Universiteti yayınları, 1976.

___, *History of the Ottoman Empire and Turkish Republic*, 2-ci cild, London and New York: Makmillan yayınları, 1977.

Sheikh M. Saeed, *Islamic Philosophy*, London, The Octagon Press, 1982.

Shustery A.M.A., *Outlines of Islamic Culture*, Lahore, Pakistan: Sh. Muhammed Eşref, 1976.

Soucek S. (red), *Piri Reis and Turkish Mapmaking after Comulbus: The Khalili Portolan Atlas*, London: Nour Foundation ve Asimuth; Oxford, UK: Oksford Universiteti yayınları, 1996.

Southern R.W., *Western Views of Islam in the Middle Ages*, Cambridge, MA; London: Harvard Universiteti yayınları, 1962. Türkçə tərcüməsi: *Ortaçağ Avrupasında İslâm Algısı*, tərcüməçi: Ahmet Aydoğan, İstanbul: Yöneliş yayınları, 2000.

Stratton Arthur, *Sinan: The Biography of One of the World's Greatest Architects and a Portrait of the Golden Age of Ottoman Empire*, London: Macmillan, 1972.

Temple Robert, *The Genius of China*, New York: Simon and Schuster, 1986.

Trachtenberg Marvin və Isabelle Hyman, *Architecture: From Prehistory to Post-Modernism/The Western Tradition*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall; New York: Washington Square, 1963.

Tuetey Charles Grevil (tərcüməçi), *Classical Arap Poetry*, London: KPI Ltd., 1985.

Ullah Necib, *Islamic Literature*, New York: Washington Square, 1963.

Unsworth Barry, *Sacred Hunger*, New York: Random House, 1992.

Urvoy Dominique, Olivia Stewart (tərcüməçi), *Ibn Rus-hd (Averroes)*, London and New York, 1991.

Ünsal Behçet, *Turkish Islamic Architecture in Seljuk and Ottoman Times 1071-1923*, London: St. Martin's Press, 1973.

Vahid Seyyid Abdul, Iqbal: *His Art and Thought*, London: John Murray, 1959.

Voegelin Eric, *The Ecumenic Age*, 4-cü cild: *Order and History*, Baton Rouge, LA: Luizian Dövlət Universiteti, 1974.

Von Grunebaum Gustave E., *Medieval Islam: A Study in Cultural Orientalism*, 2-ci nəşr, Çikaqo Universiteti yayınları, 1954.

Waddy Charis, *Women in Muslim History*, London and New York: Longman, 1980.

Wade David, *Pattern in Islamic Art*, Woodstock, NY: The Overlook, 1976.

Waldhorn Arthur, (red), *Good Reading*, 22-ci nəşr, Nyu-York: Yeni Amerikan Kitabxanası, 1985.

Walther Wiebke, *Women in Islam*, Montclair, NJ: Abner Scram and London: George Prior, 1981.

Watson Andrew M., *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*, Cambridge, UK: Kembric Universiteti yayınları, 1983.

Welch Anthony, *Calligraphy in the Arts of the Muslim World*, New York: The Asia Society, 1979.

Welch Stuart Cary, *Persian Painting*, New York: George Braziller, 1976.

Wilford John Noble, *The Mapmakers*, New York: Alfred A. Knopf, 1981.

Woodman Dorothy, *The Republic of Indonesia*, London: Cresset, 1955.

MÜNDƏRİCAT

<i>Təşəkkür</i>	3
<i>Təqdim</i>	4
<i>Redaktordan</i>	7
<i>Ön söz</i>	10
<i>Birinci Fəsil</i>	
İslamın tarixdəki rolu	12
<i>İkinci fəsil</i>	
Elm və İslam mədəniyyəti	17
<i>Üçüncü fəsil</i>	
İlk müsəlman cəmiyyətinin strukturu	23
<i>Dördüncü fəsil</i>	
Dünyada İslamın yeri	38
<i>Beşinci fəsil</i>	
Avropada və Qərbi Asiyada İslam mədəniyyəti	55
<i>Altıncı fəsil</i>	
Ticarət	70
<i>Yeddinci fəsil</i>	
Əkinçilik və texnologiya	88
<i>Səkkizinci fəsil</i>	
İslam elminin baharı	103
<i>Doqquzuncu fəsil</i>	
Elmlər	122

<i>Onuncu fəsil</i>	
Tibb	151
<i>On birinci fəsil</i>	
Ərəb ədəbiyyatı	180
<i>On ikinci fəsil</i>	
İran ədəbiyyatı	216
<i>Onuncu fəsil</i>	
İncəsənət	242
<i>On dördüncü fəsil</i>	
Osmanlının İslam mədəniyyətinə töhfəsi	271
<i>On beşinci fəsil</i>	
İslamın İntibaha təsiri	295
<i>İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı</i>	311

